

8/2135

O.L.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

SZÁZHETVENEDIK KÖTET

(484., 485., 486. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

AMERICAN

TARTALOM.

CDLXXXIV. SZÁM.

	Lap
TREFORT ÁGOSTON EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	1
AMERIKA VILÁGURALMI TÖREKVÉSEI. — Gróf Vay Pétertől	23
MEDVECZKY FRIGYES EMLÉKEZETE. — Pauler Ákostól	54
TEZNER ELMÉLETE A RENDI ALKOTMÁNYOKRÓL. (I.) — Ereky Istvántól	68
ERDÉLYI ÉS HEGEL. — Husztiné Révhegyi Rózsától	97
EGY HÁROMSOROS HÍR A MATIN-BŐL. (I.) — Elbeszélés. Alberto Insúa után spanyolból Hegedüs Artúrtól	118
ARANY JÁNOS. — Költemény. — Jakab Ödöntől	139
SZEMLE: <i>Ferenczy Károly</i> . (1862—1917.) — Meller Simontól	211 192
ÉRTESÍTŐ: 1. <i>A háborús valuta</i> . (Domány Gyula: <i>A háborús valuta</i> .) — Fekete Miklóstól.	
2. <i>Nagy Endre elbeszélései</i> . (Nagy Endre: <i>Sienai szent Katalin vőlegénye</i> .) — r. r.-től.	
3. <i>A beszéd művészete</i> . (Hegedüs Gyula: <i>A beszéd művészete</i> .) — l.-től.	
4. <i>Beke Manó könyve</i> . (Beke Manó: <i>Differenciál- és integrál- számítás</i> . II. kötet.) — zr — y.-től	
5. <i>Alkalmi cikkek Aranyról</i> — n-től	147

CDLXXXV. SZÁM.

	Lap
ZRINYI A KÖLTŐ TANULÓÉVEI. — Fraknoi Vilmostól	161
A MACBETH-MONDA. — Heinrich Gusztávtól	184
EMLEKEZÉS FIÓK KÁROLYRA. — Szász Károlytól	202
ANGOL LEVELEK. (I.) — Anadolitól	218
A HATÓSÁGI MŰVÉSZET-ÁPOLÁS FELADATAIRÓL. — Ifj. báró Wlassics Gyulától	230
TEZNER ELMÉLETE A RENDI ALKOTMÁNYOKRÓL. (II.) — Ereky Istvántól	251
EGY HÁROMSOROS HÍR A MATIN-BŐL. (II.) — Elbeszélés, Alberto Insúa után spanyolból Hegedüs Artúrtól	282

	Lap
ÉNEKEK A LIGETBŐL : I. Ősz. II. Ifju pár. III. Est. — Költemények. — Radó Antaltól	291
SZEMLE: 1. <i>Ponori Thewrewk Emil.</i> (1838—1917) — Csengeri Jánostól. 2. <i>Tárlat.</i> — D.-től	294
ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Művész-regények.</i> (Kafka Margit: <i>Állomások.</i> — Vér Mátyás: <i>Az árnyék.</i>) — k. l.-től 2. <i>Az orosz-osztrák ellentét a szent szövetség korában.</i> (E. Molden: <i>Zur Geschichte des österreichisch-russischen Gegensatzes.</i>) — d.-től	305

CDLXXXVI. SZÁM.

	Lap
ARANY JÁNOS EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	321
ARANY JÁNOS ÉS AZ AKADÉMIA. — Heinrich Gusztávtól	330
ARANY MŰVÉSZETE ÉS ELMÉLETE. — Négyesy Lászlótól	336
ARANY NYELVMŰVÉSZETÉRŐL. — Tolnai Vilmostól	360
PETŐFI ÉS ARANY BARÁTSÁGA. — Ferenczi Zoltántól	375
A FOKOZATOS FEJLŐDÉS TÖRVÉNYE A POLITIKAI TUDO- MÁNYBAN. Réz Mihálytól	385
ANGOL LEVELEK. (II.) — Anadolitól	408
PÁTER RÓKUS MÁR NEM ÁRVA. — Elbeszélés. — Bodrogi Lajostól	437
SZÉP ÖREG TEMPLOM. — Költemény. — Léway Józseftől	446
SZEMLE: <i>Tömörkény István</i> (1866—1917). — Kéky Lajostól	448
ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Németország külügyi politikája 1888—1914.</i> (Reventlow: <i>Deutschlands auswärtige Politik 1888—1914.</i>) d.-től 2. <i>Egy új regény.</i> (Drasche-Lázár Alfréd: <i>Tűzpróba.</i>) v. g.-től 3. <i>Nőirő a nőkről.</i> (Kafka Margit: <i>Hangyaboly.</i>) -s.-től 4. <i>Heliodoros irodalmunkban.</i> (Rajka László: <i>Heliodoros Aithio- pikájának feldolgozásai a magyar irodalomban.</i>) — Király Györgytől 5. <i>Szederkényi Anna új regényei.</i> (Szederkényi Anna: <i>A míg egy asszony eljut odáig.</i> — <i>Lángok-tüzek.</i> — r. r.-től	459

TREFORT ÁGOSTON EMLÉKEZETE.

Születésének századik évfordulója alkalmából.¹

E hó 7-ikén telik le száz esztendő a Trefort Ágoston születése óta. Huszonkilencz évvel ezelőtt bekövetkezett halála előtt és után róla sokan emlékeztek meg s egyénisége, élete és működése gyakran volt irodalmi méltatás tárgya. Itt, az Akadémiában, melynek élete utolsó éveiben elnöke volt, Keleti Károly tartott róla a halálát követő év ünnepélyes közülésén emlékbeszédet; Keleti Gusztáv a Képzőművészeti Társaság közgyűlésén méltatta — igen szépen — különösen a művészetek körül szerzett érdemeit, s föl kell még említenem néh. Szász Károlynak még Trefort életében kiadott népszerű életrajzát, Falk Miksának a barátja halála alkalmából írt bennsőségteljes megemlékezését és Trefort vejének, Szalay Imrének 1909-ben legnagyobbbrészt kiadatlan levelek nyomán összeállított, a boldogultnak egyéniségére és életére élénk világot vető *Visszaemlékezését*.

Ha minde méltatások után épen én kívántam a küszöbön álló centennarium alkalmából kiváló elmök-elődömről itt, az Akadémia felolvasó-asztalánál megemlékezni, ez elhatározásomnál az a tekintet vezérelt, hogy egyrészt mintegy tartozni véltem ezzel, hálából azért a bizalomért, melylyel élete utolsó éveiben, mint osztályfőnököt, majd államtitkárát magához esatolt s mely viszonyunk bizonyos posthumus folytatást nyert két minőségben való utódlásom és ivadékaink frigye által; másrészt, úgy véltem, épen említett viszonyunknál fogva talán leginkább vagyok abban a helyzetben, hogy Trefort történeti alakjának megfestéséhez élete nevezetes utolsó szakaszából merített néhány jellemző s kevésbbé ismert vonással járuljak hozzá.

¹ Fölolvasztatott a magy. tud. Akadémia f. évi február hó 5-én tartott rendkívüli összes ülésében.

De azt hiszem, Akadémiánk részéről is megérdemli egykori elnökünk, hogy ezt az évnapot megünnepeljük, nemcsak egyéni kiválóságánál, culturánk történetében vitt szerepénél és sorainkban legvégül elfoglalt diszes állásánál fogva, hanem annak a szeretetnek az okából is, a melylyel az Akadémia iránt mindig viseltetett. Igazán példaszerű volt az a buzgalom, a melylyel fiatal- és öregkorában, életének minden hányattatásai közt, közpályája legmunkásabb és legküzdelmesebb szakában, sőt akkor talán leginkább, megemlékezett hozzánk tartozásáról s szellemének majdnem minden termékét bemutatta tudós társaságunknak. Már 24 éves korában, 1841-ben levelező-taggá választatván, nyomban széket foglalt a nemzetgazdaságtan rendszereiről tartott értekezéssel; 1867-ben lett tiszteleti tag, 1874-ben igazgató-tag és 1885-ben, gróf Lónyay Menyhért halála után, elnök. Különösen a hatvanas, azután a nyolczvanas évek alatt fejtett ki bámulatos szorgalmat az Akadémiában fölolvastott értekezésekkel, főleg emlékbeszédekkel és elnöki szövegekkel. Az 1885-iki év folyamában, tehát 68 éves korában, mikor ugyancsak ránehezdedek a ministerség gondjai, ötször hallottuk őt az Akadémiában fölszólalni. Legszívesebben tartott emlékbeszédeket hírneves külföldi tagok fölött; nagyértékű megemlékezéseket bírnak tőle Tocqueville-, Macaulay-, Fallmerayer-, Mignet-, Thiers- és Guizotról. Elnöki megnyitóbeszédei rendesen a tudományok széles körének magasröptű áttekintését nyújtották, mindig életbevágó vonatkozásokkal culturánk szükségleteire és mindig biztos jelzésével a követendő iránynak.

Működése akadémiánk körében is annak mutatja őt a mi valóban volt: egyik utolsója ama nagy polyhistoroknak, a kik a modern Magyarországot fölépítették; azoknak az ezermestereknek, a kik a legkülönbözőbb élethivatásokat és hivatottságokat tudták magukban egyesíteni. Kényszerűség volt ez vagy érdem? Talán mind a kettő. Szellemi erőink korlátoltsága okozta, hogy annyifélére kellett vállalkozniok s az ő érdemök, hogy mindenütt nagyszerűen beváltak. Széchenyi vezére volt közgazdasági megújulásunknak, társadalmi reformer, agitátora a nyelv-művelésnek és megalapítója tudományos Akadémiáknak. Kossuth mint ügyvéd és hirlapíró kezdte pályáját, a nagy

közjogi és belpolitikai reformok útján ellenállhatatlan erővel ragadta magával a nemzetet, s mikor a 48-iki kormány alakulásának vajúdásai úgy hozták magukkal, hogy pénzügyministerré kellett lennie, bámulatba ejtette munkatársait inventióival és rögtönzött rátermettségével. Eötvös mint költő a legnagyobb idealista volt s állambölcseleti műve ma is az európai irodalom legszámottevőbb termékei közé tartozik, mint culturpolitikus pedig olyan alapköveket rakott le, melyeknek nagy része még ma is hordozza nemzeti műveltségünk épületét. Csengery Antal tudós volt és publicista, egyúttal a nagy pædagogiai conceptiók embere s egyúttal földhitelintézetünk alapítója; Fáy András mesemondó, oktató s az első takarékpénztár szervezője, Szalay László publicista és történetíró, diplomata és büntetőjogász, Pulszky Ferencz archæologus és nyelvész, egyúttal kész forradalmár s szintén diplomata. Ilyen volt Trefort is, a ki határozottan közgazdasági irányban indult el, de mint publicista közjogi kérdésekkel is foglalkozott, mint essay- és emlékbeszédíró pedig leginkább a történeti irodalom vonzotta. Cultusministeri működése körében elévülhetetlen érdemeket szerzett culturánknak majdnem minden terén, s mikor 1876-ban a földmivelés-, ipar- és kereskedelemügyi tárca vezetését is át kellett vennie s két éven túl megtartania, szakértelme ebben az ügykörben a gazdasági kiegyezés megkötésénél és parlamenti megvédelmzésénél fényesen bevált s az 1876-iki nemzetközi statisztikai congressus alkalmával Európa legkülönbözőbb nemzeteinek szakképviselői részéről nagy elismerést aratott. Ma talán hajlandók vagyunk kétkedően lemosolyogni az ilyen sokoldalúságot: szörnyen szakszerűek lettünk; de mintha ebben a szakszerűségben néha elmerülnének a nagy nemzeti és socialis szempontok.

A kedvező véletlen úgy hozta magával, hogy nagynevű volt elnökünk leányának, özv. gróf Batthyány Ferencznének szívességéből épen most nyílt módom megismerkedni azzal a kézirati naplóval, melyet Trefort a saját ifjúkora élményeiről hátrahagyott. A gyöngéd gyermeki kegyelet féltően őrzi e följegyzések titkát s így nem lehet kilátásunk reá, hogy azok egészben vagy részben napvilágot lássanak; pedig éles és érdekes világot vetnek a mult század huszas, harminczas és negyvenes éveinek közviszonyaira is Magyarországon, de

mindenekfölött tanulságosak Trefort fiatalkori szellemi fejlődésének megismerése szempontjából. Ezekből a keresetlen egyszerűséggel, közvetetlen őszinteséggel, még fiatal üdeséggel odavetett naplójegyzetekből látjuk csak igazán, milyen vas akarattal, törhetetlen szorgalommal, cél tudatos biztossággal és bámulatos önállósággal képezte ki magát ez a 14 éves korában teljes árvaságra jutott s csak egy nemeskeblű főrangú pártfogójára és a maga szerencsés természeti adományaira utalt ifjú, a társadalmi helyzet bizonyos fonákságaival s a lelki életnek nem is sejtett válságaival küzdve, nagy hivatása számára, mely talán az egyedüli volt, a melyben soha kételkedni nem tudott.

Följegyzései pontosan felsorolják tanulmányait, olvasmányait, első irodalmi szárnypróbálgatásait s utazásait is, melyeknek már első ifjúságától kezdve öntudatosan adott elhatározó szerepet szellemi iránya s műveltsége kialakulásában, mint azt *Kisebb dolgozatai* előszavában is kiemeli.

1839-ben az *Árvízkönyvben* adott ki egy oroszországi útleírást s a *Társalkodó*-ban tette közzé első, a történeti irodalmat ismertető és bíráló dolgozatait; azután a negyvenes években a *Pesti Hírlap* hasábjain folytatja e munkásságát, közbe-közbe szépirodalmi művekre s közgazdasági kérdésekre is kiterjeszkedve. Egyidejűleg a *Budapesti Szemlében* is hosszabb közgazdasági tanulmányok jelennek meg tőle s a védegyelet kérdésében élénk polémiát folytat Széchenyivel.

1841-ben Trefort barátjának, Eötvös József bárónak írásban megfogadta, hogy meg fogja írni a magyarok történetét. Ez a szándéka sohasem valósult meg, de kétségkívül a történetírói munkásságra való hajlam és eltökéltség indította arra, hogy annyit foglalkozzék történetírókkal, hogy azok méltatása, jellemzése közben, különösen emlékbeszédeiben helyenkint maga is történetet írjon, s hogy az angol alkotmány történetének megírásába belé is fogjon; e műve első kötetének kézírata Pesten a forradalom alatt pusztult el, csak egy idevonatkozó töredék jelent meg az *Emlékbeszédek és tanulmányok* között.

Ennek a félbenmaradt történetírói munkásságnak köszönhetjük azt is, hogy Trefort talán valamennyi irodalmi szak között erre nézve formálta ki leghatározottabban és legtisztábban kritikai felfogását, melynek számos kifejezését birjuk. Már

egyik legelső irodalmi szárnypróbálgatása alkalmával, a Pulszky Ferencz «Eszméihez a magyar történetekről» kapcsolva így állapítja meg a historikus feladatát: «A történettudománynak minden felekezeti, sőt nemzeti szenvedélyen felülemelkedve, lehető magas szempontból, minden emberi viszonyra ki kell terjednie s a népek életét merész vonásokkal festenie; feladata, hogy a történeti idő kezdetét kinyomozva, minden következő tüneményt okaival s eredményeivel feltárjon, hogy a mostani alakulások csíráját, az uralkodó eszmék magvát s lépcsőnkénti fejlődését s az előbbieket elhalását kimutassa; hogy végre megismertesse velünk, hogy a népek összes osztályai vagy fractiói — bár nyelvre s vallásra különbözök — mikép éltek, szenvedtek, szerettek s gondolkodtak».

Öregkorában inkább a gyakorlati cél szempontjából ítél. Mignettről mondott emlékbeszédjében így szól: «Minden ember ajkán forog az ismert mondás: «A történelem az élet mestere». De ez szorosan véve a közkeletű phrasisek, mondhatni a conventionalis hazugságok egyike. Mert vajmi kevesen követik a történelem tanácsát. Mindazonáltal az a haszna mégis megvan a történelem tanulásának, hogy az, a ki a multat ismeri, rendesen igazságosabb szokott lenni a jelen megítélésében». És munkái utolsó gyűjteményének (*Beszédek és levelek*) előszavában elismeri, hogy «a történelmi igazság az, mely bennünket a munkára s haladásra buzdít s kiengesztel a jelenbel».

Ebből a felfogásából vonja le a tanulságot a hazai történetírás feladataira nézve is. Első akadémiai elnöki beszédjében így szól: «A történelmi osztály becses okiratokat gyűjt s bocsát közre, természetesen, hogy e tevékenységet folytatnia kell, de idején volna, hogy ezen anyag fel is dolgoztassék. Tudjuk, hogy Macaulay, Guizot vagy Ranke munkáit nem akadémiák írták. Az ily munkák csak az egyéni tehetség szüleményei, de az akadémia egy vagy más uton impulsust adhatna az anyag feldolgozására; mert Magyarországnak nincs történelme, mely a történelmi tudomány s művészet mai színvonalán állna — (ez 1885-ben volt mondva); pedig ha van ország, hol a történelemnek a kedélyekre s az észjárásra hatnia kellene, az Magyarország. Az emberek az ország múltját nem ismerik, mert ha ismernék azt, akkor a jelen állapotokról okosabb s józanabb ítéletet hoznának».

Még nyiltabban mutat rá történetírásunk hiányaira egy, Gyulaihoz intézett nyílt levelében, melyben azt vizsgálja, hogy miért vesznek és olvasnak nálunk kevés könyvet? «Az első ok — úgymond — az, hogy a magyar írók legnagyobbbrészt nem tudják vagy nem akarják elsajátítani a francziáktól a könyvesinálás mesterségét (talán inkább: művészetét) — l'art de faire un livre — s igen sok esetben a nyers anyagot tárják az olvasó elé. Ily könyvek élvezhetetlenek főleg azok előtt, kik jobb irodalmi étkezéshez vannak szokva. E bajban szenvednek főleg a magyar történetírók, kik az anyagot általában földolgozni vagy nem tudják, vagy nem akarják».

Ez a sok esetben ma is helyt álló szigorú ítélet összefüggésben van Trefort általános irodalmi ízlésével s formaérzékével. Ő saját munkáira ugyan különös műgondot nem fordított; írásaiban úgy mint tetteiben megnyilvánult impetuus természetete sem engedte meg azt, s az a körülmény is, hogy tolla rendesen valami közvetetlen gyakorlati célzt, érdeket, alkalmat szolgált, majdnem kizárta az elmélyedést s a forma gondosabb kicsiszolását. Ő maga mondja magáról, hogy «sohasem hajhászta a szépen csengő phrasisokat, de mindig és mindenben positiv eredményre törekedett». Hanem azért élénken, vonzóan, érdeklően írt maga is és kiművelt ízlése a stilus tekintetében joggal követelővé tette. Láttá, átérezte, hogy «a franczia tudósok munkáinak stilsztikus előnyei a rokonszenvet a tudomány iránt nagy mértékben előmozdították», s helyesen következtette, hogy «az irodalmi nyelv elegantiája másutt is ugyanezen jótékony következményeket vonná maga után.»

Mikor engem jó sorsom összehozott vele, — 1881 őszén, — én fiatal képviselő voltam, ő már ministerségének kilenczedik évében járt; öreg ember volt, de csupa élet, csupa tűz, mindig tele eszmékkel, tervekkel, kezdeményezésekkel, a kire tökéletesen ráillett az, a mit Kelety Gusztáv mondott róla, hogy egész élete nagy türelempróba volt. Vérmérsékének élénksége teljesen elleplezte lelki életének fájdalmas válságait; pedig a bánat őt is «megviselte zordub», de «hő lelke vigaszért nem a multakba fordult», hanem a jelenben, a munkában, küzdelemben, alkotásban kereste azt. 1881-ben kiadott *Emlékebeszédei és tanulmányai* előszavában a magok egyszerű keresetlenségében mélyen meg-

ható szavakban emlékezett meg három évvel előbb, a boszniai hadjárat idejében élte virágában meghalt derék, kedves fiáról Ervinről, ki nekem iskolatársam volt a kegyesrendiek budapesti gymnasiumában, az ő emlékének szentelte mintegy e könyvet, s azt a mély lélektani igazságot hangoztatta, hogy «a nagy fájdalomnak nem ölik meg az embert, de nem szűnnek meg soha».

Falk Miksa megemlékezésében közli Trefortnak 1882 elejéről való két igen bizalmas levelét, melyekből kitűnik, hogy ő magát akkor «testben-lélekben betegnek» érezte, megúnta azokat a «tűrhetetlen viszasságokat, melyek kicsiben és nagyban kinozták», hogy «búbánat, gond, örökös viszasságok és faggatások teljesen lehangolták, ... kifáradt a harcban és megúnta azt». Mi, kik akkori működésének tanúi voltunk, ezt ma jogos csodálkozással olvassuk. Sem az érintkezésben, sem tevékenységében ezek a hangulatok kifejezésre nem jutottak. Irodalmi munkássága éppen akkor szélesedett ki egy fontos közjogi probléma, a felsőház akkor actualis reformjának kérdésére, melyet 'különösen régiebb francia államférfiak nyilatkozatai kapcsán conservatív szellemben tárgyalt. Ministeriuma körében a rendes alkotó és kormányzó munkához a középiskolai törvény előkészítése járult s ő maga volt az, ki — különösen sokat emlegetett nyílt leveleivel — mindig új meg új kérdéseket dobott a vélemények harcának porondjára.

A mi személye megismerésénél leginkább bámolatba ejtette az embert, az műveltségének rendkívüli szélessége és sokoldalúsága volt. Egyike volt a legtöbbet olvasó és — gyors olvasó letére — a legtöbb haszonnal olvasó embereknek; olvasottsága, nyelvismeretei, világlátottsága, kiterjedt személyes összeköttetései és tapasztalatai magas nézőpontra állították őt, a honnan messzebbre és jobban látott, mint sok kortársa. Politikai ítélete biztosságának figyelemreméltó jele, hogy például 1861-ben, egy képviselőházi beszédjében megjósolta Olaszországnak és a német birodalomnak nemzeti alapon való teljesen egységes kialakulását. Szellemének receptív és productív munkájában nemcsak mindkettőnek terjedelme, gazdagsága volt csodálatos, hanem főleg a kettőnek szoros kölcsönössége, közvetetlen egymásra hatása. A mit tanult, olvasott, látott, tapasztalt, azt mindjárt gyakorlatilag érvényesíteni is igyekezett s kormányzati és

irodalmi munkássága minden ízében át volt hatva ismeretei és tapasztalatainak gazdag tanulságaitól. Abban is hasonlított Széchenyihez, hogy míg váltig igyekezett a világgal elhitetni, hogy ő utilitárius, mindenben csak a gyakorlati célt, a hasznosságot tartja szem előtt, számos szívéből fakadó nyilatkozata és sok kormányzati ténye is elárulja idealismusát; s míg a közszellem felébresztése, ösztökélése kedvéért gyakran használt korholó hangja viszonyainknak szinte pessimistikus felfogására vallott, néha mégis — mint például Lukács Móróczról mondott emlékbeszédje végén, — optimistikus lendülettel nyilatkozott meg jövőnkbe vetett hite, melynek különben épen csüggedetlen munkássága és munkakedve legvilágosabb bizonyítéka. A mit Széchenyi naplójában önmagáról vallott, azt Trefort is bátran elmondhatta volna a saját jellemzésére: «Lenyesik szárnyamat, lábamon járok; levágják lábaimat, kezemen fogok járni; kiszakítják kezeimet, hason fogok mászni. Csak használhassak!»

Persze az ő idealismusa nem volt abból a fajtából való, mely a saját szépségétől megmámorosodva mindenekfölött csillogni, elbűvölni törekszik s méltóságán alulinak tartván az adott erőkkal és viszonyokkal való számolást, örökös harczot idéz föl a maga eszméi és a reálpolitika követelményei között, melyben gyakran folytonos személyes diadalok jelzik az ügy folytonos vereségeinek útját. Fiatalabb korában, az 1865-iki országgyűlés előtt, mikor még mindnyájan a hosszú elnyomatás utáni fölszabadulás vágyának uralma alatt állottunk, úgy vélekedett, hogy az emberek leggyakorlatibb s a mindennapi életbe leginkább beható java nem a vagyon, nem a műveltség s a tudomány, hanem a szabadság. Később, mikor már ez a cél el volt érve, 1884-ben pozsonyi választói előtt politikáját e három szóba foglalja össze: «tudomány, vagyonosság és egészség». De hogy sohasem látta az anyagi javakban a nemzetek életének egyedüli céljait és egyedüli irányítóit, azt nyomatékosan hangoztatta egy akadémiai fölolvasásban is: «Nem igaz — úgymond — hogy csak a pénz uralkodik a világ felett: az eszmék uralkodnak — és pedig uralkodnak az egészséges és kórságos eszmék egvaránt».

Ő mindig a valóság szilárd alapján áll és csak elérhető

ezélokra törekszik; de ez nem azt jelenti, hogy nincs érzelme oly ideálok iránt, a melyeket csak megközelíteni lehet, egészen megvalósítani soha. Mi tűnhetik föl ma nagyobb idealismusként, mint a tudományos törekvések közösségének olyan hitvallása, a minővel Mignet-t idézve róla mondott emlékbeszédjét bevezette s a mit Akadémiánk követendő elve gyanánt is hirdetett: «A tudománynak nincs hazája, az egész világnak közös tulajdona az. Művelőit nem választják el egymástól az államok határai; azok megértik egymást a nyelvek különbsége daczára. Polgártársak ők az eszmék birodalmában, nagy intellectuális társaságot alkotnak, . . . közös érzület, úgyszólván a civilizáció hazafisága lelkesíti őket».

De azért nagy tévedés volna Trefortot a maga széles látkörével, a maga sympathiájával a francia irodalom iránt, a maga gyakori külföldi utazásaival s hazai viszonyainkról gyakran mondott csipős kritikáival kosmopolitának, nemzeti jellegünk és nemzeti érdekeink iránt közönyösnek tartani. Ő elfogulatlanságát — mint látni fogjuk, — teljes mértékben megővta külföldi benyomásaival szemben is, a magyar nemzeti culturát pedig — melynek egész életét szentelte, — lelke mélyéből szerette. *Beszédei-t és levelei-t* «a magyar állam és a magyar cultura legmelegebb szeretetével» bocsátotta közre. Akadémiánk elnöki székéből hirdette, hogy Magyarország fennállásának, a magyar elem uralmának biztosítása culturánk magasabb fokra emelésétől, a tudománynak hatalomra emelkedésétől függ. Hogy culturánk nemzeti jellegéért, nemzeti egyéniségünknek és jogainknak kormányzati hatáskörében való érvényesítéseért mit tett, azt tanusítják a ministersége idejében a népiskolák kormányzata, a magyar nyelv kötelező tanítása, a középiskolák tárgyában létrejött törvények, kormányzati intézkedései a művészeti képzésnek az országon belül meghonosítása tárgyában, erélyes föllépése a katonaoorvosképzésnek tervezett Bécsben való összpontosítása, vagyis az úgynevezett Josefinum visszaállításá ellen s a Theresianum és Keleti Akadémia magyar növendékeinek magyar tantárgyakban való képzése érdekében. Egy képviselőházi beszédjében, a német Schulverein legélesebb támadásaival szemben kereken kimondta, «mert — úgymond — imbecillitás volna ki nem mondani, hogy Magyarországon az állam csak

magyar lehet, a polyglott státus utáni aspirációk politikai otrombaságok, melyekkel rövid processust kell csinálni».

Tiszta eszméi és határozott programja őt elfogulatlaná tették a maga működése értékelésében is. Igen jellemző az, a mit Helfy Ignácznak egy a minister alkotásainak marandóságára tett skeptikus megjegyzésére válaszul a képviselőház ülésén mondott: «Helfy képviselő úr — úgymond — személyes dolgokban is fellépett irányomban és kérdezte: vajjon lesz-e annak valami nyoma, a mit én teszek? Azt hiszem, el fog mulni és valamennyiünk működésének nem lesz sok nyoma. Az igazi nagy emberek, a kiknek nevei örökösök: azok a nagy művészek, írók, költők, egy Gøthe, egy Michel-Angelo, egy Ráfael. Mi nem tartozunk azok közé! — Én azzal nagyon keveset foglalkozom, mit fognak rólam mondani: Vanitas vanitatum et omnia vanitas. Nekem egy kis örömem telik a cselekvésben, mert végre is az egy kis gyönyört ad az élet küzdelmei közt!»

Ez a cselekvésben talált öröm igazi magyarázója a Trefort egész közéleti, sőt írói szerepének is. Ez teszi érthetővé, hogy három évvel halála előtt azt írta egy barátjának: «Volnék én csak tíz évvel fiatalabb!» s hogy, mikor már vége közeledését érezte, mintegy engedve a sorssal való alkuban, élete utolsó nyarán «még csak egy évig» szeretett volna élni. Ez a cselekvési vágy tette türelmetlenné. «Stagnáltunk sokáig, — mondja egy nyílt levelében, — most dolgozzunk gyorsan». «Elmaradtunk mindenben, barbárok vagyunk», írja egy útjáról küldött magánlevelében. Ez indítja rá, hogy — bosszankodva cselekvése akadályai miatt, — leszólja kisszerű viszonyainkat, ezt az országot, a mely «nem akar európai ország lenni», a melyben «csak a politikai ideologia iránt van érzék s a melyben a gyakorlati ész kihalt», a mi «tekintetes nyárspolgárságunkat», a mely nagyságos és méltóságos szeretne lenni, a mi nagyzó ünnepléseinket, országos dinomdánomainkat, melyek daczára «a világ mitsem tud rólunk». Ezért ismétli — öntudatosan — a maga igazságait, hogy végre a süket fülekbe is behatoljanak s a kevésbbé fogékony elméket is áthassák, s azért is, mert «az ismeretes magyar szalmaláng mellett nem elég bizonyos igazságokra csak rámutatni, bizonyos eszméket csak megpendíteni, hanem újra meg újra kell őket emlegetni».

Trefort a maga eszméi és culturpolitikai céljai szolgálatában agitátor volt a szó teljes értelmében és agitátor maradt a ministeri székben is. Ez talán egy kis maradványa volt a forradalomkori államtitkárságnak; bizonyos, hogy mikor például 1885-ben, mint a kormány tagja, pozsonyi választóihoz intézett nyílt levelében «a magyar állam dissolutiójának mutatkozó előjeleiről» szólt, vagy a mikor, mint a szellemi cultura ministere, utolsó akadémiai elnöki beszédjében arról panaszkodott, hogy «nálunk nincs szellemi szabadság», az ilyen agitatórius jellegű szokimondások szigorúan gouvernementális körökben erős fejlődést okoztak.

A Trefort szellemi életében — mint már érintettem — különleges szerep jutott az utazásoknak. Egész életében szeretett utazni, és sokat utazott; fiatalon kezdte, — mint ifjú házaspár, nejével járta útjait, később, mint idős és öreg ember rendesen hajadon leányával; de szeretett jó barátaival is találkozni az úton, mert rá nézve lelki szükséglet volt a látottakat mindjárt meg is beszélni; leveleket is szívesen írt útjairól — magam is őrzök belőlük egy csomót, — nem részletes útleírásokat, hanem egy-két találó mondásban adott rövid jellemzéseit benyomásainak, tapasztalatainak s egy-egy hozzáfűzött megjegyzésben mindjárt levonta a látottakból a mi viszonyainkra vonatkozó tanulságokat is. Minden útjáról hozott magával néhány tervet, néhány megvalósítandó eszmét, néhány tanulságos összehasonlítást. Szeretett sokat, mindent látni és jól látni, ezért — ebben az egyben nem volt modern — gyűlölte az éjjeli utazást. Ő nem koffer — mondta gyakran — hogy betegyek egy kocsiba és elvigyék a nélkül, hogy látná, hová megy. De kritikai szemmel látott, a külföld vak csodálata nélkül, megkülönböztetve ott is élesen a jót a rossztól, a követendőt az elítélendőtől.

Egyszer azt írja, hogy reméli, miszerint visszatérvén új erővel fog dolgozni, mert sok a tenni valónk ha élni s uralkodni akarunk; reméli, hogy utazásának egészségére s hivatása teljesítésére jó hatása lesz. Oly meggyőződéssel és nézetekkel tér haza, — írja máskor, — hogy csak sajnálnia kell azt a kis-szerűséget, mely a mi politikai viszonyainkban divatozik.

«Mi általában sokat tanulhatunk a külföldön. Ipar és iskola. ez most a domináló két monemtum», — írja Berlinből. — Meg-

csodálja ugyanott a Politechnikumot, mely azonban 15 millió márkába került; «nálunk azt hiszik, hogy csoda nagy dolgot csinálunk, ha egy tudományos intézetre 3—500,000 frtot adunk ki s hogy az pazarlás!» Amsterdamban bámulja a hollandi közszellemet, «abból adhatnának nekünk kölcsön». Nekünk általán a másodrendű, a kisebb nemzetek dolgait kellene tanulmányoznunk s azokat utánózni: Hollandiát, Belgiumot, Dán- és Svédországot; nagyban emelkedhetnénk, ha ezek nyomán járnánk. Azonban azt is találja, hogy «a humanitás és eszme-solidaritás ellenére a nemzetek rendkívül lenézik egymást: az angolok a francziákat, a francziák a németeket, (ez 1886-ban volt írva) kell tehát, hogy a németek is lenézzenek valakit s ez a valaki in prima linea mi magyarok vagyunk»... Únja már a kiállításokat, melyek mindenütt elvonni igyekeznek a figyelmet a hely és ország rendes viszonyainak megismerésétől. «A világ ma — úgymond — ugyanúgy stultizál, mint Ferencz császár idejében! S azt is lehetne mondani: exhibendo stultisat, — mert a kiállítások mindenütt üldözik az embert».

Az angol viszonyokkal talán legkevésbé rokonszenvez. «Sajátságos kereskedelmi szabadság az, — írja Londonból, — a hol az utazókat vizitálják, mint a tolvajokat». Az angol comfort-t nem igen élvezheti, valamint az angol konyhát sem, iparkodni fog a continensre visszajutni. Edingburgból azt írja, hogy annyi rongyos, mezitlábos, elhagyatott gyermeket egész Magyarországon nem lehet látni, mint ott. Szidja az angol «Czopfot». Angliában — úgymond — a legnagyobb szerű dolgok mellett a legneveltségesebb intézmények és állapotok találhatók. Pücker-Muskan, Montalembert könyveik által megteremtettek a continentális emberek fejében egy bizonyos ideális Angliát, mely azonban ma «absolute nem existál».

A kritikából kijut a franczia provinciának is, különösen Dél-Francziaországnak. «Ez a félig spanyol, félig déli olasz «Midi de la France» — írja Biarritzból — nekem sehogyse conveniál; oly dolgokat kellett látnom, hogy Mező-Túr és Gyoma ezekhez képest mégis csak civilisált helyek... Gyakran szerettem volna a nagy betűkkel reám néző «liberté, égalité, fraternité»-hez hozzáírni: «sauté et stupidité». Páris ma is absor-

beálja az országot, a nemzetet. A provinciában több a barbárság, mint bárhol nálunk».

Utazásai alatt nem szerette, ha hivatalos ügyekre emlékeztették, vagy éppen iratokat küldtek neki aláírás végett. Hanem azért a távolban is ott járt az esze ministeri teendőin s gyakran igen nyomatékos utasításokat küldött leveleiben egyik-másik függő ügynek elővétele, elintézése vagy siettetése végett.

A kormányzati ügyek ellátásában általán a czélszerűséget, szükségességet tartotta szem előtt s a szabályokra és formákra nem igen vetett ügyet. Ez jellemezte őt különösen tárczája költségvetésének a kezelésében is. Gyakran hallottam tőle e mondást : nálunk egyenes úton boldogulni nem lehet, hanem csak apró «filouteriákkal». Ezek a tréfásan úgynevezett apró filouteriák nála a budgetkezelésben azt jelentették, hogy nem sokat vesződött a pénzügyministerrel, ministertanáccsal, pénzügyi bizottsággal költségvetése dotációjának minél magasabbra emelése érdekében, — habár egyszer megtörtént, hogy a pénzügyi bizottság egy törlésével szemben a képviselőházhoz appellált és pedig sikerrel. Rendesen beérte azzal az eléggé szűkmarkúan megállapított mértékkel, a melyet a pénzügyminister concedálhatónak vélt, ha azonban a gyakorlati szükség úgy hozta magával, akkor egyszerűen túllépte azt. A képviselőház zárszámadási bizottságában azután az előadó lelkesen kifejtette, hogy ez a túlköltség milyen hasznos és üdvös czélra fordíttatott s a dolog vége az lett, hogy mind a bizottság, mind a képviselőház zajosan megéljenezték Trefortot. Ugyanilyen módszert választott később a szükséges tanügyi építkezések foganatosíthatása végett ; azok költségét egyszerűen kölcsönvette valamelyik rendelkezésre álló alapból, — többnyire a néptanítói nyugdijalapból, persze illő kamat mellett, — s a kamatot és törlesztési részletet beillesztette tárczája költségvetésébe valahol hátul, a hol ezek a tetelek egyéb hasonlók között szerényen meghúzódtak.

Ez így ment mindaddig, a míg a dolgok odafejlődtek, hogy például a népnevelési javadalomnál az úgynevezett «folytonosságban maradt illetmények», vagyis az állandóan utalványozott járandóságok már január 1-én túllépést mutattak s a cultus-

budget az építési kölcsönök czímén milliókra menő államadós-ságot takargatott. A pénzügyminister is megunt a végre azt, hogy míg a cultusministert mindig megéljenzik túllépéseiert, őt szidják a deficitért s így beállott a pillanat, a melyben a közoktatási tárca költségvetésében rendet kellett csinálni. Nekem, mint államtitkárnak jutott ez a keserves feladat s már utolsó éveiben Trefort arra a panaszra fakadt, hogy a cultusminister érzi legjobban, mennyire hátráltat bennünket culturális haladásunkban pénzügyi gyöngeségünk: «nem tud tenni, mert nincs meg a kellő eszköz.»

Az administratióban is a hosszadalmas bureaukratikus formák helyett a direct belenyúlásnak, személyes meggyőződésnek és közvetetlen intézkedésnek volt barátja. Szeretett mindent maga látni, az emberekkel maga beszélni, az ügyekben személyesen eljárni. Megesett, hogy a francia nyelvtanárokat, kik audientián kértek alkalmazást, mindjárt alaposan megexaminálta a francziából. Egyszer megbotránkozással beszélt nekem egy kihallgatás után, hogy nála volt X. Y., ki a kolozsvári egyetemen professor szeretne lenni; a francia irodalom tan-székére akar pályázni és Villemaint nem ismeri!

Ministeri taktikájához tartozott az is, hogy a mit lehetett, inkább intézett el kormányzati, mintsem törvényhozási úton; az életrevaló iskolai typusok egész sorozata keletkezett az ő idejében úgy, hogy azokat egyszerűen beállította költségvetésébe s a tétel megszavazása által bizonyos tekintetben a törvényhozás hozzájárulását is kieszközölte létesítésükhöz. Egyik beszámoló-beszédjében indokolta is ezt a kormányzati módszerét. «A közoktatás — úgymond — nem olyan, mint a perrendtartás, hogy abban mindent fixirozni kelljen; a közoktatásügynek a fejlődésre időt és az életre tért kell engedni, törvényt pedig minden évben nem lehet változtatni vagy módosítani, ha mindjárt meghozatala után, talán már egy félévre, ki is tűnik, hogy egyik-másik szakasza vagy részlete nem volt czélszerű.»

Mindazonáltal az ő ministerségének sok értékes törvényhozási alkotást is köszönhetünk a közoktatás és művészet terén, így a néptanítói nyugdíjalapról, a népiskolai hatóságokról, a magyar nyelvnek a népiskolákban való kötelező tanításáról, a műemlékek fenntartásáról, a középiskolákról, az állami

elemi és polgári iskolák, valamint a budapesti egyetemi orvoskar- és József-műegyetem felépítéséről szóló törvényeket.

A közfelfogás azt tartotta, hogy Trefort tárczájának ügykörében bizonyos előnyben szeretne részesíteni a felsőbb oktatásügyet s ennek keretében különösen az orvosi- és természettudományi szakokat. Ez a beállítása a tényeknek nem egészen igazságos; tudjuk, hogy például az ő szerves törvényalkotásai közül éppen egy sem vonatkozik a felsőbb oktatásra s hogy bár ő már 1881-ben kezdett a harmadik egyetem mellett agitálni, 1883-ban képviselőházi enquétet is rendezett annak előkészítése végett, Pozsonyban, Kassán helyszíni szemléket tartott s 1885-ben már törvényjavaslatot is dolgoztatott ki a pozsonyi orvos- és természettudományi kar felállításáról, ezt a kedves eszméjét mégse tudta a megvalósulásig érlelni.

Ő igenis, vallotta azt, hogy a modern világban is «minden tisztelet és becsület a népoktatásnak, a világosság mégis csak felülről jön; s azon ideális czélok, melyek nélkül az emberiség csak a felsőbb állatiság életét élne, csak a szellemi élet felsőbb régióiban ápoltnak s ezért a felsőbb oktatás a legfontosabb.» Az orvostudománynak és orvosképzésnek rendkívüli jelentőséget tulajdonított közegészségi és — minthogy «az ember a legnemesebb tőke,» — nemzetgazdasági szempontból is. Azt tartotta továbbá, hogy «korunknak signaturáját a természettudomány adja» s hogy a vagyonosság és közegészség, melyektől az állam fennállása nagy részben feltételezve van, e tudományon alapszik; a természettudományokat tartotta a tudományok között legnagyobb hatalomnak; e tudomány módszerét kívánta az államtudományok kezelésénél is alkalmazni.

Az orvos- és természettudományok iránti előszeretetének ugyan a rábizott kulturális érdekek egyike sem vallotta kárát, de hogy ez a hajlama különösen a budapesti és kolozsvári egyetemi intézetek s a Józsefműegyetem kifejlődése és felvirágozása körül hathatósan érvényesült, abban nagy része volt tanácsosának, Markusovszky Lajosnak, a ki különös bizalmát bírta s kitűnően értett hozzá Trefort e hajlamát ébren tartani, táplálni és a gyakorlati útra terelni. Különösen a budapesti orvoskari intézetek nagy föllendülésében Markusovszkynak el-évülhetetlen érdemei vannak.

Sokat tett Trefort az ipari oktatás érdekében is, mely akkor még az ő tárczájához tartozott. A budapesti állami középipariskola (most felső ipariskola) és a technológiai iparmúzeum neki köszönheti létét.

Egy másik kedves tere a Trefort alkotásainak a művészet és iparművészet volt. Mint egészen fiatal ember, első utazásának benyomásai alatt mozgalmat indított s megalakította a Pesti műegyletet, az első képzőművészeti célokat szolgáló egyesület Magyarországon; öregkorában pedig ő alapította meg az iparművészeti társaságot, melynek első elnöke is lett. Sohasem szűnt meg agitálni a képző- és díszítőművészetek érdekében; nyílt leveleket intézett a főpapokhoz, főurakhoz, ministertársaihoz ez érdekek felkarolását kérve. Mert — helyesen — azt tartotta: «főddolog, hogy nagybbszerű nyilvános épületeknél ne mellőzzük s ne zárjuk ki a hazai képzőművészetet;» példát adandó, mint akadémiai elnök is, ő indította meg a nagy teremnek Lotz remek történet-allegóriai falképeivel való feldíszítését.

De legtöbbet tett e téren mint minister. Ha nálunk egyáltalán lehet szó művészeti politikáról, úgy az csak Trefortnál kezdődik. Eötvös csak elméletileg tisztázott néhány kérdést s a későbbi művésznemzedék képzésére gondolt; ellenben Trefort az őt jellemző türelmetlen gyakorlatiassággal nem eseményeket akart ültetni, hanem mindjárt gyümölcsöt látni: hazahozta Benczurt, Hubayt, Poppert, haza akarta hozni Wagnert és Litzenmeyert is és hazahozta — a mennyire egyáltalán hazahozható volt — Liszt Ferenczet. Ő fejlesztette — különösen jobb elhelyezéséről gondoskodva, — a mintarajziskolát és rajztanárképző-intézetet s állított fel mesteriskolákat; ő szervezte a zeneakadémiát, az iparművészeti múzeumot, az iparművészeti iskolát, az üvegfestő intézetet és festészeti női tanfolyamot. Ő indította meg a Mátyás-templom, a kassai- és bártfai templomok stilszerű újraépítését, a lipótvárosi Bazilika építésének és a vajdahunyadi vár restaurációjának ujrafölvételét; ő volt az, a ki kevés műemlékünk megőrzése s fenntartása érdekében mondatni mentőactiót indított. Képzőművészeti kiállításaink is az ő gondoskodása következtében vettek erő-

sebb lendületet, különösen az állami aranyérmek alapítása s az állami és királyi vásárlások rendszeresítése által.

Felfogása a nők képzése s társadalmi állása kérdésében ma talán nem látszik egészen modernnek, de nem is olyan, hogy könnyedén pálczát törhetnénk fölötte. Egy beszámoló beszédjében mondta 1881-ben: «Legyen mindenben egyenjogú a nő a férfival? — Én megengedem, hogy a nő, polgári jogok tekintetében tökéletesen egyenlővé tétessék a férfival, de a társadalmi functiók tekintetében, a nemi különbségnél s női természetnél fogva a férfival egyenlő nem lehet; testi ereje s alkotása s abból folyólag hivatása ezt nem engedi. Szerezzünk tehát a nőknek a tanítói pályán kívül — melyre kiválóan alkalmasak — munkát és keresetet az iparban, a kereskedelemben, sőt a közigazgatás bizonyos ágaiban is; de ne követeljük, hogy bírák, ügyvédek s orvosok, törvényhozók legyenek. Oly hivatások, melyek egész embert kívánnak, összes szellemi és testi erejével s egész idejével, elvonnák a nőt rendeltetésétől, melyet pedig helyette a férfi nem teljesíthet. Nem jó a társadalomban összezavarni a szerepeket s annál fogva az én hozzájárulásommal — bármennyire óhajtom a női oktatás emelését — egyetemek a nők számára nem fognak nyittatni. Eltekintve a dolog elvi oldalától, a zürichi Studentin-ek s az orosz nihilista kisasszonyok engem arra nem buzdítanak.»

Nagy súlyt helyezett azonban a nőképzésre, mert meg volt róla győződve, hogy ha művelt és szolid nemzedéket akarunk adni a jövőnek, mindenekelőtt a nőket kell nevelnünk; közgazdasági szempontból is a helyes irányú nőneveléstől várta a fényűzés korlátozását, különösen a — mint mondani szokta — «rongyluxus» kiküszöbölését. Főképp ez okból kívánta a külföldi nevelőnők gyakran fonák nevelését részint a hazai felsőbb leányiskolák fejlesztése és szaporítása, részint magyar házi nevelőnők képzése által mellőzhetővé tenni.

Fölötte emlékezetes és jellemző volt a Trefort ministeri szerepe a középiskolai kérdésben.

Itt természetesen mindenekelőtt a törvény létrejöttéről kell megemlékezni, mely hosszú vajúdás szüleménye volt s a melyben igen jelentős rész jutott egy oly embernek, a kit ma ezen a réven senki sem emleget, t. i. Baross Gábornak.

Trefort tényleg mindjárt ministersége első évében benyújtott egy középiskolai törvényjavaslatot, mely keresztül is ment az osztályokon, de az 1872—75-iki országgyűlésen nem került többé tárgyalás alá. Azután megújította kísérletét úgy az 1875—78-iki, mint a 78—81-iki országgyűlésen, mindkétszer eredménytelenül, előbb a kiegyezési kérdések előtérbe nyomulása, majd felekezeti feltékenységek s a közeledő választásokra való tekintetek miatt.

Az 1881-iki országgyűlést megelőzőleg a minister választói előtt kifakadt a «komédia» ellen, melyet a javaslattal évek óta űznek s követelte, hogy annak már egyszer vége legyen. Újra benyújtotta javaslatát, az a közoktatási bizottsághoz utasított, mely üléseit a felmerült kívánságnak megfelelően a felekezeti hatóságok képviselőinek s kiváló tanügyi szakférfiaknak meghívásával enquêteszerűen kibővítette. A bizottságnak ekkoriban Baross Gábor volt elnöke, ki még fiatal ember volt, inkább a megyei administratio s az általános politika kérdéseiben jártas, de a ki ritka tapintattal és ügyességgel, egyúttal erélylyel és tekintélylyel vezette az érdekes gyülekezet tanácskozásait. A tanácskozás azonban megint eredménytelennek mutatkozott, mert a mikor a bizottság, az enquête befejezése után 1882 márczius 22-én a törvényjavaslatot tárgyalás alá vette, az az általánosságban való elfogadás kérdésénél a legellentétesebb felekezeti álláspontok találkozása következtében két szavazattal megbukott. Trefort felháborodott ugyan, de hajlandó lett volna ép oly hamar napirendre térni e balsiker fölött is, mint az előbbieket fölött; azonban volt valaki, a ki a dolgot érzékenyebben s komolyabban vette s ez Baross Gábor volt. Lemondott a bizottsági elnökségről, a mi eléggé hatásos demonstratio volt s meg nem szűnt a törvényjavaslat kérdését napirenden tartani s annak újra felvételét ismert erélyével szorgalmazni. Ősszel szűkebb összejöveleteket tartottunk, — melyekben akkor már nekem is részem volt, mert az új ülőszakra engem is beválasztottak a közoktatásügyi bizottságba — s azokon megállapítottuk azokat a módosításokat, melyek kilátást nyújtottak a javaslatnak a bizottság által való elfogadtatására. Csak a minister határozott állásfoglalása volt még hátra, a melynek elérése végett elmentünk Treforthoz, ki bennünket gyön-

gélkedés miatt ágyban fogadott ; ez a véletlen körülmény döntő fontosságúvá lett a javaslat sorsára nézve, mert ha a minister akkor fenn jár, nyugtalan természete, mely már únta a javaslat körüli sok herceze-hurczát, bennünket talán lerázott volna; így azonban, ágyban fekve, foglyunk volt. Baross hajthatatlanul sürgette a megállapodást, a mely létre is jött, a javaslat — általunk átdolgozva — 1883 januárjában ismét a bizottság elé került, ott februárban letárgyaltatott, márcziusban a ház napirendre tűzte s hosszú, gyakran szenvedélyes, de mindvégig magas színvonalú vita után — melyben Trefort fényesen képviselte a kormány álláspontját — a képviselőház nagy többséggel elfogadta azt.

Azonban nagyon csalódtak azok, a kik talán azt hitték, hogy e törvény megalkotása által a középiskolai kérdés általában nyugvópontra jutott. Nyugvópontra jutottak igenis a középiskolák rendtartásának, igazgatásának, felügyeletének és ellátásának kérdései. A politikai radicalismussal és nemzetiségi separatismussal szövethetett felekezeti feltekenységnek azok a fenyegetései, melyeket a vitában hallottunk, a gyakorlatban üres phraseológiának bizonyultak. Az állami felügyelet érvényesítése egyáltalán nem ütközött nagyobb akadályokba s kivált mióta a felekezetek megtalálták a módját annak, — a mi talán nem is volt a törvényhozás eredeti intentiója — hogy minden további jogmegosztás nélkül beruházási segélyeket is kapjanak s így tényleg a teher nagyobb részét áthárítsák az államra a nélkül, hogy csak egyetlenegy esetben is a rendelkezési jogot elvesztették volna: azóta szent a béke és zavartalanul folyik a nagyrészből államköltségen való felekezeti középiskolai oktatás az országban.

A mit azonban a törvény végleges megállapodásra nem juttatott, az magának a tanrendszernek a kérdése és a ki legkevésbé mutatott hajlandóságot ezt a napirendről levenni, az maga a minister volt. Már 1885 őszén választóihoz intézett nyílt levélben kikelt gymnasiumaink nagy részének rosszasága s az ifjúságnak a gymnasiumokba való mértéktelen tódulása, — e «nemzeti betegség» — ellen, melyet ő «febris gymnasialis nervosa stupidá»-nak nevezett el. Kevéssel később b. Pirquet osztrák képviselőhöz intézett nyílt levelet, melyben halaszthatatlannak

mondta a gymnasiumi oktatás reformját s azt nemzetközi megegyezés útján óhajtotta megállapíttatni. 1886 márcziusában pedig ajánló előszavával kiadatta magyar fordításban Raoul Frarynak *La question du latin* című, akkoriban nagy feltűnést keltett könyvét, mely szellemes filippika volt a classikus nyelvek és irodalmak középiskolai oktatása ellen s a földrajzot kívánta a középiskolai képzés gerinczévé tenni.

Trefort utóbb maga meghökkent ezen újabb agitatori tényeinek a hatásától s egy cikkben tiltakozott az oly gyermekes föltevések ellen, hogy már most a középiskolai törvény revideáltatni fog, a görög nyelv tanítását meg fogják szüntetni, a classikus philologusok állás nélkül fognak maradni stb. Védelmére kelt a humanistikus tanulmányoknak, de hirdette a modern nyelvek és irodalmak művelő erejét is és álláspontját olykép körvonálozta, hogy «a gymnasiumokban azok maradjanak, kiknek tehetségük s kedvük van a magasabb műveltséghez s kiknek szükségük van a classikus műveltségre.» Ezért — úgy mond — az alsó osztályokban kell szigorúan eljárni, hogy szegény szülők tehetségtelen gyermekei ne jussanak a latin iskolába; menjenek azok a reál- vagy polgári iskolába, a gymnasiumot azonban ne vetköztessük ki természetéből, hivatásából; az összezavarással nem érjük el a czélt, sem az egyik, sem a másik irányban.

Trefort e felfogása szempontjából ítélve, alig hiszem, hogy neki e kérdésnek azóta észlelhető fejlődésében nagy öröme telnék, ha élne. Ha ő már a maga idejében, mikor Magyarországon még csak 151 gymnasium volt 35,803 tanulóval, febris gymnasialis miatt panaszkodott, helytelenítette, hogy minden mezőváros gymnasiumot akar, a latin iskolákba való tódulásban a kézimunka, az ipari hivatás megvetésének káros jelét látta, mit mondana most, mikor a gymnasiumok száma nálunk az akkori 151-ről 188-ra s a gymnasiumi tanulóké majdnem kétszeresre, vagyis 35,803-ról 64,724-re emelkedett! Az a jelenség is aligha számíthatna az ő helyeslésére, hogy nálunk azért, mert a közönség szerelmes a gymnasium nevébe, — de csakis ebbe! — a mit a minden igaz ok nélkül így nevezett «munkás-gymnasium», sőt a már fölmerült «paraszt-gymnasium»

elnevezés is tanusít, a gymnasium igyekszik mindinkább a nagy közönség szája íze szerinti mindenre-jó középiskolává átalakulni.

Tárczája kiterjedt ügkörének csak egy olyan része volt, * melyre nézve Trefort nem táplált sem alkotói, sem reformeri ambíciókat. Az egyházi ügyekre nézve a «quieta non movere» álláspontjára helyezkedett. És ezzel, bár el nem kerülhette azt, hogy a középiskolai reform tárgyalásánál — mint mondta — bele ne fújjanak a felekezeti trombitába, el nem kerülhette, hogy a keresztyének és zsidók közötti házasságot tárgyzó igazságügyi törvényjavaslat s különösen annak főrendiházi tárgyalása az ő idejében nagy port ne verjen föl, hogy a képviselőházhoz benyújtott tömeges petíciók a katolikus autonómia kérdését ne emlegessék, azonban elérte azt, hogy ministerségének 16 éve alatt iskolai téren egyházpolitikai surlódásoktól meglehetősen menten dolgozhatott és alkothatott.

Csak elete legvégén idézett fel katolikus egyházi teren — valószínűleg akarata ellenére — nagy és éles összeütközést egy látszólag csekély dolog miatt. Az 1888-iki évváró és képesítő vizsgálatok alkalmával a tanulmányalapból fenntartott nagyszombati kath. tanítóképzőintézetben a kir. tanfelügyelő és az egyházi tanfelügyelő között hatáskörüket illető vitás kérdés merült fel. Trefort a primáshoz intézett, az állami közeg jogát védő átiratát, nem tudom kinek tanácsára, talán akkor már súlyos betegségétől okozott ingerültségében a lapokban közzétette.

Egy normandiai tengeri fürdőben, a hová az orvosok sürgető tanácsa küldött, olvastam a Simor primás dörgedelmes válaszát a ministeri átiratra, melyet természetesen szintén közzétett a lapokban. A nyilvánosságrahozás által a jogkérdés hatalmi kérdés jellegét öltötte fel; az összeütközés megtörtént, azonban Trefort egy-két héttel később meghalt. Közvetetlen utódjának, gróf Csáky Albinnak ugyancsak dolgot és gondot adott a váratlanul kitört viszályt egy hosszú, diplomatikuss, ministertanácsilag megállapított bizalmas átirattal elsimítani. A nyugalom azonban csak látszólag állott helyre; a kath. képzőintézetek igazgatása terén felcsapott láng nemsokára

elharapódzott az egyházpolitikai vonatkozások sokkal tágasabb terére ; az elkeresztelési vizsály maga után vonta az összes egyházpolitikai kérdésekben a leszámolást.

Akkor már a Trefort mindig nyugtalan, mindig tevékeny szelleme rég megtalálta az örök nyugalmat és békét egy szebb, jobb hazában.

Emlékét sírján kívül csak egy kisebb méretű nyilvános szobor hirdeti legkedvesebb alkotásaitól környezve, a budapesti egyetem természettudományi intézeteinek kertjében. De a ki nemzeti culturánk fejlődésének vizsgálatában nem áll meg a tegnapi, hanem belemerül a távolabbi előzmények megismerésébe is, az egész érdeme szerint tanulja megbecsülni annak a férfiúnak a nevét és emlékét, a ki szellemének bátor röptével, példátlanul kiterjedt látkörével és sohasem nyugvó tevékenységével eltörülhetetlen nyomokat hagyott hátra nemzetünk művelődésének útján.

BERZEVICZY ALBERT.

AMERIKA VILÁGURALMI TÖREKVÉSEI.

I.

Az Egyesült-Államok hódító politikája.

Amerikának a világháború folyamán tanúsított magatartása méltán talál a legeltérőbb magyarázatokra. Mik lehetnek végcéljai? — kérdezik a hadviselő államok. Mik jövődó tervei? — fejtegetik aggódva szomszédai. A washingtoni kormány nyilatkozatai kevés tájékozást és még kevesebb bizalmat keltenek.

De bármennyire rejtélyes is az Egyesült-Államok állásfoglalása és bár felette nehéz politikájának őszinte lépéseit megállapítani, ez fővonásaiban határozottan imperialista. A szomszédos gyenge köztársaságok bekebelezését legfeljebb idő kérdésének tekintik. Még fontosabb feladat a Csendes-tengeren és a keleti féltekén a hegemonia biztosítása.

Amerika imperialismusa nemcsak a jelen történetének egyik legmeglepőbb fejezete, hanem a jövődében sem fog kevésbbé eseménydús lapokat szölgáltatni. Az egyes államok egyesülése, miként még mindannyiunknak élénken él emlékében, épen nem volt könnyű feladat és csak hosszadalmas és kegyetlen polgárháború (the civil war) áldozatainak árán sikerült. A mélyen gyökerező gyűlölet ellenére, mely az északi és déli lakosokat elválasztotta, ma, pár évtized múltán, csaknem céltalannak tűnik föl és alig hihetjük, hogy szomszédok, mint Pennsylvania, Virginia vagy Carolina egymás ellen háboruskodtak, még kevésbbé azt, hogy a ma hatalmas és egységes államszervezet egykor teljesen fel volt darabolva, sőt végleges elszakadással fenyegetett.

A nagy munka azonban még koránt sincs befejezve. Canada, jöllehet ez idő szerint szóba nem kerül, alapjában véve régen ki van arra szemelve, hogy az Egyesült-Államok kötelékébe lépjen. Csak az alkalmas pillanat késik még. Felette elhamar-

kodott lenne jelenleg e kérdést tárgyalni. Mindaddig, míg Anglia barátságára szükség lesz, a nagy határterület sorsa nem nyer végleges elintézést és Amerika türelemmel várja, hogy az események folytán Canadát, mint kiegészítő részt, magához csatolhassa.

Közép-Amerika behálózása minden tekintetben sürgetőbb. A különböző kisebb-nagyobb, de folytonosan hadilábon álló köztársaságok sok gondot okoznak. Első sorban Mexico, a heves vérmérsékletű és felette kényelmetlen szomszéd, bekebelezése og sok áldozatot és hosszú időt igénybe venni. Honduras, Nicaragua, Costarica már könnyebben lesz hozzá kapcsolható a nagy Unióhoz. Kétségkívül óriás lépés történt ebben az irányban a Panama-csatorna megépítésével. Panama vízi útja az Egyesült-Államok leghatalmasabb erődje Közép-Amerikában.

Észak-Amerika törekvései alig szorulnak bővebb magyarázatra. Érthető, ha Washington kormánykörei nem engednek vetélytársakat érvényesülni. A befolyására annyira féltékeny nagy köztársaság éber szemekkel őrködik és ridegen utasít vissza minden idegen beavatkozást. Békés bevándorlási kísérleteket ép úgy visszautasítanak, mint kereskedelmi összekötéseket. Amerika az amerikaiaké, — hangzik a büszke jelszó!

A sokat emlegetett Monroe-tétel kitünő ürügy a közbelépésre. Tartalmát illetőleg ép oly határozatlan, mint a mennyire kétértelmű fogalmazásában. Minden alkalomkor és bármely esetre nézve egyaránt előnyösen alkalmazható. Cubából elűzték a spanyolokat, a Fülöp-szigeteket pedig elfoglalták ezen felette rugalmas politikai tan értelmében. Bárhol állnak akadályok Amerika útjában, ezen kényelmes és hasznos ürügyet egyaránt biztos eredménnyel alkalmazzák.

Az amerikai hatalom kiterjesztésének a Csendes-tenger vizsein legveszélyesebb ellenfele Japán. A kis szigetország váratlan hatalmi állása és népességének hihetetlen arányú növekedése méltán kelt aggályt. Máris egyre növekvő számmal lepi el e fáradhatlan, szívós, semmitől vissza nem riadó tömeg nemcsak a szomszédos szigeteket, hanem Amerika partjait is. Az egyenlőséget hirdető Egyesült-Államok a legkérelhetetlenebb törvényekkel zárják el határaikat a nippon-betörés elől. Az elidegenülés egyre fokozódik. Az egykori nagy barátság idejében is

világosan kitűnt a két nemzet érdekkörének ellenkező volta. A tokiói terjeszkedő politika Amerikának nem egy tervét zavarta. Ma még elodázható, de a jövőben semmi esetre sem lesz elkerülhető az összeütközés.

A Csendes-tengeri hatalom kivívása bizonyos mértékig az Atlanti-oceán biztosításáért folyó jelenlegi világháborúnak lesz természetes következménye. Ott hamarosan véres összeütközések fogják elintézni a nagy érdekellentéteket. Az Egyesült Államok máris számolnak az eshetőségekkel és nem mulasztanak el egy alkalmat sem, hogy mind jobban fegyverkezzenek és erősödjenek. Csak így magyarázható az utolsó időkben elfoglalt álláspontjuk. Angliának ha nem is barátságára, de semlegességére és flottájuk kiegészítése céljából sok pénzre van elsősorban szükségük küszöbön álló terveik kivitelére.

Nagy-Britannia után China ígérkezik a legbecsesebb szövetségesül négyszázmilliót meghaladó lakosságával és kiapadhatlan gazdasági forrásaival. Ma még nagy átalakulásának kezdetén áll és mint katonai hatalom szervezetlen, de tekintve őserejét, kiterjedését, népeinek nagy képességeit, mindössze évtizedek kérdése, hogy nem csak valódi hatalommá, hanem a keleti féltéken egyik fő világtörténelmi tényezővé fejlődjék. Manapság Ázsia területén is gyorsabban alakulnak át a viszonyok, mint hinni mernők. Hiszen még az orosz-japán háború kitörésekor is vajmi kevesen merték hinni, hogy a kis Nippon legyőzi a moszkovita óriást és világhatalmi állást vív ki.

Washington államférfiai, ép úgy mint diplomatái felette számító és előrelátó emberek. Jól tudják, hogy tömérdék kincsükön és hatalmas tengerészetükön kívül a sárga köztársaság seregei felette fontos szolgálatokat nyújthatnának.

Mindez évek óta világosan észlelhető s azok előtt, kik Kelet-Ázsiában megfordultak és Tokio, valamint Peking mérvadó köreivel érintkeztek, nem lehetett kétség a helyzetet illetőleg. Japán népszerűségének napjai régen elmúltak. A mindinkább előtérbe nyomuló, erőszakos és megbízhatatlan nép idejekorán keltett visszatetszést. Ennek következtében hozta a senatus szigorú törvényeit a folyton növekvő sárga beözönlés ellen.

Panama földszorosának átvágása az összes védelmi és támadó lépések között a legnagyobb jelentőségű. Az új víziút

hadászati fontossága alig szorul részletesebb magyarázatra. Mind a közbeeső latin köztársaságok biztosítására, mind a Csendes-tenger uralmára egyaránt döntő kihatású volt e merész és felette költséges vállalkozás.

Ilyen szempontból tekintve, a csodálatos mű mérhetlen horderejű. Hogy a csatorna jelenlegi alakjában a közforgalomnak megfelel-e teljesen, csak másodsorban jöhet tekintetbe. Épen úgy felette közönyösen hagyja a nemzet vezető férfiai, hogy pénzügyileg jövedelmező-e a vállalat. A kítűzött czélok e kicsinyes és közeli előnyöknél sokkal lényegesebbek és távolabb fekvők.

Az Egyesült-Államok aligha csalódtak számításaikban, mikor félmilliárd dollárnál többet áldoztak a költséges munka befejezésére. Ellenkezőleg ritka pontossággal latba vetették az összes gazdasági s még inkább a hadászati előnyöket. Így semmi költséget nem kímélve, folyt lázas tevékenységgel az átvágás. A csatorna hosszán e közben mindenféle műhelyek, munkástelepek, falvak, sőt valóságos városok épültek. Rendes kikötők, katonai támpontok és erődök létesültek, egy szóval mi sem hiányzik e felette becses zónának megszerzéséhez és ha kell, megvédéséhez.

Közép-Amerikának az Egyesült-Államokhoz csatolása minden tekintetben felette jellemző esemény. Ha Észak-Amerika gyors növekedése, gyarapodása szinte egyedül áll a népek történetében, talán még meglepőbbek azon utak és módok, melyekkel kivételes sikereit el tudta érni. Hogy miképen terjeszkedett tengertől-tengerig és mi módon foglalta el az egykor francia, angol vagy spanyol gyarmatokat, megannyi bizonyíték e nép bámulatos kitartása és ritka czéltudatossága mellett.

Az új hódítók mind teljesebben elárasztották az egész világrész északi felét. És ma már folyton nagyobb arányban özönlének délre is. Munkások, vállalkozók, tőkepénzesek egyaránt megkísérlik szerencséjüket e kiaknázatlan területeken. Egyik kereskedik, a másik földet szerez vagy bányákat igyekszik kiaknázni, de mind fáradhatlan és egy sem tágít, míg czélját el nem éri.

A nagy foglalási vállalkozás évről-évre feltűnőbb eredményeket mutat. Az északi Unio befolyása folytonosan szilárdul.

Nagy kereskedelmi és gazdasági kérdéseken kívül nincsen politikai momentum sem, melyet a washingtoni kormány fel ne használna a beavatkozásra. Akár barátságos, akár ellenséges indulatú a közbenjárás, mindenkor egyaránt éreztetik, hogy Közép-Amerika népei nem rendelkezhetnek Észak-Amerika beleegyezése nélkül.

A mexikói öböl, a Karaib-tenger vizein, vagy az Antillák mentén változatlanul a yankee-hódítópolitika lép meg. Mindenfelé és minden téren ugyanazon hatalom tudatos tevékenységét tapasztaljuk. A közlekedést, szárazon és vizen rég kezökbe ragadták. Vasúti- és hajóstársulataik nemcsak felette jövedelmező befektetések, hanem egyszersmind a legbiztosabb eszközök befolyásuk kiterjesztésére. Ugyanez az eset a számtalan ipari és kereskedelmi vállalat, bányáknál vagy ültetvényeknél, melyek a híres trust- és bankesportoknak megannyi felette jövedelmező befektetése.

Az amerikai befolyás a kizárólag politikai és gazdasági térről e közben mindjobban elterjed és napról-napra jobban érezhető a társadalmi tevékenység többi ágaiban, valamint a nyilvános élet különböző nyilvánulásaiban. Érthető, ha Észak-Amerika gazdagsága kápráztat. A bőkezűen osztogatott dollárok számos barátot szereznek. A legfennköltebb politikai elvek is hamar háttérbe szorulnak anyagi előnyökkel szemben. A látszólag leglelkesebb honfiak, leghevesebb szónokok alapjában véve a yankee-k szolgálatkész eszközei.

Közép-Amerika köztársaságainak függetlensége tulajdonképpen csak színleges. Alapjában véve jobbtára belügyeik vezetésére szorítkozik, de minden határaikat túlhaladó kérdésben az Egyesült-Államok határoznak, nagyon sokszor nyíltan, még több esetben titkon érvényesítve akaratukat. E körülményeket ösmerve érthetjük csak meg igazán azt a sok ellentmondónak látszó eseményt, melyeknek e megpróbált országok, elsősorban Mexico, a színhelyei.

Hogy mily mértékben folyt be a washingtoni kormány az egymást követő forradalmakba, nehéz volna megállapítani; tény azonban az, hogy minden egyes alkalommal jelentékeny előnyöket biztosított magának. Az egykori Eldorado mérhetetlen kincse ma nagyrészt északamerikai tőkepénzesek és vállalat-

közök tulajdona. A czégek még sok esetben nemzetiek és spanyolosan hangzanak, de a birtokos, az úr a legtöbb esetben már yanky.

Így van az egyes államokkal is. Hogy milyen nevet viselnek a földabroszon a kisebb-nagyobb köztársaságok, közömbös; a lényeges az, hogy gazdag terményeiket az északamerikaiak maguknak biztosítsák. Sőt úgy látszik, az Egyesült-Államok erőszakú államférfiai, legalább ez idő szerint, jobban szeretik, hogy az elgyöngült, belviszályokban kimerült szomszédok önkormányzatukat, látszólagos függetlenségüket megőrizték. A Cubában és Fülöp-szigeteken szerzett tapasztalatok a fegyveres hódításnál sokkal előnyösebbnek mutatják a gazdasági bekebelezést.

Középamerikai tartózkodásom alatt ritka alkalmam nyílt a latin és angol amerikai elem közt folyó küzdelem megfigyelésére. Bármerre fordultam meg, a harc mindenütt szembevetődött mindkét oldalon egyforma erélyvel folyik. Néha nagyon kegyetlen fegyverekkel, máskor keztyűs kézzel birkóznak előnyeik kivívásáért. Nem kevesebb leleményességet tapasztalunk a behálózási politika terén. A módszerek sokszor visszatetszők, de tagadhatlanul igen előnyösöknek bizonyulnak.

Mióta a spanyolok a múlt század kezdetén virágzó gyarmataikról visszaszorultak és az egykori gyarmatbirodalom kisebb-nagyobb köztársaságokká alakult, a felkelések és forradalmak szakadatlanul követték egymást. Mexico a legkegyetlenebb vérontások színhelye s ép ily gyakoriak a belviszályok a szomszédos Nicaragua, vagy Guetemalában is.

A nagyközönség, valamint a sajtó a legtöbb esetben az Egyesült-Államokat okolja az elégedetlenség és pártoskodás szításáért. Hogy e vádak mennyiben alaposak, nehéz lenne eldönteni. Tény az, hogy minden nemzeti viszályból hasznot első sorban az ő érdekeik húznak. A cubai forradalom folytán nyerték Portoricót, Nip-bay-t és egyéb nagyjövőjű kikötőt. Az első középamerikai szabadságharc következtében foglalták el egész Californiát, Texast és a nem kevésbé terjedelmes Új-Mexikót.

Végezetül a Columbiában fellobbant pártviszály szolgáltatja az ürügyet a tervezett csatorna területének, a Canalzonénak elfoglalására. A nagy víziút így kezdettől végig Észak-

Amerika egyesült államainak földjén halad. A nevezett zóna öt kilométerre terjed mindkét part mentén. A Csendes-tengertől egészen az Atlanti-óceánig, az úgynevezett neutralis terület 450 négyszög km.-re becsülhető. Panama és Colon városai a két torkolatnál hivatalosan ugyan nem tartoznak már a csatorna-rendszerhez, tényleg azonban teljesen az Egyesült-Államok parancsainak engedelmeskednek.

A Canalzone elfoglalásával Észak-Amerika mesteri ügyességgel vetette meg lábát Közép-Amerikában és egyúttal biztosította a csatorna megvalósítását is. Nem szabad felednünk, hogy Lesseps eredeti terveinek egyik legnagyobb akadály a szükséges területek megvásárlása volt. A legcsekélyebb területekért megfizethetlen árakat kértek a bennszülöttek. Még békésebben hatottak a folytonos kártérítési perlekedések, melyek minthogy columbiai bíróságok előtt folytak, a columbiai tulajdonosok javára dőltek el.

Az amerikaiak nem ösmernek tréfát és rögtön erőyes és gyökeres intézkedésekkel változtattak a helyzeten. Columbia kényelmetlen szomszédnak bizonyult, így Columbia est delenda — hangzott a kérelhetetlen ítélet. Hirtelen forradalom támadt az országban. Az északi tartományok elszakadtak az anyaországtól és ma külön köztársaságot alkotnak Panama elnevezéssel. Hogy e belzavarokba az Egyesült-Államok mennyiben folytak be, nem tartozik a tárgyhoz. A lényeges az, hogy az új köztársaság első cselekedete az összes kívánt területeknek a csatorna-társaság rendelkezésére bocsátása volt. Ez rövid története, miért veszítette el Columbia északi tartományait és ez az oka, miért létesült a legújabb köztársaság, Panama.

II.

Közép-Amerika behálózása.

A Panama-csatorna, korunk ez egyik legérdekesebb alkotása, ma az Egyesült-Államok kizárólagos tulajdona. A terület felett, melyet áthatít, az Unio korlátlanul rendelkezik. A Canalzone, hogy úgy mondjuk, állam az államban. Az angol Amerika előőrse és védbástyája a spanyol Amerika közepett. És hogy

ne csak közlekedési és kereskedelmi céljainak, hanem a stratégiai feladatoknak is megfelelhessen, egész hosszán hatalmas erődítményeket emeltek.

A csatorna kizárólagosan mint vízmű és közlekedési eszköz is kétségtelenül nagyfontosságú vívmány, de még sokkal inkább az vonatkozásaiban a távoli világrész jövődő fejlődése és népeinek politikai s társadalmi irányítása tekintetében.

Technikai szempontból ítélve, a Panama-csatorna méltán sorakozik az emberi szorgalom és tehetség legjelentékenyebb alkotásai mellé. Hiszen alig pár évvel ezelőtt még sokan megvalósíthatlan utopiának tekintették. Hegyeket kellett lehordani, mocsarakat kiszárítani; az egész táj képét meg kellett változtatni, hogy a két tenger vize egyesülhessen. Megváltozott még az éghajlat is, de mégis legnagyobb csoda az egykor öldöklő járványok teljes megszűnése. Az orvosi tudománynak sikerült a pusztító maláriát végkép kiirtania.

Annyi nehézség között legnehezebb lehetett az egészségi viszonyokkal megküzdeni. Százával és ezrével szedte áldozatait a sárgaláz. Alig érkeztek a helyszínre a munkások, már is megbetegedtek. Az egykori francia társaság alkalmazottai egymásután lettek munkaképtelenné és mai napig is mint szomorú emlékek sorakoznak a csatorna két partján az igénytelen munkásmetők, szerény fakesztes sírjaikkal.

A rettenetes nyavalya valódi okát akkor még nem ismerték. Most köztudomású, hogy a láz nem a mocsarak kigőzölgeése, hanem az állóvíz felületén tenyésző szúnyogok csípése okozza. Így elsősorban e vizeket igyekeznek levezetni, vagy pedig felületükre kőolajat öntenek s e módon a legváratlanabb eredményeket érik el. E sajátságos petroleum-locsolással sikerült még olyan helyeken is, hol a láz a legkegyetlenebbül pusztított, a járványt teljesen megszüntetni.

A kőolajat külön e célra épített hajókon szállítják az Egyesült-Államokból és ezekről szivattyúzzák az óriási gyűjtőmedencékbe, honnan csövekben folyik a különböző területekre. A csatorna melléke teljesen keresztül van hálózva földalatti vezetékekkel. A rendszer alapjában véve felette egyszerű, bár rendkívül költséges. Igaz, hogy pénz dolgában nem ösmer

Amerika hiányt. Viszont nem is fordíthatnák kincseiket nemesebb célra, mint a szenvedő emberiség sorsának javítására.

Nem kevésbé tanulságos ez óriási vállalat munkásviszonyainak és szervezetének tanulmányozása. Körülbelül negyven-ezer embert kellett elhelyezni, ellátni és irányítani. Férfiak és nők a legkülönbözőbb vidékekről és felette különböző igényekkel kaptak alkalmazást. Voltak, kik ministeri fizetésben részesültek és volt, mint van ma is, tömérdek szerecsen napszámos is.

E sajtáságos munkás-phalanx társadalmi osztályozása okozhatta talán a legnagyobb gondot az igazgatóságnak. A Panama-csatorna alkalmazottaival és munkásaival bizonyos fokig állandó intézmény létesült. Mint már fentebb megjegyeztem, a csatorna-öv állam az államban, Észak-Amerika imperialismusának egyik főerődje.

Mindezt előrebocsátva értjük csak meg az óriási befektetéseket. A társaság több mint kétezer épületet emelt hivatalnokai és napszámosai elhelyezésére. Vannak kisebbek és nagyobbak; de mindannyinak legjellemzőbb vonása a kivételes tisztaság.

A csatorna-társaság figyelme kiterjedt minden irányba. Így nemcsak munkáról, hanem szórakozásról is gondoskodtak. Hangversenyek, színi előadások egymást érik és hogy semmi se hiányozzék az alkalmazottak igényeinek kielégítésére, több nagyszabású árúházat rendeztek be, hol a legnagyobb választékban van fölhalmozva a szükségleti tárgyakon kívül mindaz, a mit divat és fényűzés szeszélye kitalál.

A sokszor hangoztatott megjegyzés, hogy az Egyesült-Államokban mindent túlfizetnek, itten még jogosabban állítható. A legutolsó kézműves napjában öttől tíz dollárig kereshet; a mi pedig a magasabb alkalmazottak, mérnökök, igazgatósági tagok jövedelmét illeti, az tetemesen meghaladja a ministeri vagy tábornoki fizetéseket. De csakis túlfizetéssel biztosíthattak minden tekintetben kiváló munkásokat és csak így sikerült olyan tömeget összetoborozni, mely Amerika közvetlen kereskedelmi feladatán kívül közvetett politikai céljainak is megfeleljen.

Nem szabad tekinteten kívül hagyni, hogy a Panama-öv az amerikanizmus olajeseppjét képviseli, mely hivatva

van messze elterjedni. A csatorna közlekedési szolgálatánál még fontosabb a hivatalnokai által teljesített culturmunka, a mint nevezni szeretik. Bizonyos fokig mindannyian politikai hivatást is teljesítenek. Feladatuk a latin köztársaságok közepett az angol nyelv és yanky-felfogás megkedveltetése és népszerűvé tétele.

Az élet a csatorna mentén nagyon sok meglepetést nyújt. A minden tekintetben szokatlan viszonyok bizonyos fokig egészen új társadalmi átalakulást létesítettek. Az amerikai kormány — mert végre is a Csatorna-társaság merőben üres cím, mely név alatt az államhatalom annál kényelmesebben rendelkezhetik — cél tudatosan bőkezű és igyekszik minden tekintetben nemcsak megelégedést, hanem fényes életmódot nyújtani. Csak így értjük meg, hogy az új telepítvények, mint Culebra, Miguel, Miraflores, barátságos, kényelmes berendezésű villákkal, kertek között épült hivatalos helyiségekkel és pazar clubjaikkal inkább előkelő fürdőhelyek, mint egyszerű iparvállalatok benyomását teszik.

A lakosok megfelelők. Megjelenésök felette keresett. A külső kifogástalan. Az egész mérnöki kar és hivatalnokosztály a fehérvászon gyarmati öltözetet viseli és mindannyi igyekszik gentlemannek látszani. Ha a belső nem mindenkor megfelelő is és sokszor még kezdetleges és durva, de a máz kifogástalan és szemmel láthatólag mindenki arra törekszik itten, hogy többnek lássék, mint a mennyi valóban.

Mindez célirányos és tudatos eljárás s teljesen megegyezik a vállalt távolabbi céljaival. Sokkal nagyobb nehézség volt a negyvenezer nyi alkalmazott és munkás egymásközötti viszonyait és rangfokozatait megállapítani. Amerika nem ösmer osztálykülönbséget. Legalább is így hirdeti elméletileg eszményi álláspontját, jóllehet tényleg sehol merevebb válaszfalak nem szigetelik el a gazdagot a szegénytől és a fifthavenue újeredetű társasága csaknem komikusan zárkózott és, mint ők maguk állítják, válogatott.

E kicsinyes hiúság végre is annál könnyebben érthető, mivel az újvilágban egyedül a pénz ad társadalmi előnyöket. A csatorna igazgatósága ennek következtében a díjszabály alapjára építette fel egész rendszerét. Az összes alkalmazottak

és munkások két csoportra vannak osztva, a szerint, a mint zsoldjukat ezüstben vagy aranyban fizetik, a felette eredeti goldpay és silverpay elnevezés alatt. A goldpay emberei az aristokraták, míg a silverpay a köznépet képviseli. És, a mi a legsajátságosabb, ez az osztályozás minden téren kötelező. Így étkezőhelyiségek, váróternek, üzletek ajtai felett ottan van mindenkor az egyik vagy másik felirat. Hol a csillogó goldpay olvasható, oda silverpay emberének nem szabad belépnie, még ha módjában volna is az árakat megfizetni.

E szokatlan kast-szellem létesítésével a szabadelvű Amerika mintegy az amúgy is fontos és nehéz felleggként fenyegető négerkérdést is megoldottnak vélte. Mint tudjuk, az Unio feketebőrű polgárságának még most is el van tiltva a fehérekkel való házasságkötés, sőt egyáltalában egyenrangú polgár számba sem veszik őket. Így színházak, clubok, elsőosztályú vasúti kocsik egyszerűen bezárják ajtaikat előttük — a törvény értelmében. Közép-Amerika területein ez eljárás erős visszatetszést szülne, mert itt a spanyolok teljes egyenjogúságban részesítették a bennszülötteket a hódítókkal. Így jöttek a fizetési osztályozás gondolatára, mely egyszersmind e kis társadalom rendszerének is alapja. Az elvileg rangfokokat nem ösmerő szabadelvű Amerika ily módon a legszigorúbb osztálykülönbséget létesítette.

Csak hosszasabb tartózkodás az Egyesült-Államok területén magyarázza meg e látszólagos ellenmondásokat. Ki azt reméli, hogy a demokratikus hírben álló nagy köztársaságban valóban szabadelvű intézményeket talál, hamar meggyőződik az ellenkezőről. És, ha a törvények fogalmazása szabadelvű is, a szabad szellem, legalább a vezető elemek, a hatalom szelleme régen megszűnt demokratikus és szabadelvű lenni.

Ezen ellentmondást tapasztaljuk a közélet minden terén. Már maga a választási rendszer, a köztársaság elnökétől kezdve a legszerényebb hivatalnokéig, a pénznek valóban korlátlan hatalmáról tanuskodik. Hogy e rendszernek teljesen káros hatásait kellőleg ösmerjük, érdekes felvilágosításokat találunk Bryce-nek Amerika politikai rendszerét ismertető jeles művében.

Amerika belső életét illetőleg a tájékoztatlanság még mindig felette általános. A nemzeti tevékenység végcéljai ösmeretlenek. A nép szelleme alapjában idegen marad. A kik behatób-

ban foglalkoztak ezen kérdésekkel, legtöbb esetben saját álláspontjukból ítélték. Még a legélesebb megfigyelők is rendesen csak azon oldalukat világítják meg, a mely reájok nézve külön is érdekes. De az újvilágról az óvilágnak nincsenek helyes és a tényeknek megfelelő egyetemesebb fogalmai.

A két continens közötti számos ellentét, vagy mondjuk félreértés e körülményben leli legközvetlenebb magyarázatát. Csakis így érthető számos olyan káros helyzet, mely egyébként nem következett volna be. Rövidlátó politika, kicsinyes surlódások számtalanszor hiúsították meg magasabb és tulajdonképen közös czélok elérését. Amerika alapjában véve ellenségünk nem lehetne. Tekintve jövőendő nagy ellentéteit, küzdelmeit Ázsia népeivel, ha nem is jóindulatból, de számításból Amerika Európának csak barátja lehet.

III.

A Panama-csatorna.

Közép-Amerika, bár nehezen érhető el, valóban megérdemli, hogy felkeressük. A természet barátja bővebb jutalmat alig nyerhetne itteni tapasztalatainál. Érthető, hogy maga a nagy Humboldt is olyan elragadtatással írt e földről. Gazdagabb talaj, bujább növényzet, sajátságosabb állatvilág el sem képzelhető.

Colonban szállottam partra. Újabb eredetű, gyorsan fejlődő munkástelep. Egyenes utczáit unalmas külsejű faházak szegik be. Némi változatosságot csak a sok cifra czéger és tarka-barka hirdetés kölesönöz. Hihetetlen ügyességgel és valódi leleményességgel van közszemléletre kitárva mindaz, mit a város nyújt, hasznost és haszontalant egyaránt. A kirakatok végtelen sora nem kevésbé szembetűnő. Mintha a boltok tartalmának javarészét mind az ablakba halmozná.

Legmeglepőbb azonban a forgalom. A főutca igen mozgalmas képet nyújt. Szinte hihetetlen, hogy a kereskedelem már is ennyire élénk. Mindenki üzleteket köt, ad vagy vesz. De az egész élet kereskedelmi érdekek körül forog. Minduntalan

a dollár szó üti meg fülünket. Úgy látszik, kizárólag csak a pénz érdekli az embereket. Az egész gondolkodásmód híven tükrözi vissza a terjedő, mindent átható yanky-szellemet.

A csatorna másik végén emelkedő Panama városa ellenkezőleg teljesen megőrizte latin jellegét. Előkelő- és álmatag. Fehérre meszelt palotái bármely délspanyol városnak is díszére lehetnének. Az íves oszlopsorok, lapos háztetők, öblös templomkupolák, mind Andaluziát juttatják eszünkbe. Andaluziát, a milyen ez a Conquistadorok idejében volt ; Andaluziát, teljes virágzása idején, hatalmának zenithjén.

Hispania dicsőségének napja azóta régen lehanyatlott. Gyarmatait egymásután vesztette el, de mindennek ellenére egykori nagyságának még romjai is világosan kifejezik nemzeti culturájának annyira sajátos és vonzó vonásait. Talán ép ez a szigorúan nemzeti jelleg tette a spanyol művelődést általánosan oly kevéssé ösmertté. Jelentőségét, magas fejlettségét sohasem méltatták teljes mértékben.

Visszatérve Colonia, a mennyire összehangtalanok és tarkák épületei, még ellentmondóbbak és színesebbek lakói. Nincs az arczbőr színének olyan árnyalata, mely itt képviselve ne volna. A hófehér castiliaitól a koromfekete szerezsenig minden tonus látható. Angol-szászok, germánok, dél- és észak-európaiak mind képviselve vannak. Az őslakók e tájon indiánok leszármazottai. Van nagyon sok meztie is, bár az új bevándorlók legnagyobb része néger.

Felette jellemző a különbség az Egyesült-Államokból vagy a Jamaikából bevándorló fekete elem között. Jóllehet eredetük azonos, az északamerikaiak rendesen elromlottak, a gyarmatok fiai ellenben rokonszenves, jóindulatú emberek. Jamaicán és a szomszédos szigeteken igen kellemesen lepett meg, hogy a fekete lakosság mily magas műveltségi fokot ért el. Polgári és katonai hivatalokat visel és alapjában véve ők szolgáltatják a kormányzat végrehajtó közegeit.

Amerikában, az úgynevezett egyenlőség földjén ellenben, bármily hihetetlenül hangzik is, a négerek napjainkig páriáknak tekintetnek. Csak a legszolgaiabb alkalmazást nyerhetik el. Nemcsak, hogy a legtöbb pálya zárva marad előttök, hanem egyéb polgári jogaik is felette korlátozottak. Csodálhatjuk-e,

ha gyermekkoruktól kirekesztve, lenézve, mély gyűlöletet táplálnak az összes jogokat élvező fehérbőrű emberiség iránt?

Így könnyen megmagyarázható, hogy oly nagy számmal vándorolnak ki Észak-Amerikából. A csatorna munkálatainál több ezren találtak alkalmazást. Sokan telepescsnek le Közép-Amerika köztársaságaiban is. Kivált az újabban mind nagyobb kiterjedésű kávé- és banana-ültetvényeken nyernek előnyös alkalmazást. A tőke évente több millió dollár árán vásárol e tájakon földeket, míg végre a legtöbb értékes terület birtokába jut.

A Panama-csatornát illetőleg annyi ellentétes hír terjedt el, hogy érthető, ha az ösmeretek róla meglehetősen hézagosak. Engem a múlt év magánál, bár ez kétségtelenül nagyszabású, még sokkal jobban meglepett a munka, mely létrehozta. Az akaraterő és kitartás érdemel elsősorban elismerést. A semmi nehézségtől vissza nem riadó vállalkozási szellem, az összes akadályokat leküzdő szorgalom valóban csodálatra méltó.

A csatorna maga kevésbé meglepő. A zsiliprendszer, különböző vízszínekkel, idővel alig felelhet meg nagyobb forgalomnak és kétségkívül át kell az egészet a suez-i víziút mintájára alakítani. A zsilipek nagyon rövid idő múltán igen szűkeknek fognak bizonyulni a folyton növekvő dreadnoughtok és úszó paloták számára. A folytonos hegycsúszamlások állandó akadályul szolgálnak. Jóllehet ma még nem szívesen látják be, de máris bizonyos, hogy a jövőben az egész csatornát a tenger színvonaláig lesz szükséges mélyíteni.

De hagyjuk a jövődőt — jövődőknek. Egyelőre a víziút megfelel a mostani szükségleteknek. Az első rész vagy kilencz angol mérföldön át az őserdő között halad, míg a nagy zsilipeket eléri. A hatalmas beton- és aczélpánczél műveken át jutunk fel a sokkal magasabban fekvő Gatun-tó felületére. A tó partjai és a sűrűn benőtt szigetek felette tropikus jellegűek. Vagy huszonöt angol mérföldnyire a túlparton Bay-Obispónál kezdődik a sokat emlegetett Culebra-vágás. Egy ötszáz láb magas hegyet vágtak át és az elhordott föld különböző gátak emelésére szolgált.

Culebra-hegyről nyerhetjük az egész vidékre legjobb ki

látást. A Canalzone ottan nyúlik el szemünk előtt teljes hossz-
szában. Munkás-telepek tarka házaikkal, hivatalos helyiségek,
állomások, barátságos nyári lakok tarkázzák az őserdőt. És
Culebra-lejtőiről nyílik a legjobb alkalom a számtalan ásó-,
kaparó-, fúró-gép működésének megfigyelésére. Megannyi csodá-
latos, szövevényes alkotmány, melyeknek nagyrésze minden
emberi felügyelet vagy irányítás nélkül a legnagyobb pontos-
sággal és fáradhatatlanul végzi kiszabott munkáját.

Amerika méltán büszke technikai vívmányaira. Találmá-
nyai szinte hihetetlen fejlődést értek el. Alig van nap, hogy
újabb meglepetésekben ne részesülnénk a gőz és villamosság
határtalan terein. Gépek végzik a legtöbb munkát. Gépek épí-
tenek, gépek szállítanak, gépek írnak és számolnak. Úgy, hogy
nem látszik távolílnak az idő, a mikor az ember már csak az irá-
nyítást fogja végezni, de a munkát, a fizikai fáradtságot, a
súlyos feladatokat a gép oldja meg.

A második zsilip-csoportot Pedro-Miguelnél találjuk.
Hasonló minden tekintetben a Gatuniakhoz. Betonfalak és
aczélskapuk zárják körül. Mindössze az a különbség, hogy a
helyett, hogy a betóduló víztömeg felemelne, a kiömlő árral
végre leereszkedik hajónk a Csendes-tenger tükreig.

Így jutunk el az Atlantitól a Csendes-oceánig. Igaz, hogy
sok változással és számos megszakítás után. A legmagasabbra,
nyolczvanöt lábra a tengerszíne felett, a Gatun-tavánál emel-
kedik hajónk. Legszelesebb a víziút a tavak mentén. Itt ezer
láb átlag a szélessége. A csatorna víztartalmát gátak bizto-
sítják, tehát a száraz évszakban is elegendő a vízmennyiség.
Több gát, valamint a tizenkét zsilip cementből van építve
s építésük óriási összegeket nyelt el.

A meglepő számokat látható meglepéssel ismétlik lépten-
nyomon. Minden egyes részletről megmagyarázzák mennyibe
került. Mennél magasabb az ár, annál őszintébb örömmel ismétlik.
Sokszor valóban nehéz a kívánt érdeklődést tanusítani. A hallott
számcsoporthoz végre elvesztik értékeket előttünk. Szinte közö-
nyösen hagy, hogy milliókról vagy éppen milliárdokról van szó.

Az igazgatóság felette büszke a rendelkezésére álló tőkére.
Vagyona, úgy látszik, kimeríthetetlen. Az Egyesült-Államok
fiái szívesen dicsekednek szerzett kincseikkel. A pénz leírhatatlan

varázst gyakorol reájok. És mennél gazdagabbak, annál jobban fokozódik pénzvágyuk. Emberek, kiknek felhalmozott kincsük már gondot ad, sőt valóságos terhükre van, tovább fáradnak, szerezve, feláldozva egészségüket — feláldozva nem egyszer még életüket is.

IV.

Az Amerikanizmus.

Az amerikanizmus jelentkezései itten, a forró földön közegette, még jobban kirínak. A yankeek gépeikkel, rendszerökkel, magokkal hozták sajátos gondolkozásukat, egész nemzeti szellemeket is. Az állam pártfogásában részesülő vagy, mondjuk, az állam tulajdonában lévő társaság erős propagandát fejt ki minden honi intézmény terjesztésére. Az élet, a mint a csatorna két partja mentén kialakult, teljesen amerikai.

A nyelv terjedt el mindenek előtt. A hajdan kizárólag spanyolul beszélő tájék ma az angol, jobban mondva amerikai nyelvet — mely napról-napra jobban eltér a Shakespeare-étől — beszéli. A folytonosan bevándorló új elem sajátos kifejezései és még inkább az annyira jellemző és erősen orrhangú kiejtés következtében idők folytán egy, az ósatyákétól teljesen eltérő idioma fog kifejlődni, mint a minő a hollandi vagy a flamand.

A társadalmi viszonyok is teljesen amerikaiak. Az életmód épen olyan, mint az Egyesült-Államokban. Megfelelnek a munka-órák és a szórakozásra szánt idő is. Sőt, mi több, csakúgy fáradnak a hivatalos helyiségekben és ugyanazon kimerítő játékokat játszik itten tropikus hőségben, mint odahaza dermesztő hidegben. Sőt, azt mondhatnánk, bizonyos mértékig még túlságba is visznek minden honi szokást. Mintegy hazafiúi kötelességnek tartják intézményeiket — a mint ők mondják: az amerikai civilizációt — terjeszteni.

E törekvés a mily céltudatos, ép annyira sikeres is. Érkezésem pillanatától kezdve ez érdekelt első sorban. Végre is ennek van a legnagyobb hordereje. Bármennyire meglepő vívmány a technika terén a csatorna, még sokkal fontosabb e vállalat physiologiai jelentősége. A Panama-zónának, mely

Közép-Amerika szívét metszi át, valósággal az a feladata a mi az útéré a szervezetben.

A Csatorna-terület vagy mint nevezik: The Canal Zone, alig egy évtized lefolyása alatt igazi kis országgá fejlődött, saját hatásokkal és sajátos népeiséggel. Új rendszer és új kormányzat alakult ki rövid idő alatt. Alkalmazottak és intézmények hova-tova meggyökeresedtek. Naponként újabb változások és előre nem látott nehézségek, váratlan fordulatok állanak be. Ezek mind tanulmányozást, megoldást követelnek, teljesen eredeti, eddig nem ösmert helyzeteket sőt teljesen eredeti életviszonyokat teremtvé.

E csodálatos életviszonyok volnának a jövő előhírnökei? A csatorna-zona alkalmazottjai, munkásai és az egész dolgozó, fáradó phalanx nyújtja a jövő embereinek s társadalmának képét? Minderre felelni nehéz; de felette érdekes megfigyelni az ott folyó életet, elsősorban tanulmányozni e végletekig fejlesztett központi szervezkedést. Az igazgatóság határoz a legfontosabb és legjelentéktlenebb ügyekben. Az igazgatóság intézi a csatorna nagy munkálatait, határozza meg a zsemlyék súlyát és árát. A központi hivatal sürgönyzi meg a különböző közös konyhákba az étlap tartalmát, és mosatja az ezer és ezer napszamos szennyesét.

A szó szorosabb értelmében vett socialismust valóban nem képzelhetnénk. Az egyén, sőt maga az otthon hajdani értelmében egyáltalán nem jó tekintetbe, csak annyiban érvényesülhet, a mennyiben a közcélnek megfelel. Minden cselekvény a szerint nyer elismerést, a mint a vállalatnak hasznos. A legszerényebb munkát vagy legnagyobb erő kifejtést embernél vagy gépnél pontosan kiszámítják és megfelelőleg díjazzák. Csak a munkának van e tájon értéke, még pedig csak annak a munkának, mely pozitív eredményeket képes felmutatni.

Ezen progressiv viszonyokat látva önkénytelenül azt kérdezzük, vajon belsőleg elégedettebb és külső érintkezésben harmonikusabb-e itt az ember? Sajnálatomra azonban itt sem tapasztaltam sem igazibb boldogságot, sem őszintébb felebaráti szeretetet, mint a földkerekség másik felén. Ellenkezőleg az osztálykülönbség ellentéteivel még sértőbb az Egyesült-Államok gazdag és szegény lakói között. Így van ez a Panama-öv területein is.

A goldpay-t a silverpay-től elválasztó szakadék még áthidalhatlanabb, mint bárhol és ez elemek ép oly távol állanak egymástól, mint a büszke spártaiak a megvetett helótáktól, a római patriciusok a plebejusoktól, a középkor földes ura a jobbágytól vagy ma a gazdag a szegénytől.

A Canal-Zone patriciusai az igazgatók, főmérnökök, építésszek, lelkészek, missionariusok, valamint a tanárok és tanárnők. A plebejusok a silver-force emberei, a közönséges kézművesek és az egész néger munkásság. Számok a húszezeret tetemesen meghaladja, míg az összes bevándorolt alkalmazottaké közel negyvenötezerre tehető. Ezek közül legfeljebb tizenkétezer az európai, a többi amerikai.

Ez óriási tömeget a társulat látja el mindennel. Nyolcz nagy áruházat tart üzemben e célra és az évenként beszerzett cikkek tizenkét millió dollár értéket képviselnek. Az ellátást huszonkét üzlet bonyolítja le, elosztva a csatorna hosszán. Átlagosan számítva hatvanötezer hivatalnokot és munkást táplál a társulat. Tizennyolcz kisebb-nagyobb vendéglő áll a faház emberek rendelkezésére, melyek átlag kétszáznyolczvanháromszázezer ebédet és vacsorát tallalnak fel hónaponként. A négereknek külön ebédlőket rendeztek be, hol pár centért kitűnő ennivalót kaphatnak. A hónaponkénti konyhakiadást nyolczvanötezer dollárra becsülik.

Miután számokról van szó, meg kell említenem, hogy az igazgatóság legnagyobb kiadása a régi franczia társaságnak kifizetett negyven millió dollár volt. A Panama-köztársaság az egész területért aránylag keveset, tízmillió dollárt kapott. Az évi költség felette változó és míg 1910-ben harminczkét, már 1911-ben negyvenkétfélmillió dollárra emelkedett.

De áldozzanak bármily sokat, a biztos haszon nem maradhat el. Kereskedelmi és politikai szempontból tekintve a nyereség egyaránt jelentékeny. A túlságos költségek, sőt mondhatnók: költsékezés ellenére is a magas illetékek és vámok bőségesen fedezik a kiadásokat. De még azon esetben is, ha esetleg kereskedelmileg nem fizetődnek ki a vállalat, politikai előnye az Egyesült-Államokra nézve épen séggel kiszámíthatlan.

A Panama-csatorna létesülése Közép-Amerika viszonyaira is a legközvetlenebb befolyással lesz. A gazdasági és kereskedelmi

helyzet az új nagy víziút következtében alaposan át fog alakulni. A gyenge kis köztársaságok ingadozó kormányai nem lesznek képesek ellentállhatni és a folytonos csőddel küzködő államtartások ma mind teljesebben a washingtoni Capitol felügyelete alá kerülnek. Alapjában véve talán még nem is bánják a végleges békebelezést, mely anyagilag olyan kétségtelen előnyöket, helyez kilátásba.

Az Egyesült-Államok azonban ez idő szerint kerülnek minden fegyveres hódítást. Egyelőre megengedik, hogy mindezen különböző országok magasan lobogtassák zászlajaikat és tetszésük szerint folytathassák belviszályaikat. Sőt, mintha elő is segítenék sok esetben a gyilkos forradalmakat, melyeknek szüntelen harcrai közben e kis köztársaságok mindjobban elvéreznek.

A fegyveres hódítás helyett a kereskedelmi annál rohamosabban halad a kitűzött cél felé. Amerikai tőke és vállalkozás hálózza be máris az egész földszorost. Amerikai tulajdonosok és alkalmazottak az urak mindenfelé. Gyárak, hajótársulatok, vasutak egyaránt az ő tulajdonaik. Nincs alkalom, melyet fel ne használnának és nincs mód, melyet ne alkalmaznának nagyszabású tervök keresztülvitelére.

Mexico, Guatemala, Honduras, Costarica, az egész világ-rész Panamáig tulajdonképen máris az Egyesült-Államok közvetett vagy közvetlen fennhatósága alatt áll. E köztársaságok között Mexico a legnagyobb és legharciasabb s így a legnehezebben behálózható. A Capitol-ban ép ezért egy jelentékeny párt a háború megüzénését követeli. Az egykori elnök, Mr. Roosevelten ezen katonás szellem egyik főképviselője.

Wilson békésebb hajlamnak látszik, habár foglalási, sőt mondhatnók imperialistikus politikai irányzata nem kevésbé szembeütő. Mexicónak nem üzeni meg ugyan a háborút, de Carranzát elösmervén, a legszófogadóbb ügynököt szerzi meg tervei számára. Hasonlóképen kétes álláspontot foglal el a lángba borult Európával szemben, legalább a formát illetőleg; de egyidejűleg óriási harci anyagot szállít és megszámlálhatlan összegeket kölcsönöz az entente kormányainak, mint a világháború leghatalmasabb élesztője.

Amerikai szempontból mindez tagadhatatlan haszonnal jár. Az Egyesült-Államok elsősorban még gazdagabbak óhajtanak

lenni. A pénz a főeszköz jövődó hódításaik biztosítására. Az egyelőre még elodázható, de tényleg egy napon elkerülhetlen küzdelmet a keleti féltéken a pénz fogja eldönteni. A Csendes-tenger felett a hegemoniát kétségkívül a gazdagabb fél szerzi meg egykor.

V.

A sárga veszély.

Az Egyesült-Államok régen számot vetnek a japánokkal való összeütközéssel. A váratlanul növekedő, hatalmasodó ázsiai nép mindjobban zavarja terveiket. Még kellemetlenebb, hogy mindkét nemzet végcélja azonos a Csendes-oceán vizein. Kössünk ki bárhol, mindenfelé japán bevándorlókat találunk. A legszigorúbb törvények ellenére a sárga faj Alaszkától Közép-, sőt Dél-Amerikáig elárasztja az egész partvidéket.

A főbb szigetekre szintén nagy számmal érkeznek. A Fülöpcsoport vagy a Déli-tenger archipelagusa egyaránt kitünő otthonnak bizonyul számokra. Eritka szívós és erélyes emberek mindenfelé könnyen biztosítják megélhetésüket. A legkisebb kereset elegendő családjuk fenntartására. Így csakhamar teljesen megszoknak, sőt hova-tovább befolyásuk is érvényesül.

Érthető tehát, hogy az Egyesült-Államok e hivatlan vendégeket nem szívesen látják és terjedéseket nyugtalan szemmel követik. Egyébként álláspontjukat nyíltan ki is fejtik és az erős érdekellentétek következtében eddig is már több-ízben mutatkozott lehangoltság Tokió mérvadó köreiből és már-már a teljes szakadás veszélye fenyegetett.

A döntőbb elhatározást azonban mindez ideig gondosan kerülte mind a két fél. A nyílt összeütközés percze még nem érkezett el. Japán nem meri még a háborút megüzenni. Az utolsó nagy hadjárat áldozatait még nem heverte ki teljesen. Még bizonytalanabb jelen pénzügyi helyzete; érthető tehát, hogy egy felette kétséges kimenetelű vállalatba nem akar kezdeni.

A béke, legalább egyelőre, még biztosítva van. De ha fegyveresörgés nem veri is fel a földteke másik oldalán a népek nyugalmát, az ellenszenv a két folyton növekvő, hatalmasodó szomszéd között igen ádáz. Csak az, a ki erre járt és a népek között élt,

alkothat kellő fogalmat a mélyen gyökerező kölcsönös gyűlöletről.

Mielőtt a döntő mérkőzés napja elérkeznék és az Egyesült-Államok Japánnak a nyílt háborút megüzennék, közelebbi szomszédjaival igyekszik végezni. Mint fentebb láttuk, Közép-Amerika teljes bekebelezése az első feladat, melyet nem annyira fegyverek, mint egyszerűen befektetések árán igyekeznek elérni. Birtokok, bányák megszerzése, vasútvonalak építése, ipartelepek létesítése megannyi felette eredményes módszernek bizonyult.

A mempyire vállalkozó a yankce üzleti szellem, ép annyira leleményes is. Tőkájök érvényesítésére a legváltozatosabb módszereket találják ki. Alig van e tájékon jelentékenyebb üzlet, mely ne az ő tulajdonuk volna. Vasutak, hajótársulatok, kikötő munkálatok, dockok és gyárak mind a különböző trust-ök vagy milliomosok sajátjai.

A kis köztársaságok rendezetlen viszonyaikkal kitünő talajt nyujtanak befektetésekre. Még a törvényes kamatláb is olyan magas, hogy másfelé szinte uzsora-számba menne. Érthető tehát, ha mind nagyobb tömegben érkeznek kereskedők, iparosok és bankárok északról ez ígérlet földjére. A szerény házalóktól a hatalmas dollár-királyokig mind sűrűbben jelennek meg a piacon. A rozoga deszka-üzletek és fényes bankpaloták egyforma rohamossággal szaporodnak.

Kiaknázhatlan kincsei ellenére Közép-Amerika a földgömb egyik legkevésbé látogatott része. Az általános fogalmak rendesen egészen hamisak róla. A Panama-csatorna kétségkívül sok tekintetben közelebb hozza e távoli, elrejtett országokat. Mily hatalmas területek fognak később vagy korábban művelés alá kerülni! Mily gazdag kiaknázatlan források nyílnak meg a világkereskedelem számára az új közlekedési út segítségével!

Közép-Amerika meghódítása a yanky által a jelenkor egyik nagy horderejű eseménye. Az Egyesült-Államok növekedése, nagyhatalmi érvényesülése a mult század alatt szinte páratlanul áll a népek történetében. Az ország benépesítése, kiterjedése tengerparttól-tengerpartig s az egykoron franczia vagy spanyol területek elfoglalása legjobban mutatja ez emberek rendkívüli tetterejét. A hódítások pedig még koránt sincsenek befejezve.

A szomszéd államok mind függőbb viszonyba kerülnek tőlük. Minden jelentékenyebb mozdulatukat szigorúan ellenőrzik már is. Nincs olyan életbevágóbb kül-, sőt belpolitikai lépés, mely ne Washingtonban nyerné végső elintézését. A sokat emlegetett Monroe-elv, mint fentebb már említettük, felette alkalmas minden közbeszólásra. Nem fordulhat elő terjeszkedési kísérlet vagy hódítási vállalkozás, hogy szövege ne nyujtana reá kellő okot.

Amerika imperialismusa rohamos emelkedésének természetes következése. Egy nemzet, melynek lakossága száz év alatt közel száz millióra szaporodott, kiterjedése csaknem egy fél világrészt foglal el és vagyona szinte kiszámíthatatlan, szükségképen határain túl terjeszkedik és beolvasztja magába a gyengébb szomszédokat.

Fegyverrel vagy tőkéjével hódításai feltartóztatlanul folynak. A múlt század szabadságharczai, majd a mexicói, később a spanyol háború szinte megszakítlan láncolatban követték egymást s óriási kiterjedésű birodalmakat kebeleztek eredményül az anyaországba. A kereskedelmi háború kevesebb zajjal és kevesebb figyelmet keltve történik, jöllehet éppen nem jelentéktlenebb előnyöket biztosít.

Pár évvel ezelőtt a telet Mexicóban és Közép-Amerika különböző országaiban töltve, e körülmény lepett meg első sorban. Mindjárt a határállomáson feltűnik, hogy minden az Egyesült-Államok vezetésére vall. Minden hivatalos helyiségben vagy jelentékenyebb üzletben angolul beszélnek és yankyk a tulajdonosok, yankyk az urak.

Ha beljebb hatolunk is az országban, a mi valóban értékes, az rendesen észak-amerikai tulajdon. Vidéken és városokban az ipart és kereskedelmet egyaránt monopolizálják. Legújabbban a mezőgazdaságot is teljesen kezökbe igyekeznek venni. A nagy kiterjedésű földbirtokokat, a százados művelés alatt álló termékeny területeket egymásután vásárolják meg, míg végre az egész föld tulajdonuk lesz.

Hogy a térképeken milyen név alatt szerepelnek e területek, alig jelent valamit. A különböző köztársaságok előreláthatólag még jó ideig megőrzik egykori elnevezésüket. Sőt az Egyesült-Államok ismerik el legkészségesebben látszólagos függet-

lenségüket. Belügyeik, kicsinyes pártkérdéseik felett ezivódhatnak tetszésök szerint tovább. Választhatnak elnököt és parlamentjeikben verekedhetnek kedvök szerint. Mindez mellékes, a lényeges az, hogy ez országok nagy gazdagsága az Egyesült-Államok kincstárába folyják.

A yankyk e tekintetben valódi mesterek. Mi sem tanulságosabb, mint a különböző utak és módok megfigyelése, melyekkel céljaik felé igyekeznek. Ezen utak és módok igen különbözők, de a végeredményben egyformán hatásosak. Alig hinnők, milyen ritka furfang és mély emberösmeret rejlik az egyes felettte ártalmatlannak tetsző módszer mögött. Mert teljesen a körülményektől függ, hogy milyen eszközöket alkalmaznak. De a helyi viszonyoknak megfelelően lépnek fel mindenfelé és bárminő is álláspontunk, el kell ösmernünk ritka leleményességüket és szokatlan eszközeik sikerét.

VI.

A gyümölestársaság hatalma.

Az Egyesült-Államok legújabb és leghathatósabb hódítási fegyvereit a banának szolgáltatják. Évek óta megvásárolták Közép-Amerikában a legtermékenyebb földeket és beültették banana-fákkal. A birtokokra munkástelepeket létesítettek, központi hivatalokat rendeztek be. Egyidejűleg vasutakat építettek és kikötőket ástak, fagyasztó házakat, raktárakat emeltek a jelentékenyebb góczpontokra, a honnét hetenkint óriási, külön e célra szolgáló gőzösök szállítják az érett gyümölcsöket a világ legkülönbözőbb részeibe.

The United Fruit Company. — Az egyesült gyümölestársaság jelentősége ma ép olyan kivételes, mint egykor a kelet-indiai vagy a Hudsonbay-társaságé volt, melyek közül az első, mint tudjuk, Indiát, a második pedig Canadát szerezte meg. A calico-ügynökök és medvevadászok így a legjobb hódítóknak bizonyultak.

Az Egyesült-Gyümölestársaság ma hasonló fontos szolgálatokat tesz. A hatalmas organisatio és lázas tevékenység ellenére a közönség mindekkoráig alig van tájékozva felőle. A nagy

munka minden feltűnés kerülésével, lehető csendben folyik. Évről-évre nagy területeket vásárol meg a társulat, folyton növekszik vagyona, befolyása, a nélkül, hogy jelentőségét felösmerték volna.

Bárhon kössünk ki Közép-Amerikában, első pillanatra szembe fog tűnni a társaság tarka zászlaja. Hajók árbo czain, kikötők hivatalain, árú- vagy magánházak felett egyaránt ott látjuk. Folytatva útunkat, az ösmert lobogó nyomon kísér bennünket. A vasúti közlekedést a Fruit-Company tartja fenn és a hova érkezünk, ott minden, a mi értékes, a társaság tulajdona.

Portlimonból Costarica fővárosa felé haladva tűnik fel először nagyobb mértékben e békés hódítás. Nemcsak a kétoldalt elterülő ültetvények, hanem a vasútvonal, távíró és távbeszélő-hálózat is a Gyümölcs-társaság tulajdona. Közben-közben egész városszerű telepek emelkednek. A csinos házakban laknak a felügyelők és hivatalnokok. A munkások számára külön épületek szolgálnak. De bárhova forduljunk, mindenütt angolul hallunk beszélni.

Az Egyesült-Gyümölcstársaság óriási kiterjedésű birtokai-val, vasutjai és kikötőivel valóságos tartomány, melynek kormányzata ép annyira bonyodalmas, mint a mily tarka és egészen külön népesség munkásainak, tisztjeinek, képviselőinek megszámlálhatatlan tömege. A rendelkezésekre álló eszközök és rengeteg vagyon korlátlan hatalmat biztosítanak számukra. A tényleges úr, a hol egyszer gyökeret vert, mindenütt a Gyümölcstársaság.

Mit is tehetne ellene egy-egy kodusbotra jutott, folytonos belzavarokkal küzdő közép-amerikai köztársaság? Így, pl. Honduras vagy Costarica, melynek egyébként rendezettek viszonyai, összesen kétszázezer lakosával komoly ellentállásra teljesen képtelen. A mai népesség nagyrészből spanyol és indus keverék. Az eredeti őslakókból alig maradt hatezer és ez elszórva él az őserdők között.

A Gyümölcs-társaság munkásai nagy részben bevándorlók. Mint a Panama-esaternához, ide is a közeli szigetekről vándorolnak legtöbben. A magas napszám ellenállhatatlan varázst gyakorol, de nem veszik tekintetbe, hogy a napi kiadásoka is aránytalanul magasak. A társulat felette ügyes módon, —

étkezőhelyiségek, vásárcsarnok, kereskedések életbeléptetésével, a munkásoknak és alkalmazottainak fizetett napszámoknak és díjaknak utólagos tulajdonába jut s a végleges nyereséget különbözöképen biztosítja magának.

A hatalmas vállalat jelentékeny mennyiségben kávé, cacaót, rizst és dohányt is termel, bár a banana-ültetvények jelentősége az összes többi terményét nagyon felülmúlja. A tropikus gyümölcs termelése nemcsak gazdasági, hanem gyarmatosítási szempontból is a legsikeresebb. A hódítás e sajátos módja és eredeti rendszere ép annyira előnyösnek bizonyult, mint a mennyire ösmeretlen.

Az Egyesült-Államok vállalkozói a mint felösmerték, hogyan lehet a gyümölcsöt friss állapotban megőrizni, azonnal elárasztották a piacokat. Egyidejűleg bámulatos hirdetési rendszert szerveztek világszerte e gyümölcs kivételes tulajdonságainak ösmertetésére. De, hogy a vállalat valóban népszerű legyen és a határokon túlra terjeszkedhessék, az árakat lehető alacsonyra szabták, úgy, hogy ma a banana olcsóbb, mint az alma vagy körte és hozzá a legtáplálóbb gyümölcs.

«Elsősorban a köznép ízlését kellett megnyerni» — említé egy nap a társulat igazgatója. Tényleg mi sem volt fontosabb, mint hogy a bananát ingyencség helyett tápláléknak tekintsék. Ma tényleg elérték óhajukat. A banana nemcsak Amerikában, hanem már Nyugat-Európában is a legelterjedtebb gyümölcs. A jelentéktlenebb városokba is waggonszámra küldik az árút, a fagyasztó-kamarákkal ellátott hajók pedig naponként szállítják Amerika és Európa kikötői felé a még zöld gyümölcsöket.

Évről-évre nagyobb a forgalom s így évről-évre nagyobb területeket szerez meg a társaság. Az igazgatóság tekintélye folytonosan emelkedik s a főbb hivatalnokok mindenfelé vezető szerephez jutnak. Magas fizetések megengedi, hogy fényűzést fejtsenek ki. Így tekintélyök a nép előtt nagyobb az állam hivatalnokokénál. Házaik a társadalom központjai. Kereskedelmi feladatuk mellett, diplomatai hivatásuk tudatában, mint megannyi külügyi képviselő lépnek fel az The United Fruit Company kiküldöttei.

A hol a pénz, ott a hatalom. A bennszülöttek teljesen tudatában vannak, hogy itt tulajdonképen a yanuky parancsolnak.

A kereskedelem és ipar régen kezökbe került. Az üzletekben mindenfelé amerikai árút találunk. A kirakatok el vannak árasztva New-York, Chicago, Pittsburg gyártmányaival és kis feliratok jelzik, mint hajdan a párisi vagy londoni czikkeknél, a keresett forrásokat. American style gyakorolja ma a legnagyobb vonzerőt. Ha e felirat ékeskedik bármi nemű árú felett, biztos vevőre talál.

Egykor Franciaországnak volt ellenállhatlan varázsa a közép-amerikai spanyol népességre, ma Amerika lépett örökébe. A francia nyelv helyett, melyet a szülők még rendszerint kitűnően beszélnek, a gyermekek már angolul tanulnak. Francia egyetemeket és iskolákat ez idő szerint csak kivételesen látogatnak; az új nemzedék Harvard, Yale vagy Észak-Amerika technikai intézeteiben nyeri felsőbb kiképzését. New-Yorkot tekintik ma a világ metropolisának. Oda igyekszik, a ki teheti; Páris hajdani nagy vonzereje mindjobban csökken és legfeljebb mint víg szórakozó hely jó tekintetbe.

A yankyk vezetnek minden téren. Az amerikanizmus hódít feltartóztatlanul. Az Egyesült-Államok tőkéje vásárol meg mindent, a mi értékes, míg végre Közép-Amerika köztársaságai mint érett gyümölcsök fognak ölébe hullani.

A gyümölcs-kereskedések előtt elhaladva és a felhalmozott fűrtöket látva, alig képzeljük, mily leleményes munka és milyen szövevényes szervezet szolgáltatja az ízletes melegföldövi termést. Még kevésbé sejti a nagyközönség, milyen nagypolitikai háttere van e gyümölcs termelésének. Ki gondolna mindezekre a mellékkörülményekre, ki foglalkoznék mindezen részletekkel? Ki mérlegelné az egész sajátságos actiót és teljes jelentőségét folyamata közben? Valószínűleg ép oly kevesen, mint a legtöbb nagy horderejű eseményét, a míg az tart és a míg a jelen kábulatából a multba nem hanyatlik és tárgyilagosan meg nem ítéltető.

VII.

Amerika és a világháború.

De bármiként alakuljanak az események, Amerika, jól lehet különböző utakon, tántoríthatlanul halad nagyratörő céljai kivívására. Mialatt az óvilág az emberiség legkérlel-

hetlenebb háborújában merül ki, az új mind jobban erősödik. Mennél sajnálatosabban szegényülnek Európa népei, Amerika annál feltünőbbben gazdagszik. Az Egyesült-Államok statisztikailag kimutatott nyereségei az utóbbi évek alatt csaknem hihetetlen számokat tüntetnek föl. Még szakembereknek sem lenne könnyű a vezető pénzintézetek nyereségeit kimutatni. A nagy angol állami kölcsön magas százaléka eléggé bizonyítja, mennyire uralkodik a pénzpiacz fölött Észak-Amerika. Értékpapirjai még folytonosan emelkednek és a dollár magasabban soha sem állott.

Annál sajnálatosabb, hogy ezen váratlan fellendülést a háború okozza. Így a pénzintézetek készségesen adnak pénzt az öldöklés folytatására, a gyárak pedig fáradhatlanul állítják elő a gyilkoló fegyvereket az emberiség kiirtására. Nincs olyan pokoli találmány, melyet ne szállítanak bőségesen, mihelyt nyereséget húzhatnak belőle. Az emberbaráti jel-szavak, melyeket oly szívesen hangoztatnak a tengeren túl, egyszerre elnémulnak, mihelyt előnyös üzletről, sikeres pénzszerezésről van szó.

Mily szomorú, sőt mondhatnók : mily nagy bűn, hogy Amerika a közönyös, szívtelen kalmár álláspontjára helyezkedett, a pártatlan, igazságos közvetítő szép és magasztos szerepének betöltése helyett. Ritkán nyílt nemzet számára méltóbb feladat, mint a gyűlölettől elvakult államok között a nyugalmat helyreállítani. Milyen sok szenvedéstől, milyen rettenetes áldozatoktól menthette volna meg az emberiséget, ha Washington kormánya feladatának magaslatára tudott volna emelkedni!

Amerika utilitarismusa mindenekelőtt anyagi hasznot óhajt. A népek irtóháborúját közönyös szemekkel nézi és az általános pusztítást a maga előnyére aknázza ki. Tényleg soha gazdagabb és hatalmasabb nem volt, mint ma. És még mindig folyik a szomorú üzlet és ömlik az arany az Egyesült-Államokba, úgy hogy komoly hangok mind gyakrabban kezdik aggályaikat kifejtteni a mértéktelen gazdagodás következményei felől.

A mindjobban fenyegető socialis forradalmat a milliók és milliárdok aránytalan elharácsolása kétségkívül siettetni fogja az általános elégedetlenség kitörésével. Az utóbbi évek

alatt mind sűrűbben jelentkező strike-ok valószínűleg még sokkal nagyobb arányokat öltenek a jövőben.¹

A tőke és munka közötti összeütközés sehol sem lesz hevesebb, mint épen Amerikában. A fenyegető vihart érzi is mindenki és tisztában látszik vele lenni, hogy elkerülhetetlen. Hogy mikor tör ki a munkáselem elégedetlensége, vagy hogy milyen alakban fogja akarátát érvényesíteni, az természetesen előre nem látható, csak azt tudja mindenki, hogy a jelen társadalmi viszonyok nagy átalakulások küszöbén állanak.

A plutokratia korlátlan hatalma elvégre is nem lehet örökké tartó. Ez csak egy hatalmi jelenség a népek történetében, de nem végeredmény, sőt valószínűleg csupán átmeneti állapot, mint volt annyi más, melyet a viszonyok kialakulásával, fejlődésével új tényezők váltanak fel, új erők érvényesülése dönt meg.

A világot ma zsarnoki kényszerrel uralma alatt tartó ma-monismus a történelem egyik legszomorúbb jelensége. A pénz gyászosabb hatást nem gyakorolt soha az emberiségre, mint épen a jelenben. A magát szabadelvűnek nevezgető kor valóban csak annyiban szabadelvű, a mennyiben a tőke érdekei megkívánják. A népek megtakarított pénze elsősorban a bankok előnyeit szolgálja. A nagy pénzcsoportok határozzák meg a kamatlábakat, érthető tehát, hogy a betétek és kölcsönök ügyét úgy rendezik, hogy ez a rendezés nem annyira a közérdek, mint inkább saját osztalékaik javára szolgáljon.

A tőzsdék üzletei még sokkal egyoldalúbbak, hogy ne mondjuk: erkölcstelenebbek. A mesterségesen felhajtott árak a termelők helyett az ügynököket gazdagítják. Minden képzelet meghaladó összegek cserélnek e módon gazdát. Milliárdokat nyerne évenként az ügyes és kevésbé lelkiismeretes pénzemberek a nagyvárosok piaczaín. És bármennyire kártékony ez eljárás a közjóra, a törvények oltalma alatt folytathatja üzemeit.

Így van ez sok tekintetben a nagy trust-ök iparvállala-

¹ *The Innerlife of Amerika* cz. J. Murrynél Londonban és New-Yorkban megjelent művemben részletesebben foglalkozom Amerika socialis viszonyaival.

tainál is. Elsősorban azon ágak vannak kifejlesztve, melyek termelésének előállítására a legkevesebb költséggel jár és a legnagyobb fáradság mellett a legkevesebb munkabért nyújtja. A munkás érdeke nemcsak figyelmen kívül esik, hanem ellenkezőleg, a mennyire lehet, ki van zsarolva. Hiszen sehol szomorúbb és szinte a rabszolgaságra emlékeztetőbb viszonyokat nem látunk, mint éppen a híres dollárkirályok gyáraiban. Az, a ki valaha járt Pittsburg, Betlehem vagy a Monongahela völgyében, meg fogja érteni, miért nevezik a milliárdok e gyászszos kohóit «Hell with the Cid of»-nak: feltárt koporsónak.

Ha ezen körülményeket közelebbről ismerjük, valóban nem csodálkozhatunk a növekvő elégedetlenségen. Mennél többször tértem vissza az Egyesült-Államokba, annál feltűnőbben jelentkezett a nép fenyegető állásfoglalása. Minden egyes alkalommal világosabban jutott kifejezésre a jelen viszonyok tartóhatatlansága. A munka és tőke közötti meghasonlás évről-évre komolyabb, a szegényt a gazdagtól elválasztó örvény folytonosan mélyebb.

A Washington lánghelmétől tervezett egyenlőség és szabadság nemzete, fájdalom, messze eltért a nagy államalkotó ideális törekvéseitől. Az Egyesült-Államok kormányzata, mint ismeretes, rendkívül corumpált. A választásokon sikert a vesztegetések biztosítanak. Minden állásnak megvan a maga ára. Még sajátságosabb, hogy e szomorú állapotokat egyáltalában nem is titkolják, sőt nyíltan beszélnek, mint természetes kiadásokról, az egyes befolyásos személyiségeknek fizetett összegekről.

Ilyen körülmények mellett érthető, hogy a kormányok a tőke érdekeit szolgálják. A lehető szabadelvű rendszert valló népképviselőt tényleg a lehető legkérlelhetlenebb plutokratia érdekeit képviseli. Sehol szabadabb tér nem nyílik egyesek önző céljainak elérésére. Nincs kormányrendszer, mely nagyobb kedvezményben részesítené a nagy vállalatokat, mint éppen az amerikai.

Nagyon érthető, ha a nép zöme elégedetlenségének mind gyakrabban és mind hangosabban ad kifejezést. Kétséget nem szenved többé, hogy az úgynevezett demokratikus kormányforma éppen ellenkező érdekeket szolgál. Az igazi urak a tőke tulajdonosai, a trustok képviselői, a nagy pénzintézetek vezetői.

A köztársaság elnöke változhatik és ministeriumok bukhatnak egymásután: a mi lényeges, az nem változik. A kormányzat szelleme megmarad és az mindenkor a pénz, a plutokratia engedelmes szolgája.

Socialis átalakulások fontosságát nem lesz szükség bővebben magyarázni. Hogy a jelen viszonyok felette részrehajlók, azzal mindenki tisztában van. Azt sem tagadja senki, hogy a változások elmaradhatlanok. Csak a fölött van nézeteltérés, hogy mily módszerek, eszközök volnának a leghathatósabbak. Sokan az általános fejlődés útján remélik a czél elérését, míg mások csak az erőszak alkalmazásától várnak gyökeres orvoslást.

A világháború gyökeres megrázkódtatást okozott világszerte. Bár az ádáz tusa Amerika partjaitól távol folyik, kihatása mégis érezhető a tengereken túl is. Hogy sok minden elpusztult örökre, abban nem kételkedik senki sem s napról-napra nagyobbak az átváltozások, az is világosan látható. Szükségképen átalakul számtalan intézmény és szokás, melyekről még rövid idővel ezelőtt azt gondolták, hogy örökéletű.

Az élet maga és talán még inkább az élet felfogása máris meglepő módosulásokat mutat. A nagy háború szükségképen elosztatott nem egy hiú ábrándot. A vértől áztatott csataterekről és lövészárkok nyirkos fenekéről visszatérő nemzedék másképen gondolkodik, mint atyái.

Mindenki látja, hogy új korszak hajnala kezd derengeni, csak az marad mély titok, hogy jobb vagy zordonabb napok várhatók-e. Nincs komolyabban gondolkozó ember, ki ne lenne tudatában, hogy a népek küzdelme nem lehet megfelelő hatások nélkül a jövőre. Végre is egyszerűen azért, hogy pár száz mérföldet melyik szomszéd foglal el, alig lett volna érdemes ennyi áldozat. Hogy a térképeken merre rajzolják az új határokat, vagy milyen színre festik ki és mikép nevezik el a területeket, nem lehet kielégítő végeredmény.

A strategiai és politikai vívmányoknál nagyobb fontosságúak lesznek majd az elmaradhatlan társadalmi következmények. A titáni küzdelmek közvetlen eredményénél a közvetettek mindenesetre lényegesebbek lesznek. Tekintsünk bármilyen világháborút, mindannyinak korszakot alkotó kihatása, hullámverése volt.

Így lesz az a jelen világháborúval is. Végleges következményeit csak a jövő nemzedékek fogják megítélhetni. Ez idő szerint minden találgatás hiú lenne. Bármikép lesz is, annyi bizonyos, hogy a postbellum az antebellumtól sok tekintetben el fog térni. A tömegsírok, a véres hekatombák áldozatai nem vérezhettek el hiába, és meg lehetnek győződve, hogy nagyon gyökeres átváltozások fenyegetik az elavult intézményeket. Ha késve is, a mind általánosabb, mind népszerűbb áramlatok egy napon szükségképen megvalósulnak.

Bár távol esik a nagy mérkőzések mezejétől, az új világ-rész fiatal népe s még folyton fejlődő viszonyai között fognak a jövőendő eszmék legélénkebb visszhangra találni. Vezető körei máris számítanak váratlan eshetőségekkel és mindent elkövetnek, mint mondják, hogy a jelentkező mozgalmakat a forradalom, revolutio helyett a fejlődés, evolutio medrébe tereljék.

Az Egyesült-Államok hódító terveinek főoka ezen körülményben rejlik. Belső zavarok elkerülésére külpolitikai érdekek felkeltése felette sikeres módszer. Hosszas tapasztalatból tudják, hogy különböző válságok közepett mennyire hasznosnak bizonyult a nemzet felgerjedését, a felkorbácsolt szenvedélyeket valamelyik szomszéd hatalom ellen irányítani. Így látjuk azt történelmi fejlődésének egész folyamata alatt. Így volt az mindjárt államalakulásának kezdetén és így van az a jelenben is, és csakis így magyarázható a mindinkább tért foglaló amerikai imperialismus.

GRÓF VAY PÉTER.

MEDVECZKY FRIGYES EMLÉKEZETE.¹

Midőn valamely philosophus emlékezetét ünnepeljük, sok tekintetben egészen sajátos szempontokat kell tekintetbe vennünk. A bölcselelő is a tudomány embere, hiszen ő is a rendszeres megismerés eszközeivel dolgozik és mégis más megítélés alá esik, mint a szaktudomány bűvára. A legfontosabb különbség közöttük az, hogy míg az utóbbi egyes problémák megoldására törekszik, a philosophus ugyancsak a tudományos megismerés eszközeivel egységes világnézetet iparkodik magában kialakítani. A philosophus tudata minden korban azon színpad, melyen a culturemberiség azon törekvése játszódik le, hogy értelmi belátás alapján levonja eddig elért tudásának végső eredményét, a mennyiben az a világ és az élet legalapvetőbb problémáira fényt deríthet. Ez a törekvés is, mint minden keletkezés e világon, a küzdelem formájában lép fel. Ezért a bölcselelő lelki élete sokkal nagyobb mértékben, mint a szaktudósé, a küzdelem jegyében folyik le. Ez okozza, hogy a vérbeli philosophus oly harcokat vív magában, melyről a szaktudósnak csak ritkán van sejtelme. Hiszen bölcselelővé ép az válik, kit a világ és az élet nagy problémái jobban érdekelnek, mert inkább nyugtalanítanak, mint másokat. Ép ezért mérhetetlen lelki kín tölti be mindaddig, míg sikerül határozott világnézetet kívínnia magának s a gyötrellem alig csökken, ha e világképben időnként ingatagságot vesz észre, mely annak folytonos újraépítésére ösztönzi.

E folytonos lelki tusakodás szempontjából a bölcselelők két nagy osztályba sorozhatók. Az egyik a küzdelmet mindvégig folytatja s pályáját a philosophiába vetett bizalommal végzi — míg mások e hitöket elvesztik s végül a skepticismusba merül-

¹ Felolvasta szerző a M. T. Akadémiában 1917 január 29-én.

nek vagy azon is túlhaladva, vallásos mysticismusban keresnek megnyugvást. Medveczky Frigyes is igazi, vérbeli philosophus volt, kinél a bölcsezszt nem szellemi fényűzés vagy felületes kíváncsiság, hanem lelkének legbensőbb ügye volt. Az ő élete is az említett küzdelemnek érdekes és megható képe, annál is inkább, mert voltaképen a philosophusok utóbbi csoportjába tartozik, kiknek életében a bölcseledés tragédiává válik. Emlékét akkor üljük meg hozzá legméltóbban, ha ezt az egész életén végigvonuló benső küzdelmet vonultatjuk el szemeink előtt és ebből tanuljuk meg őt leginkább tisztelni és szeretni.

*

Medveczky Frigyes 1856 július 31-én született Budán. Középiskolai tanulmányait Bécsben a Theresianumban végezte, egyetemi éveit is külföldön töltötte. Mint minden lélekszerinti bölcselelnél, benne is igen korán keltettek érdeklődést a világnézeti problémák. Csodálatosképen idevonatkozó tépelődései és gondolatai először költői formában nyilvánulnak. Első irodalmi terméke, melyet húsz éves korában bocsát közre, egy német nyelven írt novellakötet, melynek czíme *Vom Baume der Erkenntniss*.¹ Ennek bevezetőjében kifejti, hogy az élet küzdelem s az ember természeténél fogva harcra van utalva. Küzd az elemek, küzd önmaga ellen. Az embernek önmaga elleni harcra az élet rejtélye. Bár az ember a nagy természetnek kicsiny része, némelykor felveszi a harcot az érzékiség ellen: ez a szabadság küzdelme a természeti kényszer nyomásával szemben.

Ez a kötelesség, az erkölcsi méltóság harcra az ember boldogsága ellen. Innen fakad minden nagy és nemesnek forrása az ember lelkében. A kötet egyes elbeszélései mind e harcnak különböző képeit vonultatják el szemeink előtt, nem csekély írói készségről téve tanuságot. Különösen meglepő az ifjú szerző kiforrott izlése. Már itt mutatkozik Kant etikájának erős hatása gondolkodására, mely végigkíséri egész irodalmi munkásságát.

Legközelebbi munkája, mely egy év múlva jelenik meg, tárgyánál fogva mintha átmenet volna az æsthetikai érdeklő-

¹ Wien, Carl Gerold's Sohn. 1876.

désről a merő tudományos szempontok felé: a Nőről szól.¹ Célja a nő természetrajzának problémáját tisztázni. Szemben Schopenhauer degradáló és Michelet eszményítő felfogásával a nőre vonatkozó elméleti vizsgálódás merőben objectív és tudományos voltát sürgeti, mely egyaránt távol legyen a nőgyűlölet-től, mint mai társadalmi életünk indokolatlan gynocentrikus felfogásától. Bár e tanulmány nagyrészt éles és találó kritika, kevés pozitív állításából annyi kitűnik, hogy fiatal bölcselelőnk nemcsak fokozati, de qualitativ különbséget is talál a férfi és a női psyche között, melynél fogva a nőben kevesebb a hajlam az általános elvek szerinti gondolkodásra és cselekvésre. Ennél fogva természetes érdeklődési köre is más; szerzőnk hajlandó az egyetemen tanuló nőt abnormisnak ítélni.

Valamint e dolgozat erős és érett kritikájával módszertani előtanulmánynak vehető a későbbben megjelent alapvető munkájához, úgy viszont a Herderről, mint Darwin előfutárjáról szóló tanulmány² úgy tekinthető, mint ugyanezen mű előkészítő studiumának történeti mellékterméke. Ebben szerzőnk rámutat arra, hogy Herder *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* című művében a létért való küzdelem elvétől egész az *Urseele* elméletéig megvan Darwin és Haeckel theoriájának minden alapvető tétele. Ez utóbbiak iránt nagy elismeréssel viseltetik bölcselelőnk; úgy ünnepli, mint a ki «a természetphilosophia kifejlesztője a szó legszebb értelmében.» Ezzel szemben erős, némely helyen epés bírálatot mond a félművelt à la Büchner való népszerű bölcselelőkről, valamint elítéli a «rendszerörületet» is, mely elhamarkodott általánosításokra vezet. Tagadja, hogy Darwin tana az ember származásáról erkölcsi méltóságunkat sértené: ellenkezőleg, kevésbé teszi azt, mint bármely felekezeti morál. Annyira lelkesedik a fejlődéstan eredményeieért, hogy külön munkát ígér annak történetéről.

Még egy tanulmányról kell megemlékeznünk, melyet Medveczky ez időben bocsát közre: *a természeti teleológiáról* szóló

¹ Das Problem einer Naturgeschichte des Weibes. Historisch und kritisch dargestellt v. Friedrich v. Bachrenbach. Jena H. Duffl. 1877.

² Herder als Vorgänger Darwin's und der modernen Naturphilosophie. Beiträge zur Geschichte der Entwicklungslehre im 18. Jahrhundert. Berlin, Th. Grieben 1877.

értekezését.¹ Kifejti benne, hogy Darwin nem küszöbölte ki a czélfogalmat a természettudományból, sőt annak positiv alapot adott. A teleologiai szempont létjogosultsága a természet magyarázatában, gondolkodásunk törvényeiben gyökerezik és kiegészítője a mechanizmus álláspontjának. Az igazi monizmus, melyen a természettudománynak alapulnia kell, a megfelelőleg kiegészített kritikai philosophia.

Mielőtt már most áttérnénk bölcselelőnk alapvető rendszer munkájának méltatására, állítsuk összes azon jellemvonásokat, melyeket az ifjú gondolkodó szellemi arculata mutat. Koraérett s ifjúságához mértén meglepően higgadt kritikával bíró elmét ismerünk meg e művekben. Mintha azonban már itt előtérbe lépne későbbi egyéniségének azon jellemző vonása, hogy több benne a szétszedő kétely s ebből folyólag a kritika, mint a positiv lendület. Viszont azonban későbbi habitusával ellentétben erősen affirmatív egyéniség: határozottan állít és tagad s fenntartás nélkül vallja a helyesnek felismert philosophiai álláspontot. Világnézetének körvonalai, melyek már itt kibontakoznak, a következők. A megismerés határaitra nézve Kanttal azt vallja, hogy a transcendentiaikat tudományos úton sohasem érhetjük el. Magát a criticismust erősen psychologistikus alapon fogja fel, úgy látszik, Fries hatása alatt. «Gondolkodásunk törvényei természeti törvények» — mondja legutóbb említett tanulmányában. A logika, szerinte, kizárólag a megismerő subjectum gondolkodásáról szóló tudomány, a mely felfogás psychologistikus jellegén mitsem változtat, hogy itt nem az individuum, hanem az emberfaj subjectivitását tartja szem előtt. Erősen antimaterialista s nem szívesen látja a vallás tételeinek philosophiai bírálgatását: mint Kant következetes híve, tudományosan megoldhatatlanoknak tartja az Istenre és a lélekre vonatkozó metaphysikai problémákat.

Az ily irányban kialakuló philosophiai gondolkodás terméke az 1879-ben megjelent systematikus főműve, melynek czíme: *Grundlegung der kritischen Philosophie*.² E mű második

¹ Gedanken über die Teleologie in der Natur. Ein Beitrag zur Philosophie der Naturwissenschaften. Berlin, Gneben 1878.

² Erster Theil. Prolegomene zur einer anthropologischen Philosophie. Jelige: «Hypothesen non fingo». Leipzig F. A. Barth. 1879.

része nem jelent meg. Kétségtelen, hogy benne kell látnunk Medveczky philosophiai főművét, nem azért, mintha az világnézetének legvégső formulázását tartalmazná, de mert philosophiai elmélyedésének akméját képviseli. Benne egy több szempontból eredeti, de több aperçuvel mint systematizáló erővel dolgozó gondolkodó lép elénk.

A *Prolegomena* voltaképen Kant criticismusának apologiája s mint ilyen a hetvenes évek újkantismus irodalmi termékeinek legjobbjai közé tartozik. Bevezetőül kifejti, hogy a philosophia nem szükségképen transcendens metaphysika s így, ha kétségbe vonjuk is az érzékfölötti megismerés lehetőségét, ezzel még nem ingattuk meg a bölcészet létjogosultságát. A természettudomány épúgy rászorul a philosophiára, mint a philosophia a természettudományra. Bölcészeti alapvetés nélkül a szaktudomány védtelenül van kiszolgáltatva a skepticismusnak, mely ellen csak az nyújthat biztosítékot, ha megelőzőleg a tapasztalás és a tudás fogalmai tisztáztatnak. A philosophiának épen az a sajátos feladata, hogy az emberi megismerést vizsgálja: a bölcészet ép a tudásról szóló tudomány s lényege az ismeretelmélet. A kritikai philosophia nem is egyéb, mint a tudomány lelkiismerete: a végső forum, mely magát a szaktudományt is igazolja. Ennyiben a philosophia a számunkra közvetlenül bizonyos dolgoknak a tudománya, vonatkozással azon törvényekre, a melyek gondolkodásunkat és akaratunkat irányítják.

A philosophiai kutatás fogalmának és feladatainak ez érdekes beállítása után csakhamar megtudjuk, hogy a bölcészet ez alapvetése anthropologiai értelemben veendő. Absolut philosophiát — úgymond bölcselelőnk — nem alkotunk, csak emberit: ez «a szerénység bölcselete» szemben «a gőg philosophiájával», melyet a speculativ irányok iparkodnak felépíteni. Szerzőnk ily módon a megismerés határaitól szóló nézetét, mely megegyezik a Kantéval, szerves összefüggésbe hozza a bölcseelkedés anthropologiai alapjával. A kiindulópont a «Cogito ergo sum» legyen, mely azt bizonyítja, hogy mindent csak a tudaton keresztül ismerünk s ezért nem érhetünk el senmiféle transcendens tartalmat. Tudatunk, megismerésünk ténye nem szorul bizonyításra, mert hiszen alapja és előfeltétele minden

bizonyításnak. Tudaton a normális emberi tudatot kell értenünk; ebből ismerjük meg értelmünket, melynek természeti törvényeit kell a philosophiának kutatnia. A tudat maga nem passiv folyamat, hanem folytonos tudatosítás (ein fortwährendes Bewusstwerden), tehát tevékenység. Nem lehet valami másból, pl. az anyagból levezetni, hanem elemezhetetlen alaptény. A magánvalót nem ismerhetjük meg, de azért a jelenségvilág nem csalódás, hanem tünemény, mely felteszi a magánvalót, de nem mint ismereti tárgyat, hanem mint határfogalmat. A Kant-féle «jelenség» és az eleata «látszat» tehát lényegesen különböző dolgok.

Medveczky szerint nincs subjectum objectum nélkül és viszont. Prioritásról sem lehet tehát szó közöttük: az egyiknek fogalma mindig felteszi a másikét. E kettő viszonya alkotja megismerésünk világát. Mást, mint relatiókat valósággal nem ismerhetünk meg: a kritikai philosophia a viszonylatok bölcsesete, melynek alaptörvénye ép a subjectum és objectum correlativitását kifejező törvény. Értelmünk tevékenysége is relatiók felismerésében áll s alapjában kétféle: megkülönböztető és határoló. Subjectum és objectum dualismusa nem oldható fel valamely «Absolutum»-ban, mint a speculativ idealismus próbálta, mert ez absolut megismerést tenne fel. Közös szempontra őket nem is az elméleti, hanem csak a gyakorlati bölcsélet hozhatja: az ethika s nem az ismeretelmélet. Medveczky e ponton igen eredeti módon iparkodik az ethikailag teljes cselekvés alapnormáját a subjectum és objectum egységesítésének szempontjával szerves összefüggésbe hozni. Azt tanítja ugyanis, hogy subjectum és objectum kettősségét voltaképen cselekvésünkkel kell megszüntetnünk: ennek legfőbb szabálya adja ugyanis a subjectum és objectum sajátos egységesítésének irányát. E norma így hangzik: «Iparkodjál lehetőleg sok objectumot (melyek közé más subjectumok is tartoznak) subjectumokká emelni s viszont önmagadat, a mennyiben legbensőbb lényeged megengedi, iparkodj objectummá, vagyis megismerésed tárgyává tenni.» Igen érdekes e formulában, hogy ama mély belátáson alapszik, melyet Platon érint először, hogy az Igazság és a Jóság eszméi számára közös gyökér keresendő.

Medveczky e rendszeres művének van egy vonása, melyet

külön ki kell emelnünk, különben philosophiai érdeklődésének továbbfejlődését nem érthetjük meg. Ez az, hogy azon Kant-magyarázókhöz tartozik, kik a J. F. Fries *Neue Kritik der Vernunft* című munkájában először kifejtett program alapján a kriticismust anthropologiai s ezzel kapcsolatban pszichologiai értelemben veszik. Ő is félreérti Kant transcendentalis módszerét: abban a dogmatismus maradékát látja. Idevágó álláspontját Medveczky legjellemzőbben azon mondásában fejezi ki, hogy «értelmünk nem áll a természetén kívül és azon felül.» Ezzel függ szorosan össze relativismusa is, valamint azon meggyőződése, hogy a logika semmi több, mint «az emberi értelem működésének természeti törvényéről szóló tudomány.» Szemmellátható tehát, hogy Medveczky ez időben az azóta a psychologismusnak elnevezett ismeretelméleti irány híve, mely minden bizonyosság végső alapját az emberi szellem organizációjában keresi, ezért philosophiáját joggal nevezi anthropologiai jellegűnek.

Hova vezet ez álláspont? A fölületes gondolkodó megállhat mellette, de a ki mélyebben lát, kell hogy ez alapon állva hova-tovább ingadozni érezze lába alatt a talajt. Mert fontoljuk csak jól meg ama tételt, hogy minden bizonyosság alapja az ember adott organizációja s így minden általunk elérhető igazság csak ehhez viszonyítva érvénynyel bír. De mi biztosít bennünket arról, hogy ez organizatio állandó? És ha akár állandónak, akár változónak állítjuk, miképen lehetünk azon tétel föltétlen igazságáról bizonyosak, hogy organizatióink valóban állandó vagy valóban változó — s általában — Sokrates-szel szólva — ha minden igazság csak relativ, mikép lehet az az igazság, hogy minden igazság relativ, már nemcsak viszonylag, hanem absolute igaz? Mint minden relativismus, melyet következetesen átgondolunk vagy önmagán túlvezet egy oly álláspont felé, mely már nem az emberi nem létezésétől teszi függővé az igazságok fennállását, vagy pedig a skepticismus valamely formájára vezet, melyből már nem a tudás, hanem csak a vallásos hit vezethet ki.

Medveczky Frigyes fejlődése úgy látszik ez utóbbi irányba vezette. Teljes bizonyossággal e tekintetben nem nyilatkozhatunk, mert az ethika módszertanába vágó szép és tartalmas

akadémiai székfoglalóján kívül¹ — 1887 május 13-án választott levelezőtaggá — elméleti fejtegetést úgyszólván már nem bocsátott közre. Álláspontjának fejlődésére inkább csak következtethetünk részben egyetemi előadásából, részben érdeklődési körének sajátos eltolódásából. Hogy a «Grundlegung» álláspontján nem sokáig maradt meg, valószínűvé teszi az a körülmény, hogy e mű második kötete már nem jelent meg, a mi philosophusoknál rendesen azt jelenti, hogy mire szerző munkáját folytatni készül, az első rész álláspontját már túlhaladta.

Gyakori eset, hogy midőn valamely philosophikus fő, kinek a bölcsészet lelkületének legmélyéből fakadó életkérdés, több-kevesebb öntudatossággal elveszíti bizalmát az általánoságok iránt — tudományos részletkérdések kutatásában keres szerényebb, de biztosabb működési kört. Ha azután fokozatosan felismeri, hogy a ténymegismerés is felteszi egyetemes elvek bizonyosságát — a mint Goethe mondja, hogy «Alles Factische ist schon Theorie» — bekövetkezik a szaktudományokból való kiábrándulás is. Ennek azután az a sajátos következménye lehet, hogy az elméleti embernek gyakorlati ambíciói támadnak: immár cselekvéssel iparkodik emberi kötelességeinek eleget tenni.

Medveczky mindkét fejlődési fokon keresztülment, sőt közel jutott a bizonyosságot sóvárgó emberi elme legvégső állomásához is. E sajátságos evolúcióban azonban csak egyik tényező volt relativismusának ama benső dialektikai szükségképisége, melynélfogva e ponton nem állhatott meg — a másik tényező egyéniségének sajátos organisatioja volt.

Medveczky Frigyes a tudósok azon típusához tartozott, kiknek vitalitása korán megroppan. Lelkének eredeti érzékenységet fokozta korán fellépett betegeskedése, mely hosszú éveken keresztül bénítólag hatott egész szellemi életére. Ez egy nemét az akarati gyöngülésnek hozta létre, mely ellenére elméje folytonos mélyülésének és gazdagodásának, nem engedte a productív munka megnyilvánulását, sőt az affirmatív magatartást is

¹ A normatív elvek jelentősége az etikában. Értekezések a bölcséleti tudományok köréből. Kiadja a M. T. Akadémia. III. k. 1. sz. Budapest 1889.

kedvezőtlenül befolyásolta. Az ily psyche rendkívül hajlandóvá válik a kételyre, a hyperkritikára s épen nem kedvez philosophiai általánosítások megejtésének.

A skepsis felé hajló gondolkodás fentebb jelzett első symptomája bölcselelnknél abban nyilvánul, hogy mindinkább a történet és a társadalomtudomány felé fordul érdeklődése. Erről tanuskodik a Kant nemzetközi jogáról szóló tanulmánya,¹ a társadalomtudományokat tárgyaló nagyobb műve² s a *Társadalmi elméletek és eszmények* című könyve.³ Azután a hallgatás hosszú évei következnek, mialatt gondolkodásának sorsa csak egyetemi előadásaiiban tükröződött. Szükséges tehát, hogy erről a működéséről külön megemlékezzünk. Mint magántanár 1879-ben kezdte el tanítását a budapesti egyetemen, melyet 1882-től kezdve mint nyilvános rendkívüli s 1886-tól fogva mint nyilvános rendes tanár folytatott.

Ha jó tanár alatt elsősorban a retorikailag fényes, exact és világos előadót értjük, ki nem hagy semmi homályt és kételyt hallgatóiban, akkor Medveczky Frigyes nem volt jó tanár. De ha az egyetemi professor hivatását mindenekelőtt abban látjuk, hogy ne kész eredményeket, hanem problémákat adjon s ha épúgy feladata a meg nem oldott kérdések homályosságát a tanuló tudatába emelni, mint a már tisztázott eredményeket, akkor Medveczky jól értette meg a philosophia tanárának sajátos hivatását. Ha előadásának külsőségeit meg kellett is szokni, ezért bőven kárpótolt a problémák ama sokoldalú, gondos és tudós megvilágítása, melyet tőle tanultunk. Csak egy hibája volt előadásainak: kezdők számára nem volt való. Még pedig azért nem, mert kevés volt benne az affirmatív elem s a tudós óvatos állásfoglalásának nem ritkán feláldozta az áttekinthetőséget s a szilárd kiindulópont megalapozását. Pedig már Aristoteles jegyzi meg találóan, hogy «hinnie kell a tanulónak» s már Comenius figyelmeztet arra, hogy tudós controversiák a kezdőt csak megzavarják. Ez az oka annak, hogy előadásai

¹ A nemzetközi jog elmélete Kant philosophiája szerint. *Értekezések a társadalmi tudományok köréből*. Kiadja a M. T. Akadémia VII. k. 1. sz. 1881.

² *Die Socialwissenschaften*. Leipzig 1882.

³ Budapest 1887. Kiadja a M. T. Akadémia.

nem hatottak úgy, a mint tudományos tartalmuknál fogva megérdemelték volna.

Pedig Medveczky Frigyes szerette a tanítást, a minék legfőbb tanubizonyysága, hogy didaktikai kérdésekkel irodalmilag is kedvvel foglalkozott. Az egyetemi tanítás mély felfogását mutatja az egyetemi seminariumok feladatairól írott tanulmánya;¹ a Párisban 1890-ben tartott közoktatásügyi congressusról tartalmas referatutumot ír.² Jól átgondolt culturpolitikai álláspontot árul el és okos javaslatokat fejt ki az egységes középiskoláról írt dolgozata,³ mely azt sürgeti, hogy a gymnasium adassék végre vissza eredeti rendeltetésének: legyen az igazi tudós középiskola. A Felső Oktatásügyi Egyesület megalapítása is kétségtől ezzel a mély culturbölcseleti érdeklődéssel függ össze.

Ezalatt úgylátszik Medveczky lelki életében előkészítő-dött a skeptikus habitus amaz öntermelte ellenszere, melyet a cselekvési vágy képvisel. A kétségtől a cselekvés szabadít meg legjobban, mert a mily igaz, hogy «a tett halála az okoskodás», épúgy áll, hogy viszont az «okoskodás halála a tett.» Mert a cselekvés befejezett tények közé állít bennünket s ezért megváltás a kételyektől marczangolt psychének, ha cselekvésre nyílik alkalma.

Ez magyarázza meg Medveczkynek a culturalis közügyek iránt táplált nemes érdeklődésével kapcsolatban, hogy midőn a Magyar Filozófiai Társaság 1907 október 27-én elnökévé választotta, e bizalomnak készséggel és örömmel tett eleget. Csak a jelzett lélektani folyamat teszi érthetővé, hogy az oly sokáig elvonult és contemplatív életet élő Medveczky meglepő tetterővel és agilitással újjászervezi a Társulatot s abba intenzívebb életet önt. De ha közelebbről szemügyre vesszük idevágó szervezőmunkáját, azt az érdekes körülményt vesszük észre, hogy szeme előtt inkább egy oly társulati élet lebegett, mely beleviszi a philosophiai gondolkodást a szaktudósok körébe s

¹ A seminariumok feladata az egyetemen. 1883.

² Közoktatásügyi congressus Párisban. Budapesti Szemle 1890. 122—149. l.

³ Az egységes középiskoláról. Budapesti Szemle. 1892. 326—338. l.

a közélet minden rétegébe, semmint az olyan, mely azt kizárólag fejlesztí. Ez is mutatja, hogy Medveczky lelki élete ez időtájt a cselekvés felé fordult. Ezért fektet fősúlyt a szaktudósok közreműködésére s iparkodik a Társulat életébe vonni közéletünk oly kitünőségeit is, kik nemcsak a philosophiától, hanem általában az elméleti érdeklődéstől távol állottak.

Ugyanennek a törekvésnek gyümölcse a Felső Oktatásügyi Egyesület is, melyet 1910-ben alapít meg és vezet haláláig fáradhatatlan buzgalommal. Itt is az volt a főczélja, hogy a philosophia egyetemesítő gondolkodása által egyesítse a hazai főiskolák munkásait s működési körükben öntudatosítsa a didaktikai és a culturpolitikai problémákat.

Ezalatt világnézetileg egy lépéssel tovább haladt. Fokozatosan növekszik érdeklődése a vallási élet és különösen annak katolikus formája iránt. Mintha felfedezett volna abban valamit, a mit azelőtt nem látott. És miután az érdeklődés a lelki életnek mindig egy bizonyos hiányérzetét jelzi, ebből világosan következtethetjük, hogy Medveczky skeptikus habitusa kezd elmenekvést keresni a vallási élet mélységes mysteriumaiban. Ha pedig a skepsistől marczangolt bölcselő a vallási bizonyosságot keresi, csak a catholicismusban találhat végül megnyugvást, mert hiszen ez ellentétben a protestantismussal, nem az egyén kritikától várja a világnézet megalapozását — hisz ép ettől akar a skeptikus bölcselő szabadulni, mert ép ennek lehetetlenségéről van meggyőződve. Emellett Medveczky lelki szükségletét complicálta, hogy ő mint a tudományos cultura által finomított gondolkodó, nem nyugodhatott meg a «lelki szegények» egyszerű mysticismusában. Világnézete kialakulásának ez utolsó lépésénél csak oly gondolkodót választhatott vezéréül, ki bár a tudományból kiábrándult, de mégis, ép a tudomány által kifejlesztett dialektikával jut a végső vallásos megnyugvásba.

Mindezt megtalálta Pascalban. Ez magyarázza meg, hogy élete utolsó éveinek központjában mindinkább e nagy tudós és mélyen katolikus mystikus állott. Az ő alakjába való elmélyedés gyümölcse Pascalról szóló szép könyve,¹ mely több

¹ Tanulmányok Pascalról. Budapest 1910. Kiadja a M. T. Akadémia.

mint episodszerű irodalmi termék az ő életében: maga az ő sokat gyötrődő lelki életének utolsó accordja. Ha Goethenek igaza van abban, hogy csak azt látjuk meg, a mit már ismerünk és értünk — abból, hogy Medveczky mit látott meg Pascal bonyolult lelkében és mit értett meg abban, méltán következtethetünk saját lelkületének peripetiáira. Fejtegetései folyamán óvást emel a mysticismus és a vallási élet azon elintézése ellen, hogy azok tényei merőben pathologikus jelenségek. A kik így gondolkodnak, azok — úgymond — a lelki világnak ama sajátos alakulatait alapjukban és belső lényegükben sohasem vizsgálták és sohasem fogták fel. Az a tragikus elem, melyet Pascalnak a tudományból való kiábrándulásában, skepticismusában, logikai pessimismusában mesteri elemzéssel fölfed, Medveczky a saját lelki fejlődéséből jól ismerte. És ha teljesen nem jutott is el Pascal végső állomásához, valószínűleg útban volt feléje. Utolsó irodalmi dolgozata, mely a római stoicismusról szóló akadémiai székfoglalója¹ — 1912 május 2-án választotta Akadémiánk rendes taggá — voltaképen szintén a vallási érdeklődés jegyében áll: főczélja a keresztyénségnek a stoikus eszmékre való hatását valószínűvé tenni.

Medveczkynek a vallásos élet eszmeköréhez való közeledését elősegítette az a sok bánat is, mely az utolsó években érte. Ritka nemes érzésű és páratlan finomlelkű hitvese, Zichy Mária grófnőnek mindinkább súlyosodó betegsége lelkét kimondhatatlan fájdalommal töltötte el. Midőn pedig az amyrira rettegett katastropha bekövetkezett, ez a kétségbeesett hitvestársra nézve végleges lelkiösszeomlást jelentett. Ez csak növelte a vallási életbe való elmerülését, hisz a zsoltár mély szavai szerint (33, 19) «közel van az Úr azokhoz, kiknek a szíve megtörött.» Mert Medveczky Frigyes valóban megtört szívvel halt meg. Életének utolsó éve nem volt egyéb, mint bánatos bolyongás a messze idegenben. Néhány hónappal halála előtt írja egy barátjának Párisból: «reménylem, hogy a sors már nem sok időt szán nekem e földön.» Reménye beteljesedett. A kitörő világ-

¹ A római stoicismus társadalmi elméletei. Adatok a társadalmi és jogbölcseleti eszmék történetéhez. Értekezések a phil. és társ. tud. köréből. I. 2. kiadja a M. T. Akadémia 1913.

háború elején hazaérkezve, 1914 augusztus 22-én belépett az annyira óhajtott örök nyugalom országába.

*

Mi az eredménye ennek az érdekes és nem egy tekintetben tragikus életnek? E kérdésre csak úgy felelhetünk, ha tisztában vagyunk azzal, hogy egyáltalán mily eredménye lehet egy philosophus életének. A bölcsészeti elmélkedés legsajátosabb feladatait tekintve — természeténél fogva — nem vezethet oly pozitív eredményekre, mint a szaktudomány s így oly értelemben nincsenek is vívmányai, mint ennek. A philosophiának nem lehetnek oly eredményei, melyeken a következő kutató mint kész lépcsőfokra hágyva emelkedhetne. Itt minden kutatónak előlről kell kezdenie s ez nem is lehet másképen. Mert hiszen a philosophia egy neme az egységesítésnek s ennek sine qua non feltétele, hogy azt egy elme határozza meg. A philosophia nem is úgy halad, mint a szaktudomány: hozzáadás által, hanem folyton újolag megkísértett, tökéletesebb és igazabb egységesítés, vagyis mélyülés révén. Jól felfogva tehát sem az, hogy a philosophus munkáját mindig előlről kezdi, sem az, hogy a bölcselők nagy része a saját tanaik iránt táplált emésztő kételyek közepett hal meg — nem bizonyít a philosophia fokozatos haladása, létjogosultsága és szükségessége ellen. A philosophus nélkülözhetetlen hivatása e körülmények között is rendületlenül áll: az ő munkája nélkül nincs cultura, nincs haladás, nincs tudomány és nincs igazi élet. Ép folytonos emésztő kételyeivel, tudásunk nehézségeinek fejtegetésével, az emberi elme végső, már tagadhatatlan bizonyosságainak feltárásával s új egyetemes vonatkozású kutatási programmok kidolgozásával végez oly munkát, mely végső gyökere minden nagy és szerves alkotásnak. A philosophia nélküli cultura oly lényhez hasonlítana, melynek minden szerve megvan, csak szeme nincs, melylyel látná, hogy hova megy és hova kell mennie. Ezért indul ki történetileg minden tudomány a philosophiából s van minden jelentősebb fordulópontja philosophiai eszmék felmerülésével kapcsolatban; ezért kristályosodik minden mélyebben járó szakkbúvár tudománya is végül philosophiává. Ha ezt az irányító, gondolkodtató munkát tartjuk a philosophus főhivatásának, akkor Medveezky

Frigyes nem élt hiába. Nemes lelke egész erejével, finomodott elméje minden szervével kivette részét e nagy culturmunkából. Sajnos, hogy az igazság szolgálatában korán dőlt ki és sajátos lelki fejlődése nem engedte, hogy gondolkodásának végső eredményeit rendszeres munkában kifejtse. De hiszen az igazság nem is szorul a mi formulázásunkra ; azt nem mi teremtjük, mi annak csak felfedezői, részeinek boldog meglátói vagyunk. Ezért, midőn a jónak és nemesnek egy oly igaz munkása dől ki sorainkból, a minő Medveczky Frigyes volt, csak a középkori moralista mély bölcsességével vigasztalódhatunk, mely szerint «az emberek elmuhnak, de az igazság örökké megmarad.»

PAULER ÁKOS.

TEZNER ELMÉLETE A RENDI ALKOTMÁNYOKRÓL.

Első közlemény.

I.

Tezner Frigyesnek kétségtelenül nagy és eléggé nem méltányolható érdeme, hogy a rendi államjog szellemét és technikáját kutatva, vizsgálódásait a magyar rendi alkotmányra is kiterjesztette. De bármennyire alkalmasak Tezner tanulmányai arra, hogy gondolatokat ébresztszenek, kutatásra sarkalljanak s jogtörténelmi irodalmunkat lethargiájából felrázzák, — Tezner szemében a mi rendi alkotmányunk megismerése mégsem cél, hanem csak eszköz, még pedig részint egy előre elfoglalt tudományos álláspontnak, részint egy politikai hitvallásnak az igazolására.

Hogy Tezner a magyar rendi alkotmánynyal foglalkozó irataiban tényleg egy előre elfoglalt tudományos álláspontot akar igazolni, — ezt maga Tezner is elismeri. Hiszen *A rendi államjog technikája és szelleme* című munkájában ő maga mondja el, hogy «eredetileg az osztrák tartományúri közigazgatási bíráskodást tanulmányozta»; hogy idevágó munkájának «a rendiségre vonatkozó részei sokkal nagyobb figyelmet keltettek, mint maga a tulajdonképeni tárgy»; hogy a rendiség kérdésében polémiaja támadt Rachfahllal s hogy voltaképen ez a Rachfahl-féle polemia indította őt a rendi alkotmányok szellemével való behatóbb foglalkozásra. Ezt pedig a saját szavai szerint «annyival inkább megtehettem, mert közben az osztrák császári címről írt munkájában a legszivósabb és a legerősebb rendi alkotmányt, t. i. a magyart is tanulmányoztam» s «ezen a magyar jogra is kiterjedő vizsgálódásai révén Rachfahllal szemben az ő álláspontja nyert a legnagyobb mértékben óhajtott igazolást.»¹

¹ *Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts* 2. old. 1. jegyz.

Hogy saját álláspontjának az igazolását Tezner nemcsak mint tudós, hanem mint politikus is mennyire «kívánatosnak» tartotta, erre a kérdésre Tezner legutóbbi tanulmánya,¹ adja meg a választ. A Tezner-féle rendi államjoggal szemben ugyanis nemcsak Rachfahlnak voltak kifogásai, hanem többek között Theodor Mayernek is. Mayer az ő kifogásait az 1741. évi XI. magyar t.-cz.-ről írt tanulmányában akkép foglalta össze, hogy Teznernek «a rendi törvényhozásra vonatkozó álláspontja az elfogulatlan kutatás s a behatóbb forrástanulmányok világánál tarthatatlannak bizonyul.» Ezzel az ítélettel szemben Tezner az ő legutóbbi tanulmányában a következőképen érvel.

Eredetileg mint kezdő a Deák—Lustkandl-féle vitában ő is a magyar álláspontot fogadta el, vagyis ő is azt vallotta, hogy a bécsi udvari kamara, a statusministerium, az udvari haditanács s egyáltalán a birodalmi szervek hatáskörének Magyarországra való kiterjesztése a magyar alkotmány szempontjából jogtalan volt, az ú. n. osztrák központosítás tehát a magyar nemzet alkotmányos jogainak a nyilvánvaló megsértésein épült fel.² Utóbb azonban «elfogulatlanul tanulmányozva a rendi királyság közjogának alkotmányos jellegét», arra az eredményre jutott, hogy a rendi államoknak a szó modern értelmében vett alkotmányuk sohasem volt, s következésképp ha a multat nem a modern alkotmányosság, hanem a rendi közjog szemüvegén át vizsgáljuk: az osztrák központosítást a magyar jog szempontjából is jogosnak és törvényesnek kell elismernünk.³ Az osztrák központosítás jogos voltának az igazolása azonban a rendi államjognak Tezner-féle «constructióján» épül fel, s vele együtt bukik, avagy diadalmaskodik.⁴ —

¹ *Das ständisch-monarchische Staatsrecht und die oesterreichische Gesamt- oder Länderstaatsidee.* Grünhuts Zeitschrift für das Privat- und öffentliche Recht der Gegenwart. 1916. évf., 42 k. 1—136 old.

² U. o. 120. old.

³ Tezner a magyar rendi jogra vonatkozó kutatásait ekképen foglalja össze: «Ihr Ergebniss gipfelt in dem Satze dass die oesterreichische Centralisation von dem allein zulässigen Standpunkt des ständisch-monarchischen Staatsrechts betrachtet, ... sich intra jus und nicht contra jus vollzog.» U. o. 120.

⁴ Was aber hier allein entscheidend ist, meine staatsrechtliche Erklärung und Rechtfertigung des oesterreichischen Zentralisationsprocesses steht

Ép ezért Tezner szerint az osztrák jogtörténészek s közöttük Mayer is csak két álláspont között választhatnak: t. i. vagy elfogadják azt a tételt, hogy az osztrák központosítás a magyar jog szempontjából is jogos volt.¹ s ekkor egyéb bizonyíték hiányában szükségképen el kell fogadniok a Tezner-féle bizonyítékokat s köztük Teznernek a rendi törvényhozásra vonatkozó bizonyítékait is; — vagy pedig elvetik a Tezner-féle bizonyítékokat s ekkor szükségképen el kell vetniök magát a tételt is. Ha azonban a Tezner-féle tételt elvetik, — akkor számolniok kell állásfoglalásuknak beláthatlan politikai következményeivel. Tezner szerint ugyanis az az elmélet, hogy az alkotmány megerősítése s az ezen célból tett ünnepélyes ígéret az uralkodót kötelezik, époly modern elmélet s következésképp a rendi államjogra vonatkozó kutatásaink közben ép úgy nem szolgálhat irányadóul, mint a mai értelemben vett alkotmányosság. Igen ám, de mire kell visszavezetni a magyar separatista (?) és a cseh közjogi törekvéseket? Tezner szerint arra, hogy az imént jelzett pártok az osztrák összbirodalom egész multját, az egész osztrák központosítást a mai alkotmányos felfogás szellemében ítélik meg s e közben azon teljesen modern s a rendiség szempontjából tarthatatlan elméletből indulnak ki, hogy az uralkodó ígéretei köteleznek. Ha ezt a helytelen álláspontot a tudomány is elfogadná, vagyis ha a rendiségre vonatkozó Tezner-féle elméletet a tudomány is elvetné, — ez szükségképen a következő eredménnyel járna:

Bármilyen bomlasztó és veszélyes hatásaik legyenek a magyar separatista és a cseh közjogi pártok küzdelmeinek, — a tudomány kénytelen volna elismerni, hogy az osztrák összbirodalmi eszme a magyar és a cseh államok rendi alkotmányaival összeférhetetlen volt; hogy az osztrák központosítás és vele együtt az egész osztrák monarchia folytonos és chronikus jogsértéseken épült fel;² s hogy a magyar separatista és a cseh

und fällt mit meiner juristischen Konstruktion des ständisch-monarchischen Staatsrechts. U. o. 121. old.

¹ Erre az álláspontra helyezkednek Tezner hatása alatt: Steinacker, Turba, Zehentbauer, Luschin és Teodor Mayer. U. o. 120. old.

² Ha a Tezner-féle bizonyítékokat elvetik, akkor Tezner szerint «a bécsi Hofburg bejárata felett a Justitia Fundamentum Regnorum féle feliratot,

közjogi küzdelmek s elsősorban és legfőképen a magyar függetlenségi pártnak a katonai törekvései tudományos szempontból feltétlenül jogosak.¹

*

Miután kimutattuk, hogy Teznert a magyar rendi alkotmány tanulmányozása közben nem az abszolút igazságnak a kutatása, hanem előre elfoglalt tudományos álláspont és egy kétségtelenül erős meggyőződésen alapuló politikai hitvallás irányították, — lássuk már most, mik ennek a következményei a Tezner-féle tudományos kutatás módszere szempontjából?

A következmény abból áll, hogy míg Tezner az ő egyéb munkáiban a tudományos kutatásainak megfelelő módszert alkalmaz s ezen a réven rendkívül értékes, sőt két munkájában valósággal úttörő tevékenységet fejt ki,² addig a magyar rendi alkotmányról foglalkozó munkáiban a szenvedélyes egyoldalúság teljességgel képtelenné teszi arra, hogy megfelelő módszert alkalmazva, értékes eredményeket érjen el.

Az alábbiakban Tezner módszerének mindössze három elemi nagy hibájára fogunk rámutatni.

Tezner, mint tudós maga is azt az álláspontot vallja, hogy a magyar rendi alkotmány technikáját és szellemét pusztán a magyar Corpus Juris alapján megismerni lehetetlen; s mint publicista mégis egyedül és kizárólag a Corpus Jurist veszi alapul, még pedig két okból. Egyrészt azért, mert a magyar rendi országgyűlések naplói és irományai s köztük az 1790 óta nyomtatásban is közzétett 75 hatalmas folio kötet feldolgozva még ma sincsenek s felhasználásuk nyelvezetüknek «barbár latinsága» miatt kimondhatatlan türelnet vesz igénybe.³ Más-

mely öntudatlanul ugyan, de mégis az osztrák monarchia keletkezésének a jogosságát juttatja kifejezésre, — ekképen kellene kijavítani: «Ez a birodalom törvényszerűen és világosáláson épült fel.» «Faus legis et mundi fundamentum huius regni.» U. o. 122. old.

¹ U. o. 121., 122. old.

² Az osztrák jogtörténeti irodalomnak egyik legértékesebb terméke Teznernek *Die landesfürstliche Verwaltungsrechtspflege in Oesterreich* cz. munkája; a közigazgatási jogi irodalomban pedig nemcsak Ausztriában, de egyebütt is, korszakalkotó a jelentősége Tezner *Handbuch des oesterreichischen Administrativverfahrens* című munkájának.

³ *Der oesterreichische Kaisertitel.* 8. old. 6. jegyzet. Megjegyezzük,

részt pedig azért, mert ha a magyar írók is egyedül a Corpus Juris alapján érvelnek, akkor ezen szerinte különben helytelen utat ő is jogosítva van követni.¹ Tezner tehát, bár a rendi államjog technikáját és szellemét sehol sem tanulmányozhatta volna behatóbban, mint a magyar rendi országgyűlések naplóiban és irományaiban, — egy Below, egy Rachfahl, avagy egy Theodor Mayer példáját követni s mélyebb forrástanulmányokat végezni nem volt hajlandó.

Ezen önmagában is nagy fogyatkozáshoz még két másik fogyatkozás járul.

Tezner akkor, midőn a nem magyar rendi alkotmányokat tanulmányozza, maga is szükségesnek tartja, hogy különbséget tegyen az illető alkotmányok fejlődésének különböző korszakai, pl. a rendi köztársaság s a rendi királyság között.²

Sőt a rendi államjog technikájáról és szelleméről írt munkájában egyenesen a mi Werbőczyekre hivatkozva hirdeti, hogy a rendi alkotmányokról oly egységes képet festeni, mint a mai modern alkotmányokról, nem lehet. Hiszen szerinte a rendi államokban az alkotmány mint a király és a rendek közötti jogviszony jelentkezik és mint ilyen szükségképen a mindenkori uralkodó egyénisége szerint módosul. Világos tehát Tezner szerint, hogy a rendi alkotmányokat lehetőleg rövid korszakoknak, egy-egy hatalmasabb, vagy gyengébb uralkodó kormányzatának az alapulvétele mellett kell feldolgozni s esetleg ugyanazon egy uralkodó kormányzata alatt is több korszakot kell megkülönböztetni.³

Mit tesz ezzel szemben Tezner akkor, midőn a magyar rendi alkotmányt ismerteti?

Tezner teljességgel képtelen arra, hogy a magyar alkotmány fejlődésének különböző korszakai között különbséget tegyen; — tanulmányaiban Szent István kora, a XIII. század magyar állama, a török hódoltságnak három részre darabolt Magyarországból a Habsburgoknak jutott töredék s a XVIII.

hogy az actákat és diariumokat minimális latin tudás mellett is játszva lehet olvasni s hogy Tezner kimondhatatlan türelmének eredményeit munkáiban sehol sem látjuk.

¹ *Der oesterreichische Kaisertitel*. 8. old.

² Tezner: *Das ständische-monarchische Staatsrecht* i. h. 3., 4. old.

³ I. m. 7. old.

és XIX. századbeli magyar királyság mindannyian a rendi államról festett ugyanazon egy képhez szolgáltatnak adatokat. Tezner tehát nem veszi tekintetbe, hogy Szent István korában a magyar állam még nem volt rendi állam; nem veszi tekintetbe, hogy Verbőczynek a saját koráról szóló bizonyos értesítései csakis a saját korára vonatkozólag szolgáltatnak bizonyítékot; s nem veszi tekintetbe, hogy Szent Istvántól 1848-ig alkotmányunknak mégis csak át kellett esnie valamelyes változásokon és átalakulásokon. Ennek már most sajátságos következményei vannak. Tezner például legújabb tanulmányában maga mutatja ki, hogy legfontosabb alaptörvényünk, t. i. az 1723. évi I. és II. t.-cz., mint a rendek ajánlata és annak a király által való elfogadása, vagyis mint kétoldalú megállapodás jött létre. S vitán felül álló történelmi tény, hogy az utolsó Habsburg szemében óriási jelentősége volt annak, hogy a Habsburgok nőági öröklését szabályozó magyar törvényezikkek, t. i. az 1723. évi I. és II. art.-ok a király és a rendek kétoldalú megállapodását foglalják magukban. S ennek ellenére miképen jellemzi Tezner a rendi államok alkotmányjogát az ő *Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts* című munkájában? E szerint a munka szerint az, hogy a király és a rendek alanyi jogai a koronának egyoldalú, avagy a korona és a rendek kétoldalú akaratnyilvánítása alapján, vagy pedig szokásjogi alapon jönnek-e létre, — a rendi államokban teljesen közömbös. Tezner ezt a gondolatot «modernül» aképen fejezi ki, hogy a király és a rendek jogai szempontjából a rendek közreműködésével alkotott törvény miben sem áll felette a szokásjognak, illetve a korona egyoldalú akaratnyilvánításának. Sőt ellenkezőleg, — Tezner szerint — a rendi államokban a legfontosabb alaptörvények, mint a korona egyoldalú akaratkijelentései, királyi adományok alakjában jönnek létre.¹ De hogyan jellemezheti Tezner a rendi alkotmányokat s köztük a magyart is ekképen, mikor a legújabb tanulmányában Rachfahllal szemben épen ő mutat rá arra, hogy a magyar rendi állam legfontosabb alaptörvénye, t. i. az 1723. évi I. és II. art. a korona és a rendek kétoldalú megállapodása alakjában, mint az uralkodó és a

¹ *Technik und Geist* 12. és 13. old.

rendek közötti alapszerződés jött létre?¹ Az ellentmondásnak nagyon egyszerű a magyarázata. Tezner t. i. a fentebbi jellemzés igazolása céljából bizonyítékul a magyar rendi állam alaptörvényei közül az 1222-iki aranybullára hivatkozik s az aranybulla szerint a királyi szolgák szabadságait egyoldalú akaratnyilvánítással tényleg a király adományozta s ebből a célból tényleg királyi kiváltságlevelet állított ki.² Tezner már most azt, a mit az aranybulla alapján megállapít, egyszerűen általánosítja még pedig az 1222-től 1848-ig terjedő több mint hat évszázadra. Hogy Tezner ezt a semmiképen nem menthető hibát valóban elkövette, ezt részint az bizonyítja, hogy Tezner az ő *Technik und Geist* című munkájában a fentidézett jellemzés alól semmiféle kivételt nem tesz; — részint az, hogy gondolatmenetének továbbszövése közben félezer esztendő átugorva, nyomban a mi XVIII. században kelt törvényeinkre hivatkozik. Tezner t. i. *Technik und Geist* című munkájában a rendi államokról adott jellemzést eképpen folytatja. Szerinte ha igaz is az, hogy a rendi államok legfontosabb alaptörvényei, mint a király egyoldalú akaratnyilvánításai jönnek létre, — igaz másrésről az is, hogy «egy olykor-olykor érvényesülő fel fogás szerint» a király és a rendek alanyi jogait a rendi privilegiumok korlátozzák s ezen korlátokat lerombolni, vagyis a rendi privilegiumokat erejüktől megfosztani király és rendek együttesen sincsenek jogosítva.³ Bizonyítják szerinte e tétel igazságát a magyar rendi alkotmányt illetőleg az 1741. évi VIII. és az 1790. évi X. törvényczikkek, a melyek a magyar nemesség részére örökös adómentességet biztosítanak,⁴ s a nemességnek ezt a kiváltságát a király és a rendek törvényalkotó hatásköre alól örök időkre kiveszik.

Tezner tehát az imént felhozott esetben ugyanazon gondolatmenet igazolására hozza fel az 1222-iki aranybullát s az 1741. évi VIII. és 1790. évi X. törvényczikkeket s a korszakok meg nem különböztetése következtében a legélesebb ellentmondásba jut önmagával.

¹ *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* i. h. 38., 39. old.

² *Technik und Geist* 13. old., 2. jegyzet.

³ U. o. 13. old.

⁴ U. o. 4. jegyzet.

De még talán ennél is feltűnőbbé válik Tezner módszerének tarthatatlan volta, ha vizsgáljuk, miképen igazolja Tezner a rendi államok alkotmányjogának szerinte egyik legfontosabb alapelvét, a királyság tanát, az ú. n. «Regalitätslehre?»

A királyság elve, Tezner szerint, két rendkívül fontos joggal ruházta fel a rendi állam uralkodóját. Az egyik jog a kiváltságokra vonatkozott és azt jelentette, hogy a király jogosítva van a kiváltságok megerősítését megtagadni, ha a felmutatott kiváltságok közérdekbe ütköznek, ha álutakon eszközöltettek ki, ha *harmadik személyeknek* a jogait sértik stb. A másik jog pedig a szintén privilégiumoknak tekintendő¹ szokásokra vonatkozott s azt jelentette, hogy a király jogosítva van megtagadni azon szokásoknak a megerősítését, a melyeknek a ratiójuk megszűnt, vagy a melyek nem régiek és nem jók. Tezner azonban nem elégszik meg azzal, hogy bizonyos, a kiváltságokra és a szokásra vonatkozó jogszabályok létét egyszerűen megállapítsa, hanem önkényes combinatiók útján tovább fűzi a bennük megnyilvánuló gondolatot ilyenformán. Szerinte vitán felül áll, hogy a harmadik személyek sorozatában az uralkodó is befoglaltatik. Ha tehát alapelv a rendi államban az, hogy a kiváltságok harmadik személynek jogait nem sérthetik, akkor világos, hogy nem sérthetik a tartományúr, illetve az uralkodó jogait sem; következésképp ha jogosítva van az uralkodó megtagadni a kiváltságok megerősítését azon a czímen, hogy a felmutatott kiváltságok harmadik személyeknek a jogaiba ütköznek, akkor joga van megtagadni a megerősítést akkor is, ha a felmutatott kiváltságok a tartományúri, avagy királyi jogokba ütköznek. S Tezner szerint a XVI. század elején már kialakult királysági tannak ez a tétel alkotja egyik legfontosabb következményét.²

Hogy ez a merő okoskodáson felépülő következmény a magyar rendi alkotmányban is érvényesült, hogy azon kiváltságoknak a megerősítését, a melyek az uralkodónak, mint harmadik személynek a jogaiba ütköztek, a magyar uralkodó is megtagadhatta, hogy tehát a privilégiumok összessége, vagyis a rendi alkotmány nálunk is az uralkodó kényének és kedvének

¹ *Technik und Geist* 12. old., 6. jegyzet.

² U. o. 37., 38. old.

volt kiszolgáltatva, Tezner ezen tételeinek igazolása czéljából Szent István II. decretumának 6. fejezetére, az 1545. évi decretum királyi válaszána 2. §-ára s az 1790. évi XX. és az 1802. évi I. törvényezikkekre hivatkozik.¹ A hivatkozások kerek nyolczszáz esztendőtt ölelnek fel s nyomban kitérnek a teljes tarthatatlanságuk, mihelyt a hivatkozott törvények tartalmát s azoknak közismert történelmi háttérét szemügyre vesszük.

Szent István II. decretumának 6. fejezete ugyanis ekképen hangzik :

«Akarjuk, hogy valamint másoknak is hatalmat adtunk az ő javaik bírására, «dominandi suarum rerum», ugyanúgy a mi javaink, vitézeink, szolgálaink és mindaz, a mi királyi méltóságunkhoz tartozik, «permanere immobile» «a királyi méltóság javára lekötve maradjanak», «mindig királyi javak legyenek». — Mint jogtörténészeink egyhangúan megállapították, Szent Istvánnak ez a törvénye nem a privilegiumok megerősítéséről rendelkezett, a mint ezt Tezner állítja, hanem egyrészt megszüntette a birtokközösséget s kapcsolatban a 35. fejezettel, meghonosította az egyéni tulajdont ; másrészt pedig állami adó-gazdálkodás hiányában a kezdetleges uradalmi gazdálkodásnak egyik legfontosabb alapelvét, t. i. a királyi várispánságok uradalmainak az elidegeníthetlen voltát iktatta törvénybe. S a törvénynek ez az utóbbi rendelkezése érdekel bennünket közelebbről. Szent István utódai ugyanis teljességgel képtelenek voltak arra, hogy a várbirtokok elidegenítésének Szent István-féle tilalmát tiszteletben tartsák ; s bár Szent István törvényére hivatkozva, több ízben is visszavették az eladományozott várbirtokokat, a várbirtokok végeredményben a jobbágyurak s a királyi szolgák tulajdonába mentek át s a királyi adományok érvényességéért folytatott küzdelem hozta létre a nagybirtokos arisztokratia és a birtokos köznemesség rendjeit s vetette meg alapját a későbbi birtokos rendiségnek. Világos tehát, hogy nagyobb ellentétet, mint egyrészt Szent István kora és a birtokokhoz fűződő rendiség s másrészt, mint Szent István idézett törvénye s az ú. n. rendi alkotmány, elképzelni sem lehet.

¹ *Technik und Geist* 38. old. 4. jegyzet.

Hiszen Szent István törvénye tiltotta a várbirtokok eladómanóyzását, mert csak így volt lehetséges fenntartani az uradalmi gazdálkodás korában a királyi méltóságot; az adománylevelek ellenben a Szent István-féle törvény ellenére eltékozolták a királyi várbirtokokat s míg egyrésztől rákényszerítették uralkodóinkat arra, hogy a honvédelemnek s az állami gazdálkodásnak egy egészen más rendszerére térjenek át, addig másrésztől lehetővé tették a két legfontosabb birtokos rendnek, t. i. az aristokrátiának és a köznemességnek, illetve a birtokos rendiségnek kiépítését. A míg tehát uralkodóink Szent István II. decretumának 6. fejezetét tiszteletben tartják, addig nincs, — a mióta mint elavultat lépten-nyomon figyelmen kívül hagyják, azóta van birtokos rendiség s azóta kezd kialakulni a magyar rendi alkotmány. Szent István II. decretumának 6. fejezete egyenesen tagadása a birtokos rendiségnek, — elavulása pedig egyenesen előfeltétele annak, hogy a birtokos rendek s velük együtt a rendi alkotmány kialakuljanak.¹ S Tezner mégis ezt a törvényt idézi, mint bizonyítékot annak az igazolására, hogy a «Regalitätstheorie», a mely Németországban és az osztrák örökös tartományokban legkésőbb a XVI. század elején diadalmaskodott, Magyarországon félezerévvél előbb, már a XI. században, mint jogszabály szerepelt. Mindezekből világos, hogy Tezner csakis a közismert történelmi tényeknek teljes figyelmen kívül hagyása mellett hivatkozhatott a Regalitätslekre bizonyítéka gyanánt Szent István idézett törvényére; hivatkozását a kritikai szellem teljes hiánya jellemzi. Sugyanest kell megállapítanunk Teznernek a Regalitätslehrere vonatkozó egyéb bizonyítékairól, t. i. az 1545. évi decretum királyi válaszára s az 1790. évi XX. és az 1802. évi I. törvényczikkekre való hivatkozásáról is. Hiszen a királyiség elve Tezner szerint azt a jogot jelenti, hogy a király az egyoldalúlag adományozott királyi kiváltságoktól megtagadhatja a megerősítést, ha a kiváltságok az ő királyi jogaiba ütköznek; az idézett törvényhelyekben azonban szó sincs királyi kiváltságok megerősítéséről; az idézett törvényhelyek nem ennek, hanem, mint látni fogjuk, a rendellenes szentesítésnek, illetőleg a fenntartó záradékoknak a

¹ V. ö. szerző: *A magyar helyhatósági önkormányzat*. Történelmi rész. I. k. 240., 241., II. k. 257—278. old.

példái.¹ Tezner e szerint a királyiság elvének az igazolása czéljából kétségtelenül hivatkozik bizonyítékokra, de olyanokra, a melyeket egymástól kerek 800 esztendő választ el s a melyeknek a rendiséghez, illetve a Regalitätstheoriehoz absolute semmi közük sincsen.

Azzal azonban, hogy Tezner hivatkozásainak értéktelen voltát pár példával illusztráltuk, korántsem mutattunk rá a Tezner-féle kutatási módszer harmadik és legnagyobb fogyatkozására. Sajátságos, hogy ezt a fogyatkozást másoknál maga Tezner is meglátja. Több ízben szemére hányja pl. Rachfahlnak, hogy a német dualistikus rendi állam cz. vitáiratában a sziléziai jogból indul ki s azt, a mit a többé-kevésbé kivételes jogállású sziléziai «Fürstentag»-ra s egyáltalán a sziléziai rendi alkotmányra vonatkozólag megállapított, a német birodalom rendi államaira is kiterjeszti.² Tezner tehát Rachfahllal szemben arra a kétségtelenül helyes álláspontra helyezkedik, hogy a rendi államjog ismertetésénél az egyes államok jogának különleges alakulását figyelmen kívül hagyni s minden kritika nélkül könnyelműen általánosítani nem szabad. Hogy Rachfahl erre a szemrehányásra rászolgált-e, nem kutatjuk. De hogy ilyen szemrehányást tenni senki sincs kevésbbé jogosítva, mint maga Tezner, ez nyomban kitűnik, ha a magyar, a német és az osztrák államjog fejlődésének egynéhány legfontosabb és közismert mozzanatát egymással szembeállítjuk.

A mi mindenekelőtt a magyar jogot illeti, közismert történelmi tény az, hogy nálunk a vármegyék mindvégig megmaradtak az állami közigazgatás és az állami igazságszolgáltatás területi egységeinek s hogy bár a későbbi fejlődés folyamán önkormányzatra s rendkívül fontos politikai hatáskörre tettek szert, az alattvalói köteléknek s a rendi szervezetnek egységét megbontani sohasem tudták.³ Egységes maradt az alattvalói kötelék annyiban, a mennyiben a vármegyék főpapjai, bárói, mágnásai és nemesei sohasem váltak a vármegyék comeseinek — a későbbi főispánoknak — alattvalóivá s következésképp a

¹ A rendellenes szentesítésről stb. lásd alább.

² Tezner: legutóbbi tanulmánya i. h. 30., 34., 45., 53.

³ Ily irányú kísérletek ugyan történtek, de hosszabb időre szóló és mélyebb hatásuk sohasem volt.

magyar jog azt a megkülönböztetést, mely szerint az alattvalók egyrésze közvetlenül, a többiek pedig csak közvetve, t. i. tartományurak közvetítésével függenek az uralkodótól, nem ismerte. A mi főispánjaink sohasem váltak tartományurakká s a mi uralkodóink az ő felségjogaikat sohasem voltak kénytelenek önmaguk és tartományurak közt megosztani.

De egységes maradt az alattvalói köteléken kívül a rendi szervezet is annyiban, a mennyiben a mi vármegyéink főpapjai, bárói, mágnásai és nemesei mindvégig egy egységes, országos szervezetnek, az una eademque nobilitasnak a részei maradtak; mint ilyenek a szabadságnak, a mentességnek és a kiváltságnak ugyanazon előjogait élvezték; s birtokjogaik megtartása és mindennemű peres ügyeik folytatása tekintetében is egyenlő törvénnyel s egy és ugyanazon szokással tartoztak élni.¹ A vármegyei rendek sohasem alakultak át tartományi rendekké s országgyűléseink, — bár az alsó tábla sanior pars-át a vármegyei közgyűlések választották — sohasem voltak kénytelenek az ő hatáskörüket a vármegyei közgyűlésekkel megosztani. A magyar jog sem birodalmat és tartományokat, sem birodalmi és tartománygyűléseket nem ismert.²

Nem így a német jog.

Németországban a mi vármegyéinknek megfelelő comitatukok, valamint a fennhatóságuk alól kivett területek az adományozások és a zálogbaadások következtében egyes hűbéruraknak a fennhatósága alá kerültek s ez a körülmény úgy az alattvalói kötelék, mint a rendi szervezet egységét megbontotta. Megszűnt az alattvalói kötelék egysége annyiban, a mennyiben a német grófságok és az exemptiók lakói az adományos, avagy zálogbirtokos hűbérurak alattvalóivá lettek s alapelvevé vált, hogy az uralkodótól az alattvalóknak csak egy csekély töredéke függ közvetlenül, a többiek nem az uralkodónak reichsun-

¹ H. K. I. R. 10, — 2, —II. R. 11. cím.

² Ha igaz az, hogy tartomány, tartományúr és tartományi rendek csak ott alakulhatnak ki, a hol a comes jogai állandóan egy bizonyos hűbéresre szállnak át, akkor Erdély és Horvátország sem tekinthetők német értelemben vett tartományoknak, hiszen a comesekből itt sem lettek tartományurak. Erdély és Horvátország tehát országok és nem német értelemben vett tartományok. V. ö. Luschin: *Lehrbuch* 147., 160. l.

mittelbar, vagyis közvetlen, hanem csak mediatisált, vagyis közvetett alattvalói. A grófságok és az exemptiók hajdani első tisztviselői ennek következtében megannyi tartományurakká váltak s a császár kénytelen volt az ő felségjogait önmaga és több száz tartományúr között megosztani. De megszűnt az alattvalói kötelék egységén kívül a német rendi szervezetnek az egysége is annyiban, a mennyiben a comitatusok és exemptiók rendjei megannyi tartományi rendekké lettek s a német birodalmi gyűlés hatáskörének tekintélyes része több száz tartománygyűlésre szállott át. A német államjogban alapelve gyanánt érvényesült a birodalom és a tartományok, illetve a birodalmi és a tartománygyűlések közötti megkülönböztetés.¹

A magyar és a német jog között fennálló azok az ellentétek, a melyekre a fentiekben rámutattunk, a német és a magyar törvényhozótestületek hatáskörére, szervezetére és eljárására is kihatottak.

A magyar országgyűlés hatásköre ugyanis 1526-ot megelőzőleg egy több mint 300,000 □ km. nagyságú területre terjedt ki; 1526 után pedig Erdélyt és a katonai határőrvidéket nem tekintve, a Habsburgok összes magyar birtokait felölelte s a XIX. század folyamán egy közel egynegyed millió □ km.-nyi területen egy közel 7—10 milliónyi népesség felett érvényesült. Ezzel szemben a német Reichstag hatásköre ugyan nagyobb területen s összehasonlíthatatlanul nagyobb népességgel szemben érvényesült; de hatáskörének tekintélyes része, mint láttuk, több száz Landtagra szállott át s ezek között némelyeknek a hatásköre apró duodec territoriumokra, másoké modern értelemben vett territorialis államokra terjedt ki.² A német Reichstag és a német Landtagok között egyrészt s a magyar rendi országgyűlés között másrészt a hatáskör tartalma és területi kiterjedése szempontjából egyaránt nagy a különbség.

De ennél is fontosabb az a különbség, a mely az imént

¹ v. Below: *Der deutsche Staat des Mittelalters* 27., 104., 232—266.

² A nagyobb territoriumok területén meglepően nagy a landtagok száma: a burgundi Nederlandokban pl. 20 landtag működött volt. v. Below: *Territorium und Stadt* 223. old.

említett testületek között szervezet és eljárás szempontjából állott fenn.

A magyar országgyűlés felső és alsó táblája ugyanis — Erdélyt nem tekintve — az összes magyar rendeket magában foglalta; felsőtáblánkon tehát 1790-ben 1 nádor, 36 főpap, 8 zászlósúr, 2 koronaőr, 7 örökös főispán, 30 főispán és 179 mágnás, alsótáblánkon pedig a királyi tábla részéről 1 személynök és 17 királyi táblai tag, a káptalanok részéről 35 káptalani, a vármegyék részéről 98 vármegyei, a sz. kir. városok részéről 74 városi, Horvátország részéről 2 horvát s a szabad kerületek részéről 3 kerületi követ s a távollevő mágnások képviselőjében 130 ablegati absentium jelent meg, úgy hogy a két tábla összesen 623 tagból állott.

Ezzel szemben a német jog olyan törvényhozótestületet, a mely az összes német rendeket magában foglalta volna, nem ismert. A birodalmi gyűlés tehát a rendeknek csak egy töredékét, t. i. a birodalmi rendeket (a választó fejedelmeket, a birodalom hercegeit, a nem hercegi tartományurakat, a birodalmi városok képviselőit) foglalta magában; a többi rendek több száz tartománynak a Landtagjai között oszoltak meg.

E tartományok közül már most némely püspöki territorium Landtagja mindössze egyetlen egy rendből állott, úgy, hogy tartományúr gyanánt a püspök s tartománygyűlés gyanánt a káptalan szerepelt.¹ A többi territoriumok Landtagjai ugyan szabály szerint több rendre váltak szét, de az uri rend csak kivételesen volt a tartománygyűléseknek alkotóeleme;² a lovagi rend pedig bár a tartománygyűléseknek rendszerinti alkotóeleme volt, némely tartománygyűlésen mégis teljesen

¹ v. Below: *Territorium und Stadt*. 186. old.

² Míg a magyar felsőtáblán 1790-ben 36 püspök jelent meg, addig v. Below, mint curiosumot emeli ki, hogy több keleti territorium Landtagján még püspökök is megjelentek. U. o. 186. old. S míg a magyar országgyűlésen a bárók és mágnások száma 1790-ben 226-ra emelkedett, Below szerint a rajnai Erzstiftsköln Landtagjának 11 a grófi és úri rendhez tartozó tagja volt; — a bergi Landtag grófi rendje pedig egy tagból állott volna, ha az illető egyetlen egy grófnak sikerült volna kivívnia, hogy külön curia gyanánt szerepelhessen. U. o. 191., 192.

hiányzott. Hiányzott t. i. némely püspöki és azon világi territoriumok Landtagjain, a melyeknek lovagsága kivívta, hogy közvetlenül a birodalomnak rendeltessék alá.¹ Minthogy a tartományi rendek nem egyetlen egy Landtagot alkottak, hanem több száz tartománygyűlés között forgácsolódtak szét, a német Landtagok aránytalanul csekélyebb számú testületek voltak, mint a magyar országgyűlés.

Az utóbbi azonban az ő súlyát és jelentőségét nemcsak az összes rendek egyesülésének és a tagok nagy számának köszönhette, hanem nagyban hozzájárult súlyának és tekintélyének öregbítéséhez az alsótábla szervezésének a mikéntje is. A magyar országgyűlés két táblája közül ugyanis csak a felsőtábla volt az, a melyen a tagok a saját jogukon jelentek meg; az alsótábla tagjai a királyi táblai tagok kivételével valamennyien megbízottak voltak s e megbízottak közül a sanior parsnak a tagjait, vagyis a vármegyei követeket, a nemesség választotta.

Ezzel szemben a német birodalmi és a német tartománygyűlések szervezete a választási eljárást, szinte azt mondhatnánk nem is ismerte. Választás alá ugyanis egyedül a városi követek s a szász és a porosz lovagság követjei estek, de a városi választások ugyanazon fogyatkozásokban szenvedtek, mint nálunk, vagyis tulajdonképen nem is voltak választások; a porosz választás pedig mindössze arra szorítkozott, hogy az Amtsbezirk nemesei az egymásután következő tartománygyűléseken nem összeségükben, hanem egymást felváltva kettesével jelentek meg. A tagság alapja e ritka és jelentéktelen kivételektől eltekintve, a birtok és bizonyos személyes tulajdonságok voltak. Míg tehát a mi országgyűléseinken a legfontosabb alkotó elemek, t. i. a vármegyei követek választás alapján jelentek meg, addig a német tartománygyűléseken a vármegyei követekhez hasonlítható elemeknek, t. i. a lovagoknak a sorában azok jelentek meg, a kiknek az illető tartomány területén várral megerősített lovagbirtokuk volt, a kiknek, mint lovagbirtokok tulajdonosainak a nevei bizonyos anyakönyvekbe, illetve Landtafel-ekbe fel voltak véve s a kik ezenfelül bizonyos

¹ U. o. 198. old.

számú nemes őst, Kursachsenben pl. 8 atyai és 8 anyai nemes őst tudtak felmutatni.¹

Már a tartományi rendek szétforgácsolása több száz tartománygyűlés között, valamint a tartománygyűlések szervezete is nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a német tartományi rendek súlya és jelentősége a tartományurakkal szemben összehasonlíthatatlanul kisebb legyen, mint a mekkora volt a magyar rendi országgyűlése a királylyal szemben. De még ezt az aránytalanul kisebb befolyást is gyengítették azok az alapelvek, a melyek a magyar országgyűléssel szemben a német tartománygyűlések eljárását jellemzik.

A magyar országgyűlés ugyanis a királylyal szemben mint egységes egész lépett fel, úgyannyira, hogy a király s az országgyűlés egyes rendjei egymással külön-külön nem tárgyalhattak s határozatot csak a rendek összessége, mint szerves egész hozhatott. A magyar országgyűlési jognak tehát, bár sajátos rendi szellemben, de még is alapelvei voltak a szervezet egysége s ennek szükségképi folyományakép a többségi elv. A német jog ellenben ezeket az elveket nem ismerte, mert a német tartománygyűléseken alapelv volt, hogy az egyes curiákat a többi curiák nem majorisálhatják s hogy a tartományúr minden egyes curiával külön is tárgyalhat.²

S ugyanily nagy ellentétet állapíthatunk meg végül az eljárásnak egy másik alapelve, t. i. a nyilvánosság tekintetében.

A magyar országgyűlés ugyanis már évszázadok óta nyitott ajtók mellett palam et publice tárgyalt s tanácskozásait követi jelentések alakjában a követek s magánnaplók alakjában bárki is megörökíthette; 1790 óta pedig maga az országgyűlés gondoskodott arról, hogy íratai és naplói kinyomattassanak s ezen a réven az országgyűlésen történekről a sajtó útján a tágabbkörű nyilvánosság is értesüljön.

A német tartománygyűléseken ellenben az eljárás titkossága volt a szabály olyannyira, hogy a tagok a titoktartást esküvel, a juramentum taciturnitatis útján voltak kénytelenek

¹ v. Below: *Territorium und Stadt*. 201–204., 208., 209., 212–214., 247. old.

² v. Below: *Der deutsche Staat des Mittelalters*. I. k. 25. old.

megigérni.¹ A német tartománygyűléseknek hivatalos naplói és irományaik nem is lehettek s még a határozatokat is csak nagyon későn s ekkor is többnyire meg nem engedett módon kezdték nyomtatásban is közzé tenni.

Mindezekből kitűnőleg a magyar rendi országgyűlések ereje a különböző rendeknek egy egységes egészzé való összefoglalásában, a vármegyei követek választásában, a többségi elvben s a nyilvánosságban gyökeredzett. A német tartománygyűlések gyengeségét pedig az erők szétforgácsolása,² a választásoknak és a többségi elvnek szinte teljes hiánya s a titkosság idézték elő.

A német birodalmi és tartománygyűléseket tehát a magyar országgyűléssel egy kalap alá foglalni, az egyikre vonatkozólag megállapított elveket a másokra minden kritika nélkül kiterjeszteni nem lehet.

S ugyanez áll a magyar rendi országgyűlésekkel szemben az osztrák Landtagokra is, a mint ez kitűnik a következőkből:

Kétségtelen ugyan, hogy a német és az osztrák rendi államjog több tekintetben és lényegesen eltért egymástól; az osztrák tartományok területi egységét pl. reichsunmittelbar területek csak kivételesen bontották meg s a Habsburgok birtokain — a birodalmi nemesség elsorvadása s a birodalmi városok teljes hiánya következtében a birodalmi rendek száma is elenyészően csekély volt.³ Az osztrák tartománygyűléseknek tehát összehasonlíthatatlanul nagyobb súlyuk és jelentőségük lehetett volna, mint a német tartománygyűléseknek; hiszen üléseiken az összes rendek s köztük az úri rend is megjelent, még pedig Landtagonkint kettő is. A rendek tömörülését azonban sikeresen ellensúlyozta a tartományúri hatalom tömörítése, vagyis az, hogy a Habsburg dynastián belül a családi osztályok megszűntek s épe ezért a családi osztályok megszűnte óta az összes

¹ Falls ein Mitglied nicht seinen Mund halt, wird ihm der fernere Zutritt zu den Landesversammlungen untersagt, v. Below: *Territorium und Stadt*. 241. old.

² Régebben a rendek, újabban a tartományurak elleneztek a landtagok egyesülését egy közös landtaggá; az utóbbiak szerint a közös landtag aláásná a tartományurak önállóságát s veszedelmes volna a monarchiára nézve. V. ö. Below: *Territorium*. 222. old.

³ Az egyházi birodalmi rendek Ausztriában egyúttal tartományiak is, de jogaikat nem személyesen, hanem helyettesek útján gyakorolják. Luschin: i. m. 380. old.

osztrák tartományok tartományura gyanánt ugyanazon egy physikai személy szerepelt. Bármily nagy lett legyen tehát az eltérés az inént kiemelt szempontokból a német és az osztrák tartományok között, ezen eltérések mind jelentőségüket veszítették az egymás által való paralizálásnak és annak következtében, hogy a magyar rendiség erejének forrásai, t. i. az állam összes rendjeinek egy egységes szervezetté való összefoglalása¹ a követválasztás; a többségi elv s az eljárás nyilvánossága az osztrák tartománygyűléseken is ép úgy hiányzott, mint a német tartománygyűléseken. Ellentétben Magyarországgal, — a gyengeség és az elsorvadás okai ugyanúgy meg voltak Ausztriában is, mint Németországban.

Kérdés, már most figyelembe veszi-e Tezner ezen közismert és kétségtelenül lényeges eltéréseket a rendi államjog megconstruálásánál, vagy sem?

Teznernek kétségtelenül van sejtelve arról, hogy a német, az osztrák és a magyar rendiség között kell valami lényeges különbségnek lenni; de a mélyebb forrás-tanulmányoknak s a magyar jogi irodalom ismeretének a hiánya egyrészt s a politikai szempontok másrészt teljességgel lehetetlenné teszik, hogy az összes eltéréseket meglássa és horderejüket felismerje.

Az osztrák császári czímről írt munkájában pl. keresi a magyar rendiség szívósságának okait s legfőbb ok gyanánt a magyar vármegyei szervezetre s ezzel a magyar, a német és az osztrák rendiségek közötti eltéréseknek, azt mondhatnánk, a gyökerére mutat rá. De minthogy vármegyéinkkel pár jegyzetben s a legnagyobb egyoldalúsággal végez,² mi sem természetesebb, mint hogy a német, az osztrák és a magyar comitatusok

¹ U. o. 224. Ebben az irányban kísérletek ugyan történtek, de az Auschuss és a Generallandtagok gyökeret verni nem tudtak.

² A magyar comitatus megmaradt az állami közigazgatás és igazság, szolgáltatás területi egységének s ezzel megakadályozta, hogy az állam tartományokra váljon szét. Ennek ellenére a magyar Comitatus, Tezner szerint, államellenes intézmény. *Kaisertitel* 9. old. 8. jegyzet. Szervezete, — bár ma is fennáll, — korhadt. — *Technik und Geist* 97. old., 2. jegyzet. — A nemesség valóságos basagzaldalkodást folytat benne s hihetetlen módon kiszipolyozza a népet. U. o. 91. old., 2. jegyzet. A bizonyíték csupa olyan közvetett avagy Virozsílból vett idézet, a melyeknél Tezner sohasem mérlegelte, mennyi ben-nük a tárgyilagos igazság s mennyi az illető írónak a politikai elfogultsága.

fejlődésének egymással ellentétes irányairól s fejlődésüknek a felségjogokra, az alattvalói kötelekre és az állami egységre gyakorolt hatásairól sejtelve sincs. Annál kevésbbé lehet sejtelve a többi eltérésekről.

Hogy ebbeli állításunkat igazoljuk, az alábbiakban a Tezner-féle constructio alapépítményét, vagyis azt az elméletét tesszük bírálat tárgyává, a melyet Tezner a rendi törvényhozótestületeknek egyrészt összetételére és másrészt jellegére vonatkozólag állított fel.

A mi a Landschaftok structuráját illeti, — Tezner szerint a rendi államok tartománygyűléseit Németországban, az osztrák tartományokban és Magyarországon egyaránt az jellemzi, hogy «a tartománygyűléseken mindazok megjelenhetnek, a kik a tartomány az időszerinti hatalmas és befolyásos elemei közé tartoznak.» «A tagság merőben a hatalmon alapulván, a tagsági jog előfeltételeit megállapító elvont szabályok kialakulni nem tudnak» s «ép azért, a hol vannak ú. n. tartományi anyakönyvek, ott a bennük foglalt feljegyzések nem a jogot, hanem a hatalmi viszonyokat tüntetik fel s a ki elveszti a befolyását, az az anyakönyvből és a tagok sorából is eltűnik.» Ha már a tagságra vonatkozó elvont jogszabályok hiánya is nehézségeket gördít az elé, hogy «a német, az osztrák és a magyar tartománygyűléseket corporatióknak tekintsük», Tezner szerint teljességgel lehetetlenné teszi a corporatio gyanánt való fel fogást az, hogy a rendi állam tartománygyűlése még csak egy egységes szervezetté sem képes tömörülni. Hiszen Tezner szerint «az egyes tagok s a különböző rendek mindannyian jogosítva vannak az adó tárgyában az uralkodóval külön-külön alkudozni» s a tartománygyűlés határozata csak a jelenlevőket s ezek közül is csak azokat kötelezi, a kik a határozathoz hozzájárultak, de nem egyúttal a távollevőket is.¹

Teznernek ezen a német, osztrák és magyar tartománygyűlések összetételére vonatkozó elméletét az ugyanazon tartománygyűlések jellegére vonatkozó elmélete tetőzi be. Ezen Tezner-féle elmélet szerint «történetírókban és jogtörténetekben egyaránt megvan a hajlandóság arra, hogy a rendi

¹ *Technik und Geist* 56—58. old., 61. old., 2. jegyzet.

állam tartománygyűléseiben a népképviseletnek egy sajátos formáját lássák nyilvánulni». Ez a felfogás azonban — Tezner szerint — a legnagyobb zavarokat idézheti elő, mert népképviselet és tartománygyűlések között áthidalhatlan ellentétek állanak fenn.

A népképviselet ugyanis — Tezner szerint — azon az alapelven épül fel, hogy az állami legfőbb hatalom akár a maga teljességében, akár részben a népet illeti. Egy valamivel nagyobb államban azonban physikailag lehetetlen, hogy a nép az őt illető jogok gyakorlása céljából teljes, vagyis olyan gyűléseket tartson, a melyeken az egész nép megjelenék. Szükség van tehát kiegészítő eszközre s ez abból áll, hogy a népet illető jogokat nem maga a nép, hanem az ő képviselői gyakorolják. Ennek már most Tezner szerint két fontos következménye van. Az egyik következmény abból áll, hogy a nép jogainak az átruházása feltétlenül szükségessé teszi a népnek erre irányuló akaratnyilvánítását, pl. a képviselők választását; a másik következmény pedig abból áll, hogy a népképviselet tagjai sohasem saját hatáskörben a maguk, hanem mindig átruházott hatáskörben a nép jogait gyakorolják.¹ Nem így alakul a helyzet Tezner szerint a német, az osztrák és a magyar rendi államokban.

A monarchikus rendi államokban a közügyek intézésében részt venni egyedül a rendek vannak jogosítva. Annak, a ki nem tartozik a rendek közé, vagyis a nép nagy tömegének politikai jogai egyáltalán nincsenek. Minthogy pedig képviselni csak azt lehet, a kinek vannak jogai, ebből szükségképen következik, hogy a rendi államokban a népjogok hiánya már egymagában is lehetetlenné teszi a képviselet elvének a megvalósítását. A rendek ennek következtében tartománygyűléseiken nem a nép által reájuk átruházott jogokat, hanem a saját jogaikat gyakorolják, nem képviselői, hanem az uralkodóval egyetemben társurak a népnek² s ha olykor-olykor védelmezik is a nép érdekeit, ezt nem a képviselet elve alapján, mint képviselők s nem azért teszik, mert a nép a maga összességében

¹ U. o. 69., 70. old.

² Minthogy az állami hatalom jelképe gyanánt a korona szerepel, ezt akképen fejezik ki, hogy a koronának az uralkodón kívül egyedül a rendek a tagjai (Mitkrone). U. o. 74. old.

gyűlést tartani képtelen, hanem a fölé és alárendeltség viszonya alapján azért, mert mint a nép patronusai akarnak szerepelni.¹ Abból már most, hogy a rendiségen kívülálló népnek politikai jogai egyáltalán nincsenek, abból, hogy a nép a tartománygyűlésen meg nem jelenhetik s abból, hogy politikai jogaik egyedül a rendeknek vannak, Tezner négy rendkívül fontos és jellemző következtetést von le.

Az első következtetés abból áll, hogy akár Németországot, akár Ausztriát, akár Magyarországot tekintsük, a rendi állam tartománygyűlése nem a tagságra jogosított activ polgároknak egy, a tartománygyűlésen kívül álló összességét képviseli, hanem ilyen összesség gyanánt maga a tartománygyűlés szerepel.²

A második következtetés szerint a német, az osztrák és a magyar tartománygyűléseken «a rendek mindegyike, mint egy bizonyos statussal felruházott egyéniség, mint X. herceg, mint Y. gróf, mint Z. város, nem pedig mint valamely nagyobb népegésznek az ő szerves működéséhez szükséges személyes eszköze (?) lép fel.» «A rendi állam a szerves helyettesítés, az organikus substitutio gondolatát nem ismeri» s a mennyiben mégis előfordul, hogy valamelyik rend a másikat, illetve valamelyik testület az ő repræsentansát bízza meg a helyettesítéssel, vagyis azzal, hogy helyette a tartománygyűlésen megjelenjék, «a megbízó és a megbízott közötti viszony ugyanúgy alakul, mint a magánjogban.» A megbízás korlátainak az átlépése esetén a megbízott magatartása a megbízót nem kötelezi.³

Harmadszor, minthogy a nép a közjog szempontjából egyáltalán nem is létezik, az uralkodóval szemben tartomány, illetve nálunk «ország» gyanánt a tartomány-, illetve országgyűlés tagjainak, alkotmány gyanánt pedig ugyanezen tagok előjogainak az összessége szerepel.⁴

S végül negyedszer, «a tartománynak a rendekkel s az alkotmánynak a rendi előjogokkal való azonosítása egyrésztől

¹ U. o. 70., 71., 73. old.

² U. o. 74. . . . . «die Landschaft keine Vertretung einer über sie hinausreichenden Gesamtheit von landtagsfähigen Activbürgern bildet, sondern diese Gesamtheit selbst ist.»

³ U. o. 77. old. és 3. jegyzet.

⁴ U. o. 74. old.

s a népjogok hiánya, valamint az egyetemes bűnhődés eszméje másrésztől szükségképen a rendi állam egyik legfőbb alapelvét, az ú. n. «*Verwirkungstheorie*» vonják maguk után.» «E szerint valahányszor a király és a rendek között véres összeütközés támad, a küzdelem mindannyiszor az országért, illetve az ország feletti rendelkezésért folyik s az ország, illetve a felette való rendelkezés annak a zsákmánya lesz, a ki a másik felett győzelmet arat.» «Ha tehát az uralkodó győz, akkor jogában áll az uralkodónak a győztes jogán a rendek összes jogait s ezzel az ország egész alkotmányát elkobozni s a korona tagjainak amputatio révén jogában áll korlátlan egyeduralkodóvá lenni.»¹

A magyar jogra való hivatkozások bizonyítják, hogy Tezner a tartománygyűlések összetételére és jellegére vonatkozó elméletét a magyar rendi országgyűlésre is kiterjeszti. Hogy jogosan-e vagy sem, kitűnik a következőkből.

A mi a Tezner-féle constructionnak az összetételre vonatkozó részét illeti, Tezner annak igazolására, hogy a tartománygyűléseknek és köztük a magyar országgyűlés két táblájának a tagjai a maguk összességében egy-egy szerves egészszé tömörülni képtelenek voltak, az egyes tagoknak és rendeknek az adóügyekben a királylyal folytatott külön alkudozásaira és arra hivatkozik, hogy a tartománygyűlések határozatai a távollevőket nem kötelezték.

Ezzel szemben a külön alkudozásokat illetőleg elég lesz, ha az 1504. évi decr. 1 art.-ára hivatkozunk, a mely szerint addig tényleg előfordult, hogy egyes urak és vármegyék ajánltak fel a felségnek valami adót, avagy segély; — ez a törvény azonban elrendelte, hogy «az adót a főpap és báró uraknak, meg az ország többi nemeseinek a közös egyetértésével kell megajánlani s hogy az ekkép megajánlott segélynek vagy adónak a fizetése alól senkinek sem szabad magát kivonni.» «Ha pedig valamely vármegye bármiféle adót vagy segélyt önszántából s nem az egész ország akaratából s így az ország régi szabadsága ellenére országgyűlésen kívül ajánlana a felségnek, akkor az ilyen vármegye nemeseit mint hitszegőket az országgyűlés személyükben és vagyonukban úgy büntetheti,

¹ U. o. 73. old.

a mint jónak látja.»¹ Azt tehát, a mit Tezner rendi országgyűléseink egyik jellemző vonása gyanánt emel ki, a magyar jog egyenesen tiltotta s tilalmának szigorú büntetésekkel iparkodott érvényt szerezni.

A mi pedig az országgyűlés határozatához hozzá nem járult tagokat s a távollevőket illeti, elég lesz, ha a contradictiók tárgyában kelt, valamint a távollevőkre vonatkozó art.-okra hivatkozunk.² A hivatkozott art.-ok szerint rendi eljárásunknak már évszázadok óta alapelve volt, hogy a kisebbség a többség határozatát magára nézve kötelezőnek elismerni tartozik s hogy az ú. n. contradictiók önmagukban és mindörökre semmiesek. S ugyancsak évszázadok óta alapelve rendi eljárásunknak az az elv, hogy a kitűzött napon meg nem jelent országgyűlési tagokra négy napnál tovább nem kell várakozni s hogy e négy nap elteltével jogában áll a királyi felségnek az országgyűlésen jelenlevőkkel az ország ügyeit elővenni s azokban határozni és végezni, még pedig akképen, hogy a jelenlevők határozatai a távollevőket kötelezik.

Ha a magyar jogtörténelemnek ezen közismert adataival szemben tarthatatlan a Tezner-féle elmélet országgyűléseink structurája szempontjából, még inkább tarthatatlan országgyűléseink jellegét illetőleg.

Minthogy az idevonatkozó Tezner-féle tételek közül a Verwirkungstheorie-t tárgyaló végső tétel a megelőző tételek folyománya gyanánt van feltüntetve, elég lesz, ha csak az alapvető tételeket teszszük bírálat tárgyaivá. Ha az alapvető tételek megdőltek, velük együtt szükségképen megdőlt a végső következtetés: t. i. az alkotmány elkobzásának elmélete is.

Tezner a Verwirkungstheorie első alapvető tétele gyanánt

¹ Igaz ugyan, hogy az 1715. évi dekrét. 8. art. a megengedte az ú. n. concursus regnicolarum-ok tartását. De ez a törvény sem engedte meg, hogy a király egyesekkel, avagy egyes rendekkel külön tárgyaljon, hiszen a concursusra is meg kellett hívni — a mennyire az ellenséges betörés engedte — az összes rendeket. Ezenfelül az ilyen csakis adóügyi kérdésekben tárgyaló concursusok egyedül váratlan ellenséges betörés, avagy rögtöni háború esetén voltak tarthatók s a valóságban csak az 1715. évi 8. art. megalkotása utáni pár évtized alatt fordultak elő s azóta sohasem tartattak. V. ö. az 1741. évi dekrét. 22., 1791. évi 19. és 1827. évi 4. art.-okat.

² 1649. évi 14., 1790. évi 26., 1492. évi 108. art.-ok.

az országnak a rendekkel s a rendi alkotmánynak a rendi előjogokkal való azonosítására hivatkozik. S a XVII. századból ránk maradt Berényi-féle napló a felsőtáblát tényleg Uraknak, az alsótáblát Országnak nevezi s rendi alkotmány alatt tényleg még ma is a rendi előjogok, szabadságok, kiváltságok és mentességek összességét szokták érteni.

De egészen más a jelentőségük ezen elnevezéseknek a német és az osztrák jogban s egészen más nálunk. Hiszen ha a városokat nem tekintjük, a német és az osztrák tartománygyűlések az összes politikailag jogosultakat magukban foglalták; a tartománygyűlés tehát tényleg azonos volt a politikai értelemben vett tartománynyal s a rendi alkotmány tényleg azonos volt a tartománygyűlés tagjainak az előjogaival. Nálunk ellenben, ha a városokat nem tekintjük, az országgyűlés tagjai még akkor is csak elenyészően csekély töredékét alkották a politikailag jogosultak összességének s a rendi alkotmány nem az országgyűlési tagok, hanem az összes politikailag jogosultak előjogaival volt azonos.

Ugyanily helytelen magyar szempontból Teznernek az a tétele, mely szerint a rendi állam az organikus substitutiót nem ismerte s a követ és megbízói közötti viszony a magánjog elvei szerint alakult. Mindez igaz lehet ott, a hol az állam tartományokra darabolódott szét s szinte létezése is vitássá vált,¹ de semmi jogosultsága sincs ott, a hol a comitatusok tartományokká válni s az állam egységét megbontani képtelenek voltak s a hol a politikailag jogosultak számát úgy, mint pl. Ausztriában — a minimumra sorvasztani nem sikerült.²

¹ v. Below: *Der deutsche Staat des Mittelalters* cz. munkája pl. arra a kérdésre iparkodik válaszolni, hogy: «Dürfen wir dem deutschen Mittelalter einen Staat zuschreiben?» Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a német cultura mélységét és nagyságát s különösen a kulturális élet hatalmas vidéki gócpontjait igen nagy részben a jog szülte Particularismus hozta létre; nálunk ellenben — hiába mentette meg az állam egységét a jog, — a török hódoltság darabokra tépte államunk területét s évszázadokon át megakadályozott minden nagyobbarányú kulturális fejlődést. Ezzel szemben azonban «bei der Nachbarschaft der Türken war die Regierung vielfach zur Rücksichtnahme auf den zu grosser Ungebundenheit neigenden Sinn der Bewohner (Ungarns) genöthigt.» Dr. H. Luschin v. Ebengreuth: *Lehrbuch der oest. Reichsgeschichte*. 403. old.

² Luschin i. m. U. o.

Az állami egységre s a politikailag jogosultaknak egy rendi államban meglepően nagy számára kell visszavezetnünk, hogy a magyar alsótábla tagjai s különösen a vármegyei követek, mint egy meglehetősen nagyszámú kiváltságos populusnak a valóságos repraesentansai szerepeltek s hogy köztük és a vármegyék közt a viszony a magánjog elveitől teljesen eltérően alakult. Hiszen kétségtelen, hogy a vármegye jogosítva volt az utasítástól eltérő követet visszahívni, de sehol semmi nyomát nem látjuk annak, a mit Tezner állít, hogy t. i. az utasítás ellenére leadott voksokat valaha is megsemmisítették s ezen a czímen valamely magyar törvényt érvénytelenné nyilvánítottak volna.

A magyar történelem ismer ilyenirányú idegen törekvéseket,¹ de ilyen irányú magyar jogszabályt nem ismer.

Végül a mi Tezner alapvető tételei közül a legfontosabbat illeti, e szerint a rendi államban a képviselet elve azért nem valósulhatott meg, mert a politikailag jogosultak összessége gyanánt maga a tartománygyűlés szerepelt. Meg kell jegyeznünk, hogy a most idézett tétel alól maga Tezner is tesz kivételt. Hiszen világos, hogy a városok a rendi alkotmány szerint is kénytelenek voltak a tartománygyűlésre képviselőket küldeni s következőkép világos, hogy a városokban politikailag jogosultnak csakis a választott képviselőt tekinteni lehetetlen. A Tezner-féle constructió fogatkozása azonban nem abból áll, hogy ezen a városok lehanyaglása s a városi torzválasztások következtében jelentéktelen kivételt csak mellékesen érinti, hanem abból, hogy a képviseleti elv szempontjából a német, az osztrák és a magyar rendiség között fennálló nagy különbségeket egyszerűen elhallgatja.² Tezner ugyanis ezzel az elhallgatással

¹ Lásd az 1848-iki törvények érvénye ellen felhozott, de teljesen tartahatatlanságát s ma már teljesen túlhaladott Lustkandl-féle érveket.

² Egy névtelen írónk *Ungarn im Jahre 1841* című röpiratában kimutatja, hogy Magyarországnak 12.000,000 lakosából a 600,000 főnyi nemesség s 600,000 főnyi városi polgárság révén összesen 1.200,000 lakos, vagyis a lakosságnak 10 %-a van az országgyűlésen képviselve s 90 % egyáltalán nincs képviselve. Az egyes vármegyéket illetőleg kiemeli, hogy majd minden vármegyében van több ezer szavazásra jogosított bocskoros nemes és hangsúlyozza, hogy szerinte ezek az okai a magyar követválasztások elfajulásának. Virozsil mindezt idézi i. m. II. k. 405. old., f. jegyzet s mindössze annyiban

szükségképen azt a meggyőződést kelti az olvasóban, hogy a képviselő elvét, a városokra vonatkozó jelentéktelen kivételt leszámítva, a magyar rendi állam sem ismerte, hogy az országgyűlés tagjain kívül politikailag jogosultak nálunk sem voltak s hogy ép ezért a politikailag jogosultak összessége, vagyis politikai értelemben nemzet, illetve ország gyanánt nálunk is az országgyűlés szerepelt.

Hogy ezek a tételek a magyar rendi államban mennyire tarthatatlanok, ezt — a Tezner által idézett Montesquieu-féle gondolatmenet alapulvétele mellett — pusztán statisztikai adatokkal is bebizonyíthatjuk.

Fényes Elek statisztikai adatai alapján a nemesség lélekszáma 1837 táján Felső-Ausztriában 2552-re, Alsó-Ausztriában 8512-re, Morvaország és Sziléziában 2284-re s Csehországban 4500-ra volt tehető. Ezzel szemben a magyarországi nemesség lélekszáma a II. József-féle népszámlálás szerint 325,894-re, 1840-ben pedig 544,372-re emelkedett. Míg tehát tízezer lakosra Felső-Ausztriában 28, Alsó-Ausztriában 65, Morvaországban és Sziléziában 11 és Csehországban 12 nemes, addig Magyarországon tízezer lakosra 500 nemes esett.¹ A magyar nemesség aránylag tízenhétszerre volt népesebb, mint a felsőaustriai, nyolczszorta volt nagyobb, mint az alsőaustriai, negyvenötszörre volt nagyobb, mint a morva és sziléziai és negyvenszerre volt nagyobb, mint a csehországi nemesség. Ha már most tekintetbe

veszi védelmébe a magyar követválasztásokat, hogy szerinte a választói jog első reformját megelőzőleg, az angol parlamenti választások is ép oly kevéssé voltak mintaszerűek, mint a magyar választások. Tezner már most idézi Virozsilnak idevágó fejtegetéseit s Virozsil szövegének azt a részét, amely az egész népesség $\frac{1}{10}$ -ét alkotó politikai nemzetnek, t. i. a 600,000 nemest és a 600,000 városi polgárnak a kiváltságairól szól, felkiáltó jellel külön is kiemeli. V. ö. *Technik und Geist* 82. old., 3. jegyzet. Világos tehát, hogy Teznernek a magyar nemesség nagy számáról s a nemesség követeinek a vármegyék által való választásáról, vagyis mindarról, a mit a szövegben elmondunk, — van tudomása. De minthogy ezek a tények ellenkeznek az ő előre elfoglalt álláspontjával, — egyszerűen elhallgatja őket.

¹ Fényes Elek: *Magyarország Statisztikája*. I. k. 118—120. old. Schwartner M. i. m. I. 110. és 212. old. Az erdélyi magyar nemesség lélekszáma 84,698, a galicziai nemességé 107,208 volt. Tízezer lélekre Erdélyben 434, Galicziában 146 nemes jutott.

vesszük, hogy az osztrák tartománygyűléseken ezen csekély-számú nemességből is csak a felnőtt férfiak s ezek is csak akkor jelenhettek meg, ha bizonyos kellékeknek megfelelték,¹ akkor világos, hogy Felsőausztriában, Morvaországban, Sziléziában és Csehországban a nemesség számának csekélyisége következtében mi akadály is volt annak, hogy a politikailag jogosult nemesek a tartománygyűléseken valamennyien megjelenjenek, még pedig mindannyian a saját jogukon, vagyis nem helyettesek, illetve képviselők útján, hanem személyesen. Ausztriában az egyéb okokról nem szólva, a nemességnek feltűnően kis száma is oka volt annak, hogy a képviseleti elv ki nem alakulhatott. Nem így Magyarországon.

Nálunk az öt és félszáz ezer magyar nemes között 1847 táján 154,380-an voltak olyanok, a kik a vármegyék universalis congregatióin politikai jogokkal voltak felruházva.² Minthogy ezek az országgyűlésen mindannyian meg nem jelenhettek, világos, hogy nálunk a nemességnek egész Európában páratlanul álló nagy száma már évszázadok óta kikényszerítette a helyettesek, a megbizottak, illetve a mint mondani szokták, a követek választását. A magyar rendi alkotmány e szerint már évszázadok óta ismeri a képviseleti elvet s ezt azért kell különösen kiemel-nünk, mert míg Ausztriában és a Német-birodalomban a képviseleti elv alapján küldött városi követek, ép úgy mint nálunk, minden jelentőségüket elvesztették, addig a magyar országgyűléseken politikailag legfontosabb tényezők gyanánt nem a saját jogukon megjelent mágnások, hanem a vármegyék választott követei szerepeltek. S ha tekintetbe vesszük, hogy a vármegyei követ-választásokban Borsod vármegyében 7085, Pozsony vármegyében 6750, Veszprém vármegyében 6805 stb. szavazó vett részt,³

¹ A nemesség egymagában még nem elegendő ahhoz, hogy valaki, mint úr, illetve lovag az osztrák Landtagokon megjelenjék. Bizonyos mennyiségű nemesi birtokának is kellett lennie. Később azonban nem erre a dologi elemre, hanem a tag gyanánt való bevezetésre fektették a súlyt, úgy, hogy Karinthiában, Steier és Tirolban a nemességen kívül egy üres alakiság lett a tagság alapjá vá. Az alakiságok betartása esetén tag lehetett birtoktalan nemes is Luschin i. m. 380. old.

² Fényes Elek: *Magyarország leírása*. 50. old.

³ Szerző: *A magyar helyhatósági önkormányzat*. I. k., II. kiadást. 10. old., 3. jegyzet.

akkor nyomban érhetővé válik, hogy nálunk az országgyűlésnek 1848-iki reformja nem mint a képviseleti elv és a választói jog meghonosítása, hanem mint a már századok óta meglévő választói jognak a kiterjesztése jelentkezett.¹

S ha végül elfogadjuk azt a Tezner-féle álláspontot, a mely szerint mennél kisebb valamely a népképviselet alapján szervezett alkotmányos államban a választók száma, annál inkább burkolt rendi alkotmányról van szó,² akkor el kell fogadnunk azt az álláspontot is, hogy mennél nagyobb valamely rendi államban a választók száma, annál inkább burkolt képviseleti alkotmánynyal van dolgunk. Vagyis Teznerrel szemben Virozsilhoz kell visszatérnünk, a ki a rendi és a népképviseleti alkotmányok elhatárolása s a régi magyar alkotmány jellege tárgyában a következő álláspontra helyezkedik. Szerinte a rendi és a népképviseleti alkotmányokat egymást teljesen kizáró ellentétek gyanánt vagyis úgy felfogni, a mint ezt Tezner teszi, nem lehet. A gyakorlatban ugyanis nincsen olyan rendi alkotmány, melyben képviseleti, s nincs olyan képviseleti alkotmány, a melyben rendi elemek ne volnának. Az tehát, hogy valamely alkotmányt rendi avagy képviseleti alkotmánynak tekintünk-e, attól függ, hogy a rendi, avagy a képviseleti elemek vannak-e benne túlsúlyban. Minthogy a magyar országgyűlés szervezetében és hatáskörében s egyáltalán az 1848 előtti magyar alkotmányban a rendi elemek voltak túlsúlyban, az 1848 előtti magyar országgyűlést, a német és az osztrák tartománygyűlésektől lényegesen különböző, de mégis rendi országgyűlésnek, magát a magyar államot pedig a képviseleti elemeknek összehasonlíthatatlanul nagyobb száma ellenére is nem képviseleti, hanem «alkotmányos» rendi államnak kell tekintenünk.³

¹ Szerző: U. o. 1847-ben a választók az összes népességnek 1·8 % -át alkották. Az 1848-iki reform következtében ez az arányszám 1879 táján 6·1 % -ra emelkedett. Szerző: i. m. 181. old., 1. jegyzet.

² *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* 71. old.

³ Virozsil i. m. I. k. 286. és 287. old., m) és n) jegyzet. Szerinte: Den Unterschied zwischen der ständisch-constitutionellen und streng repräsentativ-constitutionellen Verfassung hat neben Brendel, Pölit, Bülau, Krug und vielen Anderen auf's bündigste nachgewiesen J. Budeus v. Scharberg in dem. I. Hauptst. seines über die Verfassung Siebenbürgens im J. 1844

herausgegebenen Werkchens S. 1—7. und 105—106.» Virozsil az I. k. 286. oldalán ezt mondja : «In politischer Beziehung zu bemerken, dass die ungarische Staatsverfassung wohl mit Recht eine constitutionelle genannt, darunter jedoch insbesondere nicht gleich eine streng repräsentative Volks-, sondern nur nach den darin vorkommenden Feudal-Repräsentanten . . . eine ständische Verfassung verstanden werden könne.» Tezner többek közt Virozsilnak ezt a helyét is idézi, annak igazolására, hogy : «über die ständische, nicht constitutionelle Natur des altungarischen Verfassungsrechts besteht in der Wissenschaft kein Zweifel.» Bizonyíték szerinte : Virozsil I. k. 286. old. Lásd *Technik und Geist* 94. old., 3. jegyzet. A hivatkozott bizonyíték abból, a mit Tezner állít, mit sem bizonyít.

EREKÝ ISTVÁN.

ERDELYI ÉS HEGEL.

I.

Erdélyi æsthetikai, irodalomtörténeti és kritikai munkásságának második, értékeesebb felében Hegel tanítványává szegődik. Megismerteti a magyar közönséggel a berlini bölcselő speculativ módszerű, egységes metaphysikai rendszerét, mely ismereteinket általános világnézetté foglalja össze s egy szempontból akarja az észszerűnek feltüntetett világegyetemet megmagyarázni. Az idegen szellemű, nálunk határozott ellenszenvet keltő bölcséletet nemzeti szellemi törekvéseink benső körébe vonja, midőn a rendszer kategóriáit irodalmunk fejlődésére alkalmazza, æsthetikai jellegű tanításait pedig kora költői elé szabályozó műelvekként állítja.

Hazánkban a bölcseletnek és irodalmi életnek viszonya hosszú ideig egészen más, mint a többi nyugati államban. Ott a philosophia a nemzet szellemi életének szerves része, a nemzeti műveltség fontos tényezője, mely a művészettel és irodalommal közös forrásból, a nemzeti genius talajából táplálkozik. Az irodalom története a bölcséleti iskolák fejlődésében tükröződik, a philosophiai eszmék az irodalmi jelenségekben válnak reális jelentőségűekké. Bármilyen kevésbé érdeklődjék is koronként a philosophia szelleme az irodalom részleges problémái iránt s bármennyire a bölcsészetellenesség jellemezzen is a lélek és élet mélységeibe merüléstől idegenkedő néhány irodalmi mozgalmat, a lényegükben rejlő egység mégis nyilvánul. A bölcsélet hosszú időn át alig észrevehetően döntő tényezőként alakítja az irodalom jellemét. A XVIII. századi német irodalom eszmei tartalmának legjellegzetesebb vonásai leibnizi bélyeget viselnek magukon. Kantnak, a németek legnémetebbjének nyomán új irodalmi mozgalmak támadnak, az

egész szellemi élet határai kitágulnak, a magabamélyedésnek, az igazságkeresésnek új gondolati poesisé keletkezik. A romantizmus formaszépségre törekvő subjectiv bölcsészete s a világmindenség és emberi lélek rejtélyeit kutató költészete közt a határvonal megállapítása is nehézséget okoz. A philosophiának irodalomfejlesztő erejét s a költői gondolkozásra való befolyását semmi sem bizonyítja jobban, mint Hegel rendszere. Soha bölceleti iskola, még Platoné sem, determinálta annyira egy kor egész gondolkozását, mint Hegelé. Hegel gondolkozásának ereje a mult század huszas, harminczas éveit költészetének, műbölceletének, politikai és vallásos életének vérkeringése.

A magyar irodalom és bölcelet nem ugyanazon szellemnek különböző természetű nyilvánulásai, hanem culturánknak egymástól elszigetelt elemei, melyek külön-külön haladnak s fejlesztőleg egymásra igen sokáig nem hathatnak. A bölcelet művelődésünk délszaki növénye, mely csak tengődik a magyarság levegőjében, a hazai talajba gyökeret bocsátani nem tud. Philosophusaink a scholastikus Gellért püspöktől kezdve idegen mesterek követőjéül szegődnek, bölceleti törekvéseinkben földrajzi helyzetünknel fogva a német szellem hatása uralkodó. Apáczaival és Bayer Jánossal francia és angol eszmék hódítanak egy időre tért, de csakhamar viasszasorítja ezeket a XVIII. században mind hatalmasabban fejlődő német philosophia. Wolfnak, Kantnak, Fichtének, Schellingnek iskolája van nálunk, Hegel igen sok követőre akad. Hegel magyar iskolájának legkiválóbb tagja, Erdélyi az idegen anyagnak új formába öntésével s az æsthetikával, mint uralkodó bölceleti tudományággal bensőbb kapcsolatot tud az átültetett philosophia, valamint nemzeti irodalmunk közt létesíteni. Az egész hegeli rendszer a magyarság körében legalább az ellenségnek kijáró érdeklődést tudja maga iránt a tősgyökeresen magyarnak hirdetett harmonistikus bölcsészettel vívott harcában felkelteni.

Hegel bölcelete Németországban a Napoleon elleni háborúk befejezése után, az elnyomatást követő fellendülés és gyors fejlődés korában terjedt el. A meglevőnek észszerűségét hirdető, az egyént logikai szükségszerűséggel fejlődő principiumok eszközének tekintő philosophia a politikai reactio céljainak ked-

vezvén, egy hatalmas, uralkodó német társadalmi osztályra tett mély hatást. Nálunk Hegel bölceletét később, 1830 körül, történetünk reformkorában kezdik tüzetesebben tanulmányozni. Midőn nemzetünket vesztének érzete határozott ellenállásra bírja, midőn a hosszú mozdulatlanságot és tétlen kesergést a határainkon átesapó forradalmi szellem kezdte felváltani, midőn nálunk a jelennel kivétel nélkül mindenki elégedetlen volt, akkor hirdették főiskoláinkon, hogy a mi van, észszerű. Az örök Van híveivel, a metaphysikai speculatio bölcselőivel felvette a harczt az egyéni és társadalmi élet szépítésére törekvő és ethikai problémák megoldásával foglalkozó egyezményes iskola. A harmonia elvére felépített bölcsészet az anyagi, szellemi és erkölcsi erők szabad fejlődésével új világot akar teremteni s az életszépítés elvét írva fel zászlajára hamarjában jogosan hirdetheti a hegeli tudomány híveinek vereségét. Hazánkban Hegel rosszkor jött bölceletének egyelőre vereséget kellett szenvednie, de alapelvei más területen, Erdélyi műbölceletében később nemzeti törekvéseinkkel szorosabb kapcsolatban tűnnek fel.

Hegel 1816-ban adta ki logikáját, rendszerének azt az alapvető részét, mely egy emberöltőn át minden más bölceleti törekvést háttérbe szorított s nemcsak Németországban, hanem az egész tudományos világon a philosophiai érdeklődés központjában állott. Az irodalmat a Sturm und Drang tapogatódzó kísérletezései közül egy Goethenek kellett kivezetnie, a Kant hatása alatt gyors egymásutánban létrejött philosophiai rendszerek útvesztőjéből Hegel találta meg a kivezető utat. Azt, a mi van, az egész immanens törvényszerűségű mindenséget akarja Hegel megérteni szilárdan megépített rendszerével. E fogalomrendszer-épületet egy alapelvből szigorú következetességgel fejleszti ki, eszméinek minden szemét a történeti fejlődés gondolatának szálaira fűzi. Bölcelete az egész világ-nak egységes, bár egyoldalú képe, hatása is az egész emberi életre tart igényt. A hegeli iskolát ezért nemcsak irodalmi szempontból kell vizsgálnunk, culturtörténeti jelentőségét is tekintetbe kell vennünk. Története teljesen összefügg a mult század első évtizedeinek történetével s az ifjú Németország fejlődésétől elválaszthatatlan. Az eredeti kiváló egyéniségek

egész tömegét hozta létre s mélyen belenyúlt minden nemzet életébe. Hegel hatása alól még ellenfelei sem vonhatták ki magukat és Schmidt Julian megjegyzi, hogy vitairataikban gyakran használnak a hegeli logikából merített fordulatokat. Idegen szóktól lehetőleg ment, szenvedélytelen, tökéletes nyugodtságú bölcséleti nyelve mind a hegelianusoknál, mind anti-hegelianusoknál általánossá vált.

A hegeli rendszer alapelve s dialektikai módszere kiválóan alkalmas volt arra, hogy a különböző tudományos disciplínákra alkalmazzák. Így Hegel orthodox híveinek kihalása és szoros értelemben vett iskolájának felbomlása után bölcselete a különböző tudományok, különösen a jogtudomány, æsthetika és történetbölcsélet kialakulásakor gyakorolt hatásában még folyton foglalkoztatta az elméket. A német speculationnak a Hegelben vett óriási lendület után visszahanyatlási időre volt szüksége s így a rendszeralkotás egy időre megszűnt. Annál nagyobb fejlődést mutatnak a bölcséleti disciplínák, különösen a logika és æsthetika, melyekben Hegel elvei és módszere élnek tovább. E bölcséleti tudományok kritikai ösztönzéseikkel az irodalomra is productiv hatásúak.

Hegeli alapon műveli a különböző philosophiai disciplínákat, főleg az æsthetikát nálunk Magyarországon Erdélyi. Mielőtt Hegelig végleg eljutott volna, műbölcséleti álláspontja hosszú fejlődésen megy át. Ő maga azt vallja: «Előbb voltak hegeli meggyőződéseim gondolkozás után, mint tanulmányaim könyvből; de hát ki hisz mai világban az írói önvallomásoknak?» Erdélyi vallomásának igazságához kétség nem fér s mi elhiszszük, hogy az ő mély, világos, magyar elméje, mely a bölcséleti gondolkodás legnagyobb magasságáig eljutott, már alkotottságánál fogva tudott hegeli módra gondolkozni. Erdélyi æsthetikai fejlődésének különböző állomásain a határozottan és szükségszerűen a Hegel felé közeledésnek sajátos nyomait látjuk. E fejlődésnek a népies æsthetikai culturától a jellemzetes hirdetésén át az absolut, önmagát megvalósító eszméhez kellett az ellenmondásokban való történeti fejlődés hegeli szabályai szerint elérnie. Hegel és Erdélyi eszjárásában bizonyos rokonságot, hasonló elmélyedő speculativ hajlamot s az eszményi világhoz való közös, sajátos vonzódást látunk.

Erdélyi fiatalon classikus szabályokat mellőző, idegen hatástól ment, népies hangú költeményekkel lép fel. Felismeri azt az æsthetikai kincset, mely a nép eszméit, vágyait, hitét, előítéleteit, babonáit, egész világnézetét feltáró népköltészetben rejlik. Megtalálja benne az emberiségből kiszakadt népünknek világra magával hozott sajátos æsthetikai eszméit, a hitet, szerelmet és hősiséget; megtalálja az átlátszóan tiszta, nemes előadású nyelvet, népünk ősi nyelv-ereklyeszerű szólásmódját s a magyar néplelek alkatának alaphangjait. A népdal minden betűje adat számára, «hol az erkölcs, hol a történet, hol az ízléshez, vagyis a nép egész belsejéhez». Erdélyi a népköltészet hatása alatt álló költő, a népies æsthetikai és culturalis jelentőségének tudatában levő gondolkozó egyéni érzéseit s meggyőződésen alapuló eszméit elméletileg megalapozva Herder munkáiban találja meg. Beöthy Zsolt fejtette ki, hogy Herderhez Erdélyinek szükségszerűen el kellett jutnia, mert a költészet iránt mindkettőjük lelkét rokon-fogékonyság hatotta át, Herder tételeit a mátramelléki magyar költő gyermekkori emlékeivel magyarázgatta s irodalmi és politikai helyzetünkéből merített tanulságokkal igazolva látta. Herder oldja meg Erdélyi előtt a világtörténelem rejtélyét, magyarázza meg az emberiség, sőt az egész mindenség törvényszerű és szükséges fejlődését. Herderben látta először példáját annak a productiv kritikának, mely nemcsak tárgyával foglalkozik, hanem ebből kiindulva elméleti fejtegetésekké, műböleseletté szélesül ki.

A népköltészet æsthetikai sajátosságait szem előtt tartva alkotja meg Erdélyi műelméletét, melyet leghatározottabban a *Szépirodalmi Szemle* hasábjain *Egyéni és eszményi* című dolgozatában foglal össze. Ez elméletre igen nagy hatással volt Hirt Alajosnak, Herder szépről való eszméi továbbfejlesztőjének rendszere. Hirt æsthetikájában Winckelmann «forrásból fakadó ízetlen víz» szépelméletét czáfolva, a szépet mint a szemünk, fülünk, képzeletünk számára tökéletest határozza meg. Mivel pedig a tökéletes azon czélnek megfelelő, melyet a természet a tárgy alkotásához maga elé tűzött, a szépség megítélésekor ezen különös czélszerű sajátságokat, a jellemzetest kell szemügyre vennünk. Erdélyi tanulmányában az egyénítést mint a lényeket kifejező s a szélsőségeket kibékítő művészeti elvet hirdeti s

nézeteit az idealismus két kiváló képviselője, Winckelmann és Schiller elméletének erős bírálatához kapcsolja. «A szép — Erdélyi szerint — nem olyan, hogy minden idők és népek ízlését bírná.» Az æsthetika alaptörvényeit pedig már Hirttől eltérőleg nem a pusztá külső érzék tanácsa szerint akarja megállapítani, hanem «inkább oly örök alapokra építeni, melyek megbírják a tudomány pompás épületét». Erdélyi ezen két megállapításában kétségkívül a szép eszméje fejlődésének s a bölcséleti alapon felépített æsthetika szükségességének gondolatát találjuk meg. Erdélyi ezen a ponton egészíti ki Hirt tanítását s e kiegészítés szelleme világot vet további æsthetikai munkaságának irányára is.

Hegel *Aesthetikájában* (I. k. 23. l.) elismerőleg foglalkozik Hirt elméletével, meghatározását azonban csupán formálisnak s a szép tartalmát figyelmen kívül hagyónak mondja. Erdélyi elmélete, mely lényegében Hirtével azonos, már ismeri a szépnek népek és korok szerint változó tartalmát s törvényeit bölcséleti alapon akarja meghatározni. Erdélyi eszméi már ezen értekezésében is hegeli bélyeget viselnek magukon. A belső természet, a teremtő szellemtől a tárgyba rejtett sajátságok, a művészet, «mely az anyagnak szellem általi eleven meghatása», az eszményi helyébe lépő «eszmei» művészet, a «tárgyakat éltető eszme» félreismerhetetlen kapcsolatot éreztetnek Hegellel az abszolút idealismus, a véges formában megjelenő eszme philosophusával. Erdélyi bölcsellete kétségtelenül már ez időben hegeli gondolatoktól termékenyült meg s ha nem is Hegel elismerő nyilatkozata hívta fel figyelmét Hirtre, a jellegzetes elméletét hegeli gondolatokkal kibővítve alkotta meg saját tanítását. Itt kell keresnünk az átmenetet a jellemzetes és egyéni elveitől az idealismusig, Erdélyi régi műelméletétől új felfogásáig.

Midőn Hegel az emberiség történetét folytonos evolúciónak fogta fel s az örökké kimeríthetetlenül működő szellemet követte a különböző korokon át, csupán Erdélyi első szellemi vezérének, Herdernek gondolatait fejlesztette tovább. Erdélyi eleinte Herder-tanulmányokba mélyed, de később Hegel eszméiben találja fel a mindenség titokzatos fejlődését megfejtő igazságot. Herder Erdélyi szellemének első irányítója, ő jelenti műből-

cseletének pályáján az első állomást Hegel felé. A milyen szükségű fejlődés herderi alapokon a hegeli történetbölcsélelet hozta létre, ugyanolyan fejlődésnek tekinthetjük Erdélyi szellemének útját Herdertől Hegelig. Erdélyi első határozott æsthetikai álláspontján, az egyéni realis műelvén is áttör már a hegeli észjárás verőfénye s bár ekkor még behatóan nem foglalkozott a «legnagyobb systematizáló» bölcsészetével, gondolkozásuk különböző oldalról egy igazsághoz vezette őket. Az egyéni ábrázolás művészeti elve is Erdélyi Hegel felé vezető útjának állomása, még pedig az utolsó az abszolút észnek és isteni eszmének való meghódolása előtt.

II.

1851-ben Erdélyt a sárospataki főiskola philosophiai tanzsékére hívják meg. Ez ősi fejedelmi város igen kedvező volt Erdélyi fejlődésére, mert itt a culturalis eszközök a messze visszanyúló tradíciók s a főiskola segítsége következtében bizonyos nagyobb egyetemességben voltak meg. Hivatásánál fogva tüzetesen át meg áttanulmányozta a Magyarországon már körülbelül negyven év óta ismert, folytonosan czáfolt, veszett hírvű hegeli bölcséleletet. Magyar hegelistáink, mióta a híres Athenæum-vitában Vecseyvel szemben elvesztették a csatát, nem vállalkoztak arra, hogy a kisebb-nagyobb értekezésekben, tudományos és vezérezikkekben Hegelről festett torzképek ellen tiltakozzanak. A gyűlölködés és élcelődés fegyvereivel küzdő harc egy időre elpihent, míg új irányt nem lelt, a hegelizmus követésének hangja újra feltűnt az irodalomban s a tudomány fegyvereivel folytatta tovább a küzdelmet. A hegelianusok és egyezményesek, vagy Hetényi kifejezésével élve, a berlinizmus és a magyar bölcsesség ez újabb, immár második harcának hőse Horváth Cyrill, Szilasy János, Purgstaller, Gyóry Sándor mellett Erdélyi János.

Erdélyi Hegel elveit vallja s mint hű tanítvány élete végéig magyarázza s productiv módon alkalmazza, továbbfejleszti az abszolút idealizmus rendszerét. Erdélyinek, mint bölcselőnek s æsthetikusnak megítélésénél az első és legfontosabb kérdés kétségtől az, mily befolyással voltak a hegeli tanok

fejlődésére és törekvéseire, mily viszonyban áll ő Hegelhez és a magyar hegelistákhoz.

Erdélyi hirdette a természet örök törvényszerűségét, az abszolút ész, mely mint lényeg, a természetnek és szellemnek is alapja, meghódolt az isteni, általános eszme előtt, melyben a dolgok létének okát megtalálta. Alkalmazta a dialektikai módszert, vallotta, hogy a speculatio magaslatán az ellenmondások kiegyenlítődnek s hogy az, a mi van, észszerű. Mint a magyar hegelianismus harczoza, megvédte bölceletét az élettől elvonatkozás, a mesterkélty nyelv és magyartalanság vádjá ellen. A bölceletnek az életben vezérlő, irányító, öntudatra ébresztő szerepet tulajdonított. «A philosophia — szerinte — nem mausoleum, melyben mumiák tartatnak, hanem tiszta életelv, mely folytonos nyilatkozásaiban előhossa az ind, héber, görög, keresztyén világnézetet s alakítólag foly be vallás és művészetre, az összes életre, bizonyosságot tevé önmagáról rendesen, valahányszor az emberi lélek és tudalom egyre magasabb fokozatain odafejlik az idő, hol egy-egy eszme úgyszólván megérik s átömlik az egészen». (Uj Magyar Múz. 1854. II. 29.) Főleg a művészet terén érezte meg Erdélyi ily új eszme megértét, egy új kor elérkeztét s æsthetikai elméletével életre akarta ébreszteni az örök életet élő szépség törvényeiről megfeledekező, öntudatlanul utánzó korát. Hegel bölceletének æsthetikáját bővebb kivonatban akarta a magyar közönséggel megismertetni. Aesthetikai előtanulmányaiban öt szakaszban az æsthetika három főrészt magyarázza az önállóságnak minden igénye nélkül. Némi eredetiséget csak a szövegezésben, a felfogásával ellenkező néhány fejezet kihagyásában és pár hazai viszonyokra vonatkozó — Henszlmann és Gyulai elméletével kapcsolatban álló — kitérésben találhatunk. Az eredetiség azonban lehetetlen és hamis kritérium lenne egy bevallottan kivonatnak készült s az eredeti rendszer következetességét és felfogását visszatükröztetni akaró munkával szemben. Erdélyi mély megértéssel tolmácsolja Hegel elméletét s módosít ott, hol a maga felfogásának kiemelésével az egymásból következő fogalmak rendszerének épületét meg nem ingatja.

Főiskolai előadásainak töredékes vázlata is Hegel eszméinek hí tolmácsolását és megértő magyarázatát mutatja. Erdélyi

egész elméleti munkásságának jelentősége abban, a hatalmasan fejlődő német szellem hatása alatt megindult lelkes törekvésben rejlik, hogy öntudatosan alkotott normatív műelveket állítsunk költészetünk elé. A műszellem fejlődésének, az örök törvényszerűségnek gondolata őt magát, mint az irodalomnak napi krónikását oly elfogulatlan művészi megértéshez vezeti, melyre példa irodalmunkban még nem volt. Történeti felfogásával, a történeti haladványnyal, mely az epigonokat is szükségszerűeknek tartja s a költészet látszólagos hanyatlásában veszélyt nem talál, volt a magyar æsthetika úttörője.

Erdélyi, hegeli irodalomtörténetírónk és kritikusunk, kora irodalmát az eszme nyilvánulásának tekinti s az irodalmi tények kialakulására ható körülményeket is számításba veszi, mert «a szellem felveszi magába az időt és teremteseit». Kritikáit és értekezéseit, melyeknek egy része ma kötetekbe összegyűjtve a magyar ízlésnek egyik forrása, különböző folyóiratainkba írta. A könyv hatását Hegelhez hasonlóan sporadikus elkülönítettségében nagyon esetlegesnek találta s ő az egész magyarsághoz fordult, a nagy publicum érdeklődését akarta az irodalmi problémáknak megnyerni. Hegel hatása is akkor érte el tetőpontját, mikor a *Berliner Jahrbücher* megalapításával széles körre ható organumot nyert, mely a speculativ philosophiát szinte napikérdésként tárgyalta. E folyóirat azonban csak a hegeli iskola krisisét jelentette, ennek elmultával megszűnt, a cikkek az abszolút idealismus egymásból kiskatulyázott fogalomrendszerével együtt elvesztették érdeküket és számukra nincs több feltámadás. Erdélyi értekezései azonban, mert az irodalmi továbbfejlődésnek fontos tényezői voltak és mert megállapításaik belenyúlnak mai irodalmi viszonyaink közé, túléltek a napi jelentőségű folyóiratokat s valamennyi megérdemelné, hogy ne hagyjuk veszni könyvtári mumiónak, hanem kötetekbe összegyűjtve, csodáljuk bennük egy magyar tehetség mély előrelátását.

Erdélyi műkritikusi alapelve a multa építeni fel a jelent. «A szellem országának, a költészetnek multjából nem szakíthatunk el egyetlen mozzanatot sem az egésznek veszedelme nélkül.» A mely irodalmi jelenség egyszer történetileg megjelent, azzal számol Erdélyi, mert benne az irodalmi fejlődés

progressív sorának egy tagját látja. Az irodalmi munkákat nem messziről s csupán a maguk egészében vizsgálja, nem tekinti megközelíthetetlen szentségnek a költői szellemet, hanem a munkát részekre bontva az ösztönszerűleg alkotó geniust a maga műhelyében lesi meg. A költői munkának elsősorban eszmei magvát, gondolati tartalmát kutatja. Az alkotást a műszellem örök fejlődése egy phasisának tekintvén, ezt a fejlődési fokot akarja pontosan meghatározni s ezzel mintegy a munka történeti jelentőségét megállapítani. Ezen alapelvnek megfelelően nem állítja szembe egymással tehetség dolgában a különböző korok költőit, nem akarja «összeveszteni a jókat», hanem a fejlődés menetét látván, igyekszik megérteni mindent, egymásból vezetni le a különböző korokat és szükségszerű folytonosságnak tünteti fel az irodalom fejlődését.

Az irodalom romlását az eszme megromlásával magyarázza, mely belső romlás aztán megfertőzte a külsőt, áterjedt az eszméről az alakra. «Az irodalom, mint minden művészet, az eszme megnyilatkozása», az eszme formában juttatja kifejezésre önmagát. A népiesség a formának csak alkatrésze, csak «kelme», mely a mi irodalmunkban egy időben lényeggé lett s ez aránytalan fejlődéssel lyrai költészetünk romlását okozta. E művészetben minden az eszmének hódol meg, ennek fénye világosítja át a «kelmét», a járulékos részeket.

A népköltészet és műköltészet viszonya Erdélyi korában sokat emlegetett irodalmi problema. Erdélyi irodalmi programjának Hegelhez simulását sehol sem látjuk jobban, mint e kérdésről vallott nézeteiben. Ő, ki valamikor kora költője hivatásának tartotta: «tanulni a népet, beállni a népi tengerébe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba», most a népköltészetet, a nemzet szellemi arcképpnek tükrözőjét a műköltészet ikertestvérének, de nem atyjának mondja. A költészet eszméjének egyetemessége nem tűrte meg az oly alapot, melyből nem lényegyet, hanem csak járulékokat meríthet az író.

Erdélyi műbölcséletének fejlődése a művészi felfogás módszeréről való nézete körül fordul meg. E módszer egyszersmind irodalmunk centralis kérdése Erdélyi korában. Az egyéni felfogás módszere a jellemzetesnek, az egyéninek a maga eset-

legességének és elkülönítettségében ábrázolását, az eszményiség elve típusok előállítását kívánja a művésztől. Erdélyi ezen problémát szemmel láthatólag a hegeli logika alaptételével igyekszik megoldani. Hegel dialektikai módszerével minden fogalomban immanens ellenmondást s ennek egy magasabb egységben való feloldódását kereste. A költészetben Erdélyi szerint a realitás és eszményiség ellentétének kell a végső különbségektől megszabadulnia s a műszép fogalmában feloldódnia.

Kora költészetének fejlődésében is a hegeli eszmét látja igazolva Erdélyi, hogy az emberiség története ellenmondásokban fejlődik. Erdélyi idejében irodalmunk eseményekben leggazdagabb, de jelenségeiben legkevésbé homogén korát élte. A rohamos fejlődés, az eseményekben gazdag politikai és külföldi irodalmi élet hatása művészi szellemünk világát megzavarta, «a sebes léghuzam az akkori nemzedéket gyorsabb vérűvé idegzette, olykor a beteg láznak is látható jeleivel felvillanyozta». Még olvastuk Kazinczynek formailag tökéletes, általános emberi érzéseket kifejező, ætheri költészetét, Kölcseynek fellegrparipán szárnyaló, hideg ideálokat élénk állító verseit, Bajzának gyermekiesen negédes, «a tökélet sugarait harmoniai vegyülettel összeolvasztó» iskolás dalait s már e vasárnapias költészettől az etiquette szabályaiba vert ízlést kétségbeejtette Petőfinek «tánczolok, mint veszett fene» felkiáltása, Vörösmartynak «borod sötét, mint a cigányleány» hasonlata s a nagyidai cigányok nem-idealisált grotesquesége, nem is szólva Vajdának Erdélyitől a nápolyi Musco Borbonicohoz hasonlított költeményeiről. Az egyoldalúság uralkodása idején az ellenmondó műalkotások közé veti magát Erdélyinek ítélőtehetség alakjában megjelenő szelleme s az irodalmi moral nevében tükröt tart az alkotó elme elé. Igyekszik összekötni a fejlődés ellentmondó fokait, az egyik időt a másikba iktatja s irodalmunk jövőjének biztosítékát látja a hegeli elvben: a műbölcsezet kiengesztelődés.

S valóban, ifjúkora irodalmának az élet valóságát visszautasító idealizálását, férfikorában a petőfieskedő költészet érzékiségbe átcsapó hóbortos egyéniségét élete végén a hatvanas évek költészetében kiengesztelődni látta. Erdélyi életévei így

tulajdonképen költészetünk szellemének fejlődését mutatják a dissonantiától a harmoniáig. Erdélyi látta még irodalmunk idejének beteltét, látta a «nagybárdú mészáros fiát» költészetünk és népünk mesebeli örökifjú királyfiaként tündöklenni, látta Aranyt, kihez valósággal feláradt a népszerűség, «neki csak el kellett bocsátania csolnakát». Az irodalmi tények magától értetődővé teszik, hogy kárhoztatja Toldyt, ki 1830-ban lezárt-nak tekinti irodalmunkat. De páratlan liberalismussal és korá-ban szokatlan merészséggel egyoldalúnak mondja Gyulai nézetét is, ki a magyar irodalom fejlődésének többé elérhetetlen magas-ságba felszökkenő csúcsait Petőfiben és Aranyban látja. Tág perspektívát tárnak fel szavai: «Szépirodalmunk, hála Isten-nek, még nem holt meg, és semmi sem áll útjában, hogy ne legyen előtte annyi, mint a mennyi van utána; sőt szabadjon nekem előre kifejezni magamat, én azt tartom, hogy költésze-tünkön mai nap minden szép multja után is, megújhodási szín vehető észre!»

III.

Hegel elméletében a jövő művészetének a szépség irányá-ban való igazi fejlődését tagadja. A classikai művészetben a gondolatnak a forma teljében való kifejezésénél, a közvetlen szépség harmoniájánál tökéletesebb semmi sem lehet. A forma és eszme totalitása, a classikai ideal, mely alkotórészeinek szét-esése után felbomlott, a multban van. De bár a művészet abszolút tökéletességének ideje letelt, haladás még van, de nem a szépség irányában. A szellem felülkerekedése, a romantikus műformá-ban a külső alak anyagiasságának terhétől szabadulni óhajtó belső világ, már a részek szétesését, a bomlás folyamatát mu-tatja. E bomlás a subjectívnek uralmában, a művészetnek saját magából kilépésében tetőződik, midőn a szellem önmagába tér vissza, «új szentjévé a humanust avatja, az emberi kedély mélységeit s magaslatait, az örök emberit örömeiben, fájdalmai-ban, törekvéseiben, tetteiben és sorsában». (Hegel, Aesth. II. k. 236. l.) Erdélyi a műformáknak s velük együtt a műszellemnek fejlődését Hegelnél sokkal szélesebb értelemben s így terméke-nyebben fogta fel. Hegel a jelvi, classikai és romantikai jellemű

műalakokat a világtörténet három nagy korszaka: a kelet, a görögség s a germán faj uralkodási idejére foglalta le. Határozottan kijelenti, hogy a fejlődésben megismétlődés, visszatérés nincsen. A művészet a romantikával véget ér, utána a nach der Kunst alkotásai a reflexio s az érzés abszolút uralma kedvéért a szép törvényeit áthágják. Erdélyi szerint a műalakok felváltják egymást a műtörténetben, «mint soha meg nem szűnő processus, fejlődve egymásból, egymás után, örökös visszatéréssel a kezdethez, hogy megújult, erősödött tartalom-ban fejezzék ki egyes népek világnézetét a szépről időszakonként». A műszellem e hármas tagoltságának, mint a művészet és irodalomtörténet örökké fel-feltűnő fagyűrűinek gondolata végtelen széles jelentésű — s bár Erdélyi eddigi méltatói alig említették — mint a hegeli æsthetikának egy feltétlenül kiegészítésre szoruló pontján való továbbfejlesztése nagy jelentőségűnek is mondható. A művészet pályája e szerint nem egy feltartóztathatatlanul végpontja felé közeledő egyenesen mozog, hanem örök körforgás, a regeneratio folytonos lehetőségével. Ez elmélet a mi irodalmunk egy korszakára alkalmazva is igen termékenynek bizonyult. A XIX. század symbolikusa szerinte Kisfaludy, classikusa Kazinczy, romantikusa Petőfi. A petőfieskedő sallangosokkal az önmagát kimerített körpálya a megújulás forrásához, a kezdethez tér vissza. Aranyban, kit Erdélyi egyrészt a romantikai kor zárkövének tekintett, szintén visszatér költészetünk az első kezdethez. Vele új idők kezdődnek meg, melyek minden előző korszak eredményeit magukba szívják. Arany «az újabb magyar lyra azon képviselője, kiben határozottan kivehető már a sokak által előkészített irodalom kezdete. Addig-addig szürkült, hogy megvilágosodott. E szerint a kezdet megvan, most következik — a folytatás.»

Hegel, Goethevel egyetértve, a negatív nemzeti vonások esetlegességétől ment világirodalomra törekedett, mely az emberiség összes nemzeteit általános harmoniában egyesíti. E világirodalom közelségébe vetett reményüket a korhangulat egységes volta, a nemzeteknek egymás iránt való fokozódó érdeklődése s az érintkezésnek a közlekedési eszközök fejlődésével arányban álló könnyebb lehetősége fokozta. A világirodalom abszolút tartalmát az örök emberinek emberi helyzetekben és érzésekben való

sokoldalú és végtelen nyilvánulása alkotja. Az emberi lélek és szellem mélységeiben a nemzeteket elválasztó «belső sajátosságok külsőségei» elenyésznek s így a művészet a tartalomnak csupán bizonyos körre szorítottságából megszabadul.

Erdélyi a nemzetit szintén «különös», elválasztó, tagadólagos eszmének tekinti. «A nemzetiségnek meg kell valósulnia az élet és cselekvés minden alakjában», azaz az élet primitív fokán s a szellem kezdetleges életfolyamában nemzetileg elkülönítve s a nyelv sajátosságaitól befolyásolva alakul és fejlődik. Ezen primitív fokon s kezdetleges megnyilvánuláson túl azonban a nemzeti elszigetelődés megszűnik s a gondolat magasabbra szárnyalva, nagyobb kört lát be, az emberi közösség, az egyetemes összetartozás tudatára ébred, bölcsészivé lesz. Az erkölcstanban, tudományban, bölcséletben az egyetemesség az ideális végső feladat, mely az örök jónak és igazságnak birodalmába vezet. Az egyetemes világerkölcsem nemzeti elfogultságtól ment tisztaságát látja Erdélyi Zrínyiben, ki nemcsak nemzeti hős, hanem a kötelességérzet hőse. A hazáért az egységesen kifejtett erkölcs törvényei nélkül senki sem hal meg «s ez nincs kizárólag a magyar szellemhez kötve». A bölcséleti eszme magasságán szunnyadnak a külön érdekek, melyek az egyes nemzetek életét mozgatják, az egy és oszthatatlan ész elfojtja a nemzeti lángolást. Az egyetemes világphilosophia nevében hódol meg Erdélyi Vörösmarty előtt, mert azt írta, «Minden ember legyen ember és magyar» s Eötvös előtt, mert egy gondolatot kér, mely megtartsa a világot.

Az emberi szellem egységesülésének hegeli gondolatában hisz Erdélyi a bölcsélet, tudomány, erkölcs terén, de megtagadja nagy mesterét a költészetről, művészetéről szólván: «A lelkesedés, költészet, művészet édes hazaiság; szétpattan, ha a nemzeti körén túlfeszítjük». Erdélyi szellemi alkatában, mint láttuk, az egyetemes áthatja a nemzetit, annak szélesebb értelmet s mélyebb jelentést ad. Távol áll ő a nemzeti elfogultságtól, de távol áll Hegel és Goethe világirodalmi eszméitől is. Az irodalomban a gondolat és érzés csak a nemzeti nyelven átszűrődve nyilvánulhat. A nemzeti nyelv pedig az a csodálatos eszköz, melybe megközelíthetetlen kövületekként vésődtek be külö-

nös faji sajátosságaink. Míg e nyelv védi a nemzeti irodalmat, addig abban az érzés mindig a legnemzetiebben fog megnyilvánulni.

Erdélyi a szépség törvényeivel megegyezőknek tartja az «elidegeníthetetlen és kölcsönözhetetlen» nemzeti sajátosságokat, sőt a költészet realitását épen és határozottan a nemzeti szellem érvényesülésében látja. A legfőbb szép maga az egyetemes eszme. De ezt a legfőbb szépet a maga tisztaságában és kifejettségében sehol sem találjuk meg. A szép, mint eszme örökké fejlődik, fejlődnie kell határozott nemzeti irányban s ezt a határozottságot a népies elem érvényre juttatásával éri el. A világirodalom az egyetemes szépség hazája volna ; de ilyen nincs. Ehhez először egyetemes nyelv kellene, mert a nemzeti nyelv a néplélek alakító bélyegét viseli magán. Az egyetemes szép s annak kifejezője az egyetemes nyelv a metaphysika körébe tartozik. A véges formába öltözött szépség megoszlik korok szerint a világnézet alakító hatásáról téve bizonytságot, megoszlik a faji lélek különössége alapján, végre a megosztás az egyénibe, mint végpontba fut ki.

Ez elméleten elevenen lüktet Hegel hatása, de már határozottan látható Erdélyi külön felfogása is, mely szerint a nemzeti az irodalomban szükségképeni, a költő lelkivilágába gyökerezett s a költészetet realissá csak a haza eszméje, a népi szellem megtestesítése teszi. Erdélyi elismeri a nemzeti irodalmak kölcsönös hatását, látja, hogy a nálunk Kazinczytól megindított fordítói tevékenység a nemzetközi irodalmi közlekedésnek legfőbb akadályait, a nyelvhatárokat megszünteti. Az egyes irodalmak jellemében rokon vonásokat talál, a magyar irodalom idegzetét az angoléhoz hasonlítja ; de figyelmeztet rá, hogy világirodalmi szempontból is csak a realis nemzeti alapon álló, a különös faji sajátosságokat megőrző s a nemzeti történet földjéből kiemelkedő művek értékesek. A félszázad előtti költőinkhez szóló szavak ma is korszerűek s elevenen hatnak. Erdélyi jól látta, a mit látott. Mai æsthetikai tudományunk pedig elméletben is igazolja Erdélyi jövőbeható ítéleteit, tanítva: «hogy mennél nemzetibb valamely irodalom, annál becsesebb erő gyanánt szerepel a világirodalmi érintkezésben s annál inkább járul

hozzá az emberi nem szellemi kincseinek gyarapításához és szellemi életének egységesítéséhez». (Alexander B.: *Világirodalom. Budapesti Szemle.*)

Erdélyi a hegeli abszolút eszme fényénél vizsgálja irodalmunkat, de e mellett Platonnal a «forma erejét isten gyanánt tekinti», mert az örök szép felemelő erejénél fogva jogossá tesz új kifejezésmódokat s nyelvtanilag igazolhatatlan fordulatokat. A forma főfeltételének a tökéletesen kipallérozott, nemzeti sajátosságok mellett az egyetemes gondolkozás módjaival beoltott nyelvet tekinti; oly nyelvet, «mely egyetemességre fokozta fel a nemzeti különösséget». Erdélyi bölcséleti, irodalomtörténeti és különösen kritikai dolgozatai stylistikai tekintetben is feltöretlen úton haladnak. Elméletileg a bölcsészetben, mely messze az élet fölött szárnyal, a köznapitól eltérő előadásmód s még a közérthetőség rovására is tudományos nyelv jogosultságát hirdeti. Nem vigyáz azonban arra, hogy a sajátos műkifejezésektől hemzsegő bölcséleti nyelv nélkülözhetetlenségére gyakorlatilag mutasson példát. Saját munkáival ugyanis a bölcséletileg iskolázatlan nagyközönségnek érthetetlen, szükségképpen nehézkes nyelv fölöslegességét bizonyítja be. Erdélyi munkáinak nyelve nem mindig könnyeden folyó, néha keresett, kissé feszes, de ha meg nem érti mindenki, az, Greguss szerint «bizonyára nem a nyelven múlik».

Hegelt egyik legnagyobb méltatója, Rosenkrantz, a német prosa classikusának nevezi, mert terminológiája világos, nyelve választékos, ízléses s felhasználja a német nyelvnek a középkori mystikától a felvilágosodás bölcsészetiig kifejlődött minden elemét. Hegelnek egész rendszerében egyenletesen keresztülvitt előkelő nyelvét, gondolatoktól túlsúlyolt mondatait azonban csak lelkes híveinek kis köre értette meg teljesen, a német nemzet számára idegen maradt. Erdélyi e nyelvig, hála a magyar nyelv bölcsészeti kiműveletlenségének, soha sem jutott el. Képekben és fordulatokban gazdag írásmodora prosáját költői szépségűvé teszi, mi szigorúan tudományos elméleti munkáinak nem válik épen előnyére, de kritikáit és tanulmányait jeles művekké emeli.

Erdélyinél a magyar nyelv először került valóban bölcsész kezébe. Az Apáczaitól a legújabb philosophusokig használt

nyelvnek bölcsészeti hajlamát akarja kifürkészni s bölcsészeti nyelv műveléssel minden belőle meríthető adatot a gondolat kategóriáinak világosítására akar felhasználni. Régi nyelvünkben a speculativ eszményi bölcseletre való hajlandóságnak számos nyomát fedezi fel, mely nyelveklyéket a bölcsélet elmaradottsága következtében legfeljebb a szótárak őrizték meg. Erdélyi célja, hogy ezeket az elhomályosított értelmű szavakat a feledésből kiemelje, értelmezéssel újra lelkünkhöz kösse és tudatunkban megszilárdítsa. A magyar nyelv kifejezőkészletében a speculativ szellem nyomait látja s bármily lehetetlennek tessenek, egész nyelvünk szigorúan logikus voltának bizonyítékait is Hegel észjárásában találja meg. Hegel *Encyclopædiájában* a logikai ítélet kifejezési módjait fejtegetvén, megállapítja, hogy ez ítélethez a legtöbb nyelvnek három szóra van szüksége: alanyra, állítmányra s az úgynevezett copulára (est, ist). A magyar kantiánus logikusok a copulát szervesen a logikai ítélethez tartozónak érezték s mivel e copula a magyarban hiányzik, magát a nép gondolkozásmódját s ennek tükrét, a nyelvet bölcsészetellenesnek, együgyűnek tartótták. Hegel a copulát a bölcsészet rovására nyelvtani feleslegnek mondja s így logikai ítélésünk alakját pusztán elméleti úton, nyelvünk ismerete nélkül igazolja. Erdélyi maga bevallja, hogy ezen hegeli gondolat vezette őt a magyar nyelv bölcsészeti hajlamának felfedezéséhez. «A német bölcslet — mondja — a magyar nyelv, a magyar nyelvet a német bölcs teszi érthetővé. Talán Németországban értünk is gondolkozni... Kár, hogy ezt hamarabb nem tudtuk! Talán nem kelt volna oly veszett híre köztünk Hegel bölcsészetének.»

IV.

Erdélyi minden philosophiai, æsthetikai és kritikai munkájának vagy bevallott, vagy titkos célja a berlini mester elméletének védelmezése a magát lélektani és tapasztalati módszerűnek nevező egyezményes bölcselettel szemben. A metaphysikai speculatio védelmében természetesen kifejezetten kárhoztatja Erdélyi a bölcseletnek és æsthetikának lélektani alapját. Az æsthetikában a lélektani módszert csak arra tartja alkalmasnak, hogy elemi jelenségekre vonatkozó adatokhoz juttasson

bennünket, a mely adatokban az emberi elme megnyilvánulva láthatja az isteni észet, vagyis a hegeli fogalmat. Ez elméleti kárhoztatás miatt jogosan éri Erdélyit a modern æsthetika vádjá, hogy a lélektani iránytól távol állván, nem törekszik az æsthetikai tetszés sajátos, finomságokban bővelkedő természetének felderítésére. Az æsthetikai tudattartalom és szemlélet lelki elemeinek vizsgálatától Erdélyi igen távol áll s így elméletének a maga egészében a német speculációval együtt el kellett tűnnie; a pszichologiai alapvetésre támaszkodó modern művészettudomány csak részletkérdésekben tanulhatott belőle. Erdélyi tévedése a német idealismusnak, a mű eszmei tartalmát vizsgáló æsthetikának bűne. Mai szempontjainkkal, midőn az æsthetikai tények lélektani elemzését nélkülözhetetlennek tartjuk s az æsthetikai ítéletet subjectiv lelki folyamat eredményének tekintjük, nem vizsgálhatjuk Erdélyi elméletét. De ő maga figyelmeztet bennünket a mértékeknek a korral változó voltára hasonlatával: «Ma még egy kis dereglyének is vétek volna eltévedni azon a tengeren, hol Aeneas hét esztendeig bujdosott, míg Szicilia partjain kiköthete.»

Elméletben az idealismus speculativ metaphysikai æsthetikájának képviselője Erdélyi s így az æsthetikailag hatásost csupán a mű eszmei tartalmában keresi. A műalkotás jelentőségét történeti mértékkel igyekszik meghatározni, észszerűnek tart mindent, hisz szerinte minden fejlemény szükségszerű. Kritikáiban azonban a történelmi felfogás mellett már a lélektani szempontot is érvényre juttatja, a műtermék és teremő elme viszonyát vizsgálja. A műalkotásban rejlő abszolút eszme és véges forma a művész lelkéből fakad, «a rímek és lábak mozgásából szíve és vére lüktetését, előadása hangjából kedélyét látjuk». Erdélyi nem előre felvett művészi szabályok közé szorítja az alkotást, a művészi ihlet röptének nyomába száll s a kritikán túlemelkedik a műbölcészetig. Irodalmunk fejlődésének egészébe illeszti be a művészi alkotást, a művész személye körül a kritikusok dogmatikus elméleteit halomra dönti s a pszichológiában keresi a művészi egyéniség megítélésének helyes nézőpontját. Az igazi kritika kezdetének a művészlélek individualis elemzését, a végtelen bonyolult, különböző functio kölesönös hatásából megmagyarázható művészi alkotóerő vizs-

gálását telkinti. Ha Erdélyi kritikáinak, tehát mintegy practikus, alkalmazott æsthetikájának iránya elméletileg nem is mindig világosan indokolt, sőt, ha bírálatai elméletének határait sokszor át is törik, irodalmi közvéleményünk kialakulásának szempontjából igen fontosak, mert a lélektan fáklyájával világítják meg számos írónknak eleddig összeegyeztethetetlen ellenmondásban feltűnő egyéniségét.

Petőfi költészetében Erdélyi az örök ifjúság ellenállhatatlan kitorését, a költészet tárgyával való spontan egybeolvadást látta. Merev egyéniségének erényeiben: egyenes nyíltszívűségében, üde lelkesedésében, hibáiban: kegyelet nélküli fennhéjázásában, vad féktelenségében a personificált fiatalság jelenik meg előttünk. Petőfit az irodalomban feltűntekor alig érti meg valaki. A kor köztudatában mint kalandos, könnyelmű poéta, mint magyarosan pattogó népdalok írója s mint szenvedélyes politikai költő él. Mai irodalmi tudatunkban Petőfi valódi költői egyéniségének képe meggyőződéssé rögződött. Ennek a képnek körvonala, melyeket a későbbi méltatók ragyogó színei már talán teljesen elfödtek, részben Erdélyi rajzolta meg. Ő szabadította ki Petőfi egyéniségének emlékét az ellenmondásokból, megtisztította a világ és egyén közt kifejlő összeütkezéseknek még hozzá tapadó salakjától s a tiszta æsthetikai szempont érvényesítésével szellemét a valódi hegeli metaphysikai léthez juttatta. Szelleme megítélésében nem az æsthetikai normák rőfjét használja, hanem a tehetségében rejlő összehozhatatlan ellenmondásokat akarja végkép megoldani, mondván: «az én magyarázatom és pedig lélektani tapintatom szerint, hogy az ifjúságnak a lelkesedésnek teljesb, valódibb képviselőjét nem ismerem». A túlárado fiatalság kedélyvilága örökös forrongásának gondolatokban való kényszerű kitorése az eszme és forma összhangját nem engedi meg. Az eszme túlforr a formán, ezt pusztá külsőnek tekinti s kereteit széttöri. A művészet hegeli elemeit így meglátja Erdélyi Petőfi költészetében, de az eszme és alak viszonya módosulásának okát a művész lelkének sajátosságában keresi.

A jellegzetesen fiatal Petőfivel szemben Arany intellectualis alkatának alapvonásait az emlékezésben, a multa visszatekintésben látja. Petőfi dithyrambi féktelenséggel lelkesedik a je-

lenért, szapora elevenséggel rögzíti meg verseiben pillanatnyi benyomásait s prophetai lelkesedéssel akar behatolni a jövőbe. Arany «megvárja, míg elveszti élességét a jelen és mint esemény zománczot nyer a múltban», nem kutatja a jövőt, megnyugszik abban, mi van, «a remény nála visszafordul, emlékezéssé válik.» Arany multa irányuló természetével költői nyugalom, gondolati bensőség kapcsolatos. Az eszme a gondolat tüzeiben megtisztul, művészi bevégezettséggel ölt formát. A megfogalmazott eszmének Arany a lelkesedés nyugtalanságától megszabadulva hosszas műgonddal ad formát, oly közel hozza egymáshoz a gondolatot és szót, hogy a forma benne van a tárgyban, a tárgy kiemelve a formában. Mégis Aranynál, a nem teremő, hanem alkotó művésznél nem a szenvedély, hanem a nyugalom költőjénél a forma emelkedik erőre, sokszor az eszme megrövidülésével. Arany vérmérsékleti hangulata dönti el az eszme és forma viszonyát, merengő, mindent elmulni hagyó szelleme gonddal készülődve vár, «van ereje el nem késni», míg a forma lehányja tajtékját s művészi tökéletességüvé kiforr.

Erdélyi az æsthetikai jelenségeknek hegeli magyarázatát össze tudja az individualis lélekelemzéssel kapcsolni. A véges formában megjelenő abszolút eszméhez visszavezető utat akkor sem veszti el szeme elől, mikor kritikai céljának kitűzésével, attól látszólag legmesszebbre távozott. A kritika főproblemájának a mű és az alkotó egyén közti viszony felkutatását tartja. E célkitűzéssel tulajdonképpen Humequin «tudományos kritikájának» legfontosabb eszméjét pendíti meg. Csodálatosan egyezik e gondolatnak még szövegezése is a francia «critique scientifique» nevezetes képviselőjének, Toulosenak a kritika feladatáról való felfogásával. Az újonnan kifejlődött empirikus módszerű művészettudomány azonban a speculativ æsthetikáról tudni nem akar, Erdélyi pedig lélektani alapon, a költői intellectus vérmérséki alkatával magyarázza a műalkotásban az anyag és gondolatnak egyesülési módját, mely egyesülés fejlődési fokozatának szükségszerű egymásutánját már speculativ úton megállapította. A művészetnek nagyszerű történeti felfogása tárul fel előttünk Erdélyi kritikáinak eszmei mélységeibe pillantva. A nagy művészek és rendkívüli egyéniségek lelkének természete eszköznek tűnik fel, melyet a műszellem feltartóz-

tathatatlan fejlődésének törvényeitől kijelölt czél megvalósítására használ fel.

Ily tiszta æsthetikai és irodalomtörténeti szempontból ítéli meg Erdélyi kora irodalmának jelenségeit. Fontos volt ez a szempont a szokásos conservatív vagy elfogultan jóindulatú személyeskedő kritikával szemben. Erdélyiben talán először látjuk az elméletileg megalapozott, tudatos, európai fejlettségű magyar ízlést, mely a jelen irodalmához történeti érzékkel s a művészet lényegében rejlő törvényekkel mert hozzányúl. Aesthetikai működése nem üres lap magyar műbölcséletünk, sőt az egyetemes műbölcsélet történetében. Hegelnek számos gondolatát találó példaelemzéssel érthetővé teszi, rendszerét néhol továbbfejleszti s felfedezvén, gyümölcsözőleg használja ki az elmélet termékeny értékeit. A hegeli fogalmak alkalmazásával szinte forradalmi módon canonisálta irodalmunknak oly jelenségeit, melyeket nélküle még hosszú ideig tévesen, vagy fogyatékosan ítéltünk volna meg. Elnézeti munkái a hazánkban csekély szerepű s még csekélyebb eredetiségű speculatív bölcséletnek és æsthetikának emlékei, irodalomtörténeti és kritikai munkái pedig a művészet hegeli áteszmeisítésére, mint valami észszerűnek felfogására s egyszersmind a lélektani vizsgálatra irányuló irányzatnak komoly emlékei. Ez utóbbi munkái nemesak «az emlékezet átlátszó koporsójában» tűnnek fel előttünk, hanem még ma is a művészi fogékonyságnak, elfogulatlan értékelésnek és magyar ízlésnek nagy tanulságokat rejtő forrásai, melyek még sokáig fognak fényt árasztani munkánk és jelenünk irodalmi életére.

HUSZTINÉ RÉVHEGYI RÓZSA.

EGY HÁROMSOROS HÍR A *MATIN*-BŐL.

Elbeszélés.

Első közlemény.

Madame González és mademoiselle Lolita nagyon halványan, nagyon szomorúan és teljesen tönkre menve érkeztek meg Párizsba 1903-nak egy juniusi estéjén. Havannából jöttek, gazdag emberek módjára, első osztályon, nem takarékoskodva a borraivalókkal, nagy halom poggyászzal, kalapdobozzal, útikosárral és kaliczkákkal. Madame González egy kanárit hozott, mademoiselle Lolita egy papagályt. A kanári nem csicsereghetett el Párizsban délszaki énekét: elpusztult a montparnesse-i állomáson, honvágyban és szívszélhűdésben. A papagály ellenben idővel megtanult francziául.

Nem a kanári volt az egyetlen, melyet Párizs ezen az estén elpusztított. A két nő ezt hamarosan megértette. A kocsi belsőjében, mely őket szállodájuk felé vitte, egyikük így szólalt meg, félig tréfásan, félig jóslatszerűen:

— Drágám, el kell búcsúznunk attól, a mik voltunk. Nincs már donna Caridad Solórzano, özvegy Gonzálezné, nincs már Lolita Solórzano y Agüero. Engem egyszerűen Madame Gonzáleznek fognak hívni, téged pedig mademoiselle Solórzánónak, vagy még inkább mademoiselle Lolitának, mert ez könnyebb lesz azoknak a bolond francziáknak... Mit törődöl vele? Nem azért jövünk-e, hogy elrejtőzzünk a világ elől?

A másik nő sóhajtvá felelt:

— Bizony, elég szerencsétlenek vagyunk.

Tényleg azok voltak. Jómódukban, majdnem bőségükben, a környezet behatása és jellemük folytán, inkább tücskök voltak, mint hangyák. Ennek következtében «egy-kettőre az utcán találták magukat», mint donna Caridad mondta nagy szomorúan. Persze ezen az «egy-kettőre» kifejezésen néhány évet kell érteni,

a háború éveit, a melyek alatt don Francisco González — a kit csak don Panchónak hívtak — elvesztette gyárait, kávéföldjeit, házait, telkeit, egyiket a másik után, a balsors tökéletes szabályszerűségével. Don Pancho talán mindent visszaszerzett volna egykoron. De egy szép napon, mikor megtudta, hogy legszebb gyárat is összelótték a spanyolok, annak a megakadályozására, hogy a cubaiaknak búvhelyül szolgálhasson, és lerombolták a cubaiak, hogy megbosszulják magukat a spanyolokon, elvesztette a fejét és a talajt lábai alól, akarom mondani: megőrült. A rokonok és ügyvédek pedig, a kiket segítségül hívtak, hogy tisztázzák az ügyeket, donna Caridadot, jó magyarán mondva, benne hagyták a páczban.

Donna Caridad és testvére, Lolita, egy darabig nem tudtak számot adni maguknak szerencsétlenségük nagyságáról. Hosszú hónapokon keresztül saját gyönyörű hintajukban járhattak az örültek házába, a hol don Pancho volt és mikor don Pancho dühös lázrohamainak egyikében meghalt, donna Caridad bebalzsamoztatta és pompás mahagoni koporsóban Spanyolországba küldte, hogy ott pihenhessen, Asturias egyik kis falucskájában. Mert donna Caridad nagyon gyöngéd és jámbor volt, azután meg... «don Pancho nagyon boldoggá tette».

Úgy kell lenni, hogy don Pancho jó ember lehetett. Megszerezte az ő millióeskáit, a mint mindenki szerzi, a kinek sikerül, nem sokat törődve az eszközökkel és nem igen hederítve a lelkiismeretre; de donna Caridad Solórzano véleménye szerint a dolog úgy áll, hogy don Pancho «olyan volt, mint egy falat kenyér és nagylelkűsége nem ismert határt». Mindamellett... donna Caridad tette magát, mintha nem tudná azt a pontot, melyet don Pancho életében ha feketének nem is, de sötétnek egész bátran lehet nevezni. Don Pancho, — ki ne bocsájtaná meg a test gyöngeségét? — megcsalta az ő Cachita-ját (Cachita Cubában a Caridad becéző neve) Tulával (Gertrud kicsinyítése), ki világos bőrű mulatt nő volt, méltó egy szultánhoz.

Cachita, becsületesen és nagylelkűen, még helyesnek is találta, hogy a férfiak ebben a buja országban «bizonyos ösztönüket efféle asszonyoknak» elégsék ki. És Cachita, ki inkább szellem volt, mint test, úgy képzelte el vetélytársnőjét, mint egy agyagból gyúrt gyönyörű szobrot, a mely don Pancho pénzé-

nek kegyelméből életre kel és felolvad a szerelemben. Végeredményben sajnálta don Panchót, az «összes színes asszonyok» iránt pedig félelemmel vegyes undort érzett. Az még jobb volt, hogy don Pancho — kitől távol állott, hogy kövesse Junco gróf példáját, ki nyilvánosan együtt élt egy meszticz nővel — hűtlenségét végtelen tapintattal és gyöngédséggel követte el, nemes tisztelettel felesége iránt, a ki előtte... «valóságos szent» volt. Don Pancho talán ezért... A házasságtörő hányszor nem egyébb, mint egy szegény félénk, érzéki ember, a ki... Ezeket a gondolatokat donna Caridad csak csendben űzte-fűzte és Lolita, ki mint hajadon, merészebb volt, szavakba öntötte. Igen bizony, nagyon helyes volt, hogy don Pancho tisztelte őket — Lolita egész ártatlanul többes számot használt — és hogy előttük «kifogástalan fehér mellényben jelent meg, a közönséges dolgokat máshol hagyva». A mint egyesek Messalinákra találunk, don Panchónak Lucretiákkal akadt dolga. Donna Caridad igénytelen Penelope volt. Kötelességét elbájoló könnyedséggel teljesítette. Abban a lángoló, illatos országban is vannak példái a szűziességeknek. Lolita például már nem jött számításba: Diana volt, a vadászat istenasszonya, mindenféle fátyolos Endymion nélkül. A mellett tüzes feminista.

Solórzano Caridad és Dolores spanyol apának és cubai anyának voltak a leányai. Mindketten fiúsak, karesúak, de Caridad nőiesebb és kreolabb volt, mint Lolita. Lolitának végtelenül keskeny szája, hegyes orra és álla volt, fiúhoz hasonlított. Don Pancho az öreg Solórzano társa volt egy hajózási vállalatban. Solórzano, már hosszú idő óta özvegy, kevéssel halála előtt hozzáadta Caridadot don Panchóhoz, néhány aláírással és számvetéssel intézte el az egészet, mintha csak egy hajóvételről lenne szó. Nagy bizalma volt don Panchóhoz és ha a bigámia meg lett volna engedve, bizonyosan azt mondta volna: «Úgyan vedd el Lolitát is». Volt idő, mikor don Pancho azt hihette, hogy ez így is van. A mi Caridad volt neki, barátnő, ugyanaz volt Lolita is. Mindkét nővér gondozta, ápolta, mindkettő vele fizettette ki ékszer- és ruha-számláit. Csak, természetesen, hébe-hóban Cachitának olyasmiben is része volt, a mit — Isten ments! — Lolitáról fel sem lehetett volna tétélezni. Így telt az életök. Don Pancho «pénzt keresett», egy keveset belőle

az «ő barnája» aranszínű kezei között hagyott, a többi donna Caridad és Lolita tenyerébe jutott, ez pedig, valljuk meg őszintén, rosta volt.

New-York egyik intézetében európai nevelést kaptak. Szerettek misére járni, virágot és fátylakat ajándékozni a szenteknek, görbe lábú, nagyhasú fekete porontyokat megkeresztelni, ha módjuk nyílt rá, gyakran elutazni az északi fürdőhelyekre — Cubában észak az Egyesült-Államokat jelenti — és Párizsba.

A nélkül, hogy hiúk lettek volna, esztelenül élvezték a fényűzést. Házuk tele volt ezüst és porcellánedényekkel, drága kristályüvegekkel; istállójuk andalúz-lovakkal és angol paripákkal; szekrényeik fehérenműekkel és csipkével. Lolita csak úgy fejből vezette a háztartást, kissé regényes módon. egy csomag centén (száz centén = ötszáz tallér) volt az ő pénzegysége. Lolita így számolt: «egy csomag, másfél csomag, két csomag és még valami». A szakácsok, kocsisok, cselédek, inasok vígan zsebeltek. Ezenfelül a ház hemzsegett egy csomó ingyenélőtől. Sem donna Caridad, sem Lolita fel nem vett egy ruhát háromszornál többször, akár a királynők. Don Pancho keresett, keresett, őrlöte a cukrárt, eladta kávéját, dohányját, cukrárt...

Ebben az időben és ebben az országban az élet egy berúgott, következetlen istenségnek látszott. Don Pancho részesült minden adományában, minden kegyében. Ha valami takarékos franczia, vagy egy meggondolt yankee lett volna, talán megint minden rendbe jött volna kívánsága szerint, de asturiai volt, bolond, hiú, rossz keresztén, mikor már őszülni kezdett, akkor tetszetek meg neki a meszticz nők és nem vette észre, hogy az élet elrohan mellette.

Miféle erkölcs nevében lehetne elítélni Don Panchót? Donna Caridad és Lolita soha sem bírálgatták. Ellenkezőleg: mikor beállott a katastropha és csak az a reménység tartotta bennük a lelket, hogy az elveszett vagyon egy kis részét megmentsék, kölcsönösen panaszkodtak:

— Ha tudtunk volna takarékoskodni...

— Ha tudtunk volna takarékoskodni...

II.

Néha kénytelenek a szegény tücskök hangyának álcázni magukat. De az álarcz soha sem átalakulás... Madame González és mademoiselle Lolita — nevezzük őket így ezentúl, hiszen mikor Párizsba költöztek, Montrouge külváros egyik csendes, ismeretlen utcájába, ezen a néven ismerték őket a fűszeresnél, a házmesternénél, mindenütt — ők ezek a hangyáknak álcázott tücskök az élet tragikus farsangjában, készen rá, hogy levessék az álarczot és kibujjanak a hangya-jelmezből, hogy cziripeljenek a nap felé, ha az élet kegyeskedik ezt megengedni.

Ragyogásuk korszakában több időnyt töltöttek Párisban, a Vendôme-tér környékén lakva valamelyik pompás szállodában és don Panchót koppasztva a rue de la Paix-ben. Mikor az ötödik emeleten találták magukat, két szoba, előszoba, konyhában a Moulin Vert-utcában, Montrouge-ban, Ternes vagy Vaugirardnak e testvérkerületében, a mi a becsületes szegénységet illeti, és távol Párizs hiú fényűzésétől, Madame González és mademoiselle Lolita egymásra bámultak:

— De... hát lehetséges ez, lelkem?

— De... hát lehetséges?

Képzeljék! A rue de Moulin Vert 42. szám alatt laktak, öt perczre a montrouge-i Szent Péter-templomtól.

Egy rettenetes gőz-társaskocsi félóra alatt a boulevard Saint Denis sarkára szállította őket, honnan tovább gyalogolhattak — mindössze húsz percz kellett hozzá — vagy felülhettek a Madeleine-Bastille-i omnibuszra, ha az Operánál volt dolguk. Ellenben csak tíz percznyire voltak lakásuktól az erődítések s itt egészséges sétákat tehettek és ez egy fillérjükbe sem került.

Madame González megfogadta, hogy el fog zárkózni a kerületében. Tudta, hogy Montrouge ép úgy, mint Párizs többi távoli külvárosa, «nem Párizs» és hogy az Alesie-utcán vagy az Avenue d'Orléans-on nem egykönnyen akad «ismerős ember... odaátról».

Nem: a cubaiak, kik Párizsba jöttek, épen úgy, mint a spanyolok, az argentiniaiak, az egész spanyol-amerikai utazó-

közönség, a központban maradtak ; a boulevardok közelében, ha csak átmenetileg voltak ott ; az Arc de l'Etoile vagy a Parque de Monceau környékén, ha sokáig időztek Párizsban és életmódjuk fényűző volt.

Montrougeban, mint Páris minden csendes és szerény külvárosában, szintén akadtak külföldiek : «szegény emberek», — magyarázta Madame González mademoiselle Lolitának, — a kik épen úgy, mint mi, tengődni jönnek, csendben élni le nyomorúságos életüket vagy pedig egyszerű emberek, kik kevesebb nehézséggel keresik meg itt kenyerőket, mint hazájukban». Úgy, hogy nem volt lehetetlen, hogy találkozzanak néhanapján az ötödrangú árúházakban, vagy a kerületbeli kofáknak szárnyasokkal és zöldségekkel teli kocsijai előtt egy-egy spanyol vagy mexikói nővel, ki szűkszávú és szégyenkező francia nyelven végzi bevásárlásait, de ők a helyett, hogy ismeretséget kötnének, elmenekülnének testvéreiktől a nyomorban és számkivetésben, nem büszkeségből, hanem önzésből : hogy ne tudjanak más szerencsétlenségről, csak a magukéről.

Ebben a lelkiállapotban maradtak hosszú hónapokon keresztül, tele embergyűlölettel és visszavágyva a multba. A Moulin Vert-utczai ötödik emeleti, parányi lakás berendezése egész nyáron át tartott. A lakás tiszta, ragyogó volt. Tapétái a császárság korabeli motívumokkal, két-három üvegajtócskája olyan törékeny, gyermekjáték külsőt adott neki, mintha minden pillanatban összeomlani készülne. Lolita, ki tréfálkozó és érzékeny szívű volt egyben, azt mondta :

— Nem merek dobbantani, mert úgy tűnik fel nekem, mintha kalapskatulyában lagnám.

És egyet sóhajtott.

Nem volt sok bútorra szükség, hogy megteljék a kalapdoboz. Két ágy, két éjjeli szekrény, két karosszék és egy szekrény a háló-fülkében ; hat szék, két karosszék, egy könyvállvány és két asztal a salonban. Csupa egyszerű, csinos holmi. A háromezer francból, a mivel a két nővér Párizsba érkezett. «az egész ház» berendezése után kétezerháromszáz maradt.

A papagályon kívül, mely azonnal elfoglalta helyét a konyhában, az ablak mellett, hoztak még ezer apróságot Havannából (lim-lomot, a hogy' ők mondták), sok fényképet és két-

három ládát telve ruhával: ez maradt a hajótörésből, hogy felárbochozzák vele az új hajót, jobban mondva: csónakot, tekintve a lakás törekenységét és picziségét.

A tücskök rápazarolták minden találékonyságukat, hiszen már ez volt az egyedüli, a mi maradt nekik. Minden holmi, akármilyen jelentéktelennek látszott is, meglepte őket azzal, hogy mennyi mindenféle lehetett használni. Egy útiládáról például azt himmé az ember, csak arra való, hogy ruhát tartsanak benne. Rettenetes tévedés! Egy útiláda, felette szalmazsákkal és cretonhuzattal vagy jutaszőnyeggel, ágytakaró módjára, pamlaggá változott. Batiszt és csipke ágytakarók jók voltak Store-nak. Néhány régi pongyola, néhány csipke csík, olló és egy dróttekeres: készen volt a függöny és kályhaellenző egy szempillantás alatt.

Csodálatos volt. Madame González bámulattal tekintett mademoiselle Lolitára. Ki tanította őt ezekre a csodákra? Mintha ők arra születtek volna, hogy megéljenek napi öt francból. Nevetséges! De tény, hogy a lakás, melyet ők ketten rendeztek be, «czukros» lett.

A falak telve fényképekkel, metszetekkel, jelentéktelen képecskékkel. A vízfestmények, melyeket Lolita az intézetben festett, most először kerültek a díszhelyre, néhány bársonydarabka pedig, melyet ugyanaz az eset díszített fel virágokkal, levelekkel, egyszerre csak azt vette észre, hogy párna lett belőle. A könyvvállványnak — embermagasságú angol bútor-darab — zöld függönykéi állandóan csak félig voltak összehúzva, kilátszottak a könyvek; hátuk mögött, a rejtekben, voltak a theáscsészek, poharak, evőeszközök, tányérok, a czukortartó. Könyvvállvány-ebedlőszekrény volt egy személyben, a mellett még támasztékul szolgált egy háromtáblás tükörnek, melyben — a kandalló felett levővel felváltva — Madame González és mademoiselle Lolita kedvükre nézegethették magukat.

A konyha hihetetlenül kicsi volt és fürdő- meg öltözőszobául szolgált: egy pléhkád a csap alá téve, ez alkotta a házban az egész tisztálkodási berendezést; a lábosok, üstök, fazekak, fényesre sikálva, mindmegannyi tükör volt, melyben a két nővér sovány, kifejező arcza visszatükröződött, elesűfítva, kicsinyítve, vérvörösen ragyogva, elhalványulva az aczél sáp-

padtságában. Minden oly szép és melabús volt. Minden nevetett és zokogott egyben.

Az ágyak megfakult szalagokkal voltak díszítve, az abroszokat össze kellett hajtani, hogy megteríthessék a salonasztalt; néhány bronz-szobrocska, porcellán, ezüst váza, melyek a két kályhán, vagy azon a két állványon találtak helyet, melyeket fából és öreg rongyokból rögtönöztek, türelmetlen látogatóknak látszottak, kik sóhajtoznak, hogy más házba mehessenek, de egyelőre legalább a zsibárús szekrényébe, vagy a régiségkereskedő kirakatába. Csak gondolkozó tekintet, mely a holnikban az őket körülvevő élet visszfényét keresi, vehette volna észre a kis lakás szálnalmas, furesa lelki hangulatát. A lakásnak olyan volt lelke, mint az úrnőié. Küzdött ez a szegény lélek a valósággal és az emlékekkel. Néha estefelé például minden haldoklott a lakásban: a bútorok, a csecsebecsék, madame és mademoiselle, kik mozdulatlanul ültek székeikben, kézimunkájuk az ölükben hullott, a könyv a kezükben bezárult. A papagály tollai közé dugta fejét, hogy aludjék. Aztán a petróleumlámpa, rózsaszín fénycsíkjával, létrehozta a feltámadás csudáját... A kalapdoboz, megvallva az igazat, csak a pillanatnak élt. Élt és mosolygott, ha kisütött a nap. Mert Párizsban hébe-hóban kisüt a nap is...

III.

Közjegyzők, ügyvédek, végrendeleti végrehajtók összegabalyították Cubában azt a nevezetes pert, a melyben minden reményét vetette don Pancho González özvegye és sógornője. Ezek — csak százötven franc havijáradékot kaptak — pár hónap alatt elenyészni látták a kétezerháromszáz francot, a mely az útiköltségükből maradt.

Ez volt Párizs tandíja. Minden fogadkozásuk ellenére, hogy takarékoskodnak és szerényen élnek, Párizs csábította és csalogatta őket. Néhány látogatás a nagy árúházakban, néhány színházi este, néhány bérkocsi — autotaxi nem volt akkor még, a Metropolitaine pedig nagyrészen akkor épült — hamarosan felémésztette szerény pénzeszkőjüket. 1914 tele már egészen szegényen találta Madame Gonzálezt és mademoiselle Lolitát, a napi öt

francra utalva. Ekkor leírhatatlan élet kezdődött, a hallgatag, titkos nyomor. A két nő megismert és kitapasztalt minden segélyforrást, a mit Párizs nyújt a kitagadottaknak.

Madame González, ki szédületes gyorsan öregedett ezekben a gondokban és hatvanöt évesnek látszott, pedig csak ötvennégy volt, a létért való küzdelmet inkább odahaza akarta megvívni.

— Nézd, lelkem — mondta Lolitának — te sokkal fiatalabb vagy, mint én, és erősebb. Én magamra vállalom a konyhát, a ruhát, a tisztogatást, te pedig menj ki az utcára, hátha találsz valamit . . .

Ez a «valami» nem jelentett semmi méltatlan vagy bűnös módot. Nem arról volt szó, hogy Lolita az ő harminczöt évével, sovány testével, reform ruhájában, otthon készült kalapjában, a boulevardokra menjen sétálni, vagy a Palais Royal elhagyott sétányaira. Semmi sem állott távolabb madame González szándékaitól és mademoiselle Lolita hajlamaitól. Ez a «valami» egyszerűen nem volt egyéb, mint valami kenyér-kereset felhajszolása: nyelvtanítás, fordítás, tolmácsi, nevelőnői állás.

Több, mint egy évig küzdött Lolita hasztalanul. Végigfutotta Párizst Montparnasse-tól Villete-ig, Etoile-tól Bastille-ig. Felkereste a spanyol-amerikai ujságokat és kiadókat, gyorsírást tanult. Nagyítóüveggel olvasta a *Journal* és a *Matin* apróhirdetéseit. Bolyongásai közben Párizson keresztül a leggyorsabb, legerényebb közlekedési eszközöket használta: a Métro másodosztályát, az omnibuszok imperiálját, villanyost. Sokat járt gyalog is. Olyannyira, hogy egyszer szegény lábai, melyek parányik és finomak voltak, megdagadtak és egészen elgennyesedtek, úgy hogy egy orvos azt a véleményt koczkaztatta meg, hogy jó lenne levágni őket.

Madame González könnyeivel, erős akaratával és ápolásával meggyógyította mademoiselle Lolitát, a ki újból felvehette a siker után való futkározást.

Egy napon nagy öröm érte: egy kiadó megbízta, hogy fordítson le spanyolra egy *La sanglante ironie* című regényt valami Rachil vagy Rochil úrtól — Lolita nem emlékezett rá tisztán . . . Másnap megkapta Lolita a regényt s a kiadó levelét, melyben a fordítás első pár oldalát kéri, hogy megbírálhassa,

mivel «nincs szerencséje ismerni . . .» Lolita és madame González elmosolyodtak. Soha sem fordítottak semmit, de . . . ki ne tudna fordítani? Lolita dictált. Madame González arany szemüvegével, arra a kétszázkilenczvennyolcz francra gondolva, a mit a fordítás jelentett, az ingyen papiroson kívül, írt . . . «Itt nagyon jó. A népek alázatosak, az ágy jó, a szoba megfelelő. Nem nagyon sok világosság, nem nagyon sok láрма : erősebbnek, férfiasabbnak érzem magam. Igen, először érzek nyugalmat . . . és én börtönben vagyok . . . Agyam csodálatos világosságot élvez.»

— Mit szólna hozzá? — kérde némi felindulással Lolita, édes, éneklő hangján.

— Nagyon jó, lelkem, folytassuk — felelte komolyan madame González.

— Én szóval, mint mindenki, abban a híres, banális hangulatban vagyok, a melyről álmodtam ezelőtt : lelki és testi nyugalma ez egy olyan embernek, ki nem rendkívüli és nem is lesz többé rendkívüli.

— Na, hogy' tetszik?

— Kissé különös, — vallotta be madame González — de hát ezek a bolond francziák olyan furesán írnak . . .

Másnap mademoiselle Lolita elment «a kiadójához», nagyon mosolygósan és remegve. Egy őszhajú, felgyűrűzött spanyol úr fogadta. És miután egy pillantást vetett a teleírt lapokra . . . megszólalt :

— Kisasszony, nagyon sajnálom, de ön motamó fordított... Ez még mindig francziául van . . . Nem használhatjuk . . .

Lolita minden büszkeségét összeszedte, hogy visszafojtsa könnyeit. Madame Gonzálezzel együtt négy napra volt szükségük, hogy megértsék a kiadó hivatalnokának rejtélyes kifejezését, a «motamót», mi becsapta előttük az ajtót, a mely éppen kinyílóban volt.

— Azt akarta mondani, — kiáltott fel végre madame González — hogy mot . . . a . . . mot, szóról-szóra. De hát mit akar ez a bolond, hát hogy' fordítsunk?

Mademoiselle Lolita kiment a Szajna partjára, hogy eladja a *La sanglante ironiet*. És mert új volt, alig felvágva, adtak érette hatvanöt centimes-ot.

A környéken közhírré tették, hogy spanyol vagy angol

órákat adnak. A tejes-asszony, a pékné, a fűszeresné, ezek a dolgos francia asszonyok, kik reggelenként madame-mal vagy mademoiselle-lel találkoztak, kosárájukkal karjukon, mind hajlandók voltak tanítványt keresni nekik.

Mindenütt tisztelték őket. A mészáros, kinél hetenként kétszer vásároltak, nyílt, vonzó mosolylyal köszöntötte őket a papírvirágokkal és babérlevelekkel díszített, patyolat fehér borjúkon át, melyek a kirakathban függtek. Egy csemegeüzlet elárusítónője a rue d'Alesie-ben, hol kéthetenként egyszer egy francért felvágottat vettek, az egészségük és ügyeik iránt érdeklődtek. A patikus, kinél Lolita éthert, szárvizet és rizsport vásárolt, még hitelt is nyitott nekik. A házmesternő — madame la concierge — ez a rettenetes behabzsolója a borravalóknak és titkoknak, a ki Párizs lakóit rettegésben tartja, megédesítette zsarnokságát madame Gonzálezzel és mademoiselle Lolitával szemben, a kik «tout a fait gentilles» voltak, kik nem okoztak alkalmatlanságot, nem fogadtak látogatókat, nem piszkolták be a lépcsőházat.

Ettől a sok rokonszenvtől, mely körülvette őket, csak természetes volt, ha vártak valamit. Tényleg, egy szép napon be is állított a Moulin Vert-utca 42. számának ötödik emeletére egy szürke, negyven éves francia, a ki gitározni akart tanulni.

Lolita és madame González megdöbbenve néztek egymásra. Soha életükben nem volt gitár a kezükben.

IV.

Lehetséges volna? Nem ez, lehetetlen... És mégis, ott volt, egy darabka papíroson, az aznapi számla. Madame González aristokrata betűi voltak :

Tej	20
Kenyér	10
Leves	15
Kávé	10
Főzelék	15
Hús	50
Gyümölcs	20
Vaj	15

Összesen 1·55 franc.

Még hozzá kellett adni néhány centimes-t a czukorra, fűszerre, theára, a mit nagyban vásároltak. Egyszóval kiderült, hogy aznap — ragyogó szép tavaszi nap volt — legfeljebb egy franc hetvenötöt költöttek. Lehetetlennek látszott... És madame González mosolyogva gondolt vissza a reggelikre Larne-nél, az ebédekre Paillard-nál vagy a Pavillon d'Ermenonville-ban, a vacsorákra Maxim-nál, a hol a szegény don Pancho, ki sehogys tudott a frakkhoz hozzászokni és mindég bemocskolta az ingét, száz francon felüli számlákat fizetett.

— Talán csak álmodtunk? — kérdezte Lolitától.

S mivel Lolita csak egy sóhajjal felelt, madame González megvetőleg tovább beszélt:

— Bah! Isten látja a lelkemet, hogy nálam az evés nem számít, pedig igazán izletes ezeknek a bolond francziáknak a főzte; de szerettem fényűző helyeken enni, zene mellett, virág az asztalon... A szemeimmel szerettem elnyelni azokat a szépen tálalt fogásokat, szépen összeállított csemegét, gyümölcsöt... a marhasültet ezüst tálon, melynek fedője olyan volt, mint egy kalap... Hát a thea-salonok Londonban... az a sok felséges leves... Hát a mi havannai konyhánk... emlékszel? Hogy' szerette Pancho a kreol konyhát... mintha csak látnám a tálak nagy, végeszakadatlan sorát, a pecsényéket, a fehér rizst, a vágott húsokat, a sült halakat... Nem érzed a szagát, Lolita? Emlékszel a sült malaczra? Mennyi ember volt nálunk karácsony estéjén, mi? Tíz évvel ezelőtt, egészen jól emlékszem, hatvan terítékes vacsorát adtunk. Háromezer tallérunkba került! Tizenötezer francba... És most, látod... Tej... 20..., kenyér 10... Naponta csak tíz centimes-ot adunk ki kenyérre.

Lolita újból sóhajtott. Madame González pedig így fejezte be szónoklatát:

— És az a legnagyobb szerűbb, hogy még maradt is belőle. A tej felét félretettem holnap reggelre.

A hangyává alakult tücskök megszégyenítették a sok léhűtő, éhező földijüket, s hála okosságuknak és mértékleteségüknek, megéltek. Párizs, hol minden város elvetett egy-egy magocskát, mosolygott rájuk, biztatta őket, mintha mondaná: «Ne szégyeljétek magatokat. Drágák nektek az én szabott árú vendéglőim? Még a Chartier-k is elviselhetetlenek zsebeteknek,

a hol egy francért annyit adnak enni, hogy nem haltok éhen? A főtt főzelékek is elérhetetlenek nektek? Akkor ott vannak az én olcsó pástétomaim, az én füstölt kolbászaim, tíz centime-os sajtjaim, almás lepényeim, krémes süteményeim, az én alma-borom vagy söröm, tizenöt centime-ért literenként. Mi?» S a két asszony megzavarodva lehajtotta fejét. Igaz. Párizsban semmi-ből is lehet enni... Mindketten karcsúk és soványak voltak. Lolita «nagy kiadásba» verte magát s egy kis pirosítót vett az arczára, szőlőzsírt az ajkára. És felkiáltott:

— Csak azért, mert olyan sáppadt vagyok... nem tudom... az emberek megbámulnak az utcán, ha nem festem magamat.

V.

Az asszonyi ruha olyan, mint a lélek, ismeri a lélekvándorlás mélységes titkait, egyik testből a másikba vándorol. Ismeri az átváltozás csodáit is: a színházi belépő szoknyává alakul; a pongyolából, alszszoknyából blouse, meg fésülőköpeny lesz. De soha nem akadt még asszony, ki annyi tudományt fejtsen ki a tű és szövetmaradékok terén, mint madame González és mademoiselle Lolita. Madame González angol costume-öt csinált magának «felhasználva» az elhunyt don Pancho egy átmeneti felöltőjét és salonkabátját. Alig köszöntött be az ős, Lolita bársonydarabokkal vonta be a nyári kalapokat, melyeket hihetetlen áron vettek a Bon Marché pénteki kiadásain. Mert azoknak, kik valaha a Place de Vendôme és a rue de la Paix méregdrága boltjaiból öltözködtek, elég volt néhány hónap, hogy kiismerjék a büszke, zajos Párizs nagy árúházainak kicsiny rejtélyeit. Szerdán például majdnem az egész napot a Louvrebán töltötték, a selyem-osztályon, belesüppedtették finom, reszkető kezeiket az élénk, változószerű satin liberty-maradékokba, elkábítva a hiúság és rongyok világának fényétől és zajától.

Néha igyekeztek négy-öt egyforma darabkát összeszedni s ott álldogáltak az asztal mellett, melyen az ezerszerű selymek és bársonyok zizegtek, hajladoztak a női ujjak között, hogy megtakaríthassanak húsz-harmincz centime-ot.

A kiállítás napjaiban a Galeries Lafayette-be mentek és, bár tudták, hogy nem vehetik meg, megnutogatták

maguknak a habkönnyű blouse-okat, omló pongyolákat, melyek a demi-mondaineknek készültek. Mademoiselle Lolita, ki bátrabb volt, mint testvére, fel-felpróbált ruhája fölé, hiszen végtelen karesúsága ezt lehetővé tette, néhányat azokból a bájos pongyolákból, melyek már itt, az árúházban is, kéjtől voltak átítatva. Azután kissé elálmodozott a tükör előtt és sóhajtvá levetette...

Hamarosan megutálták a Pigmaliont az ő huszonkilencz francos costume-jeivel, a Samaritaine-t az ő munkásnői és kis polgári vevőkörével, kik részletekben fizettek. A jó ízlés, a fényűzés érzete, az elegancia nem hagyta el őket a nyomorban sem. Ha valami fehérenműre volt szükségük, megvárták a februárt, mikor Párizs minden zugában, a Metropolitaine minden állomásán megjelentek a Fehér nagy hirdetései, melyek kissé lekötötték az asszonyokat. Az ingek, alszszoknyák, nadrágoeszkák hónapja volt ez... Fehér... Fehér... És ment egész Párizs, hogy mintegy megtisztítsa magát, fehérenműt váltva. Fehér... Fehér... Az üzletek olyanok voltak, mintha be volnának havazva, lilionnal, mirtusszal telehintve, mert a tisztaság és kacérság ugyanazt a színt használja, mint az erény.

Szenvedélyes, lobogó szerelmet éreztek a nagy árúházak iránt. Pénz nélkül zsebükben, felvértelve a kísértés ellen, átsétáltak rajtuk, jólesőleg végigsimogatták megértő szemeikkel a bájos, könnyű szöveteket, a fésülő-asztal tárgyait, az illatszerez üvegeket. Odamentek bámulni és mindent elnyelni szemeikkel... Szemük ragyogott, vékony orruk megremegett... A fény, illat, zaj táplálék volt idegeiknek. A lépcső magaslatáról irigykedve figyelték a vevőket, kik lábaik alatt tárgyalták az «alkalmi vételeket». A hiúság küzdelme volt ez, melybe belevetettek minden számítást és ravaszságot. Panaszkodtak «átkozott balsorsukon», hogy nincs legalább öt francjuk, a mit az árúházban hagyhatnának valami ajándék maradék vagy egy toll ellenében, mely legalább háromszor annyit ért. A tollak!

A Printemps előcsarnoka a második emeletről nézve phantastikus erdőnek látszott, valami keleti meseerdőnek. A pleureuse-ök olyanok voltak, mint zöld, vörös, fehér, mindenféle színű rezgő nyárfák. A kócsagok reszkettek, mint a pálma-

levelek. A mindenféle toll, a phantasie-k valami égi kert ritka fácskáinak, törpe növényeinek látszóttak.

Az aigrettes-ek kihívólag égneek meredtek, mint valami afrikai cactus és ezen az ezerszínű, reszkető erdőn át jöttek-mentek Párizs asszonyai, gyorsan, apró léptekkel és kinyújtották vékony kezeiket a törékeny, finom portéka felé.

Mademoiselle Lolita a fogai között mormogott: «Ha én még egyszer megtehetném, — ha én még egyszer megtehetném...» és madame Gonzáleznek el kellett őt onnan hurezólnia és vigasztalnia. — Ugyan, drágám, nem attól függ a boldogság, hogy tollbokrétát viselünk-e a fejünkön.

VI.

Párizs majdnem kábító hatással volt mademoiselle Lolitára és, bár kisebb mértékben, madame Gonzálezre is. Azt mondják, hogy Párizs szép kertjeinek és boulevardjainak minden fáján ott rejtőzködik a csábító kigyó. A párizsiak megbarátkoztak vele és nem harapnak a tiltott gyümölcsbe, legfeljebb a maga idején és kellő óvatossággal. Ők az őrzői ennek a földi paradicsomnak, hová az Ádámok és Évák rendszeren külföldről vagy délről érkeznek, mely Franciaországnak a ministereket és a színházak különös alakjait szállítja... Párizs sohasem veszti el a fejét. Olyan, mint a montmartrei kocsmák pinczérei, kik a megvetés és számítás mozdulatával szolgálják fel a pezsgőt az éjtszakázóknak, kik lerészegednek és a jó madaraknak, kiket itt megkoppasztanak... Párizsának lenni annyit tesz, mint nem lenni annak... a hogy ezt Párizson kívül értelmезik. A spanyolok, kik két franczal és féltuczat ajánló levéllel zsebükben érkeznek a Quai d'Orsay-ra, párizsiabbak, mint André de Fouquières vagy Le Bargy: ezek nem Palik — la poire — a hogy a Moulin-Rouge szakértő nőcskéi mondják.

De madame Gonzálezt és mademoiselle Lolitát, talán a táplálkozás hiányossága következtében, Párizs elszédítette, elkábította és arról álmodoztak, hogy egyszer csak megbosszulják magukat a nyomoron és «azt a fényes életet» fogják élni, melyről hírt adtak az újságok... Lolita csak úgy nyelte a *Figaro* társaságbeli tudósításait, a divatcikkeket, bírálatokat, színházi

híreket. Négy év alatt, mióta Párizsban éltek, csupán a járadékra utalva, csak háromszor voltak színházban: kétszer három francos helyen, a karzat közelében és egyszer — óh, szeszélyes sors! — elsőrendű páholyülésen a Porte-Saint-Martinban. Csofálatos ülések voltak ezek, tizenkét franc darabja, a jegyeket Lolita a villanyoson találta egy borítékban, egy halom «csak férfiak» számára való képeslap mellett. Mennyi pirulás és mennyi öröm egyszerre! Lolitának némi kételyei voltak és majdnem regényt szőtt a dologból... Hátha szánt-szándékkal hagyták a borítékot mellette s a színházban majd találkozni fognak a tréfa szerzőjével, a ki természetesen követelőzni fog... A két ülés a Porte Saint-Martinban, egy darabka papiros két számmal, meghívónak látszott a kalandra és gyönyörré. Meggondolandó volt... Végül nagyon kiöltözködve és kicziczomázva megjelentek a színházban, olyan könnyedséget mutatva, mit nem éreztek. De nem történt más esemény, mint a színpadon Henri Bataille egyik költői, lázas színdarabjában...

De a tücskök életében mégis akadt vagy egy féltuczat kaland. A három legérdekesebb a következő volt:

A Migoya-ügy.

A Printemps-eset.

És az, a mit Lolita soha sem volt képes meggyónni.

Migoya egy fiatal cubai volt, ki a Quartier Latin-ban lakott, pipált, a symbolista költőket fedezte fel és még hitt a művészet paradicsomában. Verseket írt és fordított. Hajfűrtöket és nyakában kendőt viselt és barátja volt Paul Fort-nak, ezen pillanat meg nem értett költőjének.

Lolita Párizs spanyol könyvesboltjaiban való kalandozásainak egyike alkalmával ismerte meg Migoyát. Rokonszenveztek egymással. Az a körülmény, hogy földiek voltak, lerombolta a korlátokat és bizalmatlanságot és Migoya megjelent egy szép napon a Moulin Vert-utczában, pár szál virággal és néhány verssel, melyekben madame González rejtett értelmet talált. Igen finom volt és nagyon felvidította a két hölgyet. Rövidesen a ház bizalmasa lett és nemsokára elfogadta az ebédeket, melyekkel Lolita állandóan megkínálta.

Mikor Migoya, kinek jó fogai voltak, velük vacsorált, ők nem ebédelték, ha velük ebédelt, nem vacsoráztak. De mivel

Migoya nem volt madárka, mint honfitársnői, hanem mindent elnyelő elefánt, a szegény nők négy-öt napra kijöttek a rendes kerékvágásból, valahányszor asztaluknál ült. Egyszer Migoya egy spanyol-amerikai folyóiratról kezdett beszélni, a mely «üzlet lenne». Neki volt egy kis pénzeeskéje... Ha donna Caridad és Lolita is rendelkeznek valami felett... A célzás egyd arabig süket fülekre talált.

Igen jó üzlet volt, a számítás nem csalhat; de — panaszkolta Lolita — honnan kaparhatnának ők elő pénzt?... Migoya olyan jól irányította az ostromot, olyan állhatatos és ügyes volt, hogy egy szép napon ő és Lolita bevitték a zálogházba azt a néhány értékes tárgyat, melyet még őriztek a számkivetettek: egy kanecst és néhány tányért ezüsből, két-három gyűrűt és egy gyöngyházolvasót. Száz francot kaptak reá, ez elég volt azzal az ötszázzal együtt, mely felett Migoya «rendelkezett», hogy «kihozzák» a folyóirat három számát.

Majd fognak jönni a hirdetések, előfizetések... Lolita készüljön el egy cikksorozattal divatról, színházról. Donna Caridad fordítson valamit angolból. Mennyi légvár!... Lolita megnyílni látta az eget. Ha szerencsénk lenne... Az a ragyogó, fényes Párizs, mely elkábította, végre feléje nyújtja karjait...

Madame González és mademoiselle Lolita többet soha sem hallottak Migoyáról semmit...

VII.

A Printemps-kaland talán veszedelmesebb volt, de jobban végződött.

Párizs csábításainak és az erkölcsi fellázadásnak ellenére, melyet a nyomor idéz elő és igazol, madame González és mademoiselle Lolita soha sem tértek el becsületes, egyenes elveiktől.

Ismertek néhány titkot, a melylyel fenntarthatja magát az ember és a mit mások gyakoroltak is: közvetíteni földijeik bevásárlásait a párizsi kereskedőknél és az árba beleburkolni a közvetítői díjat; gazdag honfitársaikhoz vezetőknél csapni fel, magukra vállalni a fizetést és a borraivalókat, tisztességtelen szándékkal, több-más hasonló csalást, mi szintén a büntető

törvénykönyvbe ütközik, de lelkiismeretük ezt méltatlankodva utasította vissza.

És mégis Lolita egyszer olyant követett el, ösztönszerűleg és tudatlanul, a mit higgadtan és meggondolva soha sem kísérelt volna meg. Lolita kinyújtotta halvány, vértelen kezeit, melyek olyanok voltak, mint egy szentéi, az idegen jószág után. A Prin-temps-árúházban történt, egy langy meleg tavaszi délután.

Lolita aznap alig evett. Párizs tele volt ibolyával és nap-sugárral. A fiatal nők fehér ruhát, fehér blouset viseltek. Az omnibuszok imperiálján kövér, izzadt emberek szalmakalapjukkal legyezték magukat. És mindezekhez az egész árúház ibolyaszagot lehelt. Nagy csipke-eladás volt, Minny, Valencienne, brüsseli valódi és utánzott, az a lágy, finom pókháló, melyet Brüsszel és Gent műhelyeiben készítenek a bájos belga nők a nagyvilágiak és milliomosok részére. Az árúház azon része olyan volt, mint egy habtorony. Lolita elbámulva meredt abba a fehér forgatagba, melybe a boldog asszonyok kezeiket süpesztették. Elkábulva, megszádulva, hattyúra, galambra, lilomra gondolt, mindenre, a mi fehér és könnyű, mint a csipke. És mivel nem evett, volt egy pillanat, mikor a hímzések és a csipkék a guanabana és az ananas felé sodorták gondolatait, a tropus fehér, húsos bélű gyümölcsei felé, ezukorhegyekre gondolt, tejjuzhatagra... És ködbe borult szemekkel, kiszáradt torokkal hajtva, vonszolva az ösztöntől, Lolita a csipkéekkel megrakott asztalhoz lépett, melyek kínálgatták magukat, hogy lecsillapítsák szomjas érzéseit...

Kéjes mozdulattal merítette bele kezeit abba a nagy lágy-ságba. Már ujjai között volt a zsákmány, már el akarta rejteni, mikor egy kéz nehezedett határozottan a vállára és egy gúnyos hang szólalt meg:

— Ej, ej, micsoda meglepetés!

Lolita behunyta szemeit.

Rajtakapták.

Lábai megremegtek. Szegény testét elöntötte az agonisáló izzadtsága és lehajtotta fejét, mint egy sebzett madár. Alig tudott annyit rebegni:

— Pardon.

— Pardon... Pardon? — ismételte a gúnyos hang és hozzátette: — De miért, lelkem? Jól látott engem?

Nem, nem látta jól.

Hiszen... Lolita egy pillanatig elgondolkozott... ez egy havannai nő, barátnő. És mivel szemeit elvakította a félelem s a csipkék fehér gomolyaga, nem látta, hogy a nem remélt barátnőnek nagyon fekete haja, nagyon fekete szemei vannak, az arcza pedig aranyszínű. Tula volt, a mulatt nő, az elhúnyt don Pancho barátnője.

Lolita fel akart egyenesedni, érvényesíteni fájának és erényének jogait. De a lopás gondolata, a mi, Tulának hála, meghiúsult — megalázta.

— Az élet lerombolta a különbséget a cocotte és a kezdő tolvaj között.

Tula igen elegáns volt és benne volt az a sans-gêne, a melyet Párizs még a mulatt nőknek is megad. Rávette Lolitát, ki teljesen elvesztette minden bátorságát, hogy menjen vele ugyancsak a Printemps-ban theázni és theaszürcsölés közben elmondta történetét.

— Képzeld csak, lelkem, Robolledo, az Obispo-utczai fűszeres, belémszeretett és elvett feleségül. Robolledo nagy számár, de meggyökerezett Havannában... Csak úgy gázolunk a pénzben... Miért nem jön el Cachitával hozzám? Férjes asszony vagyok... Mindég nagyon szerettem magukat...

Azután Tula megkocsikáztatta Lolitát pompás automobilján a Champs Elysées-n, a Bois de Boulogneban és felajánlott neki pénzt, színházat, «mindent, a mit csak akarnak».

Lolita lassacskán visszanyerte higgadtságát. De a baj már megtörtént és nem maradt más hátra, mint tapintatosan visszavonulni a mulatt nőtől.

Azt mondta, hogy látogatóba kell mennie a Place de l'Opera-n s a mulatt nő letette a Métropolitaine megállójánál. Lolita, kinél nem volt pénz, neki indult az útnak hazafelé gyalog — fél Párizson kellett átmennie — míg a boulevardon, mely milliónyi lámpától kezdett ragyogni, elindult és eltűnt Tula automobilja.

VIII.

Mademoiselle Lolita ágynak esett az izgalomtól. Madame González el sem akarta hinni a Tula történetét.

— Lelkem, — panaszkodott — hát lehetséges az, hogy az élet így csúfolódik velünk? Mi rosszat tettünk? Nem elég, hogy szükségét szenvedünk, elnyomjuk vágyunkat a fényűzés és szórakozások után, a mi pedig ebben az ördögi Párizsban igen nehéz, nem elég, hogy az a szemtelen Migoya megcsal bennünket, hanem még Tulát is az utunkba sodorja, gazdagon, boldogan, a mint alamizsnát kínál nekünk... Azt mondom neked, hogy kétkedni kell benne, hogy van-e Isten az égben. Szépen jutalmazza a mi büszkeségünket és becsületességünket... Fiatalok vagyunk... Mit beszélek... fiatalok, nevetséges... össze vagyunk aszva, mint két csontváz... És azt mondod, hogy azt az átkozott mulatt nőt elvette Robolledo és még mindig olyan szép? Én mindig kérdeztem magamtól, mit csinálnak ezek a mulatt nők?

Lolita ugyanazt kérdezte magától.

Maga előtt látta Tulát, két nagy briliánssal fülében, egy háremhölgy olvatagságával dülve autójában hátra. És látta saját magát, a mint gyalog fut végig Párizs utcáin, az autotaxit és autobusokat kerülgetve, sokszor egy hajszál híja, hogy el nem gázolják; taszigálva, lökdösve a néptömeget; elszédülve a rettenetes benzinszágtól, a mely mintha Párizs lehellete lenne; elkábulva a kocsik és villanyosok szakadatlan sorának dübörgésétől és zajától.

Látta magát, a mint félénken elfulladt lélekzettel robog ide-oda valamelyik rettenetes ördögszekerén. Látta magát a Metropolitaine alagútjában, azokban a másodosztályú kocsikban, hol az emberek olyan durván tolongnak és a hol a tömeg szaga és a meleg gutaütéssel fenyegetnek.

Úgy látta magát szóval, mint egy áldozatot, kit letör az ellenséges város, hol a tisztesség és becsület bűn. Ezek a gyászos, haragos gondolatok jártak az eszében, a mint ott feküdt ágyában lázas ingerültséggel és félig magánkívül. Ezer tragikus, bűnös dologra gondolt, mi eddig soha eszébe sem ötlött.

Egy délután véget akart vetni szegény életének és madame

González csak nagy nehezen tudta kihánytatni vele azt a sok laudanumot, a melyet megivott.

Majd nyugodtabb napok következtek. Épen kezdődött a nyár és Lolita fehér ruhájában és nagy szalmakalapjában talán utoljára látszott szépnek. A sovány, csupa idegasszony szépsége volt ez, a ki a férfiak iránt érzett őszinte megvetése folytán valóságos amazonnak látszott, a mit Párizsban — a bolygó bűn eme városában — nagyon értékelnek. Talán Lolita, mielőtt megöregedett volna, szomorkodott elvesztett fiatalsága után és legalább egy órát szeretett volna kiélvezni belőle, egy fejezetet élni le egy egész regény helyett.

Így történt, hogy Lolita gondosan kezdett fésülködni, festette az arcját és az ajkait, virágot tűzött keblére. Így történt, hogy mademoiselle Lolita szépen kiöltözködve, napernyőt s egy könyvet ragadott és madame Gonzálezt egyedül hagyva a papagálylyal, a mely nagy vénségében már elvesztette egész tollazatát, a Louxembourg-kertek felé indult, hosszú órákon át sétált ott a fák és szobrok között. Senki sem nézett reá, senki sem szólt hozzá semmit s ő ott járkált könyvével, ernyőjével, nagy fekete szemével a gyermekek között, kik a homokban játszadoztak vedreikkel és lapátjaikkal; az anyák körül, kik kézimunkáikat és félszemmel gyerekeiket figyelték; a dajkák és nevelőnők körül, kik sütkéreztek a napon.

ALBERTO ÍNSÚA *után, spanyolból*

HEGEDÜS ARTÚR.

ARANY JÁNOS.

A nap mióta magyar égen jár itt,
Az én apáim itt éltek azóta,
Itt éltek mind, miként a te apáid,
S ős esztendőkkel itt veszték a porba ;
Az enyéim is törték a barázdát,
Verejtékezve, mint a tieid,
És itták, míg a nyár melegét állták,
Szerény források józan vizeit.

Én is a jó nép méhéből születtem,
Nőttem a szabad természet ölében,
S mégis valami mindig felfáj bennem,
Gyarló magam ha véled összemérem :
Csüggedő vágyak árnyai takarnak,
Szívemre kétség búbanata száll,
Mert érzem, hogy oly eszményi magyarnak
Lennem nehéz, a minő te valál !

A mi e népnek magyarra bélyegzett
Színe, zamatja, szokása, erénye.
Híres Szalonta földjének tebenned
Megtermé mind azt áldott televénye ;
A te lelked mind egy csomóba szedte,
Fajodban a mi ős vonás van itt,
Mint üvegével tiszta gyújtólenese
A nap szétbomlott sugárszálaait.

Kunyhóink nyelve hogy mit ér valóban,
Félig se sejtők, míg te nem jövéel el,
De te ütembe fűzve bájolóan,
Rá megtanítál lantod zengzetével ;

Mikor megszólalt váratlan az ének,
 Hangodtól milliók lelke ittasúlt,
 Mint ama *másik* nagytól, ki véled
 «Égő versenyben» pengeté a hírt!

S azóta tán még jobban megszerettük
 Miattad ezt a szép magyar világot,
 Hol oly buják a rónák és felettük
 Oly kedvesek a lengő délibábok!
 Ha érte bátran gázolunk a vérben,
 S a honvéd új, meg új babért arat:
 Koszorunk kész a hősnék, de az érdem
 Részéből mindig neked is marad!

A te nevednek nagysága már földi
 Bírák szeszélyén csorbát itt nem szenved,
 Érdemeid dús bokrárt elpörölni
 Hatalma nincsen törpe embereknek:
 Neved hogy meddig maradjon meg nagynak,
 Mely minden idők ködén átragyog,
 Arra már csak a századok szavaznak,
 Az igazságos szavú századok.

Az első, mely még élni látott téged,
 Az urnában már a javadra döntött,
 S a második is, hogy nyomába lépett,
 Sírodra, íme, nyájasan köszöntött.
 És elkezdődött ezzel, a mit mások
 Hiú reménynyel álmodnak sokan:
 A te virágzó halhatatlanságod,
 Mely szived nemes porából fogant.

Tested széthullott, mert véges anyag volt,
 A vaskezü sors megbírt a kerettel,
 De az értékes, gazdag foglalatból
 A temetőbe semmi sem vészett el:

Mi benned szép volt, tiszta, drága, fényes,
 Büszke örömmel bámult, megbecsült,
 Visszaháramlott mind ismét a néphez,
 A honnan egykor a lelkedbe gyűlt.

Minden érték most ott pompázik nála :
 Teste formája a tiéd egészen,
 Raismerek a lelked jóságára,
 Irgalmas lelke jóságát ha nézem ;
 Tömör beszéde, kedve, tréfaszója,
 Haragja, búja mind tiédre vall,
 A te hangodat zengeti a róna,
 Ifjak ajkán ha olvadoz a dal.

S mert hű valál a népedhez halálig,
 Jutalmad meglesz örökké e népben,
 Jutalmad, minőt a végzet idáig
 Kevésnek adott még e földi létben :
 Míg mást lassanként eltemet ráomlott
 Homokfúvása a bús feledésnek,
 Minden magyarban egy-egy élő szobrod
 Őrzi addig majd itt a te emléked !

JAKAB ÖDÖN.

SZEMLE.

Ferenczy Károly.

(1862—1917.)

Ferenczy Károly ragyogó kék szemei nem nézik többé a természet s az ember szépségét; örökre lecsukódtak. De e szemek nem hiába ittasodtak meg a látás szent gyönyörűségeitől, a művész lelke áhítatát megrögzítette s ránk hagyta képein, melyek mindenkor a magyar festészet kincsei közé fognak számíttatni. Ha e hagyatékek gazdagságát számbaveszszük, nem is illő panaszkodnunk; egy pompás, teljes, salaktalan művész-élet tárul ki előttünk. Panaszra csak neki volna joga; korán, túlságosan korán kellett elmennie, fiatal lélekkel, lobogó munkakedvvel, ereje teljében, akkor, mikor még az élet minden ajándékának gyermeki örömmel tudott örülni. De a végzetten ő már nem vitázhat; s nekünk e szomorúságban más tisztünk nem marad, mint hálátelt szívvel megemlékezni arról, a mit a művész adott és mély gyászszal elsíratni azt, a mit az emberben vesztettünk.

I.

Ferenczy Károly 1862 február 8-án született. Későn s kissé bizonytalanul fogott hozzá a festői mesterség megtanulásához; nem is lett belőle soha routinier. 1884-ben Rómában, 1885-ben Münchenben, 1886-ban a nápolyi akadémián, 1887-től 1889-ig Párizsban a Julien-iskolában tanult. A párizsi években indult fejlődésnek művészi egyénisége, de nem a Julien-iskola akkori mestereinek, Bouguereau-nak és Robert-Fleury-nak, hanem Bastien-Lepage finom naturalismusának hatása alatt. Itt festette 1889-ben Kallós Ede szobrászművész arcképét, melyet ez év téli tárlatán kiállított, s mely a részletkereső, analysáló naturalismusnak jellemző példája.

Mielőtt azonban fejledező művészete megerősödhetett volna, még az 1889. év folyamán elhagyta Párizst és Szentendrén telepedett le. Négy esztendeig dolgozott itt nyugalmasan, de nagyobb eredmény nélkül; a magány még nagyon korai volt számára. Úgy a festői mesterség műhelytitkainak elsajátításához, mint a művészi

intentiók tisztulásához-szüksége volt egy nagyobb milieure, a hol a festőtársakkal való mindennapi érintkezés, az esti összejövetelek hangos vitái, a kiállítások változatos sensatiói s a múzeumok műremekei folyton új tápot adjanak fejlődni vágyó egyéniségének. E helyet, mely egész művészi jövődjére elhatározó fontosságú volt, Münchenben találta meg, a hol 1893-tól 1896-ig tartózkodott.

Az életíró feladata lesz kibogozni az impressiók gazdag szövevényét, melyek ez években Ferenczy művészetét kialakították. Mindjárt müncheni tartózkodása első évében festette a *Madárdal* cz. képét, — ma a Szépművészeti Múzeumban — mely megüti művésze új hangnemét. Szakít a Bastien-Lepage irány széteső részletezésével, áttetsző halványságával; tájrészt és alakot egységbe foglal össze s megcsendíti az érdeesebb színek tompított érczhangját. E festmény az ő művész-lelkének első nagy nyilatkozása s egyuttal egész életre szóló programja: a valósághoz való ragaszkodás kiegyenlítése a decoratív foltcompositióval, s a festői problémákon túl kedélyének költői kisugároztatása.

1896-ban Nagybányára költözött az akkor alakultában levő művészteleppel és iskolával. A nagybányai természet leghívebb rajongóját nyerte benne, a művésztelep és iskola legnagyobb mesterét. A gyönyörű természet folytonos művészi izgalomban tartotta érzékeny kedélyét; a nehezen teremő művész ecsetje itt felszabadult és szinte lázasan alkotta remek tájképei és compositiói sorát. Mint maga a művész írta 1905 táján: «A nagybányai gazdag természetben való élet közben fejlődtek ki bennem ezek a művészi aspiratiók, a melyeknek a hatása alatt az utolsó 6—7 év óta dolgozom. Az egész természetben való gyönyörködésből fakadó vágy annak reproducálására.»

A nagybányai első években a természet hatása erősebb, mint a reproductio eszközei; a festő szeme még nem uralkodik souverain biztossággal a jelenségek fölött s az ecset nem tudja az egész hangulati tartalmat objectiv leírásokba rögzíteni. A «kedélyi megindultság» erősebb a tisztán érzéki gyönyörnél; a költő a festőnél; a látások látomásokká alakulnak. A nagybányai völgyek bibliai jelenetek színhelyévé válnak: 1897-ben lép föl, a nagybányai művészek első budapesti kiállításán, a *Hegyi beszéd*-del, a következő évben a *Három királyok* cz. képével. Az utóbbin az ember beleolvadása a természetbe teljes; a történet mint a táj mesehangulatának megérzékítése jelenik meg. Ugyanolyan szelid, borongós erdőhangulat kifejezője a *Hazatérő favágók* cz. festménye (a Szépművészeti Múzeumban). 1901-ben festi az *Ábrahám áldozatá*-t (ugyancsak a

Szépművészeti Múzeum tulajdona), mely ezirányú törekvéseinek koronája. Itt sikerült a művésznak egy valóban drámai jelenetből kiszűrni azt, a mi benne pusztán hangulat. Tett és indulat elhalványul; Izsák nemes ifjú alakját, a komoly angyalt, a kissé grotesque, nagyszakállú Ábrahámot zöld hullámaival körülönti a mesék sűrű titokzatos erdeje. A szent öreg véráldozatából, a nagy lelkitusából nem maradt meg más, csak a napkeleti rege bűvös illata.

Ferenczy művészetének e gyengéd, nőies, poétikus korszaka természetes folytatása müncheni törekvéseinek, csakhogy a nagybányai természet gazdagabb, ünnepélyesebb köntösében. E pompás természet ölen azonban lassankint ő is megizmosodik; színei erőteljesebbekké, előadása biztosabbá, művészete férfiasa válik. Tájképein az emberi alaknak ezentúl is nagy szerepe van; mindig több a staffagenál; a természeti kép szerves kiegészítő része, a hangulat fokozója. De már nem poétai látomásokról van szó, hanem tiszta festői látásról. A korai tavaszi levegő kristályos üdeségét, a nyári lomb ragyogó zöldjét, a napfény vibrálását vagy égető tűzét fogja problémái közé. E problémákat uralják figurális képei is: a *Czigányok* (1901, Szépm. Muz.) a felszabaduló színek, a *Levétel a keresztről* (1903, Marosvásárhely) az izzó napsütés jegyében áll.

1901-től 1905-ig mesteri nagybányai tájképeinek egész sora jő létre; ezek az ő életének legtermékenyebb, legszerencsésebb évei. 1903-ban munkáiból gyűjteményes kiállítást rendez a Nemzeti Szalonban, e nálunk akkor még szokatlan vállalkozás láthatólag sarkalta alkotóerejét s az osztatlan nagy siker villanyozóan hatott a következő évek termelésére is.

Az utolsó évtizedben érdeklődése a tájképről visszatérlődik az emberi test felé, s utolsó éveinek fő képei, a *Pietà* (1904) s a női actok sorozata már tisztára formai problémák megoldásai. Töretlen fiatal kedvvel, biztos lélekkel haladt új célok felé, mikor a végzet megállította.

II.

Ferenczy Károly egyike volt legműveltebb embereinknek. Olvasottsága rendkívül kiterjedt volt, nincs tán a világirodalomnak olyan remeke, melyet ő ne ismert és ne élvezett volna. A költészetben s a szorosabban vett szépirodalmon kívül főleg történeti és művészeti könyveket olvasott; nem pozitív tudásának gyarapítására törekedett, nem az adatok érdekelték, sohasem óhajtott sokattudónak

látszani, hanem leszűrte a könyvekből azt, a mi azokban egyéni, kedves, szellemes volt. A hogy' a természet szépségeit kevesen tudták oly odaadással nézni, mint ő; úgy tudta élvezni a költészet s az emberi gondolatok szépségeit is; finom nyelvérzékeivel egy mondat, egy fordulat minden báját megfogta s gyönyörűséggel szívta magába a szavak illatát. Csak a jól írt könyveket tudta olvasni; a regényirodalomból csupán a legjobb érdekelt; kedvencz olvasmányai a francia memoire-irodalom bájos termékei voltak.

Ugyanígy állott a mult művészeti emlékeivel szemben. Európa nagy múzeumait mind bejárta; ismerte a nagy mesterek fő alkotásait; a róluk szóló irodalomból is elolvasta mindazt, a mi élvezhetően volt írva s a tárgy kedvéért átnézte gyakran az olvashatatlanokat is; a Szépművészeti Múzeum könyvtárának művészeink között egyetlen buzgó használója. De nem a művészettörténet, csupán a művészet érdekelt; a mult nagy alkotásait ép oly közvetlenül élvezte, mint a friss hegyi levegőt vagy a mezők virágait. Érdeklődése rendkívül tágkörű volt; az indus festészettől Frans Halsig, a görög vázáktól a középkori szobrászatig, a velencei renaissance coloristáitól Manetig és Whistlerig minden szépségnek leszakította virágát. S ha a mult s főkép a jelen művészeti alkotásaival szemben gyakran válogatós, néha elfogult volt, csupán törhetetlen művész meggyőződése jogával élt.

Nem csoda, ha az ilyen látkörű művész saját alkotásaival szemben is tudatos volt s törekvéseit pragnans szavakba tudta foglalni. 1903-ban művészetét úgy jellemezte, hogy az: synthetikus naturalismus coloristikus alapon. Festőcollégái a sok idegen szót akkor megmosolyogták; pedig alig volt közöttük olyan, a ki saját művészi hitvallását megközelítő szabatossággal tudta volna szavakba foglalni. Ferenczy beszédjének, ítéleteinek általában ez a rövid szabatosság, határozottság volt a jellemvonása, mit hangjának kellemes érczes csengése csak fokozott. Önmaga alkotta meg a saját terminus technikusait; s örült, mikor ezek művészi és írói köreinkben csakhamar közkeletűekké váltak.

E tudatosság azonban csak bevégzett műveivel szemben lépett föl nála; a teremtés folyamatát sohasem bénította meg. Minden képe festéséhez, mondhatnók, áhítattal kezdett; a feladat az ő szemében sohasem volt egyszerű lefestés vagy technikai productio, hanem mindig költészet, még legragyogóbb, legobjectivebb tájképein is. Míg festészete első felében ez a lyrai elem szinte túlteng, addig a nagybányai első évek után tartózkodóbbá válik s a mély kedélyt a férfias objectivitás zománca vonja be.

Kedélyének alaphangulata nyugodt és derült volt. A ki a világ minden szépségét ennyire tudta élvezni, a kinek a séta, a sport, a könyvek s az emberek oly intensív örömöket tudtak szerezni, a kinek a thea aranyszínétől és kedves illatától föl egészen a sublimis gondolatok tiszta sphærájáig kis és nagy dolgok egyaránt egyre kis és nagy gyönyörűségeket nyújtottak, s a kinek az élvezés teljes képessége mellett a teremtő erő ajándéka is osztályrészül jutott, nem is lehetett más, mint boldog és derült. Az élet apró bajai mellett elsiklott s észre is alig vette őket; a practikus élet nem létezett számára, emberi hiúságok nem bántották, ideáljai közt élte a legnemesebb emberi életet. Nem haragudott s nem küzködött, csak gyönyörködött, gondolkozott és dolgozott. Az élvező képesség és a teremtő erő ritka harmóniában egyesült benne; az élvező nem gátolta, nem lanyhította a fáradhatatlan munkást, s a művész, a munkás nem nyomta el benne az embert. Három gyermeke mind művész lett s még az apai szeretet is művészi fejlődések szerető gondozásává sublimálódott benne.

Nagyon tudott szeretni, de itt is válogatós volt. A léhakkal, a korlátoltakkal, a durvákkal nem tudott együtt lenni, s azok büszkének és zárkózottnak tartották. Pedig mily kedves, meleg és közlékeny volt, ha nem is kedveskedő vagy bőbeszédű. Sohsem pajtáskodott, nem is volt miért; külső ambíciói nem voltak s csupán értékes emberek elismerése érdekelte. Az élet anyagi javaiból csak annyit kapott, a mennyi az ölébe hullt; ideáljai felé haladva útjában gondtalanul hagyta ezt is újra kihullani. Művészetének elismerése is önkényt adódott; ő csupán ecsetjével dolgozott érte.

Élete a művészi erkölcsösségnek mintaképe. Nem alkotott könnyen, s mégsem fecsérelt el semmit sem a tehetségből, mely osztályrészül jutott. Minden feladatot végig meg akart oldani; nem suhint el a nehézségek fölött; ha előszörre nem sikerült, megfeszítette kétszer, háromszor, négyszer. Sohasem alkudott meg, sem emberekkel, sem elvekkel. A művészetben csak a léhát vetette meg; ezzel szemben tudott kíméletlen is lenni. Emelt fővel, ruganyos léptekkel, előreszegezve tekintetét haladt egyenesen az életen át, mint a hogy' egy nemes alkatú hajó szeli a tengert, a lent ugráló hullámokkal nem törődve, nyílegyenesen a láthatatlan cél felé.

Meller Simon.

ÉRTESÍTŐ.

A háborús valuta.

Domány Gyula: *A háborús valuta*. Budapest, 1917. Benkő Gyula cs. és kir. udvari könyvkereskedése. 8°. 141 oldal. 6 táblázat. Ára 6 K.

A háborús gazdasági jelenségek sorában a legfeltűnőbbek közé tartozik a háborúban álló államok valutáinak értékváltozása, illetőleg a valutáknak a paritás-szám alá való súlyedésének mértéke. A háborús államok valutái 5-től 50 %-ig terjedő disparitást szenvedtek, mely körülmény a békeidők perspektívájából, mikor a jegybankok aranyfizetési kötelezettsége, illetőleg lehetősége következtében az államok valutáinak cursusa az egyenértékhez viszonyítva az alsó és felső aranypont közötti 1—2 %-kal szokott ingadozni, kétségen kívül gyökeres változást jelent. Az államok valutáinak különböző mértékben való változása, az azonos okok egész sorozata mellett, az államok individuális gazdasági életében rejlő, előtű körülményektől is függ. A gazdasági tudomány és ennek egyik legbonyolultabb része, a valutára vonatkozó elméletek, szempontjából nagy fontosságú a különböző államok valutáiban történt értékváltozások megrögzítése, különösen akkor, ha a valuták értékváltozásaival párhuzamosan az ezt előidéző okokat is feltüntetik. Ehhez azonban az adatok pontos gyűjtésére irányuló lelkiismeretes szorgalom kívül nagy tudás és a jelenségek helyes felismerését elősegítő gazdasági érzék is szükséges.

Ezen szempontok alapján Domány Gyula könyvéről nem nyilatkozhatunk elismerően. Munkája voltaképpen csak azért érdemli meg a nyomdafestéket, mivel sok olyan adatot halmoz össze, melyeknek gondolkodni tudó közgazdász esetleg hasznát veheti. A könyv értékének szempontjából kíváncsian lett volna, ha a szerző maga vonta volna le számadataiból és oszlopaiból azokat a következtetéseket, melyek a valutáris eltolódásokból adódnak s melyek bizonyára mindenkit jobban érdekelnek, mint olyan számoknak az összegyűjtése, melyeket minden érdeklődő amúgy is ismer a bel- és külföldi lapok közlése alapján. Nem tagadható, szerzőben is megvolt az igyekezet, hogy számadataira támaszkodva, továbbgondolja azt, mit a valuta-theoretikusok a háború előtt megállapítottak. Ez a törekvése azonban

teljesen meddőnek bizonyult, mivel közhelyszerű megállapításokon kívül érdemlegesen egyáltalán nem tud mondani, a mennyiben pedig mégis próbálkozik ezzel, teljesen sikertelenül teszi. Íme néhány feltűnően helytelen megállapítása :

A 34-ik oldalon ezt mondja. «A valuta alapja sohasem az arany, vagy az ezüst, hanem mindig a bizalom. Smith bankjegytörvénye ugyan a rideg érczre, a sárga aranyra van bázisozva, mert szerinte sohasem lehet több papírpénzjegy egy országban, mint a mennyi az arany- és ezüstpénz.» A 35. oldalon pedig hozzáteszi : «A háborús valutáris elmélet beigazolta, hogy a valutának sohasem lehet alapja az ércz, hanem mindig a bizalom.» Hogy a pénz értékéről alkotott e romantikus felfogást melyik írónál olvasta szerző, azt nem tudtuk megállapítani és így nem tudjuk, hogy kit compromittált vele, tudomásunk szerint azonban nincs olyan, a gondolkodást feltételező, «elmélet» elnevezésre méltó «háborús valutáris elmélet», mely ily labilis alapon igyekezett volna a háborús jelenségek behatása alatt valutatheóriát felépíteni. A második lapsussal a 65. oldalon döbbsen meg szerző. Arról szólván ugyanis, hogy Oroszország mellett Franciaország volt kénytelen legtöbb bankjegyet forgalomba hozni, ennek okait vizsgálván, többek között a következőket mondja : «A másik ok a bankjegyforgalom szaporítására Franciaországban a tömérdek sok külföldi kölcsön. Rendkívül nagy különbség van ugyanis a között, hogy a háborús kölcsönöket egy állam saját határain belül helyezi-e el, vagy pedig a külföld segítségét veszi-e igénybe. Ha népkölcsönök kerülnek emissiora, úgy a pénz az ország határain belül cirkulál, nem kerül külföldre és új pénzjegyek forgalomba hozása nélkül, vagy legalább is jelentékeny szaporítása nélkül lehet a háborút finanszírozni. Ha azonban lehetetlen a belső kölcsönök elhelyezése, úgy a külföld a felvett idegen kölcsönök ellenértékét rendszerint a hadiszállítások kiegyenlítésére fordítja, a kölcsönből kevés pénz kerül az adósságot felvevő országba. Ezért szaporodik egy olyan háborús ország bankjegyforgalma, a melyik nagy mértékben van a külföld segítségére ráutalva.» A legnagyobb mértékben hibás és a legkevésbé helytálló magyarázat. Franciaországban a bankjegyforgalom azért emelkedett oly nagy mértékben, mivel ott a pénzügyi hadviselésnek legjelentősebb forrása a jegybank. A rövid lejáratú kölcsönök és a főleg ezek convertálása által adódott hadikölcsönök távolról sem fedezték a hadikiadásokat és így a francia állam kénytelen volt jegybankját a milliárdoknak még mindig emelkedő mértékéig igénybe venni. E mellett azonban külföldi kölcsönök után is nézett. Ezek a külföldi kölcsönök a hadikiadásoknak jelentéktelen

részei. E külföldi kölcsönök, viszonylagos csekélységük ellenére, hatottak a bankjegyforgalomra, de éppen ellenkező irányban, mint a hogy' szerző le akarja azt vezetni. A külföldi kölcsönök ugyanis nem fokozólag, hanem csökkentőleg hatottak a bankjegyforgalomra. Egészen egyszerűen azért, mivel ha a külföldön nem sikerült volna pénzt szerezniök, úgy kénytelenek lettek volna a külföldön felvett összegek erejéig is a jegybankot igénybe venni, mi a bankjegyforgalom további szaporítását eredményezte volna.

A harmadik, de nem a legkisebb hibája szerzőnek az a bizonytalan magatartás, melylyel a Knapp-féle elmélettel szemben viselkedik. *Pénzügyi hadviselés* című tavaly megjelent könyvében kereken kimondta, hogy «a háború igazolta Knapp elméletét.» Ezen munkájában pedig két helyen is elítéli a Knapp-féle theoriát. A 110. oldalon ezt mondja: «Az az elméleti felfogás, mely a háború előtt főleg a Knapp-féle theoria hatása alatt fejlődött ki, hogy t. i. egy ország valutája szempontjából közömbös az arany, megdől, mert egy háborús országban a legjobb reserva a jegybank nagy aranykészlete.» A 118. oldalon pedig gondolkodási képessége iránt aggályt támasztó módon vág egyet Knappon. Szerbia elfoglalása után a Monarchia vezetősége 50 fillérben állapította meg a dinár átszámító cursusát. Politikai, meg gazdasági okok folytán azonban a dinár értéke a paritás értéke fölé emelkedett. Evvel kapcsolatban azután a szerző a következőket mondja: «Knapp szerint nem érhet többet a dinár 50 fillérnél, mert az állam ennyiben állapította meg és a gyakorlat még Knappal szemben is beigazolta, hogy a pénz annyit ér, a milyen a szükséglet az illető pénzértékben.» A Knapp-féle theoria egy mély és elvont jogi constructio, melyet tanítványai és követői most igyekeznek gazdasági alapra fektetni, úgy, hogy a Knapp-féle elméletnek gazdasági értelmezése egy új és fejlődőfélben levő tudományággá különült el, mely tudományágnak végleges megállapításai még nincsenek. Mindazonáltal, mind az alapelméletből, mind a továbbfejlesztők munkálataiból megállapítható az, hogy a Domány-féle ellenvetések semmiképen sem gyöngíthetik a Knapp-féle elmélet lényegét. Nekünk úgy tetszik, hogy szerző sem Knappot, sem magyarázóit nem ismeri, illetőleg nem tudta megérteni. Ez utóbbról utal az a körülmény, hogy pl. Bendixent, ki egyike a legkitűnőbbeknek mindazok között, kik valaha valutáról írtak, «jőnevű» jelzővel látja el. Nos, ha már Knapp munkájából nem is, úgy e «jőnevű» közgazdász írásából megtudhatta volna, hogy a jegybank aranykészlete, a paritás biztosításának céljából, a Knapp-féle elmélet szempontjából is fontos követelmény. Szerencsétlenül jár

szerző akkor is, mikor a dinár értékváltozása alapján akarja kétségbe vonni, e — hangsúlyozzuk — fejlődésben levő elmélet helyességét. Az a körülmény, hogy a katonai hatóságok Szerbiában requirálások alkalmával a dinárt 50 fillérben számítják át, semmiképen sem fedi Knapp könyvének első mondatában foglalt ama megállapítást, hogy «Das Geld ist ein Geschöpf der Rechtsordnung.» A dinár értékének megállapítása átmeneti intézkedés, mit véglegesnek nem szántak, úgy, hogy ezt érvül hozni fel a Knapp-féle elméletnek elvontságában kétségen kívül helytálló megállapításával szemben nagyfokú meg nem értésre utal.

Az a körülmény, hogy szerző egyoldalú és tudománytalan gondolkodásának bemutatására csak három példát hoztunk föl, nem jelenti azt, hogy többet nem tudtunk volna. Teljesen hibás helyek találhatók még szép számmal a könyvben, de a felhozottak a legfeltűnőbbek és azt hisszük, már önmagukban is elég indokot szolgáltatnak arra nézve, hogy szerző ne számítsa magát a nagy közgazdászok közé.

Fekete Miklós.

Nagy Endre elbeszélései.

Sienai Szent Katalin völgyénye. Irta Nagy Endre. Budapest, 1916, Singer és Wolfner kiadása. 8-r. 159 l. Ára 3 korona.

Nagy Endre, a budapesti cabaret-ek népszerű conférencierje, a maga kötete előtt is conférence-ot tart : novellái elé — s ez ma már szokatlan — előszót ír. Egy háborús visszaemlékezéssel kezdi. Hoszszabb időn át fegyveres szolgálatot teljesítvén a háborúban, több ízben látta, milyen szerető gonddal ragaszkodnak megmentett holmijukhoz az ellenség elől menekülő lakosok. Aztán így végzi : «Íme, itt van az én holmim is. Itt, a hadak útján, a züllött chaosban hogy kirakodom, talán duplán rikít szegénysége. Talán meg sem érdekelte, hogy kimentsem, de e világ-emésztő tűzvészben kinek-kinek a maga motyója a drága. Egy gyalultatlan rusnyák lócza és egy flandriai karosszék közös történetről mesél : a mikor még béke volt . . .»

A régi világban, száz évvel ezelőtt, az irodalom feje, Kazinczy, nevezte el az ifjú, törekvő, de tehetségtelen írókat «istenfiaknak», most ők maguk és pajtásaik végzik el ezt a földadatot : kétszeresen jól esik tehát Nagy Endrének ezt a meggyőzően szerény nyilatkozatát olvasnunk. Sietünk megnyugtadni az aggodalmaskodó szerzőt : elbeszéléseinek szegénysége korántsem olyan rikító. S még egy

aggodalmat oszthatatok el, de ez már nem a szerzőé, hanem a közönsége: Nagy Endre, az író, és Nagy Endre, a conférencier, nem egy, az utóbbi elhallgat, ha az előbbi kezébe veszi a tollat. Kötete nem élczek, tréfák, szellemeskedések gyűjteménye, s egyetlen elbeszélésében sem tűzi ki célul, hogy harsány kacajra fakassza könnyű szórakozásra sovár olvasóit. Tisztább eszközökkel, tisztább hatásra törekszik: meg akar indítani.

Hatás szempontjából nagyon különböző elbeszélések kerültek egymás mellé a vékonypénzű kötetben. Hol könnyed mosoly, csöndes derű, melyet a fájdalmas érzésnek reáhulló csöppje néha humorrá színez, hol melancholia, többször már-már áthajolva a sentimentalismusba, az a hangulat, mely az elbeszélések nyomában jár, általában bizonyos mérsékelt erejű lelki mozgalmak, s ha valamivel erősebb hatásra törekszik is — inkább a konikum irányában — nem szánt mélyen a lelkünkben. A fajtát szerető magyar öröme, hogy Párizsban megbecsülik a magyar lovat, s okosabbnak tartják, mint a francia születésűt, sőt azt mondják róla: il a du cœur (*La bête hongroise*); a férfi bánata, mikor egy évtized múlva újra találkozik egykori szerelmével, megsokszorozva most kis fiától, a kit ép úgy cserben hagy amannak leánya — a játékban, mint anyja őt a szerelemben (*Te is szenvedsz, fiam!*); a harctérről visszatért hadnagy, a ki feleségét nem találja otthon, mert az a Gerbeaudban mulat: (*A tartalékos hadnagy úr hazajön*): ezek legtipikusabb tárgyai.

A novellák nyilván a belőlük kiáradó érzelemhangulat kedvéért íródtak, mert anyaguk, maga a történet, a legtöbben kissé csakugyan szegényes. A kör ugyan, a honnan meríti őket, meglehetősen széles és változatos: párizsi emlékei és pesti tapasztalatai, katonáskodása és a háború forgatagai, olvasmányai és képzelete — de az események vagy nem kerekednek mesévé, mint az előbbieken és még jó egy párban, vagy ötletté zsugorodnak, mint p. o. a *Vogel Elza és a szerelem* címűben, mely egy kissé vontatottan és egyhangúan elbeszéli előzmények után abban a pointe-ban csúcsosodik ki, hogy a szép francia társalkodónő úrnőjétől kártyás vőlegénye adósságainak törlesztésére újabb, egyre nagyobb összegeket csikar ki, s azokat — mert az egész história csak mese — elküldi apjának Suresne-be, hogy tegye takarékbba. A történet önmagában nem hihetetlen, de — és ez rosszabb — az író nem tudja elhíttetni, nem mélyíti el pszichológiailag.

Van a kötetben több igazi elbeszélés is, de ezek is mind kissé a könnyebb végéről fogják a dolgot. Legnagyobb követeléssel, és méltán, az első novella lép föl, melytől a kötet is címét vette. *Sienai*

Szent Katalin vőlegénye legenda, s nagy érdeme, hogy elkerüli mind a mesterkéeltség, mind a cynismus veszedelmét. Nem a hitetlen Anatole France modorában készült, a ki grotesque komikumot fejt ki a vallásos érzés nyilvánulásaiából, hanem egyszerűen, sőt a közép-kor szelleméhez stíluszerűen mondja el az ifjú Tuldo lovag megtérését, — de magát a nagy lelki conversiót csak jelzi, s helyette itt is az előzmények kiszínezésére fordítja erejét. Az *Eltörött az étagère* című hosszabb lélekzetű novella szintén rászolgál a figyelemre. Érdekes költői földadatot tűzött maga elé: a veszedelmes korba lépő tisztes-séges úri asszony megtántorodását rajzolja, a ki azonban rögtön az első pillanatban, mikor a szerelem hatalmába ejti, elmenekül a veszedelem elől. De maga a lelki válság itt is pusztán érintve, sőt csak sejtetve van, a novella legnagyobb részét az előzmények és a külsőségek foglalják el, melyeknek a tulajdonképeni földadathoz nincs közük. A lélektani érdek hiányát az író az ügyes szerkezettel pótolja: az asszonyt egy idegorvos fogadószobájában mutatja be, s a történeteket fokozatosan, mozzanatról-mozzanatra ismerjük meg, a mint a *hósnő* az orvosnak — a ki egyébként igen passiv és nem valami fölényes értelmű ember — sorban föltárja. Ha Nagy Endre technikai biztosságát az emberi lélek mélyebb ismerete és gazdagabb képzelet támogatta volna, értékes novellát írhatott volna.

Általán a képzelő erőnek fogyatékoságát sínylik meg leginkább Nagy Endre elbeszélései. Vannak művészi adományai: ötletei és hangulatai, ízlése és mérséklete, technikája és elbeszélő készsége, de a hangszer, a melyen játszik, nem tökéletes: egy pár húr hiányzik róla. A szerző mint elbeszélő nem tartozik azok közé, a kik magasan kiemelkednek az átlagból, de viszont nem is vész el benne észrevétlenül, s ha egyik novellája sem elégt ki teljesen, viszont egy sincs, a melyben egy vagy más figyelemreméltó vonás ne akadna. Sok nyomot nem hagynak lelkünkben, s némelyiket talán üresnek is érezzük, de a kötet nem azok közül való — pedig ezek száma újabban elég tekintélyes — a melyeknek elolvasását megbántuk.

r. r.

A beszéd művészete.

Hegedüs Gyula: *A beszéd művészete*. Budapest, Singer és Wolfner, 1917.
8° 126 l. Ár 2.50 K.

Sok mindenféle *tan* után eljutottunk a beszédtanhoz is. Nem a régi szónoklattant kell érteni ez új tudományon, hanem az értelmes és szép magyar beszéd tanítására s a magyar beszéd leromlásának

reparálására irányuló törekvések foglalatát. Eleink úgy gondolták, hogy a beszélés képességét Isten adja kinek-kinek, egyiknek nagyobb, másiknak kisebb porciót juttatva belőle, s ez adomány fejlesztésére ők csak kivételes esetekben gondoltak, míg könyvünk szerzőjének szeme előtt beszéljavító czélzatának eredményeül minden magyar ember eszméltetése lebeg. Főként a magyar beszéd romlása készítette könyvének írására, melyet kedves volt tanára, Paulay Ede emlékének szentel. Bizonyára érdekelni fogja a magyar nyelvnek minden barátját, miként vélekedik e romlás okairól s orvoslásának módjairól a magyar színpadnak magyarul legszebben beszélő művésze, ki mögött negyedszázadnál hosszabb színészi s 12 évi tanári munkásság áll s ez idő alatt hivatásszerűen kutatta a magyar beszéd romlásának okait.

Hegedűst különösen az ejtette gondolkodóba, hogy ennek a szónokló, politizáló, toastozó nemzetnek 50 %-a hibásan beszél magyarul. Ennek két főokát látja: «organikus hibát (száj, respective nyelvalkotási hiba) és a félszeg szokást. Mindkettő kicsikorban volna gyógyítandó és részben gyógyítható. Az első nagyon nehezen és nem mindig biztos sikerrel, a második könnyen és biztosan». A magyar beszéd rontása már a gyermekkorban kezdődik. A szülő, a helyett, hogy a gyermek hibás kiejtését igyekeznék javítani, maga is gyermekesen elváltoztatott szavakat gügyög neki. Az intelligens osztály már igen korán kezdi gyermekeinek idegen nyelvre tanítását s különösen az angol és francia nyelv tanulása hat károsan a gyermek magyar kiejtésére. «Az angol nyelv bizonyos leptető, több betűt egybehúzó sajátossága teljesen ellentétben áll a magyar nyelv minden betűt markánsan kiejtő tulajdonságával. Az angol alig mond r-et. A fejlődő gyermek nyelve nem gyakorolja eleget az r-betűt. A nyelv ellustul, sőt meggyőződésünk, hogy training hiányában el is hízik. A francia nyelv orrhangjai és a mindig megtört r-betűk ép ilyen károsan hatnak a gyermek magyar beszédének, tehát anyanyelvének helyes fejlődésére». Ilyen irányban hat később az iskola is, egyfelől a syllabizáló tömegolvasással, másfelől a plastikus szóformálás és kiejtés elhanyagolásával. A baj orvoslását a szerző az iskola vagy az önművelés dressurájától várná s ennek támogatására szánta könyvét. Először a beszéd technikai alapjáról, a helyes hangképzésről s a tiszta kiejtésről szól, majd a helyes hangsúlyozásról s a tárgyhoz illő, hatásos előadás eszközeiről és módjairól. Végül a könyv nagyobbik felében gyakorlatokat közöl útmutatásul, a hangsúly, az értelmi szünetek s a lélekzetvétel helyeinek megjelölésével s a kellő hangszínezésre irányító tartalmi megvilágítással.

A könyv ellen bizonyára sok kifogásuk lesz a czéhbéli phonetikusoknak, a kik igen könnyen megállapíthatják az elméleti részekben az autodidakta csetlését-botlását. A magyar beszéd tisztaságának féltő szeretete igen rokonszenvesen hat; de míg a nyelv romlásán panaszkodik a szerző, az ő lovai is zabba csapnak, ő is sokat vét a nyelvtisztaság ellen s egymást éri nála a tömérdek idegen szó s a sok lompos és nyers mondat. Gyakran kísért a túlzó színészi phraséologiának egy-egy foszlánya is különben okos és ízléses előadásában. Itt-ott valamelyes túlzó, szinte zabhegyezés számba menő fontoskodás hangzik ki soraiból. Ilyen, mikor Kossuthról azt fejtegeti, hogy híres júl. 11-iki beszéde alkalmával talán szándékosan sápadt el, «megjátszotta a percz irtózatosságot» (69. l.), holott tudjuk, hogy Kossuth e beszéd elmondása előtt beteg volt s így fölösleges volt játszania a sápadtságot. Ugyanígy, midőn azt veti föl, hogy Kossuth szavaiban: «annyi energiát a kivitelben...», keserű bölcsesség, szörnyű jövendölés van, mintha egy aggódó hang vibrálna a sorok közt. Hisz Kossuth volt a legvérmesebb optimista; hogy' lehetett volna neki kétsége ezekben az őt is elragadó és meglepő forró pillanatokban? A magyar retorikai munkák irodalmának felsorolása meglehetősen hézagos és sorában a derék Fábíán Gábort Fábíán Gyula néven említi. A gyakorlatokul szolgáló beszédek exegesisé is inkább szószaporítás, mint valami világos és eszméltető magyarázat.

Sem a könyvtől, sem a módszertől nem várhatunk valami sokat, mert mindegyikkel szemben vannak kételyeink; de mindenesetre örömdetesnek látszik, hogy az ország egyik legnépszerűbb és legértelmesebb művészenek ajakáról a magyar nyelvnek ilyen meleg, bensőséges szeretete s a magyar beszéd tisztaságának ily rokonszenves féltése és gondja szól e könyvben hozzánk.

l. —

Beke Manó könyve.

Dr. Beke Manó: *Differenciál- és integrálszámítás.* II. kötet. Budapest, Franklin, 1916, 456 o.

A felső mennyiség-tan magyar szakirodalmában König Gyulának 1887-ben megjelent *Analysis*e új korszakot vezetett be. Ez a mű ismertette hazánkban legelőször a matematikai tudomány nagyszabású újabb fejlődésének rendszerét és megalapította a pontos kutatás segédeszközeinek classikus tárgyalásával azt az iskolát, melynek amnyi kiváló képviselője gazdagította azóta értékes mun-

kálatokkal a tudományos mennyiségtant. A Budapesti Szemle 1911. évfolyamában (146. kötet, 473—477. o.) bemutattuk a czímben említett kézikönyvnek 1910-ben megjelent első kötetét és megadtuk azokat a szempontokat, melyek alapján Beke munkájában az *Analysis* méltó és mai nap szükséges folytatását üdvözölhetjük. A műnek második és befejező kötetét türelmetlenül vártuk és most örömmel jelenthetjük, hogy a mai nehéz viszonyok ellenére a közelmúltban teljessé lett ez a maradandó alkotás, mely sok ideig a felső mennyiség-tannal foglalkozó egyetemi ifjúságunknak és a matematika magasabb fejezetei iránt érdeklődőknek vezető tankönyve, a magyar matematikai irodalom legbecsesebb kincseinek egyike lesz. A kétkötetes munka tankönyvnek készült, de már első megtekintése is meggyőző arról, hogy ennél jóval többet nyújt. A bevezető fejezetek kimerítő és a tudomány mai állását követő tárgyalása mellett szerzőnk könyvébe szövi azokat a finomabb vizsgálatokat is, melyek az olvasó további tudományos foglalkozását megindíthatják. Ez a minden ízében *modern* kézikönyv nagy hozzáértéssel és pædagógiai érzéssel hosszú évek lelkiismeretes tanító munkája során összehordja az infinitesimálszámítás alapköveit és bőséges bepillantást ad (különösen *Feladatok és Gyakorlatok* című részeiben) a tudományos részletkutatás újabb, fontosabb problémáinak köreibe is. Szerencsésnek mondható az a kezdő matematikus, ki ebből a tankönyvből merítheti bevezető tanulmányait; Beke könyve azonban nemcsak első ismeretei megszerzésében, hanem a tárgyra való elmélyedésében, egyetemi tanulmányainak befejezése után is segítségére lehet.

Az első kötet az egyváltozós függvény infinitesimálszámítási elemzését és gyakorlati alkalmazását tárgyalta, a második kötet a többváltozós függvény és a többszörös integrál tanába, ezeknek széleskörű geometriai alkalmazásaiba, továbbá a végtelen sor és a végtelen függvéynsor elméletébe vezet be, 17 fejezetben. (A XVII. fejezetben olvassuk Fejér Lipótnak a Fourier-sorok elméletében új irányokat jelző nevezetes kutatásai első magyar nyelvű tankönyvszerű ismertetését.) A második kötet függelékeképpen a feladatok és gyakorlatok rovatának nagyértékű bővítését és továbbfejlesztését nyerjük; a munka végén mind a két kötetre kiterjedő részletes tárgy- és névmutató található. Mint az előző, úgy a második kötet egyes fejezetei is nagy gondossággal egybeállítják a vonatkozó irodalom legfontosabb termékeit és ilyen módon előkészítik a további tanulmányozás lehetőségeit. A könyvnek megszabott terjedelme magyarázza, hogy szerző eredeti tervét, mely szerint a complex változók függvényeinek rendszeres elméletét és számos egyéb fontos részle-

tet a második kötet anyagába felvenni óhajtott, nem valósíthatta meg; nélkülözzük továbbá a differentialegyenletek tanába való hasonló, modern alapokon nyugvó tankönyvszerű bevezetést. Annak a reménynek adunk e helyen kifejezést, hogy szerzőnk ezeknek a fejezeteknek megírására is megfelelő alkalmat fog találni.

Beke előttünk levő könyvével értékesen gazdagította matematikai tankönyveinek azt a sorozatát, melylyel az elemi iskolai foktól kezdve a tudományos fokig magyar mennyiségtani szakirodalmunkban a legnagyobb elismerésre számíthat. Úgy véljük, hogy ennek — a külföldön is ritka — körülménynek kiemelésével távolabb álló körök érdeklődését is felkelthetjük szerzőnknek matematikai tankönyv-irodalmunk terén folytatott érdemes tevékenysége iránt.

—27—

Alkalmai cikkek Aranyról.

A nagy évforduló a cikkek özönével árasztotta el Arany alakját. Irodalmi egyletek, intézetek, iskolák, folyóiratok és napilapok sorban letették koszorúikat szobra talapzatára. Mennyi sajtóhíba a szalagok föliratain! Meglepő, mint kezd e cikkekben szerteszét indázni az az ellenőrizetlen mondat, hogy Arany «képelete szegényes». Ily állításoknál elkelne legalább némi különböztetés, különben az olvasó abba a tévhitbe sodródik, hogy Gretchen alakja szegényes képzelet műve Jules Verne phantasmagoriái mellett. Pedig mi azt hisszük, az egy *Bovaryné*-ban hatalmasabb munkája él a képzeletnek, mint Dumas összes műveiben. Más természetűt igen, de nem tudunk csekélyebb képzeletet látni Péchy Simon és Kassai kancellár rajzában, mint a rab Ráby kalandjaiban. Aranynál ez az ítélet az 'epikai hitel' tanára támaszkodik, mintha Arany nem tudott volna némi alap nélkül költeni. Igaz, ragaszkodott a hagyományhoz, — de ha ez szegénységet jelent, akkor Shakespeare is vajmi szegény költő, hiszen minden egyes művének ismerjük forrásait. Arany megbecsülte a hagyománynak még morzsáit is; de ez nem azt jelenti, hogy nem tudott a maga lábán járni. Az a néhány sor, melyet a krónikákban Záchról vagy az *Utolsó magyar*-ról olvasott, nem rejt magában remekművet, s ennyi alapot Jules Verne is összeböngészett a maga képzelgéséhez a napilapok *Furcsaságok* rovatából. A ki Aranyról ilyet állít, az elfelejti az öreg Toldinét Piroskával, a két Benczét, Rozgonyit és házatáját.

Életrajzi adatok dolgaiban is számos tévedést találni oly pontokra nézve is, melyek régen tisztázva vannak. A *Pesti Napló* tár-

ezájában Arany irodalomtörténetéről szólva, azt írja, hogy Szász Károlylyal együtt kezdett olvasókönyvet szerkeszteni; ez téves, ez a tanártársa Szilágyi Sándor volt. Ugyanott Kosztolányi Dezső néhány jó nyelvi megjegyzés között azt mondja, hogy a költő valószínűleg már 1842-ben elkészült *János király* fordításával; ezt semmi adat sem támogatja; még 45-ben nem ilyen nyelven szól az *Új görög dalnok* énekének első fordítása. Halász Imre a *Nyugat*-ban az Arany-család tagjairól állít össze közismert adatokat, de abban téved, hogy az Arany-szobor Piroskájához a költő unokája lett volna a minta. Piroska akkor már nem élt. A szobor nem a költő unokáját, hanem Széchenyi István unokájának alakját másolja. Az ilyesmi nyilván apróság, de annál könnyebb volna kikerülni. Mindez élesen mutatja egy Arany-életrajz érezhető hiányát.

Egy-két közlemény apró életrajzi adatokat tár föl. Szendrey Zsigmond Ercsey Sándor leveleiből közöl kivonatokat; tartalmuk ismerős a költő válaszaiból. (*Irodalomtörténet.*) Az *Irodalomtörténet* s a *Figyelő* Rozvány György visszaemlékezéseiből közöl egyetmást. Rozvány adatait a legnagyobb óvatossággal kell fogadni. Ő a fiatalkori ismeretség melegségét egyoldalúan színezte ki; a költőnek hozzáfirt levelei tegeződők ugyan, de nem valami bizalmasak. Vele Arany, mint e cikkben Rozvány maga is mondja, csak az iskolai szünetekben találkozott, mert György nem élt a szülei háznál. A költő ott inkább a másik fiúval, Andrással volt együtt, kinek haláláról egy verse is van; de ez sem volt barátság, még kevésbbé a Györgyhöz való viszonya. György tisztelője volt a költőnek s az embernek egyaránt, de adatai nem igen állják ki a kritikát. Gyöngyösy Lászlónak arról beszélt, hogy a serdülő Aranynak egy verse megszüntette a választási korteskedést. Csak ő lehet a forrása annak a Gyöngyösynél közölt mende-mondának, hogy a *Koldus ének*-et a költő 1850-ben Szalontán egy kénmek tartott német kocsmáros szobájában felolvasta volna (Gyöngyösynél). Egyik terjesztője volt a Hévar Csotó Gyuriról szóló cigány-búcsúztató versnek, mely lélektanilag világosan megtagadja a gyermeki eredetet. Az alapötlet, hogy a cigányt szerszámai siratják el, a tréfásan beszótt oláh 'szuflla', 'murit', felnőtt embernek, még ha cigánynak is, kigúnyolása: bajosan illik 10—13 éves gyermek szájába. Az ilyen utólag sarjadzó anekdotákkal le kell számolnunk; nem veszünk velök semmit. Azt a diák-kalandot, melyet Rozvány nyomán Márki Sándor most közöl, Arany maga megecfolta. Rozvány verset is írt arról, mint biztatja Arany diák-társait szilaj mulatságra, csak hogy a régen híres, most vak öreg cigány a maga képzelt hatásában gyönyörködhessek s mint dorgálja

meg aztán az iskolaszék e felbujtásért az osztály első tanulóját. Rozvány e versét nyomtatásban megküldte a költőnek, a ki nem hagyta ezt megjegyzés nélkül. A kis füzet címe: *Arany János serdülő kori élménye, kortársa Rozvány Györgytől*. Kézirat ünnepelt költőnk személyes ismerősei, barátai és a nagyszalontai iskola-növendékek számára. — Arany az utóbbi szavakat aláhúzta s ezt írta melléjük: *ebből ugyan keveset tanulnak és az sem igaz*. A füzet hátsó borítékára pedig: «Ez az egész história *nem igaz*. Iskolaszék vagy presbyterium előtt soha sem állottam, semmiféle kirugásért, pedig talán érdemlettem volna, mert nekem is voltak *vad* éveim, a magam csendes módja szerint. De akkor az ilyen nem került iskolaszék elé, a *rector* maga elhanyagolta a fiún, a kit rajta kaptak, a hat vagy 12 vesszőt. De rajtam ez sem történt . . . »

Ez eset tanulságával kell bírálnunk a később világgá röppent Rozvány-adatokat. Egy bőbeszédű ember áll itt, a ki a költő életrajzának forrásává akarja magát avatni. A hamis vonásoktól óvakodni kell, mert az egész képet meghamisítják.

Bámulatos, mennyivel könnyebben terjednek a tévedések az igazságoknál, akárcsak a betegségek az egészségnél. Ignotus márczius elsején azt írja a *Nyugat*-ban, hogy Aranyban „népiességet meglepő keveset” találni, s hogy ő „a paraszti magyar nyelvhez tér vissza” — s márczius 16-án már a *Pesti Napló*-ban olvassuk Kosztolányi Dezső tollából, a *János király* fordításáról, hogy «a szinpadról a tiszta parasztnyelv hangzik. Nem a *népies*». Arany bizonyára nem hajhászta a szemen-szedett, zsírtól csepegő szólamokat, nem kötötte alakjait tetőtől-talpig dohány-zaccokba, s nagyon nem szerette Tóth Kálmán verseiben az örökös fokost meg árvalányhaját. De azért ezt a különbséget nem értjük jól ilyen kevés szóból. Ha az Aranyé paraszti nyelv, a Petőfié és Jókaié sem más, sőt az erdélyi és egyéni íz leszámításával Keményé sem. De hol van hát akkor az úri magyar nyelv? *Toldit* minden ízében megérti a nép, de a paraszt nem úgy beszél, a mint *Toldi* írva van. Ignotus rögtön utal a költő nyelvgeniusára, de azért a «paraszt-nyelv» kitétel veszedelmes kategória, mely, mint a példa mutatja, furesa következtetésekre bátoríthat.

Ignotusnak egy másik állítása is bővebb megmagyarázást kívánna. Hogy Arany műveiből igen kevés szállt a nép ajkára, igaz, — de az ő magvas és hosszú lyrai költeményei nem is arra valók; a nép Petőfinek is csak népies formájú szerelmi dalait tanulta el. Arany kisebb, vidám epikai munkáinak (*A bajusz*, *A fülemile*) meséje, — a verses alak hosszú erre — Szendrey Zsigmond közlése szerint, ma is él Kőrösön, már pedig e vidékről nem ismerős ez adomák régiebb

formája, s nagyon valószínű, hogy ezek ott Arany verseiből szivárogtak a nép közé, hiszen ezek a versek népi zamatúak, és — kalendáriumokban jelentek meg. S ez a körülmény az, a mi e jellemző tünet magyarázata. Irodalmunk keveset gondol a néppel, íróink népies művei sem jutnak el a néphez. Aranynak nem volt eddig olcsó kiadása; az *Olcsó Könyvtár* és a *Magyar Könyvtár* igazán olcsó füzetei ismeretlenek a nép előtt. Arany László kiadta a népek való műveket 4 krajczáros képes füzetekben, de Ráth Mór elrejtette azokat, mert azt képzelte, hogy az ő drágább kiadásaival versenyeznek. A *Jó könyvek* vállalata pedig nem kész jeles munkákat válogatott össze, hanem kétséges sikerű újakat íratott. Az érintkezés e hiánya bizonyára legerősebb gátja költőink terjedésének a nép közt, ez által nemzetünk nagy irodalmi tőkéje szinte gyümölcsözetlenül hever.

De e megjegyzések már igen is hosszúra nyúlnak. Még csak Babits cikkeire nem nyomhatunk el néhány megjegyzést. Babits már a *Nyugat* 1910. évi folyamában közölt egy meglepő cikket *Petőfi és Arany* címen. Ebben ilyeneket ír: «legmélyebb hajlamai és nézetei Petőfit tökéletes nyárspolgárrá teszik»... «a nyárspolgári élethez hozzátartozik, hogy a fiatalság kitombolja magát»... «élete teljesen az uralkodó erkölcs alapján áll». (Aranyé nem?) «Aesthetikai ízlése korlátolt és naiv.» — «Ezzel szemben az agyonsebzett lelkű decadens költészete fátyolos» — «ilyen az Arany Jánosé is.» Petőfinek *Arany kalászszaal ékes rónaság* verse «a nyárspolgár ragaszkodása a földhöz, a melyen született, s a fajhoz, a melyből született». Heve nyárspolgári gyűlölet az előkelők és minden aristokratizmus ellen». Ellenben Arany érzése a mult iránt ... «aristokrata vonás».

Most Babits két cikket is írt Arany emlékére. Az *Új idők*-ben azt írja, hogy «Toldi még nem jellemző, önálló munkája Aranynak: Petőfi visszhangja ez» — de a mellett «Toldinak már van valami aristokratikus mellékíze, Petőfitől teljesen idegen.» Ebben Babits — megfélekezve Ilosvairól, — a *nagyfalusi* nemes Arany büszkeségét látja. — *Bolond Istókról* azt írja, hogy abban a költő a szabadságharcz után «negrajzolja a parasztot, a letűnt korszak ideálját, a maga egész sívár, szomorú, kiábrándító realitásában». Mi a *Bolond Istókban* csak a sors ellen éreztünk elkeseredést, az egyes személyek ellen soha. Ily fölfogással akár azt lehetne mondani, hogy *Toldi*-ban a költő a magyart gyávának és gyöngének rajzolja, mert a bikát sem tudja megfékezni, a cseh vitézt sincsen a ki legyőzze.

Nyugatheli cikkében nagy feneket kerít az *Epilogus* első versszakai magyarázatának. Hogy Arany költeményeiből ki lehet olvasni lélektani életrajzát, az nem ujság, inkább ujság az, hogy e vers vers-

tani alakja «hanyagúl népies és művésztetlenül egyszerű». Babits az egész verset úgy nézi, mintha «czéltalanul fűzögetett ötletből» csak véletlenül kerekednék verssé. Pedig maga mutatja ki, s ezt finom érzéssel, hogy «az associatio természetes logikája szerint három részre tagolódik» az egész : a jelen realis rajzához, a jelen elégületlenségnek s a vágyakban való kéjelgésnek rajza járul ; s e három szakasz mindig ugyanazon sor visszatérésével kezdődik. Mindez aligha lehet oly véletlen, minőnek Babits érzi. Két régi költői képnek a fölmerülését is kiemeli, azzal, hogy ez itt 'nem friss kép' 'csupán idea'. Aranynál nem egyszer találni azt, hogy az érzés felújulása visszahozza magával a képet is. E versben sem csak a tüske közül szedett virág és a rab gólya képe ily visszatérés : az egész költemény ilyenfel újuló motívumokból szövődik, azért *Epilogus*, a költő egész életét összefoglalja benne. *Nessus véré*t az *Ártatlan dacz* említette, a főtitkárság volt neki a Dejanira-palást ; töredék munkáit nem egyszer siratta, *Bolond Istók* II. énekében is. A független nyugalom vágya sugallta a *Hoc erat in votis*-t, a csöndes fészek és családja képe az *Itthonra* mutat vissza, kertészkedő kedve a *Vágyra*. Arany egész életét összefoglalta e versben a régiekkel rokon képekben. Már ezért sem jegeczülhetett a költemény olyan véletlenül. (Az első versszakok rajza a pesti liget s az Andrásy-út képe, nem a szigeté, hol akkor még nem rohogtak kocsik.)

Még csak egyet! A hirlapok czikkeiben sokszor oly kedveskedéssel tractálják Aranyt, mint egy gyámoltalan, tehetetlen nagypót. Nem veszik észre, hogy ez a sok «drága öreg nagyúr» s egyéb efféle legalább nem «stylusos» azzal szemben, a kivel oly kevésé ismerősek, s a kiről oly hévvel bizonygatják, hogy *paraszt* volt?

ZRINYI A KÖLTŐ TANULÓÉVEI.

Nagy tettekre és alkotásokra hivatott egyéniségekben a kimeríthetetlen változatossággal csoportosuló szellemi erők rendszerint egy irány szolgálatába lépnek. Ritka kivétel az olyan eset, a mikor egyszerre több téren egyenlő hatással érvényesülnek. Kétségtől a legkritikábbakhoz tartozik, vagy talán épen-séggel egyedül áll az, a mi Zrínyi «a költő» személyében jelentkezik, a ki mint hadvezér, államférfiú és költő nemzeti múltunk nagyjainak három sorozatában egyenlő jogcímen foglal helyet. És tevékenységét mind a három téren szoros kapocs köti össze: a magyar föld, a magyar faj, a magyar nyelv lángoló szeretete, a melynek hőfoka magasabbra, mint az ő életében és műveiben, alig emelkedhetik.

Könnyen érthető tehát, hogy míg emlékezete a nemzet politikai és irodalmi süllyedésének gyászos idejében a feledés homályába elmerülni látszott, az újjászületés hajnalának legelső sugarai az ő nevét fénynyel övezték.

A magyar nyelv és irodalom restaurátora, Kazinczy Ferencz, rendezte sajtó alá művei második kiadását. A *Hymnus* és a *Szózat* szerzői megragadó költeményekben hajtották meg előtte a magyar költészet lobogóját.

Ezzel nemzeti cultus tárgyává avatták Zrínyi Miklóst.

Az æsthetikusok hosszú sorozata: Arany, Beöthy, Greguss, Gyulai, Négyesy, Salamon, Széchy, Toldy stb. tanulmányozták költői műveit. A közelet kiváló tényezői: gróf Andrássy Gyula és Wlassics Gyula méltatták államférfiúi jelentőségét. Jeles katonai szakférfiú: Rónai Horváth Jenő tábornok fejtegette hadtudományi dolgozatait. Az Akadémia és a Kisfaludy-Társaság vetélkedve gondoskodtak munkáinak kritikai kiadásáról. A magyar irodalom legterjedelmesebb életrajzát,

Széchy Károly ötkötetes, gazdagon illusztrált könyvét szentelte neki a Történelmi Társulat.

Azonban a tanulmányozás és kutatás forrása nem apadt ki. Csak nem rég jelölte ki Beöthy Zsolt a helyet, mely az epos világirodalmában a Zrinyiászt megilleti. Imént hívta elő Takáts Sándor az ismeretlenségből, és mesteri alakítással megelevenítette Lobkovitz-Poppel Éva alakját, ki mint Batthyány Ferencz hitvese: idegen nőből gondolkodásban, érzésben, cselekvésben magyar asszonygyá lett, és a kiről most tudjuk meg, hogy az árvaságra jutott Zrinyi Miklóst a szülői gyengédség melegével árasztotta el.¹

Habozás nélkül róhatja le e fenkölt lelkű nő emléke iránt Zrinyi minden tisztelője a kegyelet adóját, a nélkül, hogy meg kellene vonni attól, kinek már korábban osztályrészül jutott.

Zrinyi Miklós élet- és jellemrajzainak írói, a mélyelméjű Salamon Ferencz nyomaiba lépve, Zrinyi egyik gyámjának, Pázmány Péternek a saját alkotásaiból és műveiből kisugárzó dicsőségét azzal is gyarapították, hogy gyámfia szellemi fejlődésére gyakorolt irányadó befolyását magasztalva értékelték.

Most a gyámok ellen egyetemlegesen azon súlyos vád emeltetik, hogy «ők csak a birtokok kezelésével és elkezelésével foglalkoztak, a tanítás és nevelés dolgát Poppel Évára bízta», ki ezért «Zrinyi Miklós nevelőanyja» czímével ékesíttetik föl.²

Ezen merész állítással szemben időszerűnek vélem hozzájárulni Zrinyi Miklós tanulóéveinek megvilágításához, okmá-

¹ Tanulmánya Zrinyi Miklós nevelőanyja cím alatt a Budapesti Szemle 1916 augusztusi, szeptemberi és októberi számaiban jelent meg.

² Kötelességem már itt jelezni Takáts Sándornak hozzám intézett magánlevélben tett kijelentését, hogy vádja nem érinti Pázmányt, a ki — úgymond — a Zrinyi-árváknak «nem volt gyámja». Noha tanulmányomban kimutatom, hogy Pázmány a gyám tisztét viselte és betöltötte, Takáts felfogásának subjectív jóhiszeműségét fönntartás nélkül elismerem. Takáts egyik jegyzetében így ír: «Megszokott dolog nálunk, hogy a Zrinyi-fiúk neveltetését teljesen Pázmány Péternek tulajdonítják. Írott bizonyíték azonban erre nézve idáig nem került napvilágra.» Meg kell állapítanom, hogy senki sem tulajdonította a Zrinyi-fiúk neveltetését teljesen Pázmánynak; természetesen olyan bizonyíték, melynek alapján Zrinyi Miklós neveltetését teljesen Pázmánynak lehetne tulajdonítani, ezentúl sem fog napvilágra jutni.

nyok fölhasználásával, melyekből azt a tényt kell megállapítani, hogy a nagy név örökösének nevelése és jövője iránt nyilatkozó nemes érdeklődés tekintetében sem Pázmány Péter, sem Poppel Éva nem múlta fölül II. Ferdinánd királyt.

I.

Gróf Zrinyi György 1626-ban, noha csak huszonnyolcz éves volt, a horvátországi bán, királyi főlovászmester és vezérló főkapitány méltóságát viselte. Mikor ezen év elején magyar és horvát csapatokat készült Wallenstein táborába vezetni, halálsejtelmekkel lelkében tette meg intézkedéseit. Mivel nejét néhány évvel azelőtt elvesztette¹ és családjának ő volt egyetlen nagykorú sarja, aggódva gondolt két fiának, a nyolcz esztendő Miklósnak és az egy esztendővel fiatalabb Péternek jövődj sorsára. Pártfogót keresvén számukra, Pázmány Péter primáshoz fordult, a kihez, mióta általa a katolikus egyházba vezetett, fiúi hódolattal ragaszkodott. «Az én árva fiaimat — írja neki — Nagyságodnak alázatosan ajánlom; legyen Nagyságod patronusuk, az mi Nagyságodtól az irgalmasság cselekedete leszen.» Tőle várta azt is, hogy a Muraköznek, a hol birtokai terültek el, a török betörések ellen megoltalmazása ügyét fölkarolja. «Tudom — úgymond — Nagyságod a megromlott magyarságnak jóakarója!»²

Halálát nem lelte ugyan a csatatéren, de a táborban dülő ragályos kór előidézte. Pozsonyban gyógyulást keresvén, ott 1626 december 17-én végrendeletet alkotott, mely ekkorig az Országos Levéltárban felhasználatlanul lappangott.³

A halál küszöbén álló főúr uralkodóját «az élő Isten szerelmére alázattal kéri, hogy tekintetbe véve a hűséges szolgálata-

¹ Ezt biztosan következtetjük abból, hogy Zrinyi György nem tesz róla említést végrendeletében.

² 1626 február 2-ikán Bécsből kelt levele a primási világi levéltárban.

³ Salamon Ferencz úgy vélekedett, hogy Zrinyi György végrendelet nélkül halt el. (*Zrinyi Miklós ifjúsága* című korrajza a *Koszorú* 1864-iki évfolyamában, majd *Kisebb történeti dolgozatai* között 1875 jelent meg.) Tőle vettem át magam is ezt a téves állítást. (*Pázmány Péter* 1886-ban megjelent életrajzában. 272.) Széchy nem ismerte a végrendeletet. Takáts nem szól róla.

tokat, melyeket elődei és ő maga is az osztrák háznak és az országnak tettek, fogadja fiait kegyelmes atyai gondoskodásába, nevelje őket Isten félelmében és a katolikus vallásban, hogy ők is, miután fölnőttek, Istennek és az egyháznak, a királynak és a hazának hasznos szolgálivá váljanak».

A királynak mint legfőbb gyámnak rendeli alá gyermekei öt főgyámját (supremos tutores). Ezek a következők: Pázmány Péter, kit «szerelmes apjának» (amantissimum patrem meum) nevez, Trautmansdorf Zsigmond horvátországi főkapitány, Domitrovics Péter zágrábi püspök, Patacsics István horvátországi báni helytartó és Mikulics Tamás királyi ítélőtáblai bíró. E mellett egyik hadnagyára, Batthyányi Ferenczre bízta összes birtokai kezelését, úgy azonban, hogy a gyámoktól függjön».¹

Kétségtelennek tekinthetjük, hogy Pázmány, ki akkor Pozsonyban tartózkodott, nemcsak a vallás vígasztalásaiban és megszereiben részesítette, hanem intézkedéseiben tanácsával támogatta a haldoklót, rendelkezéseit helyeselte és az azokban szemei előtt lebegő szándékainak megvalósítása iránt megnyugtatta.

Hogy Zrinyi György gyámokat feltűnően nagy számban jelölt ki, a különféle érdekek magyarázzák meg, a melyeket meg kellett óvnia. A zágrábi püspök a Zrinyi-birtokokon inént visszaállított katolicismusnak, a német generális a török betörésektől fenyegetett váraknak és uradalmaknak, a két horvát úr a birtokjogoknak megoltalmazására volt hivatva; Pázmány pedig arra, hogy az árvák nevelését katolikus és magyar szellemben irányítsa, a közpályán való előmenetelök útját előkészítse.

A király Zrinyi Györgynek egy-két nappal a végrendelet elkészítése után bekövetkezett kimultáról és utolsó kéréséről értesülván, készséggel elvállalta az árvák fölött a legfőbb gyám tiszttét, a melynek kötelességeit egy évtizeden át gondos lelkiismeretességgel teljesítette, a miben a dynastikus érdek föl-

¹ A pozsonyi káptalan két tagjának közreműködésével alkotott végrendelet eredetije a káptalani levéltárban helyeztetett el, a hol azonban nem volt felkutatható. Egykorú másolata az Országos Levéltárban. Cancelláriai osztály. Particulares. 1626 év 2. szám.

ismerése mellett a hála és részvét sugalmazásának is része lehetett.

A legelső lépés, a mit tett, Pázmányhoz intézett fölhívása, hogy a két árva nevelése (*educatio pupillorum*) és birtokaik kezelése tekintetében javaslatokat terjesztszen elő.¹

A primás fölterjesztése nem maradt fönn. Azonban tudva azt, hogy az ő szava, egyházi és politikai ügyekben, II. Ferdinánd előtt mindenkor döntő súlyú volt, nem merülhet föl kétség az iránt, hogy az ő javaslatai alapján bocsáttattak ki a királyi rendeletek, melyekben Batthyányi Ferencz a végrendeletben ráruházott uradalmi kormányzóságban megerősített és az árvák fölötti közvetlen fölügyelettel is megbízott; Sennyey István püspök, az udvari kancellár pedig utasított, hogy a Zrinyi-uradalmakban személyesen jelenjék meg és a gyámokkal egyetértőleg a szükséges intézkedéseket tegye meg.²

Pázmány, ki az udvari cancellárban az ország primásának mint főkancellárnak helyettesét látta,³ őt a gyámsági ügyekben is megbízhatta helyettesítésével, noha a gyámsággal járó kötelességek teljesítésében és a jogok gyakorlásában, a mikor a viszonyok megengedték és követelték, személyesen is eljárta.⁴

A buzgóságot, melylyel a király az árvák érdekeit fölkarolta, jellemzően tünteti föl azon körülmény, hogy míg január 2-án kelt rendelete értelmében a cancellárnak csak akkor kellett Csáktornyára utaznia, «mikor az országos ügyek lehetővé teszik», egy héttel utóbb meghagyja neki, hogy «minden egyéb foglalkozást abbahagyva» keljen útra.⁵

¹ Az 1626 december 22-ikén kelt leirat a primási világi levéltárban.

² A Batthyány részére 1627 január 2-ikán kiállított utasítás, a Sennyeyhez január 2-ikán és 9-ikén intézett királyi rendeletek az országos levéltárban és a bécsi udvari kamara levéltárában.

³ Ezt az 1629-ik évi egyházmegyei zsinat nyomtatásban közzétett végzéseihöz csatolt, a primási jogokról szóló függelékben fejti ki.

⁴ Az árvák nevelésére gyakorolt befolyásáról a jelen tanulmány szól. Hogy az uradalmi tisztekhez rendeletek bocsátására feljogosítottoknak tekintette magát, bizonyítja a hozzájuk 1632 június 23-ikán, a zengi püspök érdekében intézett rendelete, a melyben világosan írja, hogy «non solum jure tutorio, verum etiam jure primatiali», vagyis elsősorban mint gyám, azután mint primás rendelkezik. Hanuy: *Pázmány Péter levelei*. II. 329.

⁵ Arról, vajon Sennyey ekkor megjelent-e Csáktornyán, vagy utazását elhalasztotta-e, — nincs tudomásunk.

Jóakarataról ugyanekkor más módon is tanúságot tett. Zrinyi Miklós nevében szerkesztett folyamodást kapott, a mely arra hivatkozva, hogy Zrinyi György «legnagyobb szegénységben» hagyta gyermekeit, a temetés czéljaira 4000 forint kifizetését és ugyancsak 4000 forint értékű fekete posztó kiszolgáltatását kérte azon 37,000 forintnyi összeg terhére, a melylyel a hadi kincstár az elhunynak tartozott. Szokatlan gyorsasággal nyert az ügy elintézését. A király már január 11-én elrendelte az udvari kamarának, találjon módot, hogy a «folyamodó gróf urat» kielégítse. :

Mikor azután harmadfél hónap telt el a nélkül, hogy a kamara a parancsot teljesítette volna, Miklós és Péter grófok nevében a királyhoz benyújtott újabb folyamodás egy pettaui kereskedőnek 8000 forint előlegezésére vonatkozó ajánlatát terjesztette a király elé azon kijelentéssel, hogy a május havára kitűzött temetés költségeire a hagyaték fedezetet nem nyújt. A király ezt az ajánlatot is készséggel elfogadta.¹

A temetés mindazonáltal csak 1627 szeptember havában tartatott meg.²

Ezen alkalommal a végrendeletben kijelölt gyámok, Pázmány kivételével, mindnyájan megjelentek Csáktornyan, és Sennyey cancellár elnöklete alatt tartott tanácskozásaikban nemcsak a birtokok kezelése tekintetében rendelkeztek.³ hanem a két árva nevelése ügyében is azon megállapodásra jutottak, hogy őket Gráczbba, a jezsuitáktól vezetett nagyhírű tanintézetbe küldik.⁴

¹ A haditanácsnál január 3. és 11-ikén tárgyalt kérvény kivonata a királyi végzéssel a bécsi hadi-levéltárban. (*Protocollum Expeditionum.*) Az áprilisi kérvény, a kamara fölterjesztésével és a királyi végzéssel a bécsi udvari kamara levéltárában.

² Salamon és Széchy, a forrás megjelölése nélkül állítják ezt.

³ Erről tanuskodik Domitrovics, Sennyey, Trautmansdorf, Patachich, Mikulics és Batthyányi által Csáktornyan 1627 szeptember 6-ikán kiállított oklevél, melyet Takáts Sándor a bécsi udvari kamara levéltárában kutatott föl és szíves előzékenységgel közölt velem.

⁴ Ezt Domitrovics és Trautmansdorf gyámoknak 1628 február 2-ikán a királyhoz intézett jelentésükből tudjuk. (Eredetije az országos levéltárban.) A jelentés szövegéből következtethetjük, hogy az iniciativa e tekintetben tőlük, nem pedig a királytól vagy Pázmánytól eredt.

Elhatározásukban döntő tényező a városnak a Muraközhez való közelfekvése lehetett, a mely a fölügyelet gyakorlását, a közlekedést és ellátást megkönnyítette. Bizonyosak voltak a felől, hogy a király, ki maga is a gráci iskolában tanult, és Pázmány, ki ott mint tanár működött, örömmel fogják megállapodásukat üdvözölni. Egyébiránt ezen időben előszeretettel küldötték magyar főrangú családok fiaikat Stiria fővárosába. A XVII. század első három évtizedében a Blágay, Erdődy, Forgách, Horvát, Keglevich, Pethe, Rákóczy, Rátkay grófi és bárói családok huszonkét tagjával találkozunk a gráci tanulók között.¹

II.

Mindennek ellenére a gyámok döntését a Zrinyi-fiúk rokonai és jóakarói visszatetszéssel fogadták. Fölháborodtak azon, hogy őket már most, hét-nyolcz éves korukban, akarják idegen országba küldeni. E miatt — mint a hivatalos jelentésben olvassuk — «alkalmatlan lármát ütöttek». Alig csalódunk, ha ebben Poppel Éva erőteljes hangját véljük fölismerhetni.

A nemes lelkű özvegy, kinek férje a szigetvári hős unokája volt, a tőle reászállott rokon kötelesség sugallatára, a két árvát mindjárt atyjuk halála után meglátogatta, szeretetteljesen azt kívánta, hogy őt anyjuknak tekintsék és nevezzék. Távozása után leveleivel kereste föl őket, ajándékokkal kedveskedett nekik és fiát küldötte hozzájuk látogatóba.² Szándékát, hogy gondjukat viselje, Grácza küldetésük megghiúsította volna. Mivel pedig ő tekintélylyel föllépni és rokonszenvet kelteni egyaránt tudott, a miért mindenféle körben nagy befolyásnak örvendett,³ föl kell tennünk, hogy ő volt az, a ki a gyámok terve ellen az actiót megindította és sikerre vezette.

A «lárma» hatása alatt a jószágkormányzó Batthyányi Ferencz túltette magát a gyámok határozatán. A két fiút a Kulpa völgyében kies vidéken fekvő Ozoly várában helyezte

¹ Peinlich: *Geschichte des Grazer Gymnasiums*. A gráci főgymnasium 1872-ik évi programjában.

² Ezt a Zrinyi-fiúknak 1627 február 5-ikén hozzá intézett válaszából tudjuk, melyet Takáts a körmendi Batthyányi-levéltárban fődözött föl.

³ Ezt Takáts tanulmánya deríti föl.

el, melynek falai között a Frangepánoktól épített kastély a főúri élet teljes kényelmét nyújtotta.

Itt az 1627-ik év őszén, katolikus világi tanító vezetése alatt, Miklós és Péter együtt fogtak hozzá a gymnasium legalsó osztálya tantárgyának, a latin nyelvtan elemeinek tanulásához.¹

A gyámok belenyugodtak ebbe az intézkedésbe; de ketten közülök, a zágrábi püspök és Trautmansdorf generális nem helyeselték azt, hogy a nevelés és tanítás világi férfiúra legyen bízva; szükségesnek látták, hogy nagyobb tekintélyű és magasabb műveltségű férfiak vegyék át ezt a földadatot. 1628 február 2-án a királyhoz intézett fölterjesztésükben mentegőztek a miatt, hogy «némelyek alkalmatlan lármája miatt» a Zrinyi-fiúk nem küldettek Gráczbba, de az ozolyi tartózkodás előnyeit kiemelve, fölhatalmazást kértek, hogy két jezsuitának oda küldetése végett lépéseket tehessenek.

Ezen javaslathoz csatlakozott Batthyányi Ferencz is, ki egyebiránt a királyt megnyugtatta az iránt, hogy az árvák a legjobb egészségnek örvendenek és azon reménységre jogosítanak, hogy majdan őseik nyomaiba lépve, a király és az uralkodóház hűséges alattvalóivá fognak válni.²

Mivel a két fölterjesztés csak hosszabb idő elteltével nyert elintéztet, föl kell tennünk, hogy a késedelmet Pázmány véleményének kikérése és bevárása okozta. Ez nem emelt kifogást az ellen, hogy a Zrinyi-fiúk továbbra is Ozolyban maradjanak és a jezsuiták meghívását helyeselte, mire a király márczius 22-én utasította a cancellárt, hogy ez iránt a Jézustársaság főnökeivel tárgyalást kezdjen.³

Néhány nappal utóbb történt, hogy a királyi kegy Zrinyi Miklóst szokatlan, talán példátlanul álló kedvezésben részesítette: mielőtt tizedik életévét betöltötte, az ország zászlós urainak sorába emelte.

¹ Mindezt Domitrovich és Trautmansdorf gyámoknak 1628 február 2-ikán és Batthyányi Ferencznek február 16-án a királyhoz intézett jelentéseiből tudjuk meg. (Az országos levéltárban.) — Azt, hogy a Zrinyi-fiúk 1627 őszén a gymnasium első osztályába léptek, abból következtetjük, hogy 1630 tavaszán Gráczbba már a harmadik osztályt végezték.

² Az idézett fölterjesztésben.

³ Az 1628 márczius 22-ikén a kancellárhoz intézett királyi leirat az országos levéltárban.

Az a gondolat, hogy a Zrinyi György halálával megüresedett királyi főlovászmesteri méltóság, mintegy örökségül, első szülött fiára már most szálljon, csak a nagyravágyó, merész Batthyányi Ferencztől eredhetett, a ki azonban ahhoz, hogy a kezdeményezésre vállalkozzék, az illetékességet, hogy sikert érjen el, a kellő tekintélyt nélkülözte. Szükségképen Pázmányhoz kellett fordulnia, ki mindkettőt bírta. Ez, noha talán be kellett volna várnia legalább az időpontot, a mikor Zrinyi Miklós iskolai tanulmányait befejezi, már most kész volt a terv megvalósítása érdekében befolyását mérlegbe vetni; de nem tartotta illőnek, hogy javaslattal forduljon a királyhoz. Ezért Zrinyi Miklós nevében adatott be az udvarnál folyamodás, mely véleményadás végett megküldetvén neki, támogatására alkalmat nyújtott.

A primás különösen azt hangoztatta, hogy az uralkodót a méltóság adományozásában a folyamodó gyermekora nem korlátozhatja, mivel az udvarnak az ország határain kívül állandó tartózkodása következtében a főlovászmesteri állás teendőinek végzésére úgy sem nyílik soha alkalom; egyúttal megjegyezte, hogy az apák erényeiért fiaik jutalmazása az alattvalói hűség élesztésére alkalmas.¹

Erre a nem kifogástalan érvre támaszkodva és hivatkozva, a király Zrinyi Miklóst királyi főlovászmesterré kinevezte.²

Erre csakhamar következett a jószágkormányzó Batthyányi Ferencznek bárói rangra emelése, a mely tényben szintén része volt azon jóakaratnak, a melyet a király a Zrinyiek iránt táplált; az adománylevél ugyanis szól azon bizalomról, melyvel hadnagyát Zrinyi György végrendeletében megisztelte.³

¹ Pázmány 1628 márczius 11-ikén kelt fölterjesztése, (Hanuy. I. 684.) a melyből értesülünk, hogy a folyamodás Zrinyi Miklós «névében» adatott be.

² Az 1628 ápril 2-ikán kelt királyi adománylevél az országos levéltárban. Takáts tagadja, hogy a méltóság adományozását Pázmány «szközölte ki». Szerinte a «valóság az, hogy Zrinyi Miklóst ajánlották, s a király megkérdezte a tanácsosokat, köztök Pázmányt is, s mivel a kinevezést egyikök sem ellenezte, az meg is történt». Nem mondja, kik ajánlották Zrinyit Pázmányon kívül, kiket kérdezett meg a király Pázmányon kívül. Pázmányról pedig nem mondhatjuk azt, hogy ő csak «nem ellenezte a kinevezést». Ő a döntő érvel «kieszközölte azt».

³ Az adománylevél ezen helyét idézi Takáts.

III.

Noha a király és az összes gyámok lehetővé kívánták tenni, hogy a Zrinyi-fiúk a gymnasium alsó osztályait birtokaikon tartózkodva végezzék, ezen tervük nem valósult meg. Ezt csakis azon föltevással magyarázhatjuk meg, hogy jezsuita atyáknak Ozolyba kirendelését nem sikerült kieszközölni, minek következtében az első megállapodáshoz vissza kellett térni.¹

Zrinyi Miklós és Péter tehát Grácba költöztek. Itteni tartózkodásuk legelső eddig ismert emléke levelök, melyet közösen írtak Poppel Évának, ki gyengéd gondossággal fölhívta őket, hogy bármire lenne szükségök, bizalommal tárják föl neki. «Istennek hála — így hangzik válaszuk — most semmi fogyatkozásunk nincs; mindazáltal az anya tudja, miben szűkölködjenek afféle ifjak»;² a mely elmésen fogalmazott mondatban meg akarták vele értetni, hogy nem kell bevárnia, míg ők fordulnak hozzá.

A levelet 1629 márczius végén írták. Mivel a jezsuiták intézeteiben az iskolaév november 3-án vette kezdetét, föl kell tennünk, hogy a megelőző 1628. év ezen napján léptek Grácban a gymnasiumba, és pedig második (principista) osztályába.

A gymnasium mellett nevelőház (convictus) állott fön, a melybe előkelő származású tanulók is fölvétettek. Épen ezen esztendőben a hivatalos jelentés azzal kérkedik, hogy három gróf és két báró találkozott soraikban.³

A Zrinyi-testvérek nem itt helyeztetek el. Gyámjaik egyházi állású nevelő és ozolyi tanítójuk kíséretében, szolgaszemélyzettel és több fogattal ellátva, küldötték őket Grácba, hol külön házat béreltek és rendeztek be számukra.⁴

¹ Takáts azon állítását, hogy Poppel Éva volt az a ki a Zrinyi-fiúkat a gráci iskolába «adta», semmivel sem támogatja és az előadottak után czáfolni felesleges.

² Takáts közli a levelet.

³ *Litterae Annuae Societates Jesu Provinciae Austriae*. 1629. A bécsi udvari könyvtár 12,031 számú kéziratában.

⁴ Ezt Takáts szíves közléséből tudom, ki a Zrinyi-fiúk gráci tartózkodásáról szóló készülő tanulmányában fogja értékesíteni a Batthyányi-leveletárban végzett kutatásai eredményeit.

! Mivel a jezsuita gymnasiumokban a tanítás az egész iskolaévén át megszakítás nélkül folyt, valószínűleg a Zrinyi-fiúk is csak az alig hat hétre terjedő szünidőt tölthették a Mura-közben (szeptember 21-től november 3-ig.)

Az 1629. év őszén Grácza visszatérve, a gymnasium harmadik (grammatista) osztályába jutottak. Ezen iskolaévre esik a gymnasiumba való ünnepélyes fölvételük, a mire a tanulókat, régi szokás szerint, bizonyos próbaidő letelte után, komoly és tréfás szertartások megtartása mellett, érdemesítették tanáraik.

A gráci főiskola anyakönyvében 1630 június 14-ére bejegyezve találjuk a grammatista osztályból fölvett ötvenkét tanuló névsorát, ennek élén áll a két Zrinyi neve, a kik ezt a megkülönböztetést grófi rangjuknak köszönhatték.¹

A következő két iskolaévben (1630/1, 1631/2) kellett Zrinyi Miklósnak a syntaxis és a poesis osztályát végezni.²

Épen ezen időben érte el a gráci iskola virágzása legmagasabb fokát. Másfélezer tanuló látogatta. Grácban 180 jezsuita működött, míg egész Magyarországon összesen csak 72.³

A tanulmányi rendszer a jezsuiták iskoláiban mindenütt egyforma volt. Oktatási nyelvül a latin szolgált. A vallástan mellett a latin és görög nyelv elsajátítása, classikus íróinak olvasása és magyarázata volt a tanítás egyedüli tárgya. A tanulók alkalmat nyertek írásbeli gyakorlataikban, a tanulmányozott minták utánzására, a verselésben való kísérletezésre.

¹ «*Nicolaus comes a Zrin Hungarus — Petrus comes a Zrin Hungarus.*»

Az anyakönyv a gráci egyetem könyvtárában őriztetik. Dr. Eichler főkönyvtárnok szíves volt az anyakönyvre vonatkozólag értékes fölvilágosításokat nyújtani és a lapot, a melyen a névsor áll, lefényképeztetni. Széchy (I. 55. l.) idézi a bejegyzést, de a dátum nélkül és nem említve meg sem azt, hogy melyik osztályhoz tartoztak a Zrinyiek, sem azt, hogy a fölvételi szertartás alkalmából történt a bejegyzés. Jellemző, hogy a Zrinyiek egyik tanulótársa, Patachich-fiú mint «*nobilis Croata*», nem mint «*Hungarus*» van bejegyezve.

² Ezen két iskolaévből a Zrinyi-fiúkra vonatkozó adatok nem állanak rendelkezésemre. Csak valószínűség szól a mellett, hogy Grácban folytatták tanulmányaikat. 1633 őszén Miklós Nagyszombatban a hatodik osztályba vétetik föl, Péter csak az ötödikbe; ebből következtetnünk kell azt, hogy a jelzett két esztendő egyikében Péter elmaradt bátyjától.

³ Peinlich i. m.

IV.

Azt, hogy Zrinyi Miklós milyen sikerrel végezte iskoláit, különösen azt, vajon a költészeti osztály tanára, Kreytzin Kázmér mester befolyást gyakorolt-e az ő költői tehetségének és hajlamainak fölébresztésére, támpontok hiányában meg nem állapíthatjuk.

Ellenben teljes biztossággal felmenthetjük Horatiust és Ovidiust, kiknek művei gondos censurán mentek keresztül, a felelősségtől azért, hogy Zrinyi Miklós lelki világában épen akkor, a mikor a költészeti osztályt elvégezte, válság tünetei jelentkeznek.¹

A tizennégy éves ifjú az iskolai fegyelemben a rabság bilincseit látja; önálló, szabad élet után sóvárog. Erre jogcímet találhatott azon gondolatban, hogy mint zászlós úr kivételes helyzetre tarthat számot, a jog- és szokásnak kis-
korúakra érvényes szabályai őt nem kötelezik.

— E mellett vágya teljesülésére kilátást nyújtott a gyám-sági viszonyokban beállott változás. 1628 és 1631 között három gyámját: Domitrovich püspököt, Trautmansdorf generálist és Patachich királyi személynököt a halál elragadta. Az 1632-ik év első napján a generálissá kinevezett Batthyányi Ferencz megvált a jószágkormányzói állástól, melyet ekkor Mikulich Tamás királyi személynök foglalt el és átvette a két ifjú fölött a főfelügyeletet. Ez engedékenységgel, elnéző jóakarattal lekötelezni igyekezett gyámfiait és nem emelt kifogást az ellen, hogy ők, mintha már a nagykorúságot elérték volna, uradalmaik kormányzásába beleavatkozzanak. Erről jellemző tanúságot tesz a Miklós és Péter grófok által közösen kibocsátott rendelet, melyben két főtisztjüket utasítják, hogy Mikulich Tamásnak ugyanazt a fizetést szolgáltatassák ki, a melyet előde élvezett volt, a mit azzal indokolnak, hogy mivel «Isten után Mikulich Tamás uram minden dolgaiknak híven és hasznosan viseli

¹ Ezen válságról két tény és két okirat szól; mindazáltal teljes megvilágítására képesek nem vagyunk. Reméljük, hogy ezt Takáts további közleményeiből megszerezhetjük.

gondját, az igaz hűségért és fáradságáért ő kegyelme meg is érdemli a fizetést». ¹

A gyám, ki fizetésének megállapítása vagy emelése ügyében nem fordult társaihoz: Pázmányhoz vagy Sennyeyhez, sem a legfőbb gyámhoz: a királyhoz, hanem gyámfiai rendelkezését vette igénybe, ² — ezzel lemondott azon tekintélyről, a melyre szüksége lett volna, hogy velök szemben kötelességeit teljesítse.

Így magyarázhatjuk meg azt, hogy Miklós és Péter 1633-ban abbahagyták az iskolalátogatást, ³ az év nagy részét uradalmaikon töltötték és ősszel Bécsbe költöztek, hol családjuknak háza volt. Valószínűleg azon remény vonzotta őket oda, hogy anyai jóakarójuk, Poppel Éva az udvarhoz és a főrangú társaságokhoz megnyitja előttük az utat.

Azonban kínos csalódás várákozott rájuk. Helyzetükben váratlan fordulat következett be. November 13-án Bécsben mint független főurak szerepelnek, ⁴ december 1-én pedig Nagyszombatban újból az iskola padjain telepednek le. Mivel az iskolaév ott már november 3-án vette volt kezdetét, szükségképp föl kell tenni, hogy Nagyszombatba költözésük hirtelen létrejött megállapodás, fensőbb beavatkozás következménye volt; vagyis hogy Pázmány és Sennyey, a király hozzájárulásával, hiusították meg az ifjak terveit, melyeket jövőjükre nézve veszélyeseknek kellett fölismerniök.

Az elkésve érkezőket a nagyszombati jezsuiták kiválóan szíves fogadtatásban részesítették. A gymnasium anyakönyvébe iktatott följegyzésük tanúsága szerint kitüntetésnek tar-

¹ Az 1633 november 13-ikán kelt rendelet eredetije az országos levéltárban.

² Hogy Mikulich ezt a rendelkezést érvényesnek tekintette, bizonyítja az a körülmény, hogy az okiratot az uradalmi levéltárban megőrizte.

³ Széchy (I. 61.) úgy vélekedik, hogy a Zrinyi-fiúk az 1633-ik évben Grácban tanultak, onnan a pestis elől Bécsbe menekültek, azután visszatértek Grácba, hogy ott a pcesis osztályát végezzék. Azonban mivel az 1629/30. évben a grammatikát végezték, a pcesist már az 1631/2. évben kellett végeznük. Mivel pedig csak 1633 őszén lépett Miklós a retorikába, Péter a pcesisbe, szükségképpen föl kell tennünk, hogy az 1632/3-iki iskolaévben iskolalátogatásukban szünet állott be. Azt, hogy 1633 őszén Bécsből nem Grácba tértek vissza, hanem a nagyszombati gymnasiumba küldettek, alább látni fogjuk.

⁴ A Mikulich javára kiállított rendeletben.

tották, hogy a dicső név viselőit, főpapjuk gyámfiait tanulók sorában üdvözölhetik.¹

Az idősebbiket a gymnasium legfelsőbb, retorikai osztályába, az ifjabbikat az ötödikbe, a poesisbe vették föl. Azonban igyekezetük, hogy őket sorsukkal kibékítsék, sikertelen maradt.

Pázmány, ki néhány nappal utóbb Nagyszombatba érkezett és alkalmat talált, hogy személyesen érintkezzék velök, átlátta, hogy kényszerítő eszközök felhasználása a szemei előtt lebegő célhoz nem vezetne; belenyugodott abba, hogy óhajtasuk teljesedésbe menjen és Bécsbe térjenek vissza; csak azt kötötte ki, hogy ott a jezsuiták vezetése alatt álló iskolába lépjenek és gymnasiumi tanulmányaikat fejezzék be.

Zrinyi Miklós és Péter 1634 elején Bécsben nemcsak a gymnasiumba,² hanem egyúttal az egyetem magyar nemzetének testületébe is beléptek.

A bécsi főiskola ugyanis a XIV. század végén, alapításakor oly módon szerveztetett, hogy tanárai, doctorai és tanulói, származásuk szerint, az osztrák, felső-rajnvidéki, magyar és szász «nemzet» (natio) testületébe léptek be, a melyek választott ügyviselők (procuratores) vezetése alatt tagjaik fölött joghatóságot gyakoroltak. Mikor a XVI. század második felében az egyetem elvesztette önkormányzatát és állami intézetté vált, a nemzeti testületekbe való belépés az egyetem tanulóira nézve megszűnt kötelező lenni, ellenben a gymnasium tanulójának is lehetővé vált, mert a testületek működése az egyetem közös ünnepélyein való megjelenésre és a nemzeti védszent ünnepének megülésére szorítkozott.

A magyar nemzetnek 1634-ben ügyviselője egy zengi

¹ A nagyszombati gymnasium anyakönyvébe iktatott följegyzés szerint az öröm, melyet az intézet a Zrinyi-fiúknak december 1-én belépése fölött érzett, nem tartott soká, mert azok rövid idő múlva máshová eltávoztak. Nagyszombati tartózkodásuk alatt Poppel Éva fiához, Batthyány Ádámhoz írt egy levelüket fedezte föl a körmendi levéltárban Takáts, Szent János ünnepén van keltezve; nem merülhet föl kétség az iránt, hogy szent János apostolnak december 27-ikére eső ünnepét kell értenünk.

² A gymnasium retorikai osztálya tanulójának nevezi magát Miklós, alább tárgyalandó nyomtatványa címlapján: oratoria facultatis auditor.

származású horvát pap volt, ki nem mulasztotta el két előkelő honfitársát belépésre késztetni. A díszes kiállítású anyakönyvbe ő iktatta be Zrinyi Miklóst, mint magyar királyi főlovászmestert és Pétert, mint légrádi főkapitányt.¹

Mikor azután a nemzeti védszentnek, szent Lászlónak ünnepe közeledett, az emlékbeszéd tartására és a lakoma rendezésére Zrinyi Miklóst szemelte ki. Május vége felé a magyar nemzetnek Bécsben tartózkodó doctorait, kiket a határozat joga megilletett, a Zrinyiek házába hívta meg tanácskozásra. Itt a gyülekezet egyhangú helyeslése mellett a föladat elvállalására Zrinyi Miklóst kérte föl,² a ki azért is készséggel hajolt a kérésre, mert szent Lászlóban a keresztség alkalmával nyert második védszentjét tisztelte.³

Az ünnepnek a szokottnál nagyobb jelentőséget volt kölesönözendő azon határozat, hogy azzal kapcsolatban az akkortájt háborúba induló III. Ferdinánd ifjabb király hadiszerencséjeért nyilvános imádságok fognak rendeztetni. Zrinyi Miklós pedig bőkezűen ajánlotta föl a költségeket, a melyeket az isteni tiszteletnek fényes rendezése és a lakomára nagyszámú vendégsereg meghívása igényelt.

Régi szokás szerint az ünnepre a király is meghivatott, a ki azonban a fia iránt tanusított figyelmet megköszönve, azzal mentette ki magát, hogy Bécsből távoznia kell.

Június 27-én reggel az egyetem rectorának vezetése alatt a tanárok és tanulók tömegesen gyülekeztek szent István dómjába, a hol a császár képviselőjében a bécsi püspök is megjelent. Az ünnepélyes mise után a szószékre lépett Zrinyi Miklós és ugyanakkor a közönségben szétosztatta elmondandó latin emlékbeszédének nyomtatott példányait,⁴ melyekből csak

¹ Illustrissimus dominus comes Nicolaus a Zrinio Agazonum regalium per Hungariam magister. — Illustrissimus dominus comes Petrus a Zrin supremus Capitaneus Legradiensis. (Acta Nationis Hungaricæ. Volumen II. fol. 29 b. A bécsi egyetem levéltárában.)

² Mindezt az anyakönyvben található följegyzésből tudjuk; tollhibából áll «circa finem Junii»; az ünnepet az előkészítésére hivatott gyűlés legalább egy hónappal előzte meg.

³ Az ünnepi beszéd címlapján és a nagyszombati gymnasium 1634-ik évi névsorában viseli a «Nicolaus» mellett a «Ladislaus» nevet.

egyetlenegy maradt fönn a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.¹

A szónok a bevezetésben mindenekelőtt mentegetődzött merészségeért, hogy olyan nagytekintélyű gyülekezet előtt szólal meg, a mely még egy Plátót is hallgatásra készíthetne. Jelezi, hogy szent Lászlót mint «katonát» (miles) kívánja bemutatni és dicsőíteni. A részleteket legendájából, Turóczi és Bonfini könyveiből meríti. Egyrészről kiemeli alázatosságát, mely arra bírta, hogy gyakran koldusruhában járt népe között és mint közbíró vett részt a csatákban; másrészről személyes bátorságáért Horatius Cocleshez, hadvezéri tehetségeiért Hannibalhoz hasonlítja. Hadjáratai méltatásában túlozva hirdeti, hogy «Dáctiát Magyarországhoz csatolta, Illiricumot meghódította, Dalmatiát leigázta, a Sarmaták országába nyomult, a ruthéneket megalázta, a kúnokat megsemmisítette». Azután futólag érinti templomok építésével, monostorok alapításával bizonyított vallásos bőkezűségét. Csodatétei közül pedig csak arra utal, hogy a tetemét szállító szekeret a lovak kocsis nélkül vitték a váradi székesegyház elé.

A beszéd végén megemlékezik a hadvezéri pálya küszöbén álló III. Ferdinándról, azon óhajlás kifejezése mellett, hogy szent László dicsőségében és majdan mennyei boldogságában része legyen.

A szónoki mű a classikus mythologia és történetírás kereteiben szedett virágokkal pazarul van ékesítve; a rhetorikai phrasisek és költői képek bőségét tárja föl. Azonban compositiója és nyelve szembeszökő fogatkozásokat árul el. A részek szerves

¹ Címe: «Oratio. Sancto inter cœlites nunc Ladislao inter mortales anno a Christianitatis æra supra millesimum quinto et nonagesimo Ungariæ regi sacra, maximi dein Cæsarum Ferdinandi divo filio nominis ejusdem Ungarorum regi III, ex ordinatione clarissimorum dominorum de inelyta Natione Ungarica in Archigymnasio Viennensi domini Procuratoris cæterorumque Doctorum dicata dictaque ab Illustrissimo Comite D. D. Nicolao Ladislao perpetuo a Zriny domino in Chaktornia etc. sacræ Cæsaræ Regiæque Maiestatis per Hungariam Agazonum Magistro etc. orationiæ facultatis auditore, in Basilica Austriorum primaria cui Stephanus Protomartyr divus est et tutelarior, die 27. Junii anni reparatæ salutis 1634.» Negyedréti 16 la pra terjed. Megjegyezzük, hogy a megelőző évekből gróf Erdődy Gábor 1631-ben tartott beszédének nyomtatott példányát ismerjük.

egészsze nem fornak egybe; az átmeneteknél, összekötő híd hiányában, egyik tárgyról és gondolatról a másikra ugrással lép át a szónok. Ismétlések sűrűn fordulnak elő. A hosszú, néha végteleneknek látszó körmondatok nehézkesek és homályosak; a tömörség túltömöttséggé fajul.

Mindazonáltal kétséges, vajon Zrinyi Miklós maga fogalmazta-e a beszédet, avagy tanára készítette számára. Abban az esetben, ha idegen szerző művét szavalta el, bámulatot keltő emlékezőtehetség kellett ahhoz, hogy a nehéz és bonyolult hosszú szöveget betanulja, és nem köznapi előadási képesség ahhoz, hogy elmondásával hatást érjen el.

Pedig arról, hogy nagy sikere volt, tanuságot tesz a magyar nemzet ügyviselőjének az anyakönyvbe iktatott magasztaló jelentése,¹ a mely pedig nem volt arra hivatva, hogy a szónok szemei elé kerüljön.

A beszéd végeztével, az egyetem rectorának vezetése alatt, az ünneplő gyülekezet, harsonák hangjától kísérve, a Zrinyi-házba vonult, hol gazdag lakoma várakozott rájuk.²

A szónoki sikernek a szent István-dómban aratott babérja és az ünnepi lakomán elhangzott felköszöntések tömjénfüstje nem voltak alkalmas eszközök arra, hogy Miklós grófot az iskola padjain a szorgalom és önfegyelmelés erőfeszítéseivel szerény eredmények elérésére serkentsék. Az iskolaév befejezését nem várta be; a nélkül, hogy a vizsgálatot letenné, visszatért Csáktornyára.³

Pázmány, a ki róla nélküle rendelkezni tartózkodott, szükségesnek látta, hogy a következő iskolaév programját vele egyetértőleg állapítsa meg. E végből szeptember folyamán elküldötte hozzá Püski János esztergomi kanonokot. Ez azon üzenetet hozta tőle, hogy «ő — úgymond — mindenre kész, de lehetetlen, hogy a tanulást folytassa, mert mind ifjú egész-

¹ «Quem vero mirificum orator ex dicendo laudem tulerit, ipsa prudentum memoria citra calamum eius gloriam retinebit.»

² A procurator az anyakönyvbe iktatott jelentésében érdemesnek tartotta feljegyezni: «sumptus huius solemnitatis omnes minimum ducentos tlorenos attigisse». Acta Nationis Hungaricæ. II. fol. 153. b.

³ Mivel 1634 őszén Nagyszombatban újból a retorikai osztályba lép, kétségtelen, hogy 1634 nyarán ezen osztályt nem végezte el szabályszerűen.

ségét elveszti; országokat látni, vagy ő felsége udvaránál lenni kész, de lehetetlen, hogy tanuljon».

Ezen fölfogása és a jövőjének irányítása tekintetében föllíttott alternatíva jelezi, hogy a távolban rá várakozó magasstatus hivatás sejtelve ekkor még nem férközött lelkébe.

Püski jelentette ugyan, hogy az ifjú «rút színben van és két térdé dagad»; de ezen múltó kórtünetek az iskolalátogatás folytatásának elhárítására csak ürügyül szolgálhattak.

Ellenben befolyást gyakorolhatott hangulatára az a körülmény, hogy ugyanekkor élete színpadán megjelenik az első női szereplő. Ez a jószágkormányzó Mikulich Tamás leánya, a ki iránt vonzalmát feltűnő módon nyilvánítja, úgy hogy irigyek és cselszövők már házasságról beszéltek, a melyet Mikulich tervezne a fiatalok között.

Pázmány a hozzá visszaérkezett Püskivel behatóan tanácskozott a teendők felől. Az utóbbi abban a véleményben volt, hogy Miklós grófot az iskolai tanulmányok folytatására úgy lehetne rábírní, ha nem a retorikai osztály ismétlését követelik tőle, hanem az egyetemen a bölcsészeti tanfolyamra bocsátják.

A primás nem osztozott ezen felfogásban. «Én — mondá — a philosophiát nem az ő fejének valónak tartom»; a mivel bizonyára azt akarta jelezni, hogy a jezsuita főiskolákon tanított philosophia merev, száraz szabályai az erős phantasiával megáldott ifjú érdeklődését nem fogják lekötí.

Úgy vélekedett, hogy «ha tanulnia kell, jobb volna a retorikában lenni». Vajjon a retorikai osztály ismétlését a szent László-émlékbeszédnek előnyei vagy fogyatkozásai tüntették-e föl előtte kíváncsiának? ezt a kérdést eldöntetlenül kell hagynunk.

Egyébiránt gyámfia hajlamainak figyelemreméltatásában még tovább ment. Azon meggyőződését fejezte ki, hogy ha egyáltalán «nem akar tanulni, nem kell erőltetni».

A Mikulich állítólagos tervéről keringő híreknek nem adott hitelt, de szükségesnek látta, hogy a mennyiben alaposak volnának, a terv megíúsítása végett «vigyázni kellene az ifjúra».

Egyébiránt nem érezte magát feljogosítva, hogy saját felelősségére határozzon és rendelkezék. A cancellár útján jelentést tett a királynak és azt javasolta, hogy a legfőbb gyám

hallgattassa ki Zrinyi Miklóst és azután ő döntsön. «Hadd lássuk — úgymond — mit mond ő felsége.»¹

A király határozata úgy hangzott, hogy Miklós gróf és testvéröccse Nagyszombatban rendesen végezzék be gymnasiumi tanulmányaikat. Azok meghajoltak rendelkezése előtt és 1634 november 3-ikán mindketten a rhetorikai osztály hatvan tanuló-jának sorába léptek, a hol Túróczy Illés atya vezetése mellett, az egész iskolaévet a latin és görög költők és prózaírók tanulmányozásának szentelték.²

Az áldozatot, a melyet ezzel Miklós gróf hozott, Pázmány kellően méltányolta és úgy vélekedett, hogy azzal be kell érnie. Most már tehát dönteni kellett a fölött, vajjon az udvarnál elhelyezését vagy külföldön utaztatását javasolja-e?

A primás az uralkodóház legőszintébb híveihez, legszilárdabb támaszaihoz tartozott; de nem húnyt szemet azon tény előtt, hogy az udvar német főméltóságai, a Bécsben székelő had- és pénzügyi hatóságok német főnökei a magyar állam önállóságát és nemzeti jellemét veszélyeztető irányban szokták befolyásukat érvényesíteni. Ezekre czélzott ismert erőteljes nyilatkozata, hogy a magyar tanácsosoknak csak addig van tekintélyük «a német» előtt, míg az önálló Erdély fejedelmének fenyegető alakja áll hátuk mögött. Jellemző, hogy velök levelezve, a német nyelvet soha sem használta. Ezeret meghaladó kiadott levelei között csak egyetlen egy németet találtunk. Évről-évre ritkábban jelent meg Bécsben. Érthető tehát, hogy nem tartotta kívánatosnak, hogy a szigetvári hős unokája hatások befogadására legfogékonyabb korában az udvarhoz jusson.

Míg e tekintetben gyámfia nemzeti érzését féltette, másfelől attól kellett tartania, hogy az uralkodóházhoz való ragaszkodása lesz veszélynek kitéve Olaszországban.

Róma, mint Szent Péter utódjának székvárosa, vonzó erejét a katolikusok millióira csorbíthatatlanul megőrizte; az

¹ 1634 szeptember 29-ikén kelt levele, melynek sajnos egy részét vízfolt olvashatatlanná tett. Hanuy. II. 513.

² A nagyszombati gymnasium anyakönyvében a rhetorikusok névsorának nem élén, hanem a betűrend nyomán megillető helyen vannak beiktatva. Ott meg van nevezve tanárunk is.

antik világ és a renaissance nagy alkotásaiban rejlő varázsát sem vesztette el; de most VIII. Orbán pápa uralkodása alatt a Habsburgok ellen irányuló európai küzdelemben a francia politika táborhelyévé lett. Ezt a helyzetet jobban senki sem ismerte mint Pázmány, ki néhány évvel azelőtt II. Ferdinánd megbízásából ott megjelenván, sikertelenül fáradozott azon, hogy Richelieu befolyását ellensúlyozza.

Nápoly meglátogatása pedig azért válhatott veszélyessé, mert a természet bájaiban és áldásaiban bővelkedő ország, mióta a spanyol Habsburgok birtokába jutott, megrendítő képét tárta föl annak a sorsnak, a mely idegen uralom alatt álló népekre várakozhatik.

Mindamellett Pázmány a böcs nevelő elveit követte; czélszerűnek látta, hogy az, a ki születésénél, tehetségénél és rangjánál fogva nemzete sorsának irányításában tényezővé fog válni, a világot megismerje, a széles látkör előnyeit megszerezze.

Az 1635-iki év nyarán azt a javaslatot terjesztette a király elé, hogy a Zrinyi-testvérek Olaszországba küldessenek; arra is vállalkozott, hogy «alkalmas férfiút fog kijelölni, a kinek fölügyelete alatt — úgymond — utazásuk hasznossá és gyümölcsözővé váljék».¹

II. Ferdinánd a javaslatot és az ajánlatot elfogadta, az abban nyilatkozó «atyai gondosságért» elismerését fejezte ki; Sennyey kancellárt és Mikulich jószágkormányzót pedig megbízta, hogy az utiköltségről gondoskodjanak és mindenben Pázmány rendelkezései szerint járjanak el.² Egyúttal a törvényszékekhez rendeletet bocsátott avégből, hogy a két grófot, kik «az ő akaratából, tanulmányaik folytatása végett Olaszországba és más országokba utaznak», távollétük alatt, perbe ne idézzék.³

Az 1635-iki ősz elején kellett volna útra kelniök. Azonban akadályok merültek föl és csak a következő év február elején kezdettek Bécsben ismét az utitervvel foglalkozni. Ekkor

¹ A fölterjesztést nem bírjuk, tartalmát a királyi válaszirat ismerteti.

² Az 1635 szeptember 10-ikén kelt leirat fogalmazványa az országos levéltárban.

³ Az 1635 október 29-ikén kelt rendelet eredeti példánya, a melyen a dátum később december 13-ikára igazított ki, az országos levéltárban.

azonban elhatározott, hogy Miklós gróf egyedül, testvér-öccse nélkül megy külföldre.

A király február 12-ikén római és velencei követeit utasította, hogy Zrinyi Miklóst, ki «a császári udvarból külföldre utazik», előzékeny fogadtatásban és mindennemű támogatásban részesítsék.¹

Még ezután is harmadfél hónap telt el, míg minden akadály elhárított. Pázmány ugyanis időközben elhatározta, hogy egyik kanonokját Rómába küldi, az egyházmegye állapotáról szóló jelentésének bemutatása végett. Választása Senkviczi Mátyásra esett, ki tíz évvel azelőtt már egyszer ilyen megbízásban eljár. Mint tanító és hitszónok, mint plébános, káptalani jószágkormányzó és királyi táblai bíró, sokoldalú tevékenységet fejtett ki; de sem az irodalom, sem a politikai közélet terén nyomot nem hagyott.²

Az ő fölügyeletére bízta Zrinyi Miklóst, a kinek jövetele felől VIII. Orbán unokaöccsét, Barberini bibornok-államtitkárt értesítvén, utazása czéljául egyszerűen azt jelezte, hogy «Olaszországot látni» (veder Italia) kívánja.³

A levél ápril 21-ikén iratott Bécsben. Ekkor és innen indult tehát útjára Zrinyi Miklós, miután a királytól és a primástól búcsút vett.

Olaszországi tartózkodása alatt Pázmánynak kétségkívül jelentéseket küldött, a melyeket azonban a primási levéltár nem őrzött meg. Mivel a viszony, a melyben anyai jóakarójához, Poppel Évához állott, bensőségéből semmit sem veszített, föl kell tennünk, hogy levelezésükben sem állott be szünet és fönnáll a remény, hogy a körmendi levéltár át nem kutatott része örvendetes meglepetést tart fönn számunkra.

Hézagosak és ki nem elégítőek az adatok, a melyek ez idő szerint rendelkezésünkre állanak.

A Rómában székelő császári követnek fönnmaradt jelentései közül csak egy tesz Zrinyi Miklósról említést. Gonzaga

¹ A velencei követnek szóló utasítás fogalmazata a bécsi titkos levéltárban. Ugyanazon napon kelt utasításra hivatkozik a római követ 1636 május 10-iki jelentésében.

² Kollányi: *Esztergomi kanonokok.* (1900.) 212.

³ Az 1636 ápril 21-ikén kelt levelet közli. Hanuy. II.

herceg május 10-ikén jelenti a királynak, hogy a főrangú ifjú már elutazott Nápolyba. Mivel pedig Bécsből elutazásától számítva nem egészen három hét telt el, azt kell következtetnünk, hogy a legrövidebb útát választotta, mely tengeren vezetett Zengből vagy Buccariból Anconába és hogy a Rómában végzendő látogatásokat későbbre hagyván, azonnal megérkezése után Nápolyba sietett, míg mentora a rábízott hivatalos ügyek elintézése végett az örök városban maradt.¹

A felől, hogy Nápolyból, a hová a spanyol alkirályhoz intézett ajánlólevelet vitt a császári követből, mikor tért vissza, nincs tudomásunk. Római élményei közül csak egynek maradt fenn emléke, a pápai kihallgatásnak, mely egészen szokatlan módon folyt le.

VIII. Orbán ugyanis mint a classikai költészet tisztelője és utánzója jelent meg előtte. A térdreboruló ifjút nagy őse példájának követésére serkentendő, Horatius egyik ódájából idézett versekkel figyelmeztette, hogy «jók és erősek nemzenek erőseket, ... s nem költ gyáva galambot a bérczi vad sas». Mikor pedig búcsút vett tőle, bibornok korában írt latin versei gyűjteményének egy példányát nyújtotta át neki emlékül.²

Azonban noha egyházának feje hirdette előtte az antik világ hagyományainak értékét, ezek nem találtak termékeny talajra lelkében, míg varázshatalommal ragadták meg őt az olasz nemzeti költészet nagy mesterei: Ariosto és Tasso, a kiknek nyomaiba lépve ő is a lantot nemzete hangján, nemzete lelkesítésére szólaltatta meg.

Olaszországban nyolcz hónapot töltött. 1637 január közepén érkezett Csáktornyára. Itt búcsút vett tőle Senkvicz kanonok, ki Nagyszombatba sietett Pázmányhoz.³

¹ A császári követ Zrinyinek Nápolyba való elutazását jelentvén, Senkviczről nem tesz említést.

² A példányra, melyet Zrinyi Miklósnak jelenleg a zágrábi egyetem birtokában levő könyvtára megőrzött, az ő udvari káplánja, Forstall atya följegyezte, hogy az a pápa ajándéka és azt is, hogy az idézett verseket intézte a magyar ifjúhoz (Széchy. I. 67.) Forstall atya a Zrinyi-családról írt munkájában szintén megemlékezik erről és határozottan írja, hogy őt ezen versekkel «allocutus est», a mit úgy kell értelmeznünk, hogy ezen versek idézésével fogadta őt. (A munka kéziratban a bécsi titkos levéltárban.)

³ Dobronoki a nagyszombati jezsuita collegium rectora, a budapesti

Er nem érte be azon értesítésekkel, melyeket tőle gyánfia felől kapott. Közvetlenül kívánt tudomást szerezni a hatásról, melyet Itália gyakorolt rá és értekezni vele pályájának jövődjéről.

Zrinyi Miklós haladék nélkül megjelent Nagyszombatban és megnyugtathatta őt az iránt, hogy vallásos érzésében megszilárdulva és műveltségben gyarapodva, de sem nemzete szeretetében, sem dynastikus hűségében meg nem fogyatkozva fog a közélet terére lépni. Megbeszéléseik eredményének tekinthetjük azon elhatározást, hogy tanulmányait az egyetemen nem folytatja, az udvarnál nem keres állást, hanem fegyverrel kezében, a törökök elleni harcban fog hazájának szolgálni.

A nagyszombati jezsuita collegium rectora naplójába 1637 február 24-ikén beiktatta, hogy aznap, a nagybőjt első péntekjén, a jezsuiták templomában tartott ájtatosságon megjelent Pázmány és egyúttal Zrinyi Miklós is, kit légrádi kapitánya kísért.

A száraz följegyzés megható képet tár föl. Egy sorban, ájtatos inádságba merülve látjuk a három hét múlva sírba szálló biboros aggastyánt pályája alkonyán és a daliás ifjút pályája küszöbén, a kik Magyarországon egyedül részesei annak a mással meg nem osztott dicsőségnek, hogy századok múltával műveikben el nem évülő hatással hirdetik a kereszténység eszményeivel összhangzásba hozott nemzeti eszmények cultusát.

FRANKÓI VILMOS.

egyetem könyvtárában őrzött naplójába feljegyzi, hogy január 24-ikén érkezett Nagyszombatba Senkvicz *«qui jussu Cardinalis Comitem Niclaum Zrini ante octo menses in Italiam abduxerat . . . Comite Csaktornya relicto.»*

A MACBETH-MONDA.

Ma már nemcsak a szakférfiak, hanem a közönségnek szélesebb körei is tudják, hogy a történeti Macbeth és a Shakespeare tragédiájának hőse két meglehetősen különböző alak, a kik természetesen tetteiknek egy részében és jellemöknek némely vonásában megegyeznek egymással, de igen lényeges pontokban igen eltérő, sokszor ellentétes alakoknak mutatkoznak. Azért bátran beszélhetünk egy történeti és egy mondai Macbethről, noha ez utóbbit is csak történeti művekből, első sorban krónikások egyéni előadásából ismerjük. Innen van, hogy a ki Macbeth alakját és történetét az első adatoktól egészen Shakespeareig figyelemmel kíséri,¹ megkapja kutatásai eredménye gyanánt mind a két alaknak teljes, persze sokszor egymástól bajosan elválasztható képét. Engem most csak a monda Macbethje érdekel, de kénytelen vagyok a történeti skót királyra is kitérni, mert meg kell vizsgálnom, hogy a monda mikép fejlődött a történelemmel kapcsolatban vagy a történelem ellenére.

I.

A kétségtelen történeti tények Macbeth királyról különben egyáltalában nem nagy számúak, de részben elég homályosak vagy bonyolódottak és csak éber kritikával hámozhatók ki a hagyomány ellenmondó anyagából.²

¹ Ezt megtette Ernst Kröger: *Die Macbethsage bis zu Shakespeare*, Berlin, 1904. 273 lap. (Palæstra 39.) — Dolgozatom adatai nagyrészt e rendkívül alapos és idgesen részletező munkából származnak; de felfogásom lényegesen eltérő.

² A történeti források első sorban kolostori annalesek Marianus Scotus (1028—1082.) óta, azután krónikák, melyeknek adatai jórészt bizonyára régi megbízható forrásokból származnak.

I. Duncan (a névnek gæl alakja Donnachad) 1034—1040-ig volt Skócia királya. Elődje II. Malcolm volt (1003—1034.), kivel az I. Kenneth (843—859.) alapította és két százada virágzó uralkodó családnak férfiága kihalt. Leánya, Bethok, férjhez ment Crinan apáthoz és e frigyből származott fia, Duncan, a ki nagyatyjának halála után igen ifjan és minden nehézség nélkül elfoglalta a trónt. II. Malcolm királynak egy második leánya, kinek nevét nem tudjuk, férjhez ment a hatalmas Sigurdhoz, az Orkneys alkirályához, és e házasságból származott Thorfin, a kinek Sigurd halála (1014.) után nagyatyja, Malcolm király, két skót tartományt engedett át. Midőn Duncan trónra jutott, megkövetelte Thorfintól is, hogy neki hódoljon, azaz ismerje el őt királyának; de Thorfin ezt megtagadta, a mi háborúra vezetett Duncan és Thorfin közt. A döntő csatát Turfness mellett Duncan elvesztette, úgy hogy menekülni kényszerült. Útjában 1040 auguszt. 14. hadvezére Macbeth őt fiatalon, csak hat évi uralkodása után Bothgovaneban meggyilkolta. Bothgovane nem egy helységnek a neve, hanem a. m. kovácskunyhó. Tehát a menekülő Duncan egy kovácskunyhóban pihent meg és itt ölte meg őt, urát és királyát, saját hadvezére, Macbeth. Egyéb hiteles történeti eseményt a szerencsétlen Duncanról nem tudunk; a mit későbbi írók róla és uralkodásáról egyebet közölnek, az mind monda vagy mese. De nem monda vagy mese, hogy Duncan jelentéktelen, gyöngé fejedelem volt, a kit későbbi komoly történetírók néha említésre sem tartanak méltónak, úgy hogy náluk II. Malcolm után közvetlenül Macbeth következik a skót királyok sorában.

Macbeth tehát kétségtelenül gyilkos volt: megölte királyát, a ki egy elvesztett csata után megfutott és egy útszéli kunyhóban talált rövid menedéket. Az ilyen gyilkosság a régi Skóciában napirenden volt. II. Malcolm hét elődjét is meggyilkolták, még pedig hatot ép az, a ki a trónon utódja lett. A mai kor erkölcsi érzésével és jogfelfogásával nem szabad bírálni a XI. századi Skócia szokásait. Akkor bizonyára természetesnek találták, hogy a gyöngé, tehetetlen királyt egy erőteljes, győzni hivatott harcos félretolja, hogy maga vegye kezébe a sokszor veszélyeztetett ország kormányzását. Hozzájárul a mi esetünkben, hogy Macbethnek valószínűleg joga

volt, sőt némelyek szerint nagyobb joga volt a skót koronára, mint a tőle meggyilkolt erőtlén Duncannak.

Macbeth nagyatyja Ruaidhri (vagy Rory, latinosítva Rodericus) északi Skóciában két tartománynak (Rosse és Moray) volt thane-ja vagy alkirálya. Finnloech (vagy Finlay) nevű fiától unokája volt Macbeth, a ki előbb Rosse, 1032 óta Moray alkirálya, volt és 1040-ben Skócia királya lett. Atyja és nagyatyja révén nem volt jogigénye a trónra; anyját nem ismerjük, tehát csak felesége útján követelhetette a koronát. Felesége, a lady Macbeth, Gruach, Bodhe (vagy Bøte vagy Beth) leánya, Gilcomgain¹ özvegye és egy Kenneth unokája volt. Ha ez a Kenneth IV. Kenneth király volt, akkor Macbethnek tényleg jogos igénye volt a trónra. De ez nem bizonyos, legfeljebb valószínű, a mit főleg két adat alapján állíthatni. Az egyik, hogy II. Malcolm király Bodhenek egy fiát, tehát Gruach testvérét, meggyilkoltatta, a mit főleg azért tehetett, hogy ez a fiú unokájára, Duncanra veszedelmessé ne válhassék. Ez azt bizonyítaná, hogy Bodhe csakugyan a királyi család tagja volt és hogy a meggyilkoltnak jogigényeit testvére, Gruach, Macbeth felesége örökölte. Egy másik feltűnő mozzanat a hősnek neve. Macbeth a. m. Beth fia, már pedig tudjuk, hogy atyja nem Beth volt, hanem Finnloech. A hős tehát valószínűen fölvette halhatatlanná vált nevét, melyben apósa fiának vallotta magát, hogy trónigényeit már nevével is jelezze. Feltűnő az is, hogy Macbeth okleveleiben mellette mindig, a mi pedig sohasem volt szokás, felesége is szerepel: «rex et regina Scotorum», a mi kétségtelenné teszi, hogy a történeti lady Macbethnek jogigénye volt a trónra, melyet férje magára nézve is hatályosnak tekintett. De ebből még nem következik, hogy neki több joga volt a koronára, mint Duncannak, a ki szintén nőágon tartozott a királyi családhoz, mert anyja II. Malcolm király leánya volt.

Skóciában a korai középkorban a trónöröklés nem volt világos törvénnyel szabályozva, úgy, hogy már a legrégibb skót krónikás, Fordun, azt állította, hogy hazájában a király

¹ Ez Rory unokája volt Malbride nevű fiától, Finnloech testvérétől. Gilcomgain és Macbeth tehát unokatestvérek voltak.

halála után leghivatottabb rokona, nem tekintve a rokonság ágát vagy fokát, foglalta el a trónt. Más krónikások szerint Skóciában a királyság megalapítójának, I. Kennethnek, két fia volt, kiktől az uralkodó-családnak két ága származott és a szokásjog szerint ez a két ág felváltva foglalta el a trónt. Akár az egyik, akár a másik felfogást tartjuk helyesnek, egyik olyan hiteles, mint a másik, bizonyos, hogy II. Malcolm halála után Macbethnek, a másik ág tagjának, több joga volt a trónra, mint Duncannak, úgy, hogy ez utóbbi trónbitorló volt, a kit Macbeth, a kor felfogása szerint, már mint Gruach férje is, joggal fosztott meg életétől és trónjától. És mint Gruach férje a még erősen dívó vérbosszú követelésének is eleget tett, mert II. Malcolm megölte és megfosztotta trónjától lady Macbeth nagyatyját, IV. Kennethet, és meggyilkoltatta testvérbátyját, kinek nevét nem ismerjük, és első férjét, Gilcomgaint. Minthogy a véres II. Malcolm már nem volt az élők közt, a vérbosszú unokája, Duncan, ellen fordult. Ez adatok kétségtelenül fontos enyhítő és magyarázó mozzanatok, midőn a történeti Macbeth mint királygyilkos fölött törvényt ülünk.

Egyebet nem sokat tudunk Macbethnek és feleségének hiteles történetéből. Vallásos emberek voltak, a kik bőven adakoztak kolostoroknak, sőt Macbeth 1050-ben Rómába is zarándokolt, mire Nagy Kanut és Dán Erik példája is ösztönözhetette. Hogy ezt az utat azért tette volna, hogy IX. Leo pápától királygyilkosságaért feloldozást nyerjen, naiv modern felfogás, mert a hatalmas ember ezt a tettét bizonyára mindenkép jogosnak tekintette. Vallásossága mellett kiderül a forrásokból erélyessége és alattvalóival szemben igazságszeretete. Hatalma távoltartotta uralkodása alatt a rabló normannokat, a kik elődei alatt oly sokszor sanyargatták az országot; sőt elég merész volt, hogy a normann nemeseket, a kiket Hitvalló Eduárd, Anglia királya, száműzött országából, 1052-ben vendégszeretettel fogadta Skóciában. Későbbi írók és költők az ő uralkodását mint a békesség, biztonság és bőség szerencsés napjait dicsőítik.

De azért voltak Macbethnek is háborúi, hisz Duncannak két fia maradt, Malcolm és Donalbain, kiknek érdekében, mikor felnőttek, mozgalom támadt az erélyes király ellen. Nagyobb

baj volt, hogy Eduárd angol király, a ki nagyon vágyott Skócia birtoka után, fel volt bősztülve Macbeth eljárása miatt, a ki a zendülő normannokat barátságosan fogadta országába, és megbízta alkirályát, Siward northumberlandi grófot, hogy fenýjtse meg a túlmerész skót királyt. Siward 1054-ben tényleg betört Skóciába és megverte Macbethet,¹ a ki kénytelen volt országának északi részébe visszavonulni. Ez a nagy csapás megrendítette tekintélyét, úgy, hogy Duncan idősbik fia, Malcolm, most már merhetett fegyvert fogni ellene, de nem, mint a későbbi hagyomány tartja, Siward szövetségében, a ki már 1055-ben meghalt. Macbeth 1057 augusztus 15-én Lumphanan mellett elvesztette a döntő ütközetet, melyben el is esett. Utódja III. Malcolm (1057—1093) lett. Macbethtel Skócia régi, mondákban gazdag története befejeződik, utódjával Skóciában is érvényre jut az örökösödés szokásos rendje. A források Macbethnek két fiáról is tesznek említést ; de valósággal csak egy fia volt, Cormac. A másik, Lulach, feleségének volt fia első férjétől. Szerepet Skócia történetében nem játszottak ; de Lulach is Jonában van eltemetve, a skót királyok sírboltjában, itt aluszsza örök álmát maga Macbeth is.

Íme a történeti Macbeth : kiváló hadvezér, kitűnő fejedlem, a ki a korona tekintélyét helyreállítja és az országot minden külső ellenség ellen megvédi. Csupán Anglia ellenében tehetetlen. Szigorú, de igazságos király, kitől a hatalmas nemesek tartanak, kit a nép szeret. Uralkodása arany-korszak Skócia történetében. A gyilkosság, melylyel trónra jutott, a kor mértéke szerint ítélve, nem esik súlyosan a latba és esetleg csak királyi jogának kieroszakolása volt egy trónbitorlóval szemben. Történetének részletei sokszor bizonytalanok vagy homályosak ; de az erőteljes király alakja és jelleme elég világosan lép elénk a töredékes vagy elfogult feljegyzésekből.

II.

Macbeth alakja az utókornál, úgy látszik, elég gyorsan átalakult, még pedig erősen kedvezőtlen irányban.

¹ E csatában elesett Siward fia és unokaöcscse.

Skóéczia első igazi történetírója, Joannes de Fordun, Capellanus ecclesiæ Aberdonensis, a XIV. század végén 1384 és 1387 közt fejezte be *Chronica gentis Scotorum* című nagy művét, mely öt könyvben és a hatodik könyvből 23 fejezetben tárgyalja hazája történetét az őskortól I. Dávid király haláláig (1153). Első ízben 1691-ben jelent meg nyomtatásban.

Fordun tudós ember és komoly író. Nagy utazásokat tett műve érdekében, hogy a kolostorok könyv- és levéltárait átkutassa.¹ Mert neki csak az irott betű forrás és a józan ész az egyedüli mérték. Nála Macbeth kezdettől a legnagyobb, legvéresebb zsarnok. Embertelenségének felháborító bizonyítéka Macduff esete, kinek családját, mert ő maga elmenekült, felkonczoltatta. Macduff Fordunnál tűnik fel először: Fife alkirálya és Malcolm híve. Macbeth ezért gyűlöli és kiűldözi az országból. Létét valószínűen családi hagyománynak köszöni, mely a Fife-háznak méltó őst akart adni. Már Fordun közli híres párbeszédét Malcolmmal, melyben ez utóbbi magát számos bűne miatt a trónra alkalmatlannak mondja.

Fordun művében csodának, kísértetnek, természetfölötti elemnek semmi nyoma. A szerző tanult, okos, csak a józan ész szavára hallgató krónikás volt. Honnan van tehát, hogy Macbeth jelleme nála oly kedvezőtlenre fordult? A tudós szerzetesnek alig állt sok forrás rendelkezésére, forrásból mi sem tudjuk egyszerűen megczáfolni. De eljárása és okoskodása érthető. Fordun, midőn saját korától visszafelé követte Skóéczia történetét, minden nehézség nélkül eljutott III. Malcolmig, hisz ezen király óta egészen tiszta a trónöröklés joga és szokása a skót királyságban. De Malcolm előtt nem, mint várhatta, ennek atyja, I. Duncan uralkodott, hanem egy idegen, a kit természetesen zsarnok trónbitorlónak kellett tartania, annál is inkább, mert az angolok is így állították be Macbethet, hogy t. i. zsarnok módjára fellázadt Eduárd király ellen, miért is az angol király őt a northumberlandi gróffal megfenyítettette. Hozzájárul ehhez,

¹ De azért akadnak művében feltűnő történeti tévedések. Így azt állítja, hogy II. Malcolm Glammisban meggyilkoltatott, a mi nem igaz; Macbeth atyja pedig szerint Finele volt. Macbeth atyja Findloech (Finlay) volt, Finele pedig egy nőnek a neve, a ki Argus grófjának leánya volt és 994-ben III. Kenneth királyt meggyilkolta, mivel fiát kivégeztette.

hogy Fordun lelkes imádója és utánzója volt Liviusnak, kinek Tarquinius Superbusa mintájára alakította Macbeth alakját és sorsát. A népnek felfogását és szavát Fordun természetesen lenézte és semmibe sem vette, a tanult körökben pedig Anglia felfogása uralkodott, mely három századon át mély gyökeret verhetett Skóciában, hisz három század választja el Macbeth királynak ez első történetíróját hősenek életétől és korától.¹ E három századból vannak száraz adatok; de egyetlen betű sem szól Macbethről, a kinek emlékezetét a győztes ellenség, mely őt leteperte és túlélte, kizárólag a maga politikai érdeke szerint módosította és színezte.

Hogy e három századon keresztül a skót nép foglalkozott-e egyik legkiválóbb királyával és Macbeth alakja hogyan módosult emlékezetében és képzeletében, fényesen mutatja Fordun legelső utódja a skót történetírás terén, Andreas of Wintoun, lelkész St. Andrewsben és utóbb perjel St. Serfben, a ki 1420-tól 1424-ig, tehát körülbelül félszázaddal Fordun után fejezte be skót nyelvjárásban írt rímes krónikáját. Wintoun verses művet ír, tehát eleve nem a történeti kritika embere; első sorban nem tanítani, hanem mulattatni, szórakoztatni akar; azért nem is fordul anyagért a tudósokhoz, kiktől különben is vajmi keveset kaphatott volna, hanem a néphez, mely multjának nevezetesebb mozzanatait dalokban és mesékben örökíti meg.

Wintoun költői lelkületű ember, a ki rendkívül vonzódott a mythoshoz, mondához és meséhez. Ilyeneket, a hol kaphatta, szívesen beledolgozott nemcsak Macbeth, hanem Kræsus, Cæsar vagy Nero történetébe is. Innen van, hogy nem ragaszkodott betű szerint forrásaihoz, melyeket igen szabadon és sokszor önkényesen alakított át. Macbethtel szemben nagyon megkönnyítette eljárását, hogy a nagy királynak egyetlen komoly, kritikus történetíróját, Fordunt, nem ismerte. Macbeth története nála csakugyan a csodák, varázslások és népregék láncolata.

Már származása is ilyen: Macbeth Duncan nővérének fia, atyja pedig maga az ördög. Anyja egy ízben az erdőben egy szép férfiúval találkozott, a ki az ártatlan és tapasztalatlan leányt

¹ Macbeth 1057-ben halt meg. Fordun 1387-ben fejezte be művét.

megejtette és Macbeth anyjává tette. Midőn kalandja színhelyéről távozik, megvallja az idegen, hogy ő az ördög, de megnyugtatta a leányt, hogy ne féljen : születendő fiát hatalmas emberre teszi, a kit nőtől született férfiú le nem győzhet. Midőn a hős felnő, jelentős álma van : nagybátyja, a király mellett ül, és ekkor a három sorstestvér lép hozzá : az első Cromarty thannak, a második Moray thannak, a harmadik királynak üdvözlí. Macbeth igen babonás ember, a ki vakon hisz jóslatokban és álmokban, azért ez az álom is nagy hatással volt reá. Azután ellenkezésbe kerül Duncan királylyal, a ki pedig nagy jóakarója volt. Duncan ugyanis egy vadászat alkalmával eltévedt az erdőben és kénytelen volt az éjet egy malomban tölteni. A molnárnak szép fiatal leánya megnyerte a király tetszését, a ki őt Malcolm anyjává tette. A király később is szerette a leányt, a ki legidősebb, tehát törvénytelenége ellenére is trónörökös fiának anyja volt, és magas állásra akarta emelni. De Macbeth ezt erőlyesen ellenezte, hogy Malcolm ne lehessen király ; azután megöli nagybátyját és nőül veszi Gruach nevű özvegyét.

Macbeth uralkodását Wintoun igen rokonszenvesen tárgyalja : az igazság és jog védője volt, jólét és békesség boldoggá tette alatta a skót népet. Az alkirályokkal szemben szigorú, de nem kegyetlen, még Macduffal szemben sem. Midőn Dunsinane várát építi, a thanok szállítják a nagy építkezéshez a fát saját ökreikkel. Egyszer Macduff állatai megcsökönyösödnék, mire Macbeth bosszúságában felkiált, hogy egyszer még Macduff nyakát is járomba fogja kényszeríteni. E fenyegetésre Macduff megszökik Skóciából, a király pedig ostrom alá fogja várát, melyet Macduff neje átad, de csak akkor, mikor a vár ablakából látja, hogy férjének hajója már messze kint van a tengeren. De Macbeth nem bánt senkit, még a vár úrnőjét sem, noha ez azzal fenyegette a királyt, hogy férje majd elégtételt vesz rajta a járom miatt. Macduff Angliába szökik, hol Eduárd király szívesen fogadja és a hol előkészítheti Macbeth megbuktatását. Azért felszólítja Duncan törvényes fiait, hogy kövessék őt Skóciába ; de ezek nem fogadják el ajánlatát, mert félnek Macbeth-től. Csak most fordul Duncan természetes fiához, Malcolmhoz, a ki tényleg melléje áll, miután az ismeretes párbeszédben Macduff becsületességéről meggyőződött. Midőn

Skóceziába ér, hová Eduárd angol király hadvezére, Siward, Northumberland grófja (a ki neki nem rokona), elkíséri, hall Macbeth babonájáról a birnami erdő szerepét illetőleg és megparancsolja katonáinak, hogy zöld ágakkal szereljék fel magukat. A csatában győznek a lázadók, de nem Macduff öli meg a zsarnokot, hanem egy ismeretlen lovag, kinek nevét nem tudjuk meg. Macduff tehát Wintounnál még nőtől született ember.

Macbeth nejeről csak annyit hallunk, hogy Duncan felesége volt, a ki férjének halála után gyilkosának lett neje. Macbeth kétségtelenül azért vette el, hogy trónigényeit a nép szemében bizonyos jogos alapra fektesse. Egyebet nem tud a rímkrónikás a ladyról.

Wintounnál tehát már megtaláljuk a mondának összes csodás és regei elemeit, melyek különben a népköltészetben számos népnél ismeretesek. Nevezetesen: 1. hogy a király eltéved az erdőben és a molnár leányának szeretője lesz, mint például Pipin, Nagy Károly atyja; 2. hogy a hős az ördög fia, mint például Ördög Róbert, Hódító Vilmos atyja, vagy a jós Merlin; 3. hogy a sorstestvérek, a nornák, kikből a későbbi regékben tündérek lettek, beavatkoznak a hősnek történetébe; 4. hogy a hőst csak anyától nem született ember győzheti le, mire szintén igen sok példa van, ha más alkalmazással is, például Tristan, a kit szintén kívágnak Blanschefflur testéből, végre 5. a mozgó erdő, mely eredetileg bizonyára csupán hadicsel volt, hogy a megtámadott fél a közeledő ellenségnek számát fel ne ismerhesse. Mind e motivumok keleti és nyugati regékben az egész földön igen gyakoriak és a Macbeth-mondába is kétségtelenül a nép ajkáról kerültek. Csupán a kapcsolat czéljáról és módjáról térhetnek el a vélemények.

De mielőtt erre áttérnék, legalább rövid áttekintésben vázolom a monda fejlődését egészen Shakespeare feldolgozásáig. Elég lesz e vázlatban néhány főadatra szorítkoznom, mert hiszen világos, hogy a későbbi írók csak Macbeth történetének első két feldolgozóját követhették: vagy Fordunt, a ki komoly kritikával tárgyalta a hírneves király sorsát, melyről nem is tud sokat, vagy Wintount, a ki a kritikát mellőzte és két kézzel merített a népköltészetnek és nemzeti hagyománynak gazdag kincstárából.

Wintoun után csak egy század mulva találunk ismét történetírót, a ki Anglia és Skóczia multját tárgyalja. Ez John Mair (latinosítva Johannes Maior), kinek nagy műve 1521-ben jelent meg. Maior a renaissance embere, a ki Párizsban tanult, hol később is ismételve megfordult, a theologia tanára volt és 1550-ben halt meg. Művének előszavában hangsúlyozza, hogy a történetírónak első kötelessége: az igazságot hirdetni. Ily ember csak Fordun hive lehet és tényleg nem is közöl egyebet, mint e mestere, a kinek terjengős előadását okosan rövidíti.

Csak néhány évvel Maior műve után jelent meg a Macbeth-monda főforrása, Hector Boethius nagy munkája: *Historiae Scotorum libri XVII* (1527), mely Macbeth történetét már egészen úgy tárgyalja, mint azt Shakespeare tragédiájából ismerjük. A szerző, Hector Boyce (vagy Bois), szintén Párizsban tanult és tanított, hol John Mair társa és barátja volt, mire hazájába visszatérve Aberdeen egyetemén történelmet tanított és 1536-ban halt meg. Csodálatosképen ez a tudós férfiú, Maior barátja, teljességgel Wintoun növendéke: nincs az a mesei, mondai vagy regés elbeszélés, melyet szó nélkül igaznak ne tekintene és történeti művébe fel ne venne. Ismeretes, hogy Shakespeare egyetlen forrása Ralph Holinshed krónikája volt;¹ de kevésbbé ismeretes, hogy Holinshed nem egyéb, mint Hector Boethius fordítója, miért is érthető, de azért mégis tarthatatlan az a vélemény, hogy Shakespeare nem Holinshedből, hanem Boethiusból vette Macbeth történetét.² Boethius jellemzésére elég lesz azért néhány adatot említenen.

Duncan alatt három nagy háborúról tud; ezek Macdonwald lázadása, a norvég Sueno és a dán Kanut ellen, de egyiknek sincs legkisebb történeti alapja sem, hisz Macdonwald nem történeti alak, Sueno már 1014-ben,³ Kanut pedig 1035-ben halt

¹ Még pedig e nagy munkának 1587-ben megjelent második kiadása.

² Ezt W. Geddes fejtette ki *Shakespeare and Hector Boece* cz. tanulmányában, 1896. Más kutatók szerint a nagy költő nemcsak Boethius, hanem Bellenden és Buchanan műveit is ismerte. Ezt ma már sem bizonyítani, sem megczáfolni nem lehet, de a kérdés különben is egészen lényegtelen, mivel a nevezett írókban semmi sem foglaltatik, a mi Holinshedben is megtalálható nem volna.

³ Forresben, melyet a hagyomány Macbeth székhelyének tekint, hatalmas obelisztk áll, melynek neve «Sven's Stone» (Sueno köve).

meg, pedig Duncan csak 1034-ben lett Skócia királya. Különben Boethius összes többi évszámai is majdnem mind tévesek. Szerinte Macbeth, ép úgy, mint Duncan, II. Malcolm unokája fiatalabb leányától, Doadától, a ki sohasem létezett. Atyja Sinel, mely név kétségtelenül Fordun lehetetlen Finele-jéből származik, rossz olvasás folytán. Macbeth legyőzi Duncan ellenségeit, azután találkozik a sorstestvérekkel, mint a drámában. Utóbb megöli Duncant és maga lesz király. Tíz esztendeig a legkitünőbb fejedelem, a további hat évben a legvéresebb zsarnok. Boethius ezt a hihetetlen átalakulást úgy magyarázza, hogy Macbeth az első tíz évben képmutató volt; igazi természete és jelleme csak uralkodásának utolsó hat évében lett világossá. Ekkor csak úgy gázol a vérben, ekkor gyilkoltatja meg legjobb barátját és társát, Banquót is, a kinek fia szerencsésen megmenekült. Macdufftól jósök intik, azért vára ellen indul és lemészárolja a menekült thannak nejét és gyermekeit. Most Malcolm fellép ellene, de Macbeth bízik a jóslatokban; azonban a birnami erdő megingatja és végül kiderül, hogy Macduff nem nőtől született. Ez utóbbi adat Boethiusnál van említve először.

Macbeth nejről nem sokat tud, de hangsúlyozza, hogy szenvedélyes asszony volt, a ki mindenkép királyné akart lenni. Férjét erősen tüzei, főleg mikor a sorstestvérek jóslatairól értesül. De egyéb részletet nem tud róla Boethius. Annál behatóbban írja le a természetfölötti lények, a nornák, furiák és boszorkányok beavatkozását a hősnek sorsába. Jóslásaikat pokoli hamis káprázatoknak (*falsæ delusiones dæmonum*) nevezi, de valóságukban nem kételkedik.

Boethius forrásai első sorban Fordun és Wintoun voltak, a kiket elég furcsán kapcsol össze: az utóbbiból származik a tíz évig kitünő, nagyérdemű Macbeth, az elsőből a hat évig vérben gázoló sötét zsarnok. Nála találjuk először Banquót és fiát, Duncan király háborúinak részletes leírását, lady Macbeth nagyravágását, melylyel férjét a gyilkosságra tüzei. Hogy ez új részleteket honnan vette, talán a népnek elbeszéléseiből, esetleg, a mi kevésbbé valószínű, maga gondolta-e ki, nem tudjuk. A mesés elemeket megkapta már Wintoun rímes krónikájában; kiegészítésükben és részletezésükben kelta népnek

gazdag képzeletéből merített. Boethius a Macbeth-mondának, a mint Shakespeare drámájából ismerjük, valódi megalkotója, a kit a későbbiek csak kiírtak, a nélkül, hogy előadását bármely lényeges vonással tovább fejlesztették volna.

Ez áll mindenekelőtt Shakespeare közvetlen forrásáról, Ralph Holinshed krónikájáról (1577), mely nem egyéb, mint Boethius latin munkájának kissé szabad angol fordítása, helyesebben Boethius skót fordításának angolra áttüzetése. Mert Boethius latin művét John Bellenden, V. Jakab király egyik nevelője (meghalt 1550-ben Rómában, hová mint a reformatio heves ellenzője vonult vissza), lefordította skót nyelvre (megjelent 1536-ban) és ezt a skót szöveget fordította Holinshed angolra. Bellenden itt-ott rövidítte Hector bőbeszédű előadását és helyreigazított egy-két téves adatot; de az előadás lényegén nem változtatott semmit. Legsikerültebb módosítása a Malcolm és Macduff híres beszélgetése. Boethiusnál a két lovag csak egy-egy hosszú szónoklatot tart, a mi sem nem természetes, sem nem hatásos; Bellendennél igazi beszélgetést kapunk, mint a drámában. Holinshed a skótra fordított Boethiust angolra fordította, minden lényegesebb módosítás nélkül. Egyéb érdeme nincsen.

Ezzel készen volt a Macbeth-monda, melyen a későbbi írók semmi lényegeset nem változtattak. Teljesség kedvéért két szóval emlitem őket is. Hárman vannak. Az első William Stewart, a ki Boethius művét skót rímkrónikává alakította át (1531—1535, nyomt. 1858). Hogy ebben mily híven követte forrását, legjobban mutatja Charlotte C. Stopes egyébként tarthatatlan¹ feltevése (1896), hogy Shakespeare forrása nem Holinshed, hanem Stewart volt. A második John Lesley, Stuart Mária lelkes védője, a ki 1596-ban halt meg Franciaországban és tíz könyvre terjedő latin nyelven írt skót történelmét 1578-ban adta ki Rómában. Lesley tudós ember, a ki természetfölötti elemekről hallani sem akar. Innen van, hogy előadása józan és

¹ Ezt jól kimutatta Wilh. Dibelius: *Shakespeare-Jahrbuch*, XXXV, 1899. 358. l. — Shakespeare csak oly részletekben egyezik Stewarttal, a hol ez Holinsheddel egyezik, a hol tőle ismételve feltűnőbben eltér, soha sem őt, hanem mindig Holinshedet követi.

észszerű, de száraz, hideg és üres is. Még a Malcolm és Macduff közti párbeszédet, mely Fordun óta Macbeth minden történetében föltalálható, mellőzi. Nála is mint jeles király kezdi Macbeth pályáját, míg utóbb véres zsarnokká lesz. Minthogy minden csodás elemet mellőz, a hősnek fejlődése is nélkülöz minden elfogadható indokolást. Végre a harmadik George Buchanan, Stuart Mária' szenvedélyes ellensége és a protestantismus lelkes híve, kinek latinul írt skót története 1582-ben jelent meg Edinburgban. Szerzője még ugyanez évben meghalt. Buchanan főforrása Hector, a kinek természetfölötti, csodás elemeit nem fogadja el, mivel, úgymond, «inkább színdarabokba vagy novel-lákba valók, mint történelembe» (quia theatris aut Milesiis fabulis sunt aptiora, quam historiae), de nem is utasítja kereken vissza, mint például Maior vagy Lesley, hanem módosítja, észszerűbbekké teszi; így például a sorstestvérek nála is csak álomban szerepelnek. Persze a jóslásokat is elveti, úgy, hogy a birnami erdő és a rőtől nem származó győztes harc-os elesnek, a Banquónak szóló jóslatból pedig kósza hír lesz, t. i. a nép meséli, hogy utódjai Skócia királyai lesznek, de egyébként Buchanan ezt a motivumot is elejti. Macduff családját nála is kiírtja Macbeth, de ennek bukásánál és halálánál a Fife thanja nem szerepel stb. Tehát Buchanan elejti a hagyománynak mondai elemeit, melyeket helyenként rationalis módosítással helyettesít, de egyébként sem a történeti, sem a mondai Macbeth ügyében semmi jelentősége.

III.

A történeti és a mondai Macbeth közt tehát lényeges a különbség. Amaz kimagasló, kiváló hadvezér és uralkodó, a ki (a kor felfogása szerint) törvényes joga alapján megöli a fiatal és gyámoltalan Duncan királyt, rokonát és elődjét a skót trónon, mire tizenhat éven keresztül erélyesen, igazságosan és okosan uralkodik, úgy, hogy alatta bőség és béke boldogítja Skócia népet; ellenben a mondai Macbeth nagyravágyásból, a jognak minden árnyéka nélkül öli meg jóltevőjét, a jó öreg Duncan királyt, mire másfél évtizeden keresztül sanyargatja a nemeseket és a népet, számos véres tettet követ el és végül mint gyűlölt

zsarnok pusztul el, miután híveinek legnagyobb része ellenségeihez pártolt.

Honnan ez az ellentét? Mind a két alak könnyen megérthető.

A véres Macbeth a győztes, voltaképp angol párt műve, mely a hőst túlélte és emlékezetét minél sötétebbre iparkodott színezní. Az angolok rég vágytak Skócia birtokára és mélységes gyűlölettel viselkedtek az utolsó skót király iránt, a ki ellenük síkra mert szállni. Hasonló gyűlölettel tekintett Macbethre utódja, III. Malcolm, a ki atyja gyilkosát természetesen szörnyetegnek tekintette. Mind a két fél azon volt, hogy a legyőzött és megsemmisített királyt lehetőleg sötét színben tüntessék fel, mire több mint három egész század állt rendelkezésükre, mert a történetírás csak ily későn fogott hozzá, hogy a régi Skócia multját megrajzolja és Macbeth alakját megállapítsa. Ez idő alatt az erélyes, nagy királyból az uralkodó párt felfogásában véres zsarnok lett, az ördög fia, a pokol hatalmainak szövetségese, kitől minden jót megtagadhattak, kit a legborzasztóbb tettekkel vádolhattak.

Egészen más volt a nép álláspontja. A skót nép a XI. századot követő, harcokkal és zavarokkal tele századokban örömmel tekintett vissza a multba és hálával emlékezett meg erélyes, de igazságos és jóságos királyáról, a ki nem engedte, hogy a hatalmas és önző oligarchia a szegény népet elnyomja és sanyargassa. A nép felfogásában Macbeth nagy jelességei nem mentek feledésbe, az ellenpárt részéről képviselt ellentétes felfogást pedig nem mellőzte egészen, de úgy módosította az elnéző hagyomány, hogy a hős csupán a pokol sugalmazására vagy ösztönzésére követett el sötét vagy véres tetteket.

Így alakult a Macbeth-monda, melyet ma már az egész emberiség Shakespeare legegyszerűbb, legkönnyebben érthető, színi hatás tekintetében is elsőrangú drámájából ismer. Érdekes, hogy e hagyománynak mondai jellegét ép az a kutató tagadja, a ki Macbeth történetének összes forrásait a legalaposabban és legrészletesebben tárgyalta. Kröger szerint (már idézett művében) Macbeth-monda nincsen, mert a mi ilyennek tetszik, az nem a nép alkotása, hanem a krónikások önkényes tákolmánya, mely mint ilyen a monda nevére nem is méltó. Hogy

e felfogását elvi alapra fektesse, megadja a mondának következő értelmezését (id. m. 217. l.): Monda «történeti alakokhoz fűződő, a nép részéről költői toldalékokkal kiegészített és ezen alakjában szájról-szájra, nemzedékről-nemzedékre szálló és folyton módosuló, soha meg nem merevedő elbeszélés». Ezt az értelmezést elvileg el lehet fogadni, de meg kell jegyeznem, hogy kevés monda van az egész világirodalomban, mely ezen értelmezésnek teljesen megfelel, és különösen érthetetlen az a követelés, hogy a mondának sohasem szabad megmerevednie, mert ez voltaképp annyit tenne, hogy befejezett, kész monda sohasem volt és ma sincsen.

A Macbeth-monda helyes felfogásánál mindenek előtt két pontot kell figyelembe vennünk.

Először: alig van monda, melyet egyedül s közvetlenül a nép szájából ismernénk; a legeslegtöbbet tanult írók feljegyzéséből vagy költők feldolgozásából ismerjük. Régi, naiv, túlhaladott álláspont, melyet főleg Grimmék képviseltek egy századdal ezelőtt, hogy a feljegyzők vagy költők oly szent áhítattal tekintették a mondát, hogy rajta a legkisebb módosítást sem merték eszközölni. Ellenkezőleg: egyazon mondának nagy számú változatai, melyek krónikákban vagy költeményekben fennmaradtak, kétségtelenné teszik, hogy a régi írók is csak oly nyers anyagnak tekintették a mondát, mint a történelmet vagy a mindennapi élet eseményeit, melyeket felfogásuk és irodalmi céljuk érdekében, természetesen egyes jellemző főmozzanatok megóvása mellett, átalakítottak, kiegészítettek, módosítottak. Ez történt bizonyára a Macbeth-monda körül is. A ki azt állítaná, hogy első feldolgozója, Wintoun, úgy vette fel krónikájába, a mint a nép mesélte, szóról-szóra és betűről-betűre, az ily felfogással csak azt bizonyítaná, hogy a monda-kutatás és monda-történet terén nem nagyon tájékozott. Wintoun bizonyára a nép ajkáról vette a mondát, mert különben hogyan jutott volna arra a gondolatra, hogy Macbeth alakjához fűzze és hogyan várhatta volna, hogy olvasói elfogadják; de azt ma már lehetetlen megtudni, mily alakban vette át a néptől és mit módosított rajta. Azt sem tudjuk ma már kimutatni, hogy a monda mikép fejlődött, melyek voltak őselemei, a melyekhez idővel új meg új toldalékok fűződtek; csak annyit tudunk,

hogy első feljegyzőjeig több mint három század telt el, tehát hatalmas idő, milyen nagyon kevés mondának jutott, hogy bizonyára szerény csirákból terebélyes fává fejlődjék.

Másik megjegyzésem a krónikást illeti. Erre vonatkozólag is két ellentétes vélemény lehetséges és nyert is tényleg ismételve kifejezést. Az egyik, hogy a krónikás a nép ajkáról vett elbeszélést a lehető leghívebben jegyzi föl, úgy hogy az ő előadása valóban nem egyéb, mint a nép szava és lelke. Ezen felfogás elfogadható egyes adatokra vagy elszigetelt tényekre vonatkozólag; de hosszabb, bonyolultabb eseményeknél jóformán lehetetlen, mert a krónikás nem találja a kérdéses elbeszélést a nép ajkán oly kikerekített, helyesen tagolt, elfogadhatóan indokolt alakban, milyenre neki szüksége van. De különben is minden írónak megvan a maga modora, stílje, ízlése, melyhez a közlendő anyagot alkalmazza. Tehát a krónikásnak anyaga a legtöbb esetben népi eredetű, de összefüggése, indoklása, színezése az író műve, a ki egyéniségét sem nem akarja, sem nem tudja elrejtteni vagy megtagadni. Ezen felfogással ellentétben vannak, a kik, nemcsak *Macbeth* esetében, tagadják a nép munkáját és egyszerűen a krónikás önkényes leleményének tekintik, a mit mások mondának néznek. E felfogás kiváló költőnek tekintti a krónikást, a ki pedig rendszerint se nem költő, se nem kiváló. Ez állásponton nem lehet megérteni, hogy az író mért tákol össze sokszor igen bonyolult történeteket és mért fűzi ezeket épp ezen történeti alakhoz és mért nem máshoz. Tehát csak oly felfogás helyes, mely nem tagadja a népnek monda-alkotó működését, de egyúttal valószínűnek tartja, hogy a krónikás a néptől kapott anyagon egyéniségének és eszejárásának, esetleg mellékes céljainak is megfelelőleg kisebb-nagyobb módosításokat ejtett. Hogy módosításainál figyelemmel kellett lennie a nép nézetére és tudására, ez magától értetődik, mert különben hazugnak, hamisítónak tekintették, megvetették és előadását visszautasították volna.

A *Macbeth-mondában* kételkedni semmi okunk vagy jogunk. Igaz, hogy három századon keresztül nem hallunk és nem tudunk a hősről; de ez nem jelenti azt, hogy az örökké nyugtalan népi képzelet nem foglalkozott vele és nem mesélt róla, hanem csak azt, hogy e hosszú idő alatt nem akadt író, a ki

az alaposan elrágalmazott király történetét följegyezze. Midőn végre Wintoun megírta verses krónikáját, melynek történeti jellegét a középkorban tudományos előadásra is minden aggodalom nélkül alkalmazott verses alak sem meg nem szünteti, sem nem kisebbiti, úgy látszik, már készen találta a mondát a népnél, úgy hogy talán csak kikerekíteni és esetleges ellenmondásaitól kellett megtisztítania. Ez a monda, a mint Wintoun elmesélte, érvényben és életben maradt további három századig¹ és a racionalista történetírók, a kik minden csodát eleve

¹ Hogy ma is tudnak a mondáról, érdekesen mutatja Ivánfi Jenő tisztelt barátom következő levele, melyet e cikknek felolvasása után (a Kisfaludy-Társaságban) három fényképpel intézett hozzám :

«Skóciából hoztam ezeket a fényképeket. Az egyik a «Sveno's Stone», Forresből, a melyről az a legenda járja, hogy Duncan emeltette a Sueno fölött aratott győzelme emlékére székvárosában, Forresben. Tehát Shakespearrel ellentétben Duncannak e szerint még sokáig kellett élnie a fifei csata után, ha egyáltalában megvolt a fifei csata és Sueno egyáltalában járt uralkodása alatt Skóciában.

«Hogy Skóciában mennyire nem hisznek Macbeth gyilkosságában, bizonyítja a következő furcsa történet. Az idemellékelt második kép, a «Cawdor-Castle», egy nagy erdő közepén áll még ma is, Forrestől kocsin alig 19—20 percznyire. Néhány évvel ezelőtt, mikor a *Macbethre* készültem, kint jártam Skóciában és természetesen voltam Forresben és a Cawdor-Castleban, a hajdani Cawdor-thán (állítólagos) leszármazottjának kastélyában. Mai tulajdonosa az Earl of Campbell. Mikor engedélyt kértem a kastély megtekintésére, valami titkárféle ember azt mondta nekem, hogy most nem lehet, mert «a királyi család a kastélyban tartózkodik». De én nem azért utaztam néhány ezer kilométert, hogy üres kézzel menjek haza. Visszamentem Forresbe és onnan levelet írtam az Earl of Campbellnek, elmondtam neki, hogy ki és mi vagyok, mi a célom, hogy engedje meg a kastély megtekintését.

«Másnap megkaptam a meghívót. Kocsit fogadtam Forresben és a gyönyörű erdőn keresztül megint odaérkeztem a kastély elé. A tegnapi ember fogadott, bevezetett nagy reverenciával és néhány pillanat múlva előttem állt egy magas, őszszakállas úr, skót nemzeti viseletben : «I am the Earl of Campbell.» Első kérdése az volt, hogy mi a kívánságom és mit szeretnék tudni. Elmondtam neki, hogy én Macbeth-reliquiák után kutatok és miután úgy tudom, hogy Macbeth nem Invernessben, hanem itt, a Cawdor-Castleban gyilkolta meg Duncant, kérem, mutassa meg nekem azt a szobát, a melyben ez a gyilkosság történt.

«Erre a nemes Earl fölugrott a helyéről, eldobta cigarettáját és iszonyú haraggal támadt rám : «Micsoda föltevés az az ő nagy őseről, a ki a legnagyobb királyok egyike volt, hogy meggyilkolta volna királyát! Az én csa-

visszautasítanak, nem ártottak neki és nem tudták megölni. Így jutott el Shakespeare-hez, a ki csak egyetlen forrást¹ használt, Holinshednek Boethiusból fordított krónikáját, melyhez szokása szerint nagyon híven ragaszkodott. Csupán egy motivumban tért el tőle és ment túl rajta, de ez az egy motívum a költői genialitás egyik legnagyobb, legbámulatosabb remeke: lady Macbeth alakja és szerepe.

HEINRICH GUSZTÁV.

ládomban nem voltak királygyilkosok! Shakespeare hazudik és, mint olyan sok esetben, meghamisította a történetet. Duncan természetes halállal mult ki Forresben és az elgini székesegyházban lett eltemetve, honnan hamvait, királyi pompával, maga Macbeth vitte el az obeni székesegyházba. Ez az igazság!»

«A harmadik kép, a melyet ide mellékelek, az elgini székesegyház romjait mutatja, a melynek egyik márványlapján csakugyan megtaláltam a Duncan síriratát.»

¹ Mert valósággal légből kapottnak kell tekintenünk azt a föltevést, hogy Shakespeare darabját egy régebbi Macbeth-tragédia megelőzte, melyet a nagy költő korának szokása szerint lelkiismereti furdalás nélkül bőven fölhasznált. V. ö. e nézet czáfolatát: H. R. D. Anders, *Shakespeares Books* 1904. 150. l. (A *Malcolm King of Scottes* cz. darab, melyet Henslowe 1602 április 27-én említ naplójában, de mely mai napig ismeretlen, természetesen nem szolgálhat bizonyítékkul.)

EMLÉKEZÉS FIÓK KÁROLYRA.¹

Az a láng, a mely Fiók Károly lelkében lobogott s melynek időnap előtt történt kihunyta ad nekem alkalmat erre a kegyetes visszaemlékezésre — annál a tűznél gyuladt föl, a mely az eléggé talán sohasem méltatott s oly hamar elfelejtett kiváló polyhistornak, Lugossy Józsefnek tudósi, tanári és emberi hatalmas egyéniségében égett, világítva és melegítve.

Lugossy — a legnagyobb nyelvtelhetségek egyike — már diák korában megtanulta a germán és román nyelveket, megtanult arabul és — magyar rokonságot keresve — perzsául s beletekintett a tibeti nyelv rejtelmeibe is. A régi magyar nyelvet, irodalmat és nemzeti hagyományainkat nagy szeretettel tanulmányozta és «gyűjtötte emlékeit áldozatos szorgalommal» — mint azt halálakor az Akadémia is hangsúlyozta, részvéti-iratában. De nemcsak a nyelvészet, hanem — a jogtudományokon kívül, melyeknek különösen tételes részétől borzadózott — úgyszólván minden tudományszak iránt érdeklődött ez a szinte rendkívüli férfiú, a ki már berlini tanuló korában, Bussmann csillagász sírja mellett felfogadta híres öreg tanárának, Idelernek, hogy a tudományt művelni soha életében meg nem szűnik. Elhunytá után méltán írta róla egyik jeles tanítványa, hogy «az agyát feszítő szenvedélyben volt valami a Kazinczy szent hevéletéből, a Kőrösi Csoma Sándort kelet felé hajtó tudomány-szomjból és a Horvát István hazafias rajongásából — mindezek összetartva egy szerény, alázatos és puritán lélek erkölcsi szigorával.»² Valóban, Lugossy, elvonatkozva az emberi lélek

¹ Székfoglaló értekezés a Kisfaludy-Társaságban, 1917. márczius 21-én.

² L. Géresi Kálmán megemlékezését a *Vasárnapi Ujság* 1884. évi 12. számában.

szokásos vágyaitól, sőt a mindennapi élet igényeitől is, mintegy szellemi életet élt csupán, a szentségnek tartott tudomány eszményi magaslatán, fíliánsai és tanítványai társaságában. Legfeljebb egy szomszéd szellemi tartományba rándult át néha: a költészet birodalmába, a hazafiúi lelkéből kipattanó szikrával meg-meggyújtva egy-egy oltár tűzét, mint a hogy' a forradalom gyászos leverése után 1850-ben bizakodva énekelte:

... E nép feltámad még, új élet s jellemben :
Hiszek egy Istenben.¹

Lugossy hatása tanítványaira rendkívüli, szinte elbűvölő volt. A kiben költői hajlamot vagy bármelyik tudomány szak iránt is némi kedvet és hivatottságot fedezett fel, abban buzgón igyekezett fokozni és táplálni a vágyat, fejleszteni a tehetséget, órákig beszélt vele a maga lakásán vagy az iskolai könyvtárban, magyarázott neki, lelkesítette és — mint a hogy egyik rokonlelkű tanártársa mondta róla sírjánál: «... ha egy-két tanítványában fölkelté az olthatatlan vágyat, föltűzte annak vállára a haladás szárnyait...»²

Híressé vált tanítványai sorába tartozott — Révész Imre, Szilády Áron, Géresi Kálmán és Baráth Ferencz után — Fiók Károly is, a régi köznemesi, egykor gazdag hattházi Fiók-család sarja, a szerencsétlen vállalkozások folytán elszegényedett Fiók József, nagykárolyi malomtulajdonos fia, a ki mint vasakarátú, komoly törekvésű diák került fel a mult század hatvanas éveinek végén szülővárosából a debreczeni ősi collegiumba, hová ugyanakkor, mikor ő érettségét tett, 1877-ben, tért vissza a katedrájától súlyos betegsége miatt tizenhat esztendeig visszavonult Lugossy. A mi a gutaütéséből egészen soha meg nem gyógyult, immár öregedő tanárt ismét visszahozta szeretett iskolájába, az ő kedves «museum»-ába, az az a vágyódás volt, hogy az indogermán s különösen a classikus nyelvek ősforrásának tekinthető, általa mindig oly lelkesedéssel tanulmányozott szanszkrit nyelv iránt figyelmet ébreszszén s tanítványai az

¹ A Szilágyi Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapok 1848 és 49-ből* cz. műben foglaltatik Lugossynak Felsőbányai álnévalatt írt verse, a *Hiszekegy*. 1850.

² L. Balogh Ferencz síri beszédét a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1884. évi folyamában, a 348. lapon.

összehasonlító nyelvészet segélyével — a nyugateurópai nagy nemzetek példájára — új erőt öntsenek hanyatlásnak indult classikai nyelvészetünkbe.

Öt éven át volt Lugossy a fiatal Fiók Károlynak «jó szeleme, irányzója, mindene», a ki, ha a járatlan úton sötétség támadt, világot gyújtott a hűséges tanítvány előtt s nemes példájával, szentelt szavaival lelkesítette őt, ha lankadni kezdett a sokszor hálátlannak tetsző munkában. Elgyedül Lugossy volt az érdem, ha a lelkes ifjú némi sikerre juthatott s a szerető tanár igazán benső örömet talált tanítványa zsenge sikerein, mint a hogy Fiók maga vallja 1884 tavaszán, Lugossy elhunytakor másik szerető pártfogójához, Szász Károlyhoz intézett levelében. «Ő engem szavaival többé nem biztat — írja Lugossyról az igaz fájdalom hangján Fiók, imént említett soraiban — tanácsával nem gyámolt; de megdicsőült szent emlékezete tűz-oszlop lesz előttem mindig...» Azután a reá Lugossy nyomában váró nagy munkára utalva, így folytatta: «Ennyi feladat mellett csak ingadozni, kétségbeesni lehetne, ha az ő szent emléke nem állana előttem, ha az ő nyugodt, határozott biztatása nem visszhangzanék fülemben: ha senkinek is, csak dolgozni!...»¹

Mikor Fiók ezeket írta, már akkor meg is kezdette irodalmi buzgó munkásságát. Tanári pályára, a classika-philologiai szakra készülve, egész lélekkel csüngött Lugossynak az indogermán nyelvészetből tartott előadásain s az ő vezetése alatt megismerkedett az új-perzsa és különösen az ó-ind nyelv elemeivel — mikor 1881-ben a Kisfaludy-Társaság műfordításra hirdetett pályázatot. Fiók éppen akkor a perzsák nagy nemzeti eposát, Firduszi-nak történeti alapú, népies zamatú *Sáhnáméh*-jét olvassagatta s ennek az iráni hősmondákat tartalmazó első részéből lefordítván a *Szóhráb* című önálló részt — ezt az igazán hatalmas szerkezetű, megrázó tragikumú epizódot — beküldte a pályázatra. A Társaság, Győry Vilmos bíráló jelentése alapján, Byronnak Radó Antal fordította *Lára*-ját méltatta ugyan a jutalomra, de a *Szóhráb*-fordítást is dicsérettel tüntette

¹ Fiók K. kiadatlan levele Szász Károlyhoz, 1884. márcz. 29-ről, Debreczenből, — a Szász-család birtokában.

ki s *Évlapjai*-ban ki is adta a «mohos, vén regéből» szótt megható éneket.¹

Szóhráb, a «mosolygó arezú», Rusztemnek, a perzsák nagy hősenek, egy szerelmi kalandja nyomán a szemengáni sah gyönyörű leányától született fia, a ki alig serdülve gyermekifjává, elindul hős apját megkeresni, hogy mint nap és hold együtt ragyogjanak s «haló színre» váljanak körülöttük a «kicsiny csillagok.» Turán gonosz sahjának és az álnok Hedzsir hadvezérnek fondorlata folytán szembekerül apa és fiú s a párbajban eleinte Szóhráb van fölül, de végre Rusztem megöli ifjú ellenfelét — saját fiát — kivel már csak későn ismernek egymásra :

Örök csillagokban miként írva állt,
Atyámnak kezéből fogadtam halált.
Jövőék, mint a villám, megyek szél szerint,
Magos mennybe leljük föl egymást megint!...

A szép költemény úgyszólván mindvégig emelkedik ; a szülők siralmának az apjától megölt fiú eleste fölött igazán szívettépően ad hangot a szerző ; és a fordító — kiről a Kisfaludy-Társaság bírálata azt jegyezte meg, hogy «keze inkább a nyelvtudósé, mint a költőé» — szintén mindjobban belemelegszik kedvvel végzett munkájába s a mű második felében megritkulnak a metszet-hibák is, a melyek eleinte sok helyen szemet szúrnak — mert, ha az eredetinek sormetszete nincs is, de a tizenegy szótagos sor, a magyarban mindig a hatodik szótag után kívánja meg a metszetet. Mindenesetre nagy érdemet szerzett a fiatal műfordító azzal, hogy a «régies színt, az őskor hamvát» — ezt fordításához csatolt utószavában maga is mint Firdúsi művének «egyik sajátságos és lényeges jellemvonását» említi — nem törli le, hanem inkább megőrzi, kegyeletes és avatott kézzel. Itt említem meg, hogy a *Sáhnáméh*-ből később fordított részekben — melyek a Zál megfejtette talányokat foglalják magukban s melyek 1887-ben jelentek meg a *Budapesti Szemlében*,² — a tizenegy szótagos sorok, jól elhelyezett metszettel, már feltűnően jobban gördülnek Fiók tolla alatt.

¹ *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*. Új folyam, XVII. kötet. 1882. — Később : *Olcsó Könyvtár*, 609—611. sz.

² *Budapesti Szemle*, 1887. CXXIX. sz.

A *Szóhráb* megjelenése utáni esztendőben — 1883-ban — *A felhőpostá*-nak, a nagy Kálidásza híres művének egy részét fordította le s adta ki Fiók a *Budapesti Szemlé*-ben,¹ mely mű a szanszkrit irodalomnak talán legszebb terméke, de melyből a fordítás mellőzi azt a helyet, a hol a felhő útja van — magának Fióknak megjegyzése szerint — «oly szépen és oly gazdag képzelemmel» leírva, «minőt nem mutat föl többet a világirodalom.» De a lefordított töredék is — a száműzött démonnak a felhőre bízott dala, feleségéhez — igen szép s hangzatos a modern formájú fordítás is, melylyel Fiók egyik legszebb irodalmi sikerét aratta.

Az irodalmi körök elismerése és érdeklődése természetszerűleg fokozta becsvágát és munkakedvét a fiatal tanárjelöltnek, a ki csakhamar lefordítván a szanszkrit *Mahá-Bhāratából* a *Nala és Damajanti* című hindu regét, az egy kis kötetben — «a hálás tanítvány» részéről «Lugossy József emlékének» ajánlva, a Kisfaludy-Társaság kiadványaként jelent meg, 1885-ben.²

Nala és Damajanti a gazdag szanszkrit irodalom naiv eposainak egyikéből vett, történeti adatokon alapuló episod, mely eposnak — a *Mahá-Bhāratának* — szerzője valószínűleg Vjasza, a mi egyébként nem tulajdonnév s jelentése: gyűjtő. Az eredeti regének versmértéke nyolclezlábú jambus, Fiók azonban — hogy a magyarban minél találóbban és hivebben adja vissza az eredeti mű végtelen egyszerűségét, folyékony elbeszélő hangját — igen szerencsés érzékkel trochaikus lejtésű sorokban fordította.

E bájos regében Nál (Nala), fiatal király és Damajanti királykisasszony, egymás hírét hallva, már ismeretlenül megszeretik egymást. A leány szvajamvará-ján — vagyis a férfiválasztó ünnepen — néhány isten is megjelenik, de Damajanti Nált választja. Egy darabig boldogan élnek, ám az istenek mellőzése miatt Káli, a gonoszság istene, büntetést ró rájuk s beleveszi magát az ifjú férjbe, őt megrontandó. Egyben feltüzeli Puskarát, Nál testvérét, hogy kockakaversenyre hívja Nált. A kockázásba annyira belemerül a megrontott fiatal király, hogy szinte megzavarodik s elveszti mindenét; de mikor

¹ *Budapesti Szemle*, 1883. LXXIX. sz.

² *Nala és Damajanti*. Hindu rege a Mahá-Bhāratából. Szanszkritből fordította Fiók Károly. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1885.

Puskara Damajantit akarja Nállal feltétetni koczkára, Nál szíve elfacsarodik, lehányja magáról királyi díszét s egy szál ruhában elbujdosik. Szerető felesége követi a bujdosásba :

Hogy ha lankadva, sujtol inség,
S lelked szebb napokra téved,
Itt az iszonyú vadonban
Én törölöm le verítéked'.

Mert nincs balzsam e világon,
Nincs orvos-szer oly kitűnő —
Égő sebre, fájdalomra
Nincs oly gyógy-ir, mint a hű nő!

Ám a boldogtalan Nál — a gonosz szellemtől gyötörve, ízve — megszökik hű felesége mellől, a ki keseregve fakad ki :

«Kinek átka Nál királyt ily
Fájdalomba, búa verte :
Szálljon arra százszorozva
Mind a kettőnknek keserve !»

Hiába keresvén eltűnt férjét, Damajanti végre visszakerül atyja udvarába, Nál pedig Rituparna király kocsihajtója és szakácsa lesz. Damajanti — egy keresésre küldött bráhmintól megsejtve férje hollétét — cselből, hogy a bujdosó Nált magához esalja, új szvajamvarát hirdet, melyen Rituparna király is megjelenik kocsisával. A házastársak egymásra találnek, ki-magyarázkodnak, Nál, — ki egy kígyó-kaland folytán rúttá vált — visszanyeri régi alakját és felszabadulván a gonosz varázs alól :

Megkönnyülve bűtől-bajtól, megpihen
Bhíma lánya, boldog férje öliben.
Vágya telve vidám lelke úgy ragyog,
Mint az éj, ha fölkel a hold s csillagok.

Nál aztán koczkán mindenét visszanyeri Puskarától, megbocsát öcsésének s boldogan él feleségével és gyermekeivel, régi országában :

Azt a népet őrzi éppen
A melynek királya régen.
Áldozatát hinti bőven
Dús marokkal, szent időben !

«Az érdekes. . . . . mese, a lélektani festés finomsága, az érzelmek mélysége, gazdagsága és valódisága, a költői bűbáj, mely az egészen előmlik, egész a lyrai részek szépségeig: a világirodalom legszebb alkotásai közé helyezik a Nál és Damajanti történetét» — mondja róla teljes joggal Szász Károly, *A világirodalom nagy époszai* című munkájában.¹ Hadd tegyem hozzá, hogy Fiók ezt a regét költői szempontból valóban meszerien fordította le, nyelvében oly tösgyökeres magyarsággal, dictiójában oly megkapó lendülettel, hangulatában a népmesék olyan hamisítatlanságával, hogy tolla e munkában egyenesen az Arany Jánoséra emlékeztet. Brassai Sámuel a *Nála és Damajanti* fordításáról közzétett bírálatában,² élesen neki támad ugyan Fióknak, de az érezhetőleg sokkal biztosabb talajon mozgó és erősebben fölfegyverkezett műfordító teljesen szét-szedi válaszában³ a szőrszálhasogató s kötekedő és sok tekintetben tájékozatlan kritikus igaztalan támadását s elvitathatatlan, hogy Fiók ezzel a fordítással tette föl a koronát műfordítói munkásságára s nevét e téren ez a mű fogja legtovább és legméltóbban megőrizni.

Fiók, ki akadémiai tanulmányainak befejeztével két éven át, 1882-től 1884-ig, a debreczeni collegiumban a latin és görög nyelvet tanította, gymnasiumi segédtanári minőségben, 1884 szeptemberében tanulmányai kiegészítésére Berlinbe ment s az ottani egyetemen töltött két félévet különösen az ó-ind nyelv tanítási módszerének és segédtudományainak alapos megismerésére fordította, első sorban Weber Albertnek, az ind nyelvészet egyik legkiválóbb mesterének irányításával. Weber többek közt a *Sakuntalá*-t, Kálidásza híres drámáját is fejtegette s így kapott kedvet a közben a prákrit nyelvvel is megismerkedett Fiók India legnagyobb költője e művének átültetésére.

A *Sakuntalá*-t a vele foglalkozó igen jelentékeny irodalom általában a világköltészet egyik legszebb termékének tartja. Ez igaz is, különösen ha nem mint drámát, hanem — a Péterfy

¹ L. Szász K.: *A világirodalom nagy époszai*. I. köt. 148. l.

² *Az Erd. Muz. Egyet. Bölcs.-, Nyelv- és Tört. tud. szakosztályának kiadv.* III. köt. (1886.) 314. l.

³ *Egyet. Phil. Közl.* 1887. évf. 419. l.

Jenő használta találó kifejezéssel — csak mint drámai idyllt tekintjük, mint a buja ind képzelet színekben pompázó, illatban gazdag virágát, — ámbár Goethe, az ő, Arany Jánostól «világ-ölelő»-nek nevezett «rokonszenvével» mindenképen túlzásba csap 1792-ben írt epigrammjában, melyben *Sakuntalá*-t az ég és föld leggyönyörűbb és leggazdagabb termékeként üdvözli. Elragadóan szép részletei vannak e műnek, az bizonyos, telve a hőfölte Himalaya alatti tropikus világ minden színpompájával, de szerkezete sokkal naivabb és drámaiatlanabb, hogysen mint drámai művet kiválónak mondhatnók. Sőt — bár Fiók véleményeszerint, melyet a *Sakuntala*-fordításhoz írt érdekes bevezető tanulmányában hangoztat, e műből szerzőnek páratlan alakító képessége tűnik ki — nézetem szerint a *Mahá-Bhárata*-beli eposi rege, melyből Kálidásza darabja meséjét vette, a fő csomópontban drámaibb indítékot használ, mint a dráma írója.

A darabban az erdő mélyén vadászó fiatal Duzsjanta király meglátja s megszereti a remeteség idylli csöndjében élő Sakuntalát s feleségül is veszi, de vissza kell térnie udvarába s egyelőre a rengetegben hagyja bájos hitvesét. Sakuntala akaratlanul megsért — nem eléggé szívesen fogadván — egy bráhmánt, a ki azt az átkot mondja rá, hogy férje mindörökre felejtse el s csak egy jó barátnő kérésére szelidíti oda az átkot, hogy a király feledkezzék meg ugyan hitveséről, de ha meglátja a Sakuntalának adott emlékgyűrűt: akkor emlékezzék újra elhagyott feleségére.

Sakuntalának hazatért nevelőatyja, az öreg remete, elhatározza, hogy elküldi leányát a férj után. Sakuntala bucsúja és bucsúztatása a darab legszebb része. Sakuntala megindul, de útközben a gyűrű leesik ujjáról egy tó vizébe. A király így — a bráhmán átka megfogánván — nem emlékszik vissza feleségére, kinek mérhetetlen fájdalma erre rövid sóhajban tör ki:

Nyilj meg szent föld, és nyelj el engemet!...

De nem a föld, hanem az ég nyílik meg s egy tündér föl-emeli oda a bús Sakuntalát.

Egy halász pedig egy hal gyomrában megtalálja a varázslatos gyűrűt, a mely a királyhoz kerül, kinek emlékezete egyszerre visszatér. Éveket tölt még bánatban, hitvese után, de egyszer

aztán — megjárván az eget is, hová az istenek hívták őt harczukban segíteni — a szent hegyek felé utaztában egy bátor gyermekre, a későbbi világhódító Bhâratára talál, kinek remeteségben élő anyjában Sakuntalára ismer. Így fordul boldogságra a bánat.

A forrásul szolgáló regében — melyre imént utaltam — nincs meg a bráhmán átka, a király fölismeri utána jött hitvesét, de a nép előtt nem meri fiát trónja örököséül nevezni, mert a nép nem hinné el házasságát. Ez a motívum határozottan drámaibb a Kálidászéénál s igen kár volt a dráma írójának e tekintetben változtatni a mesén.

De ha a görög drámától függetlenül támadt s egyszerre virágzásra jutott, ám a világirodalomra befolyást alig gyakorolt ind drámát — mai szemmel nézve s európai felfogás szerint ítélve — általában véve nem tekinthetjük az emberi lélek rajzának s az élet képének — tagadhatatlan, hogy a *Sakuntalá*-nak olyan szépségei vannak, melyek teljesen indokolják hírességét. Nem csuda, ha Fiók Károly, megtanulván a szanszkrit és prákrit nyelvet, — mely két nyelven van a beszélők társadalmi állása szerinti váltakozással írva minden hindu dráma — vonzódott e műhöz és sietett lefordítani. Vonzalmát az is fokozhatta, hogy gyermekkorra óta erős érzéke volt a természet szépségei iránt s a nyelvészet és irodalom mellett mondhatni a kert volt az, — nyíló virágaival és lombos fáival, reményeket keltő tavaszával és emlékeket felidéző őszével — mi lelkét leginkább megragadta. S nem csupán gyönyörködni tudott és andalogni szeretett a kertben, hanem boldog volt, ha oltogatva, nyesegetve, a maga munkájával is hozzájárult kertjük szépségének emeléséhez. És kell-e színesebb, ragyogóbb, elbájolóbb tenyészet, mint a mely a *Sakuntalá*-ban tárul elénk, a hol :

Csörgő patakok vize fürdeni hív,
Nyílt pátala illata leng a ligetben,
Álomra kínál hűvös árnynyal a fa :
Így jön meg az alkony ezer gyönyörével.

Ezer gyönyört kínál e remekmű s irodalmunk hálás lehet Fiók Károly iránt, a ki a bájos *Nál és Damajanti* művészi lefordítása után a magyar *Sakuntalá*-val is megajándékozott bennünket, a mű megértését megkönnyítve és élvezését fokozva

a költő életére és a darab meséjére vonatkozó, önálló tanulmányon alapuló részletes bevezetéssel. *Sakuntala* fordítását — Szász Károly és Szilády Áron igen elismerő ajánlására — a Kisfaludy-Társaság adta ki, 1887-ben.¹

A munkában gazdag berlini esztendő után következő tanévet — az 1885-86-ikot — megosztva Londonban és Münchenben töltötte a keleti tanulmányait mind nagyobb kedvvel és eredménynyel folytató Fiók Károly, elmerülve az indiai kéziratok olvasásába s megismerkedve az «ind bennszülött grammatikusok sajátos terminológiájá»-val.

Még Münchenben bűvárkodott, mikor — 1886 júniusában — a budapesti református főgymnasiumba a latin és görög nyelv tanárává választatott meg. Tanári munkássága — a mi később a tanárvizsgáló bizottsági tagsággal és a tanárképző-intézeti repetitorsággal bővült és nehezedett meg — sok idejét elfoglalta a lelkiismeretes Fióknak, ki azonban mindig talált úgynevezett szabad időt, tudományos és irodalmi működése folytatására, a maga példájával is a bizonyosság egy szemerjét szolgáltatva arra, hogy Magyarországon valósággal megakadna a tudományos élet, ha a viszonyok annyi nehéz örvénye s a méltatlan megítélés annyi sivár zátonya közt küzködő középiskolai tanárok nem lelkesednének és nem dolgoznának annyit.

1889-ben a *Szávitri, vagy a hűség diadala* című, a *Mahá-Bhárata*-ból vett hindu regének fordítása jelent meg Fiók tollából a *Budapesti Szemlé*-ben.² E regében az van elmondva, hogy Asvaputi királynak, élete alkonyán, végre gyermeke születik: Szávitri, a ki felnővén, Szatjavánt — egy elűzött király fiát — választja férjeül, kire ki van mondva a jóslat, hogy egy év múlva meg kell halnia. A halál istene, Jáma, csakugyan eljő a mítsem sejtő ifjú lelkeért, de a hű nő nem hagyja el férje holttestét, bár Jáma kéri erre, ígervén minden vágya teljesítését, férje életének visszaadásán kívül. Ám Szávitri nem tágít:

¹ *Sakuntala*. Hindu dráma. Írta Kálidásza. Fordította Fiók Károly. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1887.

² *Budapesti Szemle*, 1889. CLIII. sz.

Nem kell a boldogság, férjem nélkül nekem,
 Nem kell a fényes ég, férjem nélkül nekem,
 Nem kell az üdvösség, férjem nélkül nekem !...
 Nem bírok élni én, ha férjem nincs velem !...

A rendíthetetlen hűség végre is meghatja Jámát s visszadja Szatjaván életét.

Ez a nagyon is naívu előadott idyll nyomába se léphet *Nala és Damajantinak*, de igaza van *A világirodalom nagy époszai* szerzőjének, hogy a hű szerelem olyan dicsőítése ez a vers, a mely méltó lenne bármely keresztyén költőhöz.¹ *Szávitrit* Fiók nagyrészt színtelen, rövid jambus-sorokban — nem igen tet-szetős formában — fordította le.

Irodalmi buzgó munkássága méltó elismeréseül — mely munkásságot Beöthy Zsolt szavai szerint «a tudomány és költészet ritka kapcsolata tüntetett ki» — 1902-ben tagjai sorába választotta Fiókot a Kisfaludy-Társaság. Székét Társaságunkban a *Dasarátha halála* című fordításával foglalta el, 1903 januárius 28-án.² E vers Válmiki *Rámajánájának* — India egyik nagy hőskölteményének — egyik epizódja. Dasarátha király öregedvén, idős b fiát, Rámát, még életében meg akarja koronáztatni. Készülnek is rá, de gonosz második felesége ráveszi a királyt, hogy tőle származott legkisebb fiát, Bharatát tegye örökösévé. Az öreg király nagy szívfájdalmak közt kénytelen beleegyezni, mert második felesége egyszer megmentette az ő életét s ekkor a király esküvel ígérte két kívánsága teljesítését. A lefordított két énekben a szegény király elbeszéli első feleségének, — Ráma anyjának — hogy voltaképen miért zúdult rá ez a szerencsétlenség. Azért, mert fiatal korában, vadászaton, véletlenül egy vezeklő bráhmán fiát — öreg, vak szüleinek gyámolát — lenyilazta s ezért az öreg bráhmán megátkozta, hogy egykor ő is fia utáni bánatában haljon meg. Az öreg király gyengül:

... Mint midőn olajja fogytán
 Végső szikrát vet a mécses —

és csakhamar

..... szemét a
 Megváltó halál lecsukta ...

¹ Szász K. *A világirodalom nagy époszai*. I. 154.

² *Dasarátha halála*. A Kisf. Társ. Évlapjai. Új folyam. XXXVII. k. 75. l.

Ez elevenen elbeszélt részletet Fiók jól folyó, színes fordításban adta vissza.

Különös szeretettel foglalkozott Fiók a nagy mesemondó hajlammal megáldott hindu népnek irodalomtörténetileg oly fontos mesegyűjteményével, a világirodalmat végigvándorolt *Pancsatantrával*, melyből már a XVIII. század végén, 1781-ben közölt magyar fordítást Báji Patay Sámuel, ez azonban csak a görögből készült latin fordítás átdolgozása. A *Pancsatantrának* prózában, verses közmondások és sentenciák közbeszúrásával írt keretes meséi nincsenek elmésség híjján s nem csodáljuk, hogy Fióknak kedve támadt több darab lefordítására. Az általa lefordított mesék közt különösen ügyes *Az ölyü és a bráhmán* című, a mely találó beállítással és szellemes fordulatokkal azt az örök tanulságot példázza, hogy :

Nem kap a szerelmes lány úgy sem gyöngyön, sem királyi fényen,
Még aranyon sem, miként egy szíveszerinti vőlegényen.¹

Egy másik, a Narayana által későbbi korban a *Pancsatantra* nyomán összegyűjtött mesés könyvből — a *Hitopadésa* címűből is több mesét lefordított Fiók s egyeseket Társaságunk havi ülésein felolvasván, egész fordítását — az I. könyvet — Évlapjainkban tette közzé.²

Fiók fogékony lelkét a keleti nagy költők fordítása mellett meg-megkapta néhány újkori költő egy-egy verse is, melyeket aztán át is ültetett nyelvünkre. Leconte de Lisle-nek — a parnassusi költői iskola fejének, a ki kelet-afrikai szülőföldjéről hozta magával az őstermeszetnek s vele a keleti írónak rajongó szeretetét — két verse is szerepel a Társaságunk kiadásában megjelent francia *Anthológiában* ³ Fiók fordításában, melyek közül a *Válmiki halála* című a *Rámájána* megöregedett nagy költője lelkének az érzések és szenvedélyek nélküli álomtalan örök csendbe átköltözését s lélektől elhagyott testének a hangyák zsákmányává válását ritka költői erővel, megkapóan meleg

¹ L. a *Budapesti Szemle* 1906. évi májusi és 1909. évi deczemberi füzetét.

² A *Kisf. Társ. Évlapjai*. Új folyam. XXXIX. köt. (1904—5.) 123—157. l.

³ *Anthologia a XIX. sz. francia lyrájából*. 1903. A. II. kötet 15. l.: *Válmiki halála*, — a 24. l.: *Noz*.

színekkel festi. Szívünket pedig ma, a világháború sok érzést felkavaró napjaiban mélyen meghatja az a *Csaták borzalmait* című, 17 soros kurta vers, melyet Nyekraszov, az orosz világnak Lermontoff mellett emlegetett kiváló költője írt s melynek fordítását Fiók a *Beöthy-Emlékkönyvben* (1908) tette közzé.¹

Kétségtelen, hogy a Fiók lelkében szunnyadó költői hajlamot a keleti irodalmakkal való tudományos foglalkozás keltette fel és táplálta. Szigorúan tudományos jellegű prózai munkásságának is sok értékes terméke van.

1894-ben — abból az alkalomból, hogy Müller Miksa, a kiváló nyelvész, az ezernél több hymnust tartalmazó ős népköltészeti gyűjteménynek, a *Rigvédának*, az indo-európai népcsalád «legrégibb és legbecsesebb irodalmi emléke»-nek második nagy kiadásából tiszteletpéldányokat ajánlott fel több magyar könyvtárnak — Fiók *Müller Miksa és a Rigvéda* címmel érdekes tanulmányt írt, mely az Akadémiában olvastatott fel s melyet a *Budapesti Szemlében* adott ki.²

Ugyanez alkalommal — szintén 1894-ben — nyomatta ki Fiók *Árjak és ugorok érintkezései* című, tudományos szempontból igen jelentős tanulmányát, melyben — mint maga írja egy vázlatos önéletrajzában³ — «a két népcsalád ős érintkezését bizonyító nyelvtényeket, t. i. mind a két nép nyelvében maig élő és tudományos úton is igazolható kölesönszavakat, valamint epigraphiai úton az úgynevezett indoskytha érmeken előjövő és még eddig meg nem fejtett skytha nevek és szók megfejtését» mutatta be, vázlatosan.

A Heinrich Gusztáv szerkesztette *Egyetemes Irodalomtörténet* I. kötetébe (1903) Fiók írta meg az *India* című részt, valamint — Kühnert Ferenczcel együtt — a *Khina és Japán* című fejezetet, mely munkái — a mellett, hogy az alapos tudós kezenyomát viselik — igen jó szolgálatot tesznek a művelt nagy közönség tájékoztatása szempontjából.

Fióknak szigorúan tudományos egyéb dolgozatai közül is meg kell említenem néhányat. A *Századok* 1895-iki évfolyamá-

¹ 674. l.

² L. a *Bud. Szemle* LXXIX. kötetének 161–189. lapjain (1894.)

³ 1901. okt. 31.-iki kelettel ellátva, kéziratban. (Pályázati kérvény melléklete, — Török Vincze, karczagi ref. lelkész birtokában.)

ban *Őstörténet és kritika*¹ című polemikus tanulmányt tett közzé, az 1896., 1897. és 1899-iki évfolyamokban pedig több közleménye jelent meg,² melyekben Pecz Vilmossal, gróf Kuún Gézával, Thury Józseffel és Gyomlay Gyulával vitáz a *Sabartoiásfaloi* szó felett — mely a magyaroknak Biborban született Konstantinostól használt elnevezése — s arra az eredményre jut, hogy e név három szóból van összekeverve s azt teszi: hogy: Sabirok és Fálók, vagy Kúnok.

Ugyane folyóiratban 1907-ben Géza fejedelem neve és az *Árpád-család névlajstroma Konstantinos Porphyrogenetosnál* cz. alatt tett közzé egy tanulmányt,³ a Géza név eredetét a hunok egykori nyelvében — melyet az osztjakok őriztek meg — keresve és találva meg.

Az *Egyetemes Philologiai Közlönyben* A «Brassó» név és egy magyar hangtörvény czímen kiadott értekezésében pedig⁴ — mely tárgyról már azelőtt a *Nyelvőrbe* is írt cikket⁵ — azt az eredményt állapítja meg, hogy a Brassó név etymológiája magyar, a mennyiben e szó a *boros*+*jó*, vagyis *bor-viz* szavakból származik s az e szón végbement hangtünemények is a magyar kiejtés természetével összeférők és így kétségtől magyar ajkáról erednek.

Mind e dolgozatok Fióknak nem közönséges nyelvészeti, történeti és néprajzi készségéről s erős tudományos érzékéről tesznek kétségbevonhatatlan bizonyítást.

Fiók Károly tudományos munkásságának a tanári pályán való elismerése is elkövetkezett, bár elég sokára, 1907 májusában a tiszántúli református egyházkerület őt is megválasztván a classica philologia bölcsészeti akadémiai tanárává. Bár hajlama s készsége első sorban a latin nyelvészet és irodalom felé vonzotta, — főiskolai székfoglalóját is *A latin hangsúlyról* tartotta — azért a görögből is tartott előadásokat. De megátadott munkaereje nem birta sokáig. Betegeskedni kezdett,

¹ *Századok*. 1895. évf. 818. és 885. l.

² *Századok*. 1896. évf. 607. l., — 1897. évf. 611. és 699. l., — 1899. évf. 9. lap.

³ *Századok*. 1907. évf. 585. l.

⁴ *Egyetemes Philologiai Közlöny*. 1904. évf. 666 l.

⁵ *Magyar Nyelvőr*. XXX. 20. l.

úgy hogy egy évig helyettesítették, 1914 tavaszán pedig — az akkor már szervezés alatt állt debreczeni egyetem tanári ki-nevezéseinek úgyszólván küszöbén — a testben-lélekben megtört Fiók Károly, a tudományok egyetemének fényes előcsarnoka helyett — hová kevesen léphettek volna nálánál méltóbbak — a nyugdíj szürkén borongó ködébe kellett hogy lépjen. A dékáni hivatalban keserves zokogás közt nyújtotta be nyugdíjazás iránti kérvényét, írja nekem egyik hűséges tanártársa, a ki egy évre rá, 1915 májusában már az utolsó koszorút nyújtotta — a debreczeni öreg collegium nevében — Fiók Károlynak, mely koszorú — a megilletődött szónok szavai szerint — «nem az élet, hanem a halál diadalának» szolt.¹

Ime, vázlatos körvonalakban egy egyszerű élet és egyéniség rajza. Ennek az életnek nem voltak nagy kísértései és veszedelmei, sem fellengző vágyai és kivételes eredményei, — ez az egyéniség nélkülözte az országos nagyság feltételeit és tényezőit — de azért mondhatjuk-e vajon ezt az életet haszon nélkülinek, ezt az egyéniséget értéktelennek? A lángész ritka adomány. Ritka az a szó, mely egy egész nép érzéseinek és gondolatainak tud mindenki által meghallhatóan és megérthetően hangot adni, ritka az az erő, mely egy egyéni pálya szűk keretében évszázadoknak munkáját végzi el és sok nemzedék feladatát oldja meg. De a nemzeteket nem csupán nagyjainak gondolatai és tettei viszik előre. A már majdnem három esztendeje tomboló világháború nemcsak azt igazolta újból, hogy kiváló hadvezérek nélkül nem lehet diadalmas háborút viselni, hanem azt az igazságot is bizonyítja, hogy a legjelesebb vezérek munkája sem lehet sikeres, ha képzettségre és erkölcsi erőre nézve is jelentékeny hadseregek nem állanak rendelkezésükre. A magyar irodalomnak a nemzeti művelődés előbbreviteléért küzdő hadseregében harczolt buzgón Fiók Károly is, a jeles tehetség és nagy tudás fegyverzetében. Érzéke a természet és költészet szépségei iránt s nem közönséges akaratereje is, vele született, — szigorú kötelességérzete már gyermekkorában kifejlődött, — erkölcsi érzésének tiszta napfénye megvilágította

¹ Pap Károly egyetemi tanár bucsúztatója Fiók Károly fölött. (*Debreceni Protestáns Lap*. 1915. 359. 1.)

egész pályáját s mindez a nyugodt és nemesen büszke öntudat nem épen mindennapi jutalmát nyújtotta a világi hívságokat nem kereső, az élet zaját, sőt az embereket is inkább kerülni szerető, a társadalmi forgolódásban talán kissé félszegnek is mondható Fiók Károlynak, kinek közpályája két irányban marad áldásos és emlékezetes. Áldani fogja emlékét az a hálás nemzedék, mely az ő keze alól került ki az iskolából, a kedves tanár tanítása és példája nyomán meggazdagodva a classikus nyelvekben rejlő nevelő szellemmel, a nemzeti öntudat nyújtotta hatalmas erővel s az erkölcsi érzés adta nemes indulatokkal. És őrizni fogja tudósi és költői hírét-nevét a magyar irodalmi világ, tudatában annak, hogy Fiók Károly a nálunk eléggé ismeretlen nagy keleti irodalmaknak, a perzsának és szanszkritnak csodás és gyönyörűséges világát közelebb hozta a mi érzés- és gondolatvilágunkhoz, fordításaival gazdagítva és termékenyítve irodalmunkat.

Harminczöt évvel ezelőtt a Kisfaludy-Társaság örömmel nyújtotta Fiók Károlynak az elismerés első babérlevelét — áldozzuk most neki kegyelettel a hálás emlékezés egyszerű cypruságát!

SZÁSZ KÁROLY.

ANGOL LEVELEK.¹

Első közlemény.

I. Bevezetés.

Angolországban laktam hajdan és, mint sok más ember, nem győztem eléggé csodálni ez országot, politikai érettségét és óriás energiáját. Azután a sors viszontagságai másüvé vittek és húsz évig nem volt alkalmam Albion földjét viszontlátni. De e hosszú távollét alatt mégis mindig érdeklődtem nagy mértékben az angol dolgok iránt és sajnos több olyan eseményt kellett észrevennem, a melyet akkoriban nem értettem át. Ilyen volt a szerencsétlen délafrikai hadjárat, ilyen volt főleg az a gazdasági vereség, melyet Anglia szenvedett és szenved még ma is az Egyesült-Államok részéről; az a gazdasági hanyatlás, a mely az ipar hajdan classikus hazáját úgy sújtja, hogy minden nap a nemzetközi gazdasági életben két fiatal vetélytársának, Amerikának és Németországnak, valami új fölényt jelent Anglia kárára. Ez természetesen nem úgy értendő, mintha Angolországnak ipara és kereskedelme nem fejlődnék, hanem azt jelenti, hogy aránylag e két hatalom gazdasági élete gyorsabban halad, a mi Angliára nézve mindenesetre súlyos csapásnak mondható. Ezen tünetet alig tudtam megérteni, mert abban az Angolországban, a melyet én ismertem, semmi magyarázatot sem találtam erre nézve. Sőt midőn néhány évvel ezelőtt az amerikai gazdasági fölényről egy könyvben² fejtettem ki nézeteimet, az angolországi hanyatlást csak úgy tudtam magyarázni, hogy ezen ország már évek óta elküldötte világszerte fekvő gyarmataiba minden erélyes és energikus elemét; azon elem tehát, mely otthon maradt, csak a fajilag gyöngébb lehetett.

¹ E leveleket 1906-ban írta szerzőjük.

² Anadoli: *L'Empire du Travail, la vie aux États-Unis*. Paris Plon-Nouvit et Cie, Imprimeurs-Éditeurs, 1905.

Húsz év multán, most nem régen, visszatértem Angliába és lassankint kinyílt a szemem és kezdtem érezni és érteni azon világtünemények okát; sőt örömmel constatáltam, hogy fentebbi magyarázatom nem is volt rossz. A mai Anglia többé nem a húsz évvel ezelőtti Anglia. Ez tény, melyet szem előtt kell tartani, ámbár nagy a valószínűség, hogy a míg ez a tény nem fog nagy események által a tömegek előtt bebizonyulni, addig mindig bizonyos skepsissel fog találkozni.

Az emberiség a szokás rabja. Eszmék és állítások, a melyeket mindig hallott környezetétől és a melyekkel felnőtt, jobban imponálnak a tömegnek, mint a történelem bölcsészete. Jobban szereti a divatot, mint a statistikát, mikor a világ közvéleménye megszokta, hogy egy nemzetet hatalmasnak tartson, e nemzet hatalmában vakon bízik, e nemzet szokásait majmolja vagy áhítattal csodálja, a míg bálványa valamely oknál fogva össze nem törik. A belső fejleményekre ügyet nem vet, csak a külső prestige-t, a nemzet «hitelét» veszi tekintetbe. Mikor azonban valamely nagy katastropha megdönti a hatalmasnak vélt álladalmat, a közvélemény egyszerre csodálatosan megváltozik. Mérsékeltséget hajlamaiban nem ismerve, gyűlölet váltja fel átmenet nélkül szeretetét, megvetéssé és utálattá lesz a tegnapi rajongás. Franciaország századokon át el volt ismerve általánosan a világ leghatalmasabb és legműveltebb nemzetéül. Királyságának ízlése, köztársaságának szabad eszméi és császárságának hatalma szálló ígék valának. Mindenki bámulta a francia észt, a francia művészetet, a francia tudományt, a francia hadsereget 1867-ben, mikor Párizsba járultak a legfényesebb uralkodó-házak sarjai, hogy a corsikai óriás unokaöccse fénykorának tanui legyenek. Széles e világon uralkodott akkor a francia divat, és négy évvel később már menthetetlenül a porban hevert a világ bálványa. Mint a bomba hatott a francia vereségek híre a poroszokkal vívott szerencsétlen háborúban. Az emberek elámultak és nem akartak szemüknek hinni; s mikor mégis kénytelenek voltak azt tenni, régi bálványukra közmegvetéssel kezdtek tekinteni. A legtúlzottabb teoriák születtek a francia nemzet tehetetlenségéről, hibáiról és erkölcsi sülyedéséről. Gyorsan forogtak a nyelvek és vígan folyt azóta az írók tolla, hogy tudományos alapon kimutassák, miért sülyedt

le ilyen reménytelenül a francia nemzet. Harminczhat évi munka s óriás fejlődése és kiképzése a nemzetnek keveset változtatott ezen és az általános európai közvélemény ma éppen annyira kicsinyli Franciaországot, mint a hogy' szerette és féltette hajdan.

Többféle körülmény, — s közöttük bizonyára nem utolsó a német ízlés fejletlensége — a melyet itten nem lehet bővebben kifejteni, arra hatott, hogy Angolország átvette a francia örökséget a divat dolgában; és itt divat alatt nemcsak az öltözetre, hanem az eszmékre és életszokásokra is gondolunk és általában azokra a tüneményekre, a melyeket a «nemzetközi snobismus» fogalma alatt lehetne csoportosítani. Az átmenet nem történt egyszerre; de ma azt mondhatni, hogy az angol divat az egész világon vetélytárs nélkül uralkodik és hogy minden országban az úgynevezett előkelőbb körök egyik főbb vágya az angolok életmódját utánózni. Természetes, hogy ezen irányzat nem kárhoztatandó, a míg más nemzetek jellegét meg nem támadja. Angolország sok tekintetben felette fejlett ország és a többi nemzet igen sokat tanulhat tőle. Ez különösen a magyar nemzetre nézve áll, a melynek alkotmányos múltja, politikai élete és általános életmódja sok hasonlatosságot mutat az angol viszonyokkal. Annál fontosabb nekünk a valódi mai Angliát, erényeivel és gyöngeségeivel együtt megismerni. Kövessük azt, a mi jó; de ne kövessünk vakon mindent. Az anglomania nevetséges, éppen olyan nevetséges, mint a gallomania volt, a melyet a világ csak azért hagyott el, mert a porosz vezérkar jobban értett a hadsereg szervezéséhez és a hadi tervek kidolgozásához, mint a francia.

Köztudomású tény, hogy az utolsó évtizedekben az angol kereskedelem lassanként elvesztette régi piacainak nagyrészét. Amerika és Németország, a mely utóbbi hatalom még abban a kivételes szerencsében is részesült, hogy a militarismust és a mercantilismust egyszerre tudta ápolni, mind veszedelmesebben állnak vele szemben e téren. 1898-ig Anglia volt az első kiviteli hatalom, azóta az Egyesült-Államok foglalták el ezt a helyet. Az angol consuli jelentések már régen utaltak arra a kedvezőtlen állapotra, a mely a mai gazdasági világban óriás

csapás-számba megy. Hiába igyekeztek több rendbeli tanács-csal az angol iparnak és kereskedelemnek új lendületet adni: a kedvezőtlen mérleg megmaradt és, noha némely évben némi javulás volt észlelhető, azt mondhatni, hogy aránylag lassan, de következetesen a mérleg mindinkább Angolország kárára változik. Ezen állapot közvetlen okai eléggé ismeretesek. Az angol iparos és kereskedő nagyobb igényű és kevesebbet dolgozik, mint versenytársa. Nem akar alkalmazkodni az új szükségletekhez és még mindig a régi megszokott úton halad. De a bámulatos az, hogy a míg Angliában magában a gazdasági élet nem fejlődik, addig az összes angol gyarmatokon páratlan jólét uralkodik. Ez a körülmény, melyet a statistika mutat ki, bizonyítja legjobban, hogy a múlt századokon és főleg az utolsó évtizedeken át a legenergikusabb emberek kivándoroltak a szülőföldről és a gyarmatokban telepedtek le. Az otthon maradtak aránylag másodértékűek faji szempontból; a legjobb, legférfiasabb és legvállalkozóbb elem kivándorolt. És itt nem kell elfelejteni, hogy Angolorzágnak 40 milliónyi lakosságán kívül a föld kerekén még több mint 100 millió angolszász, illetve «angolszász-zá vált» egyén él és hogy ez utóbbiak, a kiknek számába az Egyesült-Államok lakosainak nagy része beleértendő, gazdaságilag a legelső helyen állanak.

Itt tehát faji decadentiáról szó sem lehet és ha a mai angol életet vizsgálva, mégis bizonyos hanyagságot és felületességet találunk, ez csakis annak az angol népnek jellege lehet, a mely otthon maradt. Következtetéseink tehát, ismétlem, nem vonatkozhatnak az angolszász fajra, hanem csak azon részére, a mely jobban szerette a régi kényelmet élvezni Angliában, mintsem kalandos utakra indulni, inkább viseli türelemmel az otthoni nyomort, mint hogy energikusan arra szánná el magát, hogy messze hazájától friss életkedvvel igyekeznék munkája által magának tisztességes életmódot biztosítani. Mivel Angolország nagy és kiváló tulajdonságai úgyszólván eléggé ismeretesek, itt inkább árnyoldalaival kívánunk foglalkozni. Ezek tudniillik esetleg symptomatikus jelenségűek lehetnek arra nézve, vajon fog-e sikerülni az ősi szigetnek mindig fenntartani vezérszerepét az angolszász világban.

II. Hanyatlás.

Kétséget nem szenved, hogy az angolszász faj, összességében véve a legenergikusabb fajok egyike. Ezt bizonyítja egész történeti fejlődése és kiváltképen azon események, a melyek a kis brit szigetet világuralomra juttatták. Az angol nyelv etymológiája fényesen bizonyítja ezt a tételt. Mindenütt látjuk benne bizonyos cselekvés kitüntetését. Angolra nem is lehet az «unalom» kifejezését fordítani és arra a fogalomra csak a «bov» szót lehet használni, a mely azonban nem igen jól jellemzi ezen par excellence szenvedő állapotot, mert már bizonyos cselekvést (t. i. mások által) tételez fel. Mikor két magyar, német vagy francia találkozik, üdvözlésképen azt kérdezi egymástól: «Hogy' van?» Az angol azonban azt kérdezi: «Hogy' tesz?» (Ilyen esetben az ó-görögök azt mondták: «Örülj» és a rómaiak: «Légy erős».) A felelet nem mindig: «nagyon jól», sokszor: «nagyon képes» (very fit), a mi szintén a cselekvésre vonatkozik. Valamely veszedelem csak «emergency», vagyis oly körülmény, mely a közönséges életből kiválik. Francia és angol egyaránt él e latin szóval: «assistan», de a míg francziául csak azt jelenti: «jelen lenni», angolul azt jelenti: «jelen lenni és segínyt nyújtani.»

Számtalan ilyen példát lehetne felhozni, a mely az angolszász fajban rejlő energiára és cselekvési képességre vall. Tegyük még hozzá, hogy azon angol szójárásban, a mely az Egyesült-Államokban használtatik, még sokkal nagyobb az ilyen fogalmak száma.

A modern Angliában azonban ezen faji energia nemcsak hogy nem fejlődik, hanem egyenesen csökken. A ki az angol nyilvános életet megfigyeli, az tapasztalni fogja igen sok tünetből, mind a legmagasabb, mind a legalacsonyabb néposztályokban.

A régen energikus és néha visszatetszően kemény arckifejezés eltűnőben van Angolországban, a műveltebb osztályok részleges kivételével, a hol a sokszor túlságosan ápoltság következtében még észlelhető. Ellenben ezen arckifejezés ma még tipikus az amerikai angolszászoknál, a kiknek akaratereje tükröződik vissza benne. Angolországban mindinkább egy

puha, épen nem okos typussal találkozunk, majd kiélt «fin de race» arcvonásokkal, a mi szájalmat gerjeszt bennünk. Londonban és más városokban sétálva, könnyen észreveszszük ezt. Az angol cselédek és üzletemberek hanyagsága ismeretes és a jobb fajta szállodákban csupa idegent alkalmaznak. Az angol ma pontatlan és lusta; fő elve: minél kevesebbet dolgozni és minél többet szerezni. A jobb üzletek csak kilencz óra után nyílnak meg és már hét óra előtt bezáratnak. Szombat déltől kezdve hétfő reggelig Angliában mindennemű üzlet szünetel.

Londonban szomorú hírű az «Unemployed» (munkanélküliek) osztálya és az ember az újságokat olvasván, szájalommal gondol a sok ezer szerencsétlen egyénre, a ki a világváros nagy kínálata folytán nem tud munkát kapni. De első benyomásunk nagyon megváltozik, ha ezeket az embereket az életben látjuk. Sokszor összegyülekeznek a Hyde Park-ban és könnyű őket megfigyelni. Többször tettem ezt és mindannyiszor elcsodálkoztam. Nem kiéhezett alakok ezek, rongyos ruhákban. Dehogy! A legtöbb egészségesnek látszik és ruházatukat irigyelhetné sok magyar paraszt, a kinek eszéágába sem jut azt képzelni, hogy ő a sorsnak különösen üldözött áldozata. Rendesen nem hiányzik semmiök a cipőtől és harisnyától kezdve egészen a nyakkendőig. Gyakran van télikabátjuk és rendesen kurta pipa füstöl a szájukban. Önkéntelenül azt kérdezzük magunktól: «Hol itt a nyomor? És ha nem tudnak ezek az urak itten munkát szerezni, hát miért nem indulnak — ha kell, gyalog is — valamely vidéki helyre, a hol bizonyára kaphatnának munkát?» És mikor azt halljuk, azért nem, mert nincs kedvük a főváros területét elhagyni, hát bizony akkor azt az okulást nyerjük, hogy a nyomor fogalma országok szerint változik. A hirhedt Eastend-ben alig találkozni igazi nyomorral a mi fogalmunk szerint. Kénytelenek vagyunk azonban constatólni, hogy az alsó néposztály rendes külseje Angolországban épen nem kedvező. A puha, sokszor szesz által bélyegzett arczokból gyakran pillant elő elégedetlen szempár. A nők öltözete a legkisebb pajkosságot sem mutatja: ósdi pizkos ruhák és a megszokott díztelen fekete matrózkalap. Milyen más a párizsi nép leánya, a ki a legszűkebb életviszonyok között is bizonyos tetszetősséggel tud öltözködni!

A magasabb osztályokban is észlelhető a hanyagság és a

lustaság. Tíz órakor még alig látni elegánsan öltözött embert a főváros utczáin. Ügyvédek és orvosok későn járnak a dolguk után. Mivel a Londonban való tartózkodás az év legnagyobb részében az időjárás miatt kellemetlen, már régen általános szokás vasárnapra falura menni. Nemzeti intézménynyé vált a «Week-end» (hét vége) féle szabadság. De régente az emberek legfeljebb szombaton délután indultak falura és hétfőn reggel tértek vissza. Idővel azonban a «Week-end» mindig hosszabb lett és a hét annál rövidebb. Ma már pénteken szokás elutazni és kedden térnek vissza a városba. Így aztán a hét csak 3—4 napból áll. Figyelemreméltó, hogy ezen szokás nemcsak Londonban dívik, hanem a vidéki városokban is. Egy hírneves ügyvédet megkérdeztem, mikor kereshetném fel. «Mindennap az irodában vagyok», volt a felelet, de hozzátette: «természetes azonban, hogy szombaton és hétfőn nem járok oda.» Nos hát, ha ez természetes, akkor mi még remélhetünk egy jobb jövőt, mi kisebb nemzetek, a kik hajdan nem részesültünk Angolország szerencsés helyzetében és viszonyaiban!

E benyomások nem szorítkoznak Londonra, sőt ellenkezőleg. A nagy metropolisban még van élet és tevékenység, de a vidéki városok már szinte kihaltak. Húsz év óta alig észlelhető náluk a legcsekélyebb előmenetel. Amerikában pedig azóta viruló városok keletkeztek s Németországnak sok régi történelmi városát majdnem egészen átalakította az ipar kifejlődése.

A brit szigetekben az élet ma áll. Victoria királynő uralkodása delén érték el az angolok hatalmuk és gazdagságuk tetőpontját. Igaz, nemcsak physikailag állott akkor az angol nemzet a többi között elszigetelten, hanem erkölcsileg is. Magára volt hagyatva és nem igen szerették a többiek. De a «splendid isolation» nem mindenképen rossz jel egy nemzetre nézve. A többi nemzet irigylő és fél tőle: jele tehát annak, hogy hatalmas. Azután beállott az a korszak, a mely alatt a jobb elemek a gyarmatokba vándoroltak ki és a mikor e mozgalommal párhuzamosan, a nagy jólét következtében féktelen fényűzés keletkezett Angliában. Ez mindig a hanyatlás előjele.

A mai angol polgárban többé nincsenek meg, legalább nem annyira, mint régen, őseinek erényei: az akaraterő és a munkakedv. Az amerikai energikusabb nála, a német alaposabb

és a francia eszesebb. Hát hogy' akarja akkor az angol a nemzetközi versenyben vetélytársait legyőzni? Hogyan álmódhatik imperializmusról, mikor az egészséges imperializmusnak föltétele a gazdasági fölény, Anglia pedig lassan, de következetesen ezt a fölényt veszti el?

III. A királyság.

A királyság fogalma az angoloknál egészen más, mint nálunk, vagy Európában egyáltalán. Az a bizonyos mystikus és mondhatnám földönfelüli momentum, a mely a régi legitimista elv maradványa, Angliában nem található. Igaz ugyan, hogy e csodálatos országban, a hol a mult hagyományai fennmaradtak egy több tekintetben demokratikus korban is, az udvari szertartás épen úgy ragaszkodik a régi formákhoz, mint másutt; de az, a ki a szigetbirodalmat ismeri, ezen körülményből semminemű következtetést nem fog levonni. A király meghívásai «parancsoknak» neveztetnek és hivatalosan «kézcsóknak» hívják az audientiákat, melyeken valamelyik angol hivatalnok a királynak megköszöni kinevezését. De ezek a jelenségek ép oly csekély jelentőségűek, mint a midőn bizonyos alkalmakkor a Lordok Házának joga van az Alsóházat maga elé idézni.

A praktikus angolok már régen kivetköztették a királyságot mindennemű csodálatos tulajdonságából. Oly nemzet, a mely egy királyt kivégeztetett és több uralkodóját megfosztotta a tróntól, már nem hajlandó a királyok isteni küldetésének hinni, ámbár a régi udvari formákat megtarthatja. Gyöngé uralkodók után a királyi hatalom prestige-e a múlt század első felében igen gyöngén állott. Mikor azonban Victoria királynő kiváló képességei és kötelességérzete idején, egész sereg kitűnő államférfiú alatt Angliának valódi aranykora nyílt, a királyság megint nagyobb és általánosabb tekintélyre tett szert. Ez állapot még ma is fennáll, sőt VII. Edward tehetsége és szeretetreméltósága az angol trónt olyan szilárd alapra helyezte, a milyent már évek óta nélkülözött. VII. Edward olyan nagy tehetségeket egyesít veleszületett tapintatával, hogy valószínűleg akkor is számottevő államférfi vált volna belőle, ha közönséges halandónak születik.

Nem kell elfelejteni, hogy ez a tekintély, a melynek a királyi hatalom ma Angliában örvend, személyes érdemek folyománya. Jól bizonyítja ezt az ottani sajtó magatartása, a mely, mint köztudomású, az angol közvéleményt híven tükrözi vissza. Victoria királynő uralkodása alatt még akadt ujság, a mely a trónt támadásokkal illette. Az akkori kormányok sohasem jártak el ezen lapok ellen és ma is ismeretlen Angolországban a királlysértés mint sajtóvétség. Idővel azonban be kellett a népnek ismernie, hogy a királyság nemcsak hogy nem árt többé, hanem ellenkezőleg, ma egyenesen használ. Innen, hogy ma egyetlen angol lap sem merné többé a királyt megtámadni. — A dynastikus elvre nézve azonban éppen ebben rejlik a nagy veszedelem, hogy a királyi tekintély a személyes kiválóságtól függ és hogy egy esetleg szerencsétlen trónváltozás következtében megint csökkenne, sőt valószínűleg, a modern socialistikus áramlatok befolyása alatt, teljesen elenyészne.

Az angolok elvi felfogását a monarchiáról jól festi két kis episod. Jelen voltam egy egyetemi felolvasáson, a hol a parlament jogairól volt szó. A tanár felhozta többek közt a királyválasztási jogot, valamint a parlamentnek azt a jogát, hogy a rossz uralkodót a tróntól megfoszthatja. Commentárképen hozzátette: mily csodálatos, hogy a parlament olyan ritkán élt e jogával! — Angliában a nagy iskolákon rendesen van egy-egy «debating society», a mely egy kis parlamentet képvisel és általában tagjait a későbbi parlamenti pályára már előkészíti. Egy ilyen diáktársaságban történt, hogy egy fiú, és pedig valamely főúri családnak a sarja, azt a javaslatot adta be, hogy «a királygyilkosság némely esetben jogosnak tekintendő.» Azt mondják, hogy mikor VII. Edward az illető intézetet meglátogatta, a debating society jegyzőkönyvét éppen ezen az oldalon nyitotta föl, a hol ez a javaslat állt — és nagyon nevetett rajta. Ez mindenesetre a legokosabb volt, a mit ilyen körülmények között tehetett, de ha ő felségének lélektani hajlamai voltak, bizonyosan tett magában belső megjegyzéseket. A javaslat írójából különben ismert politikus vált.

A személyes tulajdonságokon kívül, kettőn nyugszik ma még Angliában a királyi hatalom. Egyik a politikai opportunitás, a második a társadalmi snobismus.

Ezek közül a tényezők közül az első nem igen szorul magyarázatra, mert eléggé ismeretes. Különben nem csupán angolországi jelenség. Ma, százhusz évvel az első francia forradalom után, kevesen vannak már a világon, a kik a királyi jogokban csupa valami szent és Istentől származó tüneményt látnak. De annál többen vannak azok, a kik átlátják azt, hogy, Európában legalább, a monarchikus uralomforma a legbölesebb, mert gyökerei a múltba nyúlnak és sok tekintetben megmenti az államot attól, hogy nagyravágyó és megbízhatatlan elemek martalékává válják. Elvileg készek vagyunk elismerni a köztársaság ideális tulajdonságait, de évszázados európai történelem tanított bennünket arra, hogy egy nemzet jólétére főfontosságú, hogy az állami közigazgatás legmagasabb poleza az emberi szenvedélyektől ment legyen és hogy a nemzet kormányzatában a folytonosság és mérsékeltség elvei érvényesüljenek. Az angol nemzet elismeri ezen igazságot és jól tudja, hogy a nemzetek életében csak azon előmenetel tartós, a mely lassan és az igényekhez képest fejlődött. E böles belátás magyarázza azt is, hogy az angol felsőház ma is fennáll. De ha az angol elismeri is a monarchia hasznát, a nemzet egész története arra vall, hogy ezen érv is csak viszonylagos és hogy kedvezőtlen körülmények között a királyi hatalomnak kellő támaszt többé nem nyújtana.

A második tényező gyöngébb ugyan, de annyival tartósabb, mert a külső körülményektől és személyes tulajdonságoktól ment. Független pedig azért, mert a snobismus az angol társadalmi életben általános szerepet játszik és minden jel szerint fog is még sokáig játszani. Áthatja az egész nemzetet ezen csodálatos áramlat, a mely abban áll, hogy mindenki és minden társadalmi osztály bizonyos platonikus áhitattal néz a felsőbbnek vélt egyén vagy társadalmi osztály felé. Kénytelen tehát vele foglalkozni, a ki az angol életet meg akarja érteni. Igaz, hogy másutt is dívik ez igen emberi tulajdonság, de Angliában ma nemzeti tényező, melylyel számolni kell. Tegyük mindjárt hozzá, hogy Angliában a snobismus sok mindenféle apró és a közönséges életben előforduló cselekedet rúgója, de a közéletben nagyobb hatása nincs. Ettől megmentette Angliát népének praktikus eszejárása, a mely végső következtetésekig soha sem viszi

kedvelt elveit, és a közéletben csak a nemzet javát ismeri el vezérelvül. Különben nem férnének össze a snob hajlamok a hagyományos népszabadság elveivel. Talán éppen ezért fejlődhetek ki annyira az előbbiek, mert, mint ismétlem, teljesen ártalmatlanok. Hogy ezen hajlamok tényleg léteznek, azt nem vonhatja kétségbe senki, a ki csak egy hetet is töltött angol társaságban és megfigyelte azt, hogy milyen örömmel beszél mindenki arról, kit magánál magasabban állónak vél. Hogy a snobismus se nem rokonszenves, se nem előkelő, ez tény. El kell azonban ismerni, hogy bizonyos előretörekvést mutat, — ámbár igen közönséges formában — hogy különben ártatlan időtöltés, és hogy az a sok gyöngébb ész, a mely ebben életfeltételét és gyönyörét találja, legalább ezt az időt nem fordíthatja károsabb műveletekre.

A snobismus, mint mondánk, az angol élet összes rétegeit átlengi. Most azonban csak a királysággal való összeköttetésére vessünk egynéhány pillantást. Oly társadalomnak, a melyben a snobismus dívik, természetes kiegészítő része az udvar és a királyi méltóság. E méltóság nélkül éppen olyan tökéletlen, mint egy ház, a melynek hiányzik a teteje. Az Egyesült-Államokban, a hol szintén szerepet játszik a snobismus, udvar ugyan nincsen, de az elnök leányáról, a szép «Alice hercegnőről» többet hallott és beszélt a világ, mint akármelyik császári fenségről. Magától értetődik, hogy ott, a hol mindenki az előtte állót csodálja és majmolja, kell lennie valakinek a társadalmi létra legmagasabb fokán, a ki az általános áhítat góczpontja és a divat elismert ura.

Angliában a királynak jut ezen szerep. Edward király ezt ügyesen használta ki tekintélyének emelésére. Ő Angolországban társadalmi szempontból is az első úr volt; kalapjai és kabátjai divatosak, meghívásai a legkeresettebbek. De éppen azért nem zárkozhatott el valami magasabb magányba, hanem kénytelen volt úgy élni, mint az előkelő angol társaság, amelynek csak elsőrendű tagja. Mint akárki más, ő is ment «week-end»-re falura és magával vitte barátjait. Már magában az, hogy ezen utóbbi fogalommal, «a király barátjai»-val, gyakran találkozni az angol lapokban, jól jellemzi az óriás különbséget, a mely az angol király helyzete és például a miénk között van.

Minthogy az angol társaság kedvelt themája a királyról való beszélgetés, természetes, hogy még nagyobb öröme a snobnak, ha a királyt láthatja és vele egy helyen tartózkodhatik. Így azután olyan helyek, a melyeket ő felsége szívesen látogat, egyszerre nagy közkedveltségnek örvendeznek. Így történt Biarritz-czal és főleg Marienbaddal, a mióta Edward király ezt a helyet rendesen felkereste. Az Angliában hajdan nem igen ismert osztrák fürdő azóta jelentős; több olyan asszonynyal találkoztam, a ki Marienbadba készült, pedig csodálnám, ha amúgy is vézna testüknek még szükséges volna a soványító kúra. De ezek bizonyára azt találták, hogy a fölösleges kúra kényelmetlensége nem nagy ár ahhoz a szerencséhez képest, hogy a királylyal egy asztalnál ehettek vagy vele egynéhány szót válthattak. De azonkívül légio azoknak a hű angol alattvalóknak száma, a kik nem is remélhetik ezt a kegyet, de a kiknek elegendő a királyt naponként látni és azután róla beszélni. És feltehető, hogy későbbben a családi vagy baráti körben, egy pipa és egy whisky mellett, a nyári élmények oly fontosságra jutnak, mely a szoros értelemben vett igazságnak talán nem egészen felel meg és hogy az ilyen jámbor polgárok emlékező tehetségük segítségével könnyen azt a benyomást keltik irígylő szomszédaiknál, hogy a királyi kegyben tényleg részesültek.

E szenvedély bizonyára ártatlan, de nem mondhatni, hogy különös loyaltásra vall. A magyar nemzet királyhűsége ismeretes, úgyszintén az osztráké, a németé és az oroszé. Ezen országokban nem mernek az emberek, rendes viszonyok között legalább, a koronáról úgy nyilatkozni, mint Angliában történik, de ki hallotta még azt, hogy az emberek Gödöllőre, Ischlbe vagy Norderneyba, vagy Livadiába menjenek nyaralni, hogy a korona sugarainak melegében részesüljenek?

ANADOLI.

A HATÓSÁGI MŰVÉSZET-ÁPOLÁS FELADATAIRÓL.

A hatósági beavatkozás történetének minden elfogulatlan vizsgálója előtt megdönthetetlenül alakul ki az a már több ízben tudományosan megállapított és a köztudatba átment igazság, hogy a társadalom fejlődése a mindenkori tudás fokához képest lehetőleg teljes és folyvást nagyobb szabályozás felé vezet. A hatósági beavatkozás mind nagyobb körre terjed s kivált napjainkban egyre szaporodnak oly jelenségek, melyek szembe-
szökően alkalmasak azon felfogás előtérbe állítására, mely a mindenre kiterjedő állami-szabályozásban látja a fejlődés ideálját. Hogy az újabb idők a socialisálás és centralisálás, — az államosítás folyamatát mutatják, azt még azoknak is észre kell venniök, kik Herbert Spencertől eltanulták az állami tevékenység állandó gúnyolását.

A szellemi közigazgatás területének bővülése kapcsolatos azzal a — történelmi példákból leszárt — megismeréssel, hogy a szellemileg haladottabb nemzetek a hátramaradottakat a nemzetközi versenyben túlszárnyalják. Ez természetszerűvé teszi, hogy a nép szellemi érdekeinek védelmét immár úgy tekintjük, mint a mely szorosan egybefonódik az állam legfőbb hatalmi céljával is.¹

A hatósági beavatkozás ilyenén kétségtelenül terjedő iránya mellett nem éreketlen a szellemi közigazgatás olyan területére vetnünk tekintetünket, melyen a hatósági tevékenységnek a szabad magántevékenység mellett való érvényesítése nyilván egyike a legkényesebb, a legtöbb súrlódással járó feladatoknak s hol a túltengő protectionismus és a «laisser faire» végletei között a legnehezebb az eredményt biztosító középutat megtalálni.

¹ Jellinek : *Allgemeine Staatslehre*.

Mindenesetre érdeklődést érdemlő kirándulásul ígérkezik: bekalandozni a művészeti közigazgatás főbb vidékeit s közelebb-ről szemügyre venni a szakirodalomban már-már kialakult néhány problémáját, egyre figyelve a hatósági tevékenység természetére, mely a lehető legóvatosabb elszigetelését kívánja annak a mesgyének, hol a művészet berkeiben kétszeresen szent «noli me tangere» kezdődik.

A művészetápolás központjában a műtárgy eszméje áll: a múlt, a jelen és a jövő műtárgya. Ez írja elő a művészetápolási tevékenység különböző formáit: a múlt műtárgyainak védelmét és megőrzését, a jelen műtárgyainak megbecsülését és fönntartását, a műtárgy alkotóinak istápolását és leendő alkotóinak képzését, — a műtárgy élvezőinek, a közönségnek művészi nevelését.

Az így előálló közigazgatási feladatokat — melyek voltaképen egy egész külön szépművészeti ministeriumot láthatnának el anyaggal, — az állam részben megosztja a városokkal s általában értékes munkatársakat talál az államilag támogatott társadalmi és önkormányzati szervezetekben. A munka illetén megosztása nem változtat azokon az alapelveken, melyek a művészeti közigazgatás formáira nézve leszögezhetők, az állam beavatkozása mindig előtérbe léphetvén, valahányszor a cél elérésére a többi tényező tevékenysége elégtelennek mutatkozik.

*

Szemlénket a műemlékek védelmén kezdve, megállapíthatjuk, hogy itt széles terület kínálkozik a realis hatósági tevékenység jótékony érvényesítésére, a nélkül, hogy a rendező kéznek állandóan érintenie kellene azokat az érzékeny pontokat, a melyekre fentebb utaltunk.

A műemlékek nagyobbarányú czéltudatos védelmének fogalma — jellemző bizonyságul a hatósági beavatkozás körének fokozatos tágulására — oly culturalis tevékenységet fed, mely, noha az ókorban és a renaissanceban is talál halvány elődökre, mégis minden ízében modernnek mondható, mert oly értelemben, a mint jelenleg kialakult, a XIX. század előtt nem is ismerték.

Német szakírók voltaképeni kezdeteit azoktól a porosz mi-

nisteri körrendeletektől számítják, melyek a XIX. század elején a nyilvános épületeket és szobrokat állami főfelügyelet alá helyezték s a régi városfalak és kapuk fenntartását elrendelték. Közülök valóban kiemelésre érdemes az a rendelkezés, mely már 1837-ben, — vagyis a 60-as években dúló restaurálási epidémia előtt — a legélesebben kikelt a műemlékeknek ügyetlen restaurálások által való eléktelenítése ellen.¹

Ez azért érdekes, mert ma is — mikor a műemlékek védelmének classikus földjéről, Franciaországból kiindult s azóta a legtöbb cultur-államban tért hódított törvényi rendezés alapján ezen a téren országos szervek működnek — a műemlékek védelmének fő alapelveül kell tartanunk azt, hogy legalább az úgynevezett holt műemlékekkel szemben egyedül a fenntartás, a conserválás biztosítására kell törekednünk s a legszerencsétlenebb kísérletekre vezető reconstruálásoktól egyáltalában tartózkodni kell.

A tudomány fejlődésével eljutottunk ahhoz a megismeréshez, hogy egy régi stílust tökéletesen nem lehet «utánérezni» s az utókor a hozzáadottat azonnal megismeri. Találón világítja meg ezt Lill azon megjegyzése, hogy a műtárgyak kiegészítése éppen oly elbírálás alá esik, mint ha valaki a Nibelung-éneket, vagy Walther von der Vogelweide költeményeit akarná «kiegészíteni».

Ruskindól kezdve a műtörténet leghivatottabb művelőinek ez a tiszta és minden figyelmet megérdemlő álláspontja az utóbbi huszonöt év alatt a külföldön mindenütt gyakorlati alkalmazást is talált.

A mi az úgynevezett élő műemlékeket illeti, a minden átalakítástól való rideg elzárkózás gyakorlati keresztülvitele lehetetlen s itt gondos őrködés szükséges, hogy avatatlan kéz ne nyúljon a századok által megszentelt anyaghoz és hozzáértő szigorú ellenőrzése annak, hogy minden újabb kiegészítés, ha nem is az eredeti mű stílusában, de mindenesetre annak szellemében történjék.

Kevésbé kialakult, de annál időszerűbb gondolatokat ébreszt a műemlékek védelmének a természeti emlékekre való ki-

¹ Carl Johannes Fuchs : *Denkmalflege und Heimatschutz*.

terjesztése, a mely téren — a francia «Société pour la protection des paysages de France» és a Ruskin tanaiból kiinduló, 1894-ben alapított angol «National Trust for Places of Historic Interests or Natural Beauty» mellett — különösen a porosz kezdeményezés (Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege) érdemel figyelmet.

A műemlékek védelme alig egy évtizede az úgynevezett «Heimatschutz»-mozgalom hatása alatt vezetett kiemelkedő művészeti alkotásoktól a mindennapi tárgyakra, az egyes építményektől azok környezetére és az egész város képére, a várostól a falura és a hazai építési mód ápolására. A szülőföld történeti és természeti szépségeinek fenntartására irányuló ezen mozgalom a műemlék fogalmát kiterjeszti a népművészet alkotásaira és éppen úgy súlyt vet a természettől alkotott tájra, mint az ember-alkotta helység képére. A Heimatschutz tárgyává válik a nép egyéniségének fenntartása házi készségeiben, szokásaiban, viseletében, költészetében, dalában és tánczában. A szülőföld illetén védelme — mely nem hagyja figyelmen kívül a honi állat- és növényvilág s a geológiai sajátosságok megmentését sem, — nem musealis fenntartást céloz, hanem a művészetnek az életben, a mindennapi élet számára való megtartását követeli.

Ez a törekvés az egyéni szabadságnak a tőke rovására æsthetikai okokból való olyan természetű korlátozásaival van egybekötve, a minőkhöz egészségügyi, vagy emberbaráti okokból már jobban hozzászoktunk s a melyeket — legalább a ruskini okoskodás szerint — a nemzetgazdasági szükségesség argumentumai is támogatnak, a mennyiben az æsthetikai értékek jelenléte a nép ipari teljesítőképességének színvonalára is jótékony hatással szokott lenni.

Kétségekívül a művészeti közigazgatás körébe vág: érvényt szerezni az említett korlátozásoknak olyan esetekben, mikor fontos æsthetikai értékek megmentéséről van szó, az állam æsthetikai okokból elővásárlási, vagy kisajátítási joggal is élhet.

Am az ízlésnek már Colbert által is felismert tagadhatatlan nemzetgazdasági jelentősége ugyancsak elhalványul oly esetekben, mikor az æsthetikai érték megmentése nemcsak a magángazdasági kihasználás lehetőségeivel, hanem éppen nagyfontosságú közgazdasági érdekekkel ütközik össze. Ilyenkor minden-

esetre biztosítani kell annyit, hogy az ellentétes érdekek esetről-esetre komolyan mérlegeltesse, ez a mérlegelés ne végződjék mindig az æsthetikai szempont feláldozásával és minden rendelkezésre álló technikai és művészi eszköz latba vettessék az érdekek lehető összeegyeztetésére.

A műemlékek védelmének tágabb értelemben vett modern irányzata ezenkívül természetszerű kapcsolatot mutat fel azzal a positiv, nagyjelentőségű törekvéssel, hogy az új cultura alkotásai a régi hagyományokkal összefonódva alakuljanak ki s biztosítva legyen, hogy a modern élet követelményei által felszínre kerülő változások a hazai művészet egyéni vonásainak feláldozása nélkül valósuljanak meg.

Ebben a tekintetben a hatóságra váró feladatok felé gazdag távlat nyílt meg, annál inkább, mert Németország előljáró példája is megmutatta, hogy az új értékek létesítésének ilyen szellemben való irányítása, a mi építészeti téren az ú. n. «Bau-beratungstelle»-k útján történik, gazdasági akadályokba alig ütközhetik, hiszen főelv marad a helybeli anyag tisztelete és a környezettel való összhang biztosítása.

Ebbe a körbe vágnak a városépítési és városszépítési feladatok, utcák és terek, valamint egészen új telepek (munkásnegyedek) tervezése, a mit Angliában, Németországban és az Észak-Amerikai Egyesült-Államokban, kapcsolatban a virágcultus és a kertművészet fejlesztésével, egyaránt szenvedélyes odaadással ápolnak.

*

A most érintettel kapcsolatos — és mindenestre egyik legfontosabb — feladata a hatósági művészetápolásnak : őrködni a nyilvános épületek művészi volta felett.

A modern élet sokrétűségével mindjobban megsaporodtak az építőművészet változatos és bonyolult problémái, melyeket még a technika fejlődésével újonnan alkalmazásba kerülő anyagok is növelnek.

A korunk építészetében nyilvánuló technikai szakismeret és a művészi teljesítőképesség között még nagy szakadék van és az újabb cultura stílusban is jelentős kiépítése csak e két alkotó tevékenység vállvetett közös működése alapján érhető el.

A régebbi nagy művészeti korszakok erős művészi tehetségei technikai feladatokat megoldottak a nélkül, hogy a művészi kifejezés csorbát szenvedett volna, sőt az a benyomásunk, hogy az uralkodó szerepet a művészi szempont vitte. Azonban a korunk igényei által felvetett hatalmas építészeti problémákról elmondhatjuk, hogy — noha nem egyszer imponáló alakban nyertek megoldást (áruházak, pályaudvarok) — megvalósításuk a művészi széptől gyakran idegen maradt.

A mi korunknak — mint Behrens Péter találóan fejtette ki egy nemrég tartott előadásán — előbb a technika és a művészet kölcsönös áthatottságát kell elérnie, hogy valóban művészi culturához jusson, mely egyedül képes stílust létrehozni.

A mint volt kor, mely a templomhajók legművészeibb megoldásait teremtette meg, ép úgy lesz kor, mely a nagyvonalú gyár-épületek artisticumát is felfedezi s a megfelelő formára talált kéményóriások szépsége is versenyre kelhet a karsú minaretek bájával.

De ez az út még nagyrészt előttünk van. Ám az eredmény megközelítésének feltételeihez mindenesetre hozzátartozik, hogy az e körbe vágó, nagyobb szabású feladatok megoldásánál a technikai követelmények mellett a művészi szempontok mindig megfelelő szerephez jussanak. A dolog természetében rejlik, hogy ezen a téren a hatósági építkezések útmutató példaadásának kiválóan nagy jelentősége van.

A Wagner Ottó-féle felfogás szerint az építészeti alkotások művészi kifejezésének az összes culturcentrumokban mindenütt hasonlónak kell lennie, mert az állami berendezések és az életmód mindenütt csaknem azonos. Az ehhez hasonló felfogásokkal szemben megvédelmezni az építőművészet nemzeti hagyományait: oly feladat, melyet lekicsinyelni nem szabad. Ezen a téren szívesen emeljük ki Kertész K. Róbert nemrég megjelent kis művét a *Nemzeti Építőművészetről*, melyben megkapó lendülettel mutat rá a multból meglevő nemzeti építő hagyományainkra és népművészetünk gazdag kincstárára, a melyek a nemzeti építőművészet felé való törekvést írják elő. Nyilván jó úton jár — és reátapint a technikai főiskoláknak, kivált a porosz mintájúaknak, a franczia mintájú képzőművészeti főiskolákkal szemben legtöbbször kifogásolt hiányára — mikor

az ifjú építész-nemzedéknek ily irányú képzését sürgeti s a tervező építészek nevelésére hivatott Kir. József Műegyetem tanulmányi rendjébe óhajtja iktattatni a magyar culturtörténetet, a hazai műemlékek rendszerbe foglalt oktatását és a népművészet gazdag formakincsének ismeretét, mint kötelező rendes tantárgyakat. Jóslata a magyar stílus megteremtéséről eszünkbe juttatja Andrassy Gyula gróf gondolatmenetét, ki legutóbb a műpártolásról írt tanulmányában arra az eredményre jut, hogy habár nincs módunkban tudatosan nagy művészi kort teremteni, mégis módunkban van a létező csirák egészséges fejlődésének feltételeit biztosítani.

Az építőművészet fejlesztését minden külön czél nélkül, akaratlanul is előmozdítja oly feladatok felmerülése, melyek a megoldást követelik. Másként áll a dolog a monumentális szobrászattal és festészettel, hol a feladatok önmaguktól ritkábban jelentkeznek. Franciaország hűségesen kitart a mellett a hagyomány mellett, hogy szobrászait és frescofestőit nagy állami feladatok elé állítja s idevágó dicséretes példákat találunk többek között a német városok némelyikében is. Azonban a hatósági műpártolás e téren rendszerint arczképek és portrait-szobrok tömegeinek megrendelésében szokott kimerülni, melyeket a művészek kevés kivétellel minden belső érdeklődés nélkül állítanak elő, — míg hányszor marad vázlat az, a mit lelkükből nemzetüknek adnának!

Mindenesetre hozzátartozik a művészetápoláshoz: pályázatok hirdetésével és megbízásokkal alkalmat adni a művésznemzedéknek arra, hogy erejét kipróbálja. De a művészet-ápolásnak ez a neme veszedelmessé is válhatik, ha korszerűtlen irányba akar vezetni, ha filiszteri gondolkozással megköti a szabad szárnyalást kívánó művészképzetet s akár formai, akár tartalmi tekintetben úgynevezett «hivatalos művészet» létrejöttét mozditja elő. A művészet befolyásolása nemcsak a rendőri beavatkozás alakjában kárhoztatandó (a mi az utóbbi időben nagyon háttérbe is szorult, mert hatástalansága nyilvánvalóvá lett), hanem akkor is, mikor az államférfiu egyes irányok támogatásával, mások háttérbe szorításával a művészetápolás érdekeit politikai szempontjainak rendeli alá. Tagadhatatlan, hogy a művészet nem mindig ideálisan csak «l'art pour l'art» jelenik meg, hanem

nagyrészen kapcsolatos a kor philosophiájával, vallási, politikai áramlataival, nemzeti és socialis politikájával. A művészi alkotásnak ezekből a szempontokból való megítélése elvezet a helyes úttól.

A megbízásoknál közkeletűbb módja a művészet-ápolásnak a hatósági művásárlás és a műtárlatokon kiállított művek díjazása. A művásárlás célja kettős: vagy a museális értékű tárgy museális elhelyezését, vagy az anyagi támogatásra szorult művész tapintatos pártolását szolgálja. Az előbbi részben a külföldi, részben a hazai termékek museális megszerzését és elhelyezését célozza, az utóbbi tisztán a pártolásra szorult honi művészekre vonatkozik, kiknek műveivel a hivatalok rideg falai alkalmasan díszíthetők.

Az állami beavatkozás körének öröndetes tágulását jelzi az az immár kifejeződött felfogás, mely szégyennek tartaná egy jelentékeny művésznak, vagy családjának nyomorát s mely a művészi pályán működő, segélyre szorult egyének vagy családtagjaik segélyezése mellett a művész-nyugdíjintézeteknek az állami költségvetésben szereplő javadalommal való hatékony támogatásához is elvezet.

A mi a museális elhelyezés céljából történő vásárlásokat illeti, a vásárló hatóságnak eklektikusnak kell lennie a szó legnemesebb értelmében. Szomorú eredményre vezet, mikor a hatóság csupán kipróbált öreg «arrivé»-ket tüntet ki vásárlással és díjazással, nem segítve a támogatásra leginkább rászoruló — esetleg még kiforratlan, de sokat ígérő — fiatal tehetségeket. A francia közigazgatást kell követni ezen a téren, melynek mindig különös érzéke volt ahhoz, hogy a «készlő» nagyságokat idejekorán felismerje. Ám ezen az oldalon is kerülni kell a szerтелenséget s különböztetni kell a művészi törekvés komoly kísérletei és az üres hatásadászat értéktelen tiszavirágai között.

E különböztetésekre nézve fontos szerep vár a tanácsadásban a művészekre, mert úgy kell lenni, hogy az alkotó művészek fedezhessék fel legkönnyebben az idegen alkotásban is az új értékek születésének csiráit.

«Nincs más helyes művészi politika — írja Andrassy Gyula gróf fentebb említett tanulmányában, — mint a szabadság elve, — mint a szeretet elve párosulva a türelemmel a tőlünk

idegen irányok iránt.» A művészet nem tudomány. A tudományban az abszolút igazság és az objectivitas uralkodik feltétlenül, holott a művészetben minden relativ, minden subjectiv. A művész igazsága mindig változik, a művészetben minden egyéni igazság örökértékű, — az új nem dönti meg a régít, — nem teszi azt értéktelenné. Az igazán jó kiegészíti egymást, megfér egymás mellett és mindig igaz marad az érték számára.

*

A milyen kétségtelen joga van az államnak arra, hogy minél több műtárgy tulajdonjogát megszerezze, olyan kötelessége, hogy azok élvezetét a nép előtt hozzáférhetővé tegye. Ez a gondolat a képzőművészetek terén a leghatározottabban érvényesül a museumban, mely történeti formájából, melyet a fejedelmi mæcenások adtak meg, legelőször Olaszországban és Franciaországban fejlődik közintézménynyé.

A museum jellege még annyiban nem domborodott ki eléggé, a mennyiben eddigi alakjában inkább pædagogiai célú nevelőeszközül, mint tisztán a művészi szép élvezetére szánt intézményül hatott, más szóval: művészi jelentőségét pædagogiai jelentőségének alárendelték.

Minden műtárgy egy bizonyos környezetet kíván, egyik a másiknak hatását ritkán mozdítja elő. Edmund Bernatzik¹ odáig megy, hogy a műtárgyak raktári összehalmozásának mostani rendszerét a barbarismus egy nemének nevézi s megkoczkáztatja azt a megjegyzést is, hogy museumainkban senki sem érezhetné magát kevésbbé jól, mint a múzsák, kiknek szentelve vannak.

Ugyanebből a szempontból tagadhatatlanul reformra szorul a művészetápolás másik rokon formája: a műkiállítás, a műtárgyak voltaképeni áru csarnoka is. Ám az ízléses elrendezés fontosságának szem előtt tartása ezen a téren is sokat feleltethet az intézmény eredendő művésziatlenségéből s mind a műtárgyak musealis bemutatásának pædagogiai jelentősége,

¹ A Hinneberg-féle *Systematische Rechtswissenschaft* közigazgatástant tárgyaló kötetének a művészet-ápolásra vonatkozó, fejtegetésünkben többször felhasznált fejezetében.

mind pedig a műkiállítások pótolhatatlan haszna kedvéért megbocsáthatjuk a műtárgy zavartalan élvezetének kifogásolt hiányát. A kiállítások számára megfelelő helyiségek építését vagy azok művészeti egyesületek által való létesítésének támogatását mindenestre oly feladatnak kell tekintenünk, mely a hatósági munkakörbe vág.

De a hatóságnak a műtárgyat akkor se szabad szem elől tévesztenie, ha magángyűjtőknél rejtőzik, s tekintetét állandóan rajta kell tartania a hovatovább növekvő jelentőségre szert tevő magángyűjteményeken, nemcsak azért, mert a magánosok birtokában lévő gyűjtemények a museumok szaporodásának legtermékenyebb forrásai s a rejtett és ismeretlen, az elkallódás veszélyének kitett műtárgyak felkutatása és megmentése körül is pótolhatatlan munkát fejtenek ki, hanem azért is, mert a szükségesen és hasznoson túlmenő életigények legelőkelőbb nyilvánulásai a tömegizlés nemesítésére való közvetett hatásuknál fogva is megérdemlik az állandó érdeklődést.

Tagadhatatlan annak fontossága, hogy a társadalom vezető tekintélyei által űzött fényűzés egészséges, nemes és szép legyen s az új gazdagságokkal fellépő fényűzés után való vágy művészi irányba tereltessek.

A hatósági gondoskodás tárgya: oly rendelkezéseket életbeléptetése, melyek egyrészt a magánkézben lévő gyűjtemények ismeretét lehetővé teszik, másrészt az országban elszórtan található műtárgyak külföldre kerülését megakadályozzák. Ennek eszközei közül nagyfontosságú a magántulajdonban lévő gyűjtemények lajstromozása s minden érdeklődést megérdemel az a gondolat, hogy a magángyűjtemények megvételére az államnak elővételi joga legyen.

Idetartozik a magángyűjtők és museumok között való kapcsolat ápolása is. A magángyűjtemények legértékesebb darabjai lefényképezés útján addig is, míg magánkézben vannak, közhasznú szolgálatot teljesíthetnek.

*

Míg a műtárgyak hozzáférhetővé tétele sem a museumban, sem a műkiállításban ideális megoldást eddig nem talált, a színházzól elmondhatjuk, hogy a művészi szép élvezésének és a

pædagogiai célnak összeegyeztetésében egyaránt szerencsés formára lett.

A dráma nemcsak művészetet ad, hanem műveltséget is, a szó legmagasabb értelmében; a színház nagy hatású, mert a legközvetlenebb nevelőeszköz, — a cultura és az erkölcs fejlesztője. Vagy legalább is annak kellene lennie. E mellett nem szabad elfelejteni a történeti érzék fejlesztésére való alkalmasságát, valamint azt, hogy a modern állam culturalis feladatkörének egyik mostohagyermeké: a nemzeti nyelv is ezen a fórumon keresztül juthat legkönnyebben ahhoz a védelemhez, mely mindenestre megilleti. A tömegeknek a zene gazdag birodalma számára való meghódítását sem lehet mindjárt symphonikus vagy kamarazenével kezdeni. A dalmű szerepe ezen a téren mellőzhetetlen.

A ministeri sziniengedély alapján módjában van a központi hatóságnak őrködni azoknak a céloknak szemmel tartása fölött, melyek követése a színház vezetőségétől számon kérhető. Az állami subventio a megfelelő jutalom azoknak, kik — az esetleges anyagi kockázat vállalása mellett — a színház idealisabb feladatai érdekében végzett teljesítményekre mutathatnak reá; — a sziniengedély megvonása méltó büntetése annak a színigazgatónak, ki a rábízott fontos hatáskörben megfeleldez az arról, a mi az üzleti szempontokon kívül esik.

De a városoknak is kötelességük, hogy ennek a felfogásnak közmeggyőződésévé váló érlelésében segítsenek. Nemcsak a színigazgatóval kötött szerződés szövegébe kell felvenni azokat a culturalis igényeket, melyek betöltése a színházra vár, hanem szigorúan kell őrködni a feltételek pontos megtartásán s a mennyiben akár a műsor, akár a társulat összeállítása tekintetében a művészi színvonalra kiható mulasztások történnek, élni kell a megtorlás jogával.

Csak a színház jelentőségének teljes félreismerése vezethet oda, hogy azokban az állam tisztán üzleti vállalkozásokat lásson s egyrészt — *horribile dictu!* — még a saját színházait is bérbe adja, vagy haszonhajtó üzemként fogja fel, másrészt eltűrje a vigalmi adónak a mutatóványok legvásáribb nemeivel együtt a kulturhivatást teljesítő színházra való kiterjesztését. Mi sem természetesebb, mint az, hogy az ilyen felfogás a művészi szem-

pontok mellőzésére vezet és arra, hogy a színház tömegpedagógiai feladatai teljesen meghiusulnak.

Pedig hogy ebben az irányban magasztos feladatok várnak az államra is, a városra is, az kétségtelen. Bizonyára valóra válik Rousseau álma is: a nép számára rendezett ingyenes monstre-előadások. A nemzeti ünnepi előadások bayreuthi mintája a jövő fejlődésben nem maradhat rendszeres utánzás nélkül. A művészet az élet jelentőségének emelése, az emberek felvilágosítása, vigasza, gazdagítása. A népkönyvtárat a népszínháznak és a néphangversenynek kell követnie. «A háború után fel kell újra idéznünk a socialis gondolkodás nagyszerű álmait s megfogytakozott erőink ellenére arra kell törekednünk, hogy megvalósítsuk őket.»

*

A népművelés jövő fejlődésének távlataiba tekintve, nem feledkezhetünk meg a filmtechnika folytonos tökéletesedésével mindinkább a művészetek körébe emelkedő mozgókép-színházról sem.

A mozgókép-színházak közönségének legnagyobb hányadát oly réteg szolgáltatta, mely nem tartozott a színház rendes látogatói közé. Mint Körmendy Ékes Lajos e tárgyról írt monographiájában kifejti: a mozi első sorban a színháznélküliek színháza lett. Ennek a rétegnek helyes nevelése oly feladat, mely megköveteli, hogy gondozására a legnagyobb figyelmet fordítsuk.

A milyen hatalmas eszközévé lehet a népművelésnek és fejlesztheti az erkölcsi ítélet erejét is az értékes és művészi film, olyan veszedelmes hatású lehet az erotikus «szennyfilm», vagy a sensatio-éhségre pályázó tolvajhistoriák, melyek az ítélőképességet megzavarják s a bűnözésre való hajlam csiráit hintik szét. Ezeknek káros hatása érthetővé teszi a filmcensura bizonyos mértékét és a gyermekek mozgókép-színház látogatásának hatósági korlátozását, kapcsolatban az ifjúsági film-előadások biztosításával.

A nép nevelésére alkalmas tömegvonzóerőt a cultura szolgálatába állítani s a népműveltség terjesztésének intézményes eszközévé tenni: mindenesetre egyike a legkorszerűbb és legérdemesebb hatósági feladatoknak.

*

Colbert és a South Kensington-museum alapítói a művészi nevelést még csupán államgazdasági szempontok miatt tartották szükségesnek s csak Carlyle, Ruskin, William Morris fellépésétől számíthatjuk az emberiség lelkiismeretének feltámadását abban az irányban, hogy a nép művészi nevelése a nemzeti műveltség mély socialis értékű problémája.

Főfontosságú ezen a téren az ifjúság oktatásában a rajzoktatás szerepe, mely csak legújabbán, az angol és amerikai minták után változott át a technikai pályára készülők előgyakorlatából mindenkire nézve szükséges, általános nevelési eszközzé.

Az a gondolat, hogy az iskola egyoldalú szellemi munkájának ellensúlyozására a kéz ügyessége a kézimunka útján is fokoztassék, Svédországban és Amerikában gyakorlati alkalmazást találván, Németországon keresztül mindenfelé tért hódít.

A művészetnek az általánosan képző iskolák tanítási rendszerébe való bevitelének kérdése nem régóta van napirenden, de elterjedésére jellemző, hogy Bécsben Hartmann A. szerkesztésében külön folyóirat is indult meg, *Kunst und Schule* címmel, mely az æsthetikai és művészet-technikai ismeretek terjesztésével, az ízlés nemesítésével kapcsolatosan az iskolának a művészettel való közösségét van hivatva szolgálni.

A gyermek szépérzékének fejlesztésénél elsőrendű fontosságot nyer az iskolaépület és az iskolaterem ízléses kiállítása.

A mit az ifjúsági irodalomra szoktak mondani, hogy a gyermeknek a legjobb is csak elég jó, — nem igen volt alkalmazásban ezen a téren. Német írók örömmel állapítják meg, hogy míg nem régen még az iskolaépület volt a község legsivárabb épülete, addig újabban — példák reá a brüsseli világkiállításon szerepelt tervek, melyek a német építészek legjobb alkotásai közül valók — a városokban és a vidéken egyaránt növekvő gondot fordítanak arra, hogy azt számottevő költség-emelkedés nélkül, hivatott művészi erők közreműködése által ízlésessé, lakályossá, barátságossá, színessé tegyék.

A szépérzék fejlesztése, valamint a művészet iránt való érdeklődés felkeltése szempontjából jelentékeny szerep jut az iskolai faliképeknek is. A régi és új mesterek legjobb alkotásairól készült jó reproductióknak — melyek többnyire magyarázat

nélkül is hatnak — feltétlenül helyük van az iskola falán, honnét bizonynyal átvándorolnak a lakásokba is.

Az egyéb pædagogiai czélzattal — például a történeti érzék fejlesztése érdekében — terjesztett iskolai faliképek művészi volta, továbbá a szemléltető oktatás különböző eszközei mellett az iskolakönyv, a képeskönyv és a játék artiscuma is figyelmet érdemel.

*

Az iskolai ifjúság művészi nevelésénél bonyolultabb problémát állít elénk a nép ilyen irányú művelése, mely pedig a gondozásra nem kevésbé szorul rá.

Ezt a munkát megnehezíti különösen az, hogy fogalomvilágunk egyenes közvetítése nem biztat eredménnyel, hiszen, mint Hans Staudinger *Individuum und Gemeinschaft* című művében kifejti, az egyes néprétegeket olyan különbségek választják el, hogy szinte úgy állanak egymással szemben, mint idegen nyelvet beszélő emberek.

Ámde minden nehézség mellett is ezerféle mód kínálkozik arra, hogy az a szakadék, mely a művelt elemeket a szélesebb néprétegektől elválasztja, a művészet birodalmában idővel nagyjából áthidalható legyen.

Előadások, népies műkiállítások rendezése, jó és olcsó képek forgalomba hozatala, a használati eszközök, nyomtatványok és kirakatok, nyilvánosan látható műtárgyak és különösen az iparművészeti alkotások æsthetikája a művészetápolásnak új meg új formáit írják elő.

A mæzenas culturmunkájának hatását a tömegek művészi érzékének fejlesztésére Ács Lipótnak a műgyűjtésről írt talpraesett értekezése nyomán már fentebb vázoltuk. Közhely-volta nem változtat a szálló ige igazán: A cultura felülről terjed. Nem marad hatás nélkül a művészetekért rajongó és azokat anyagilag is istápoló műbarát példája, a ki a művészi érzék harmóniája után vágyik s azért, hogy környezetét, egész életét művészettel töltsi, bizonyos tekintetben idővel maga is művészsé lesz.¹

¹ Ács L.

De ez csak közvetett befolyás, mely távolról indulva csak elmosódottan jelentkezik. Ám hogy a tömegek művészi nevelése terén való közvetlen beavatkozásra milyen eszközök állanak rendelkezésre, a céltudatos nevelés és a tervszerű culturmunka hazájában, Németországban jellemző példát találunk, melyre Bárczy István polgármester az Orsz. Magyar Iparművészeti Társulat 1916. évi közgyűlésén tartott megnyitó-beszédében találóan utalt. Az ő fejtegetéseiből vesszük a következőket.

A német iparművészeknek és gazdaságpolitikusoknak az a hatalmas testülete, mely Werkbund néven irányítja ott a műipari ízlést és egy másik nagyarányú szervezet, a Dürerbund, mely a szélesebbkörű népművelést szolgálja olcsó kiadványaival, közös elhatározással kibocsájtott nemrég egy nagy német árúkönyvet. Vagy háromezer kereskedelmi czikk képét látjuk ebben a könyvben, olyan tömegárúkékat, melyek forma és minőség dolgában a német ipari termelés legjavát teszik. Megmutatja ez a könyv, milyen az a portéka, a mely solid, nem czifra, kézhez álló, szilárd a váza, egyszerűen és logikusan van elgondolva. Ott van az ára is, a czégis, mely készíti, s a könyv kioktat mindenkit arról, hogy nem a portéka árát, hanem tartós és nemes kivitelét kell néznie, mikor vásárol. A német iparművészek s æsthetikai nevelők a háború és a nemzeti küzdelem e mostani viharaiban megtanítják népüket a maguk iparának megbecsülésére s fogyasztókat nevelnek, de ízléses fogyasztókat.

A példa és főképpen a benne rejlő szelid capacitálás — mint az természetes is — nem maradt ellenmondások nélkül. Hosszú és érdekes viták fejlődtek ki e könyv körül, melynek megjelenési időpontja egybeesett a nemzetgazdasági szempontból nagyfontosságú lipcei vásárral. Nagy elvi kérdés rajzolódott ki élesen ebből a szenvedelmes vitatkozásból s ez körülbelül akként volna körülírható, hogy van-e joga egy erkölcsi testületnek bizonyos czégeket azért ajánlani (s ezzel együtt másokat ezért háttérbe szorítani), mert az ajánlott czégek holmijai jobbak, szebbek s a tömegízlés szempontjából célszerűbbek? Szabad-e rést ütni a kereskedelem szabadságán azzal, hogy hivatalos bélyeget ütünk árúczikkekre, szinte azt mondhatni: az ízlés fémjelzésével látjuk el?

A vitákból és ellenmondásokból arra lehet következtetni, hogy ez a kérdés két pártra osztja nemcsak a kereskedelmi, hanem a művészköröket s a gazdaságpolitikusokat is és még hosszú ideig kell érlelni, a míg a kérdés végleg eldől. Annyi azonban bizonyos, hogy már magának a kérdésnek felvetődése is jellemző tünet és nem véletlenség, hogy éppen e mostani időkhöz merült fel, a mikor mélyebben nyúl be a közérdek az egyén magánéletébe, mint bármikor azelőtt. Gondoljuk el, vajon csakugyan olyan nagy jogtalanság volna-e az, ha az általános ízlés irányítására hivatott testület még egy lépéssel tovább is menne. S így szólna: én nemcsak ajánlom, hanem erkölcsi kötelességeddé teszem, te kisember, te gyámoltalan, ezerféle csalásnak, rablásnak prédájává lett vásárló, hogy ilyen kancsót, ilyen theafőzött, ilyen virágpoharat vegyél, mert ez biztos lábon áll, czélszerű, nemes a rajza és a materiája. Éppen napjainkban, a mikor az állam beavatkozása úgyszólván elvonhatja az egyéni szabadságokat, mikor az állam megszabhatja, mit és mennyit együnk, honnét és mennyiért vegyünk életünk nélkülözhetetlen elemeit, vajon csakugyan a legnagyobb sérelem volna-e az egyén jogain, hogyha egy magasabbrendű közösség, mondjuk egy tisztán erkölcsi alapon álló testület azt is megmondaná, hogy milyen elemekből álljon lakásunk, háztartásunk, egész berendezkedésünk, hogy egy æsthetikai tömegízlés legelemibb követelményei helyet kapjanak benne.

Bárczy nem kíséri meg a problémát, melyet a viszonyok így felvetettek, megoldani, abban a tudatban, hogy a kérdés közmegelégedésre való eldöntéséig még soká kell bennünk «az individualis szabadság délibábjai helyett» a socialis jólét tudatának erősödnie; de kétségkívül igazat adhatunk neki abban, hogy azokban az időkhöz, melyek a békével virradnak reánk, szükséges lesz a tiszta és öntudatos tömegízlés szabályozására és a tömegárúk nemesítésével kapcsolatos azon törekvések hatékony támogatására gondot fordítani, melyek értelme: «a küzdő, munkában fáradó és majdan a legöldöklőbb harczból visszatérő embermillióknak pihentetése a szépség világában».

Az otthon művészivé alakítása adja a modern iparművészeti probléma nyitját. A művészi életforma képzése socialis és nemzetpolitikai tényezővé vált. A cél: megközelíteni a mű-

tárgy alkotójának és élvezőjének egyelőre távolinak mutakozó egységét, a hová a modern nagy államok czéltudatosan törek-szenek. Ez a törekvés abban a meggyőződésben leli alapját, hogy az ipari alkotások művészi nemesítése közgazdasági szempontból nemzeti nyereségnek tekinthető s hogy a nép æsthetikai nevelése érdekében hozott anyagi áldozatok bizonyos határok között gazdaságilag is kifizetődnek.

Nemzetgazdasági szempontból mindenesetre fontos az ország természeti és culturalis szépségei iránt megnyilatkozó érdeklődésnek állandó ébrentartása. Ennek egyik alapfeltétele, hogy az ebből a szempontból első sorban tekintetbe jövő, mert specialisan nemzeti sajátosságokat feltüntető háziipari termékek művészi továbbfejlesztését biztosítsuk. Ez — szemben az egyes élelmes emberek és vállalatok által létesített háziipari telepek művészietlen, rendszertelen működésével — első sorban állami feladat,¹ mely a kérdés ideális részének megvalósításába anyagi áldozatot vihet. Említésre érdemes Ács Lipót javaslata, mely szerint az állam feladata, hogy minden oly helyen, a hol még van népművészeti, háziipari hagyomány, vagy pedig nyomai még feltalálhatók, az elemi iskola kézimunka- és rajztanítását ehhez alkalmaztassa. Ily módon megóvnók a traditiót, a gyermekek lelkét telítenők szűkebb hazájuk művészetével és megismertetnők az ottani technikával.

A pusztuló népművészet, — mint erre már fentebb az építészettről szólva is utaltunk — mindenképen megérdemli a beható figyelmet. A meglévő anyag megmentése a legsürgősebb.² Margitay Ernő kifejti,³ hogy a népművészeti gyűjtést leg-helyesebb az iparművészeti növendékekre bízni, mi által lehetővé válik, hogy azok a helyszínén tanulmányozzák a különböző anyagokat, azok feldolgozásának határait, a megmunkálás mikéntjét, a díszítőmotívumokat és azok elhelyezését. Ez a munka, melyet építész, szobrász, festő, ötvös vagy graphikus

¹ Ács Lipót : *Háziipari telepek.* (Magyar Iparművészet.)

² Nálunk az Iparművészeti Társulat e téren elismerésreméltó munkát fejt ki.

³ *Népművészeti kiállítás.* (Magyar Iparművészet.)

művésznövendék épen úgy végezhet, mint a keramikusok vagy a textillel foglalkozók, a nemzeti művészet szempontjából több hasznot ígér, mint ha a növendékek nagyösszegű ösztöndíjakkal külföldre kerülnek és ingadozó æsthetikai érzékkel, fejletlen kritikával, fegyelmetlen fogékonysággal az ottani példák másolásához szoknak. A kiknek a nemzeti formavilágba való elmerüléssel természetévé válik a nemzeti szépségért való rajongás, azok nemcsak gyűjteni fogják a nemzet lelkének, játékos kedvének remekeit, hanem a nemzeti művészi teremtő-erő finom virágú alkotásainak megőrzése mellett az ősi nyilatkozások organikus továbbfejlődését is biztosítják.

Fontos természetesen a nemzeti iparművészet számára a megfelelő piac szervezése. Hogy a modern államok iparművészeti czikkeik propagálásában a felmerülő érdeklődést milyen fürgén sietnek kihasználni, jellemzően mutatja az, hogy a francia kormány támogatásával New-York egyik legforgalmasabb utcáján bolt nyílt meg a francia műipari czikkek árusítására, melyet nemrégén ki is kellett már bővíteni. A példát talán mi is követhetnők s azoknak az értékes culturalis és gazdasági kapcsolatoknak, melyek a török-magyar testvériség megerősödésével — kormányunk által is bölcsen támogatva — kialakulóban vannak, esetleg eredményes kiegészítésül szolgálhatna — a Werkbund módjára — egy kiállítási czélokra szolgáló állandó magyar ház létesítése Konstantinápolyban.

De, hogy ezen a téren a messze jövőre kiható nagyobb eredmények legyenek elérhetőek, különösen nagy körültekintést kíván az iparművészeti iskolák fejlesztése.

Itt nem szabad részleges eredményekkel megelégedni. A tanítási módszernek belé kell kapcsolódnia a nemzet ipari életébe. Természetes, hogy az egyes ipari szakcsoportok súlyt vetnek az idevágó reformok előkészítésénél véleményük meghallgatására és az ipari szervezetek kiküldötteinek bevonását szorgalmazzák.

A művészképzés voltaképen az állami művészetápolás legősibb területe, melyen a művészeti akadémiák megalapításával az uralkodók már a XVII. században előljártak s melynek legmodernebb és voltaképen legbeváltabb alakjai: az ipar-

művészeti iskolák, a művészet demokratizálódásának symbolumai.

Majdnem olyan régi, mint a művészeti akadémiák, az a vita, mely a körül forog: szabad-e és lehet-e oktatási intézettől önálló művészi alkotásra való képesítést kívánni?

A kérdés felmerülésére minduntalan tápot ad az a körülmény, hogy az akadémiai nevelés nem egyszer juttatja a közep-szerűséget érdemetlen sikerekhez a kitaposott úton, míg meg-fajthatja az új irányba törő tehetséget.

De ha tagadhatatlan is, hogy például a magasabb fokú zeneiskolák fényes eredményei a reproducáló zeneművészet terén semmi esetre sincsenek arányban azzal, a mit az alkotó művészet terén felmutatnak, igazságtalanság lenné létjogosultságukat ebből a szempontból is kétségbe vonni. Nagyon igaz Hirth György mondása: Csakis egy viszonylag fejlett műveltség vállán emelkedő művészet lehet igazán magasrendű és nemes. A kor színvonaláig elvezető rendszeres képzés nélkül nem vehetné át az új nemzedék a letűnő nemzedék egész örökségét, mely a jövő fejlődés egyedüli egészséges alapja.

A művészeti akadémiák a jövőben is mindenesetre olyan szükségletet fognak betölteni, melynek legmegfelelőbb kielégítésén a művészeti közigazgatásnak mindig örködnie kell. Ezeknek az intézeteknek mindig a legmegfelelőbb tanerők bevonása mellett a nemzet előhaladásával egy ütemben kell fejlődniök s mint Nadler Róbert figyelmeztet: fontos, hogy ne legyenek «változatlan szabályok és tágíthatlan korlátok közé szorított járművek, melyek járását magasabta akadályai gátolják».

Mindent adhat az iskola, csak tehetséget nem, a mit pedig a művésznél semmi sem pótolhat. Nem Perugino érdeme, hogy Rafael Rafaellé fejlődött, csak Rafael szerencséje, hogy olyan homogén egyéniségű mesterre talált.¹ Ám eldöntött kérdés és fölösleges volna hosszasan magyarázni, hogy a legnagyobb tehetség sem boldogulhat szakismeret nélkül.

A művészeti akadémiáknak mindenesetre szigorúan köte-

¹ Andrássy.

lességükké kell tenni, hogy annak a növendéknek, kinek lehetőségéről — a műteremben, a műhelyben vagy a színpadon — kiderül, hogy az életpályául választott szakmában a középszerűségig sem emelkedhetik, idejében azt a tanácsot adják, hogy más pályát válasszon s a mennyiben ennek fogadata nem lenne, helyes a tanári testület határozatával intézkedni az iránt, hogy az illető az intézetet elhagyja.

A művésznövendékek ösztöndíjban való részesítésénél — ezt mondani se kell — kizárólag a tanár igazságos minősítvénye legyen a döntő.

Elsőrendű fontosságú, hogy a szakoktatásban megfelelő helyet találjon minden nemzeti vonatkozás; a külön múlt útjai a jövő külön útjaira világítsanak s az idegen istenek és idegen mesgyék ellen idejében fel kell vértetni az új nemzedéket.

S mivel ebben a tekintetben a főváros cosmopolitikus levegője nem mindig ad elég biztosítékot, minden támogatást megérdemelnek a vidéki művésztelepek, a honi talajból kisarjadó művészet legbiztosabb melegágyai.

Mint Lyka Károly mondja: olyfajta világművészetről álmodni, a mely egyetemesen emberi volna minden elkülönödés nélkül, azaz nemzetközi, valóban nem volna tudományos dolog. De kíváncsú sem. A mily kellemes nekünk látni a khinai művészet mellett a görögöt vagy egyiptomit vagy olaszt, oly sivár volna a világ, ha — a természeti törvények valamely elbillenése következtében — az egész világon egyazon khinai művészet uralkodnék. Ha művészetünk majd az eddiginél erőteljesebben fejezi ki a mi sajátos életünk jellemvonásait, azzal értékét növeli culturánknak. Azaz nemzeti kincsünket öregbíti. Vele s általa olyasmit adhatunk a világnak, a mit csak tőlünk kaphat s a mit valóban vár is tőlünk.

*

Igyekeztünk a hazai vonatkozásokon túl, lehetőleg általános szempontokból tárgyalni a művészeti közigazgatás néhány érintett kérdését. Mégis, mikor szemlénket a műemlékeken elkezdtük, a jáki, zsámbéki, bényi templomokra gondoltunk s

mikor most a jövő műtárgyai felé vetett pillantással befejezzük, Nagybánya, Szolnok, Kecskemét jár az eszünkben.

Mikor művészetről beszélünk, mi, magyarok, magyar művészetről kell álmodnunk.

Hiszen művészet a helyi bélyeg erőteljes kialakulása, a nemzeti élet jellemvonásainak felvétele nélkül nem is képzelhető.

És ez nemcsak phrasis. Az eljövendő békés, munkás korokban minden nemzet annyit fog érni, a mennyire át tudja szőni culturmunkáját nemzeti egyénisége faji vonásaival.

Ez a gondolat az aranyfonál, melynek végig kell húzódnia a művészeti közigazgatás szövedékein is.

IFJ. BÁRÓ WLASSICS GYULA.

TEZNER ELMÉLETE A RENDI ALKOTMÁNYOKRÓL.

Második és utolsó közlemény.¹

II.

Kimutattuk, hogy Tezner azokról a nagyjelentőségű eltérésekről, a melyek a német, az osztrák s a magyar rendiség között fennállottak, tudomást venni nem hajlandó. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy Tezner azt a képet, a melyet *Az osztrák tartományúri közigazgatási bíráskodás* című munkájában az ausztriai német tartományok alkotmányairól festett, az 1848 előtti magyar alkotmány teljesen hű képmásának tartja.² Ebből kiindulva mit sem tart indokoltabbnak, mint hogy az osztrák monarchia tartományainak s köztük Magyarországnak a rendi alkotmányát is, mint egységes osztrák rendi alkotmányjogot tárgyaljuk³ s a rendi államjog technikájára és szellemére vonatkozó közös elméletet is egyrészt Rachfahl, Below és d'Elvert kutatásaira, másrészt az osztrák és a magyar rendiséget illető Tezner-féle tanulmányokra építsük fel.⁴

S tényleg ezt teszi Tezner, midőn munkáiban bizonyos, a rendi törvényhozásra vonatkozó német és osztrák tételeket a magyar jogra kiterjeszteni s viszont a magyar jognak a rendi törvényhozásra vonatkozó legfőbb alapelveit megdönteni iparkodik.

A mi e két törekvés közül az elsőt illeti, Tezner részint a rendi állam jogforrásaira vonatkozó privilegialis elméletet s ezzel kapcsolatban a jogforrások királyi megerősítésére vonatkozó absolutistikus felfogást, részint pedig azt a tételt iparkodik

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 484. számában.

² *Der österreichische Kaisertitel* 10. old.

³ *Der Kaiser* 302. old.

⁴ *Die Volksvertretung* 734. old., 24. jegyzet.

a magyar jogra is kiterjeszteni, a mely szerint a rendi törvényhozásnak csak egy tényezője volt, t. i. az uralkodó. Az alábbiakban tehát két kérdést kell tisztáznunk. Ki kell mutatnunk, hogy Tezner a rendi állam jogforrásait s egyáltalán a rendi törvényhozást miképen fogja fel — s ki kell mutatnunk, hogy ezen Tezner-féle felfogás kiterjeszthető-e magyar jogra vagy sem.

Tezner szerint a rendi korszaknak egyik jellemző sajátossága nyilvánul abban, hogy, az adóügyi törvényeket nem tekintve, a rendi állam legfontosabb jogforrása gyanánt a kiváltság szerepel. A kiváltság ugyanis — bár egyoldalú fejedelmi alkotás — «politikai jelentőség szempontjából messze felülmúlja az elvont törvényhozást, még pedig nemcsak akkor, ha bizonyos természetes vagy jogi személyek részére kell kivételes jogállást biztosítani, hanem akkor is, ha a rendi testületek, t. i. a Landtagok jogállását kell szabályozni.» A mi pedig a kiváltságok jogi természetét illeti, Tezner szerint jellemző, hogy míg az alkotmányos törvény alól kivételt egyedül a törvényhozás s ez is csak alkotmányos törvény alakjában engedhet, addig a rendi állam, az adótörvényeket nem tekintve, az alkotmányos törvényhez hasonló olyan jogforrást, a mely alól eltérést csak a törvény engedhetne, nem ismer. Minthogy e szerint a rendi törvény alól kiváltság alakjában maga a fejedelem is engedélyezhet eltérést, a rendi államban a kiváltság nemcsak politikailag, hanem a jogforrások közt levő fölé- és alárendeltségi viszony szempontjából is, mint legmagasabbrendű és legfontosabb jogforrás jelentkezik.¹

De bár a kiváltságokhoz képest a rendi állam összes egyéb jogforrásai alsóbbrendű jogforrások, Tezner szerint a kiváltságok közt egyrészt s a törvények, szabályrendeletek és a szokások között másrészt éles határvonalat vonni még sem lehet. Ezek a jogforrások ugyanis valamennyien hasonlítanak a kiváltságokhoz annyiban, a mennyiben valamennyien fejedelmi megerősítésre szorulnak s következésképp valamennyiüknek a kötelező ereje az uralkodó egyoldalú akarat kijelentésében

¹ *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* i. h. 5—6. old.

gyökeredzik.¹ Minthogy azonban Tezner szerint a rendi állam uralkodójának akaratkijelentései az utóddal szemben hatálytalanok,² Tezner álláspontjából szükségképen azt kell következtetnünk, a mit Rachfahl következtet, hogy t. i. Tezner szerint a rendi államban az összes jogforrások sorsa az uralkodó sorsával van egybeforrva s ép ezért, ha az uralkodó elhal, «az összes jogforrások erejüket veszítik s az uralkodóval együtt az egész jogrend, az egész alkotmány elenyészett.» Hogy Rachfahl-nak a Tezner-féle constructióból levont ezen következtetése korántsem túlzás, kitűnik Teznernek abból a tanításából, mely szerint «a fejedelem és a rendek, mint államalkotó tényezők a trón megüresedése után is fennmaradnak ugyan, de az, hogy a közöttük fennálló jogviszony, vagyis az alkotmány miképen alakuljon, — attól függ, hogy az addigi jogviszonyt, vagyis az addigi alkotmányt a király és a rendek alkudozás tárgyává teszik-e s ha igen, mily mértékben és milyen eredménnyel.» Csakhogy Tezner szerint ha azt, a mi már fennáll, alkudozás tárgyává lehet tenni, akkor az uralkodó a kiváltságok megerősítésével nem egy, a megerősítés hiányában is fennálló kötelezettségnek a teljesítését, vagyis a már létező alkotmány tiszteletbentartását fogadja meg, «hanem egy olyan előszerződésnek tesz eleget, a mely közte és a rendek között az alkotmánynak az ő uralkodása alatt hogyan és miképen leendő alakulására vonatkozólag jött létre.» «A kiváltságok megerősítésének tehát nem jognyilvántartó, hanem jogalapító, nem declarativ, hanem

¹ *Landesfürstl. Verw.* I. k. 26. old. «So wird gerade derjenige Theil des Verfassungsrechtes, welcher in schriftlichen Zusicherungen des Landesfürsten niedergelegt ist, . . . unter dem Gesichtspunkte eines von dem Landesfürsten ertheilten, nur in seinem Willen begründeten Privilegiums erfasst.» «Und diese Auffassung . . . erhält sich bis in unser Jahrhundert hinein. *Landesfürstl. Verw.* 32. old. 61. jegyzet. «Zuletzt wird alles subjective Vorrecht Privilegium oder Gewohnheit, auf welchem Wege es immer entstanden sein mag ob durch einen förmlichen gesetzgeberischen Act allgemeinen Inhalts, oder durch Gewohnheitsrecht, ob durch einen einseitigen Akt des Herrschers oder auf Grund förmlicher Verhandlung mit den Ständen.» *Technik* 36. old. 1. jegyzet.

² Auch hält sich der Nachfolger an Versprechungen und Auslegungen des Vorgängers nicht gebunden. *V. ö. Landesfürstl. Verw.* 31. old. Alle Privilegien bedürfen der Bestätigung durch jeden Nachfolger. *U. o.* 72. old.

constitutív hatálya van, ugyannyira, hogy a megerősítés elmaradása az alkotmányt jogilag nem létezővé teszi, megadása ellenben olyan erővel ruházza fel, a milyennel különben nem birna». Ez az oka Tezner szerint annak, hogy «a kiváltságoknak a trónralépéskor való megerősítése s ezzel kapcsolatban a rendek hódolata az alkotmány újjászületését jelenti akár a régi, akár a módosított alakjában.»¹ Tezner azonban korántsem elégszik meg azzal, hogy a királyi megerősítés constitutív hatályából a rendi alkotmányok időnkénti újjászületésének elméletét vonja le. Ennél sokkal gyakorlatibb jelentőségű célok lebegnek szemei előtt. Szerinte ugyanis abból, hogy az összes jogszabályok kötelező ereje a constitutív hatályú és egyoldalú fejedelmi megerősítésen alapul, szükségképen következik, hogy a rendi állam összes jogforrásaira a privilegiumok s a régi jó és helyben hagyott szokások tekintetében irányadó elveket kell alkalmazni.²

Ezek szerint pedig a fejedelmi megerősítést illetőleg mindig a canon-jogot s a recipiált római jogot kell alapul venni. Kérdés tehát: hogyan járhat el a rendi állam uralkodója akkor, ha a rendek a trónralépés alkalmával a jogforrások megerősítését kéri? A canon-jog és a recipiált római jog szerint a trónralépő uralkodó jogosítva van megtagadni a megerősítést, ha a felmutatott jogforrások közérdekbe, az isteni, illetőleg természeti jogba vagy harmadik személyeknek s ezek sorában magának az uralkodónak mint ilyennek a jogaiba ütköznek. S ha ilyen akadályok fenn nem forognak s az uralkodó a kért megerősítést megadja, akkor is joga van fenntartással élni és kikötni, hogy a felmutatott jogforrások csak annyiban erősíttetnek meg, a mennyiben valódiságukat s a szokásoknak régi, jó és helyben hagyott voltát vita esetén bizonyítani lehet.³ Minthogy ezen a

¹ *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* I. h. 22–23. old. *Der Kaiser* 313. old. A constitutív hatály abból áll, hogy «a megerősítés olyan erővel ruházza fel a rendi jogot, a milyennel különben nem birna». *Technik und Geist* 8., 39. «Jedenfalls kann der österreichische Ständestaat die individualrechtliche Auffassung des Staates als eines bei jedem Regierungsantritt neu zu begründenden Rechtsverhältnisses zwischen dem neuen Herrscher und den Ständen nicht loswerden». *Landesfürstl. Verw.* 26. old.

² Lásd fentebb 253. old., 1. jegyzet.

³ *Technik und Geist* 37., 38. *Landesfürstl. Verw.* 72. old. *Kaiser* 314. old.

privilegiumokra és a szokásokra vonatkozó canonjogi és római jogi elvek Tezner szerint az összes jogforrásokra s ezen a révén az egész rendi alkotmányra kiterjednek, a canon-jog és a recipiált római jog Tezner szerint oly tágkörű felülvizsgálati jogot biztosítanak a megerősítést eszközölő új uralkodó részére, hogy szerinte a rendi államokban minden egyes trónváltozás szükségképen bizonyos mérvű alkotmányrevisiót von maga után,¹ még pedig a következő joghatálylyal: Bármilyen legyen a revisio eredménye, t. i. akár változatlanul, akár bizonyos módosításokkal erősítse meg az új uralkodó a régi alkotmányt, a megerősítés alkalmával tett uralkodói ígérek, az ezen célból kiállított okiratok, valamint az ezen célból letett uralkodói eskük Tezner szerint az uralkodót ép úgy nem kötelezik,² a mint a már megalkotott törvények sem kötelezik újabb törvények alkotásakor a mai modern törvényhozásokat.

A rendi állam uralkodója tehát ünnepélyes ígéretei és esküi ellenére is ugyanazon jogokat gyakorolhatja, ha de lege ferenda jár el, mint a mai souverain törvényhozások. Kétség esetén hitelesen magyarázhatja az alkotmány szabályait s ez a magyarázat lesz irányadó akkor is, ha a magyarázat a magyarázott szöveggel egyenes ellentétben áll;³ s nemcsak trónváltozáskor, hanem bármikor revideálhatja az alkotmányt,⁴ valahányszor ez újabb megerősítésre szorul. S mindezt a rendek hozzájárulása nélkül, egymaga teheti meg, mert Tezner szerint az adóügyeket leszámítva, a rendi törvényhozásnak csak egy tényezője van, t. i. az uralkodó.⁵

*

Hogy a rendi állam jogforrásainak a fentiekben vázolt Tezner-féle elmélete mennyiben fogadható el a német, illetőleg az osztrák jog szempontjából, nem vizsgáljuk.

Bennünket csak az a kérdés érdekel, kiterjeszthetők-e ezek az elvek a magyar rendi államra, vagy sem?

¹ *Technik und Geist* 39. *Landesfürstl. Verw.* 26. old.

² *Landesfürstl. Verw.* 29. és 109. old., 31. jegyzet.

³ *Landesfürstl. Verw.* 31. old.

⁴ *Technik und Geist* 36. old.

⁵ U. o. 10—14. old., 39. és 51. old.

Nézetünk szerint nem terjeszthetők ki, még pedig a következő okokból:

Azt a kérdést, hogy a kiváltság és a törvény közötti viszony miképen alakul, illetőleg hogy a kettő közül melyik törölheti el a másikat, már Verbóczy felvetette s a megoldást is megpróbálta azon az alapon, hogy különbséget tett egyrészt a fejedelem kizárólagos hatáskörébe s másrészt a király és a rendek együttes hatáskörébe tartozó ügyek között. Az előbbi ügyekben a fejedelem jogosítva van mások jogainak a sérelme nélkül előjogokat teremteni s ebből a czélból kiváltságokat osztogatni; az utóbbi ügyekben azonban a fejedelem előjogokat egyáltalán nem teremthet s ebből a czélból a törvény rendelkezései alól kivételt téve, kiváltságokat nem osztogathat. Ezen az ő korábban még vitás álláspontot Verbóczy konkrét példákkal bizonyítja.¹ S ugyancsak az ő álláspontját támogatják mindazok az esetek, midőn törvényhozásunk egyes királyi kiváltságokat felülvizsgálat tárgyává tett s érvénytelenségüket megállapítva vagy feltételektől tette függővé érvényre emelkedésüket.² vagy pedig egyszerűen megsemmisítette őket.³ Az idevágó tételes törvények bizonyítják tehát, hogy a mi jogunkban a törvény rendelkezései alól kivételt a királyi kiváltság nem, hanem csakis a törvény tehetett s hogy éppen ezért a mi rendi jogforrásaink hierarchiájában a legmagasabb fokon nem a kiváltság, hanem a törvény állott.

De ha tarthatatlan a Tezner-féle constructio a kiváltságok jelentőségét illetőleg jogi szempontból, ugyanily tarthatatlan politikai szempontból is. Hiszen világos, hogy a királynak és a rendeknek az alkotmányjogba vágó közös rendelkezéseivel, pl. a trónöröklést szabályozó törvényeinkkel politikai jelentőség szempontjából semmiféle kiváltság nem versenyezhet. Hogy Teznernek idevágó érvelésével mégis foglalkozunk, ennek az a

¹ H. K. II. 8—11. czím.

² Lásd az 1622. évi 59. t.-cz.-et s az újabbak közül a II. József kiváltságaira vonatkozó 1790. évi 32. t.-cz.-et.

³ 1492. évi 102., 1498. évi 29., 1635. évi 40., 1659. évi 90., 1681. évi 64., t.-cz.-ek stb. Elvi jelentőségük 1622. évi 17. t.-cz. 1649. évi 45. t.-cz. V. ö. Virozsil i. m. I. k., 42. old., 2. jegyzet.

célja, hogy a Tezner-féle érvelésnek szellemével egy valóban classikus példa révén közelebbről is megismerkedhessünk.

Tezner a kiváltságok politikai jelentőségét ismertetve, bizonyítékul a mi 1790. évi 3. t.-cikkünkre hivatkozik. Szerinte ugyanis az 1790. évi 3. t.-cikknek az a rendelkezése, mely szerint a még meg nem koronázott király kiváltságokat nem osztogathat, nyilvánvalóan arra az aggodalomra vezethető vissza, hogy a még meg nem koronázott király a főurakat kiváltságok osztogatása útján megvesztegetheti s ezen a révén egy reá nézve kedvező koronázási diplomát eszközölhet ki.¹

Ha Teznernek ezen vesztegetési elmélete nem merő combinatio, akkor világos, hogy a kiváltságokra vonatkozó rendelkezésnek az 1790. évi 3. t.-cz. szövegébe való felvételét az alsó táblának kellett követelnie, hiszen a vármegyei követeknek állott érdekükben, hogy a király a főurakat meg ne vesztegethesse s ezzel szemben a rendelkezés felvételét a királynak kellett elleneznie, hiszen világos, hogy a rendelkezés éle Tezner szerint a királyi hatalom ellen irányult. Az 1790-iki országgyűlés irományai és naplói azonban mindennek ép az ellenkezőjét bizonyítják.

A rendek által készített diploma-tervezet ugyanis 25. pontjában előírja, hogy az uralkodó köteles magát hat hónap alatt megkoronáztatni, s hogy a míg ez meg nem történt, addig az 1741. évi 4. t.-cz. értelmében gyakorlandó királyi legfőbb hatalmat egyáltalán nem gyakorolhatja.² Az 1790 szept. 21-én kelt királyi leirat ezzel szemben kijelenti, hogy a 25. pont rendelkezéseinek a hitlevél szövegébe való felvételéhez hozzá nem járulhat; a koronázásra vonatkozó külön törvény alkotásába ellenben beleegyeznek, de csak akkor, ha a meg nem koronázott király hatalmának korlátozása ekképen mérsékeltetik: «a törvényesen meg nem koronázott király kiváltságokat nem osztogathat; — a többi jogai ellenben, a melyek t. i. az országnak közönséges és alkotmányos kormányzatára vonat-

¹ *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* i. h. 5. old.

² Rendelkezik t. i. eképen: «non prius supremæ potestatis regiæ in sensu articuli 4. 1741. exercicio gavisuri.» Lásd az 1790. országgy. actáit. 108—123. old.

koznak, — a koronázásig lefolyó idő alatt is érvényben maradnak.¹

A leiratnak ezen az uralkodótól származó javaslatát a rendek a leghatározottabban ellenezték. Álláspontjuk igazolása czéljából az 1741. évi VIII. t. cz.-re, illetve ennek arra az egyoldalú és téves magyarázatára hivatkoztak,² mely szerint az 1741. évi VIII. t.-cz. a nemesek sarkalatos kiváltságait s ezek között az örökös adómentességet nem csak a törvényhozás hiteles magyarázata alól vonta ki, mint magyarázatra nem szoruló világos előjogot, — hanem egyúttal a törvényhozás egész hatásköre alól is kivette.³ A rendek tehát azon több évszázados elvnek a törvénybeiktatását, mely szerint a még meg nem koronázott király kiváltságokat nem osztogathat, nem a tartalma miatt, hanem azért ellenezték, mert nem akarták gyengíteni azt a téves és helytelen álláspontjukat, a mely szerint a sarkalatos kiváltságok a törvényhozásnak egyáltalán nem tárgyai.⁴ Az országbíró ezzel szemben kijelentette, hogy szerinte még csak remény sem lehet arra, hogy az uralkodó ebben a kérdésben elállana elhatározásától. Hosszas vitatkozás után végre is a rendek engedtek s ekképen került a rendektől eredetileg ellenzett rendelkezés az 1790. évi III. t.-cz. szövegébe.

*

¹ 1790. *Diarium* 123. old. *Acta* 180. In quantum hic novæ ad Theresianum vel Carolinum diploma propositæ forent accessiones, eas in peculiarem legem referri admittimus, sequenti tamen ratione temperandas: Ut regi nondum legitime coronato non nisi privilegiorum elargitio haud competat, reliquis juribus, quæ ad publicam et constitutionis conformem Regni administrationem pertinent interdum is, intra constituendum peculiari lege tempus ritu legali coronari valeat in salvis relictis. U. o. 183. old.

² Az 1723. évi 6. t.-cz. a nemesség részére örökös adómentességet biztosít. Az 1741. évi 8. t.-cz. pedig kimondja, hogy az 1723. évi 6. t.-cz.-re s az ebben foglalt nemesi előjogokra a hitelevélbe iktatott s a törvények hiteles magyarázatára vonatkozó záradék ki nem terjed. A törvényhozás tehát az 1723. évi 6. t.-cz.-et hitelesen nem magyarázhatja; sőt a rendek szerint a törvényhozásban foglalt egyéb jogok, pl. a módosítás vagy eltörlés jogait sem gyakorolhatja. Tezner a rendek téves álláspontját fogadja el. *Technik und Geist* 81. old. Ezzel szemben lásd Virozil i. m. I. k. 313. old., 2. jegyzet.

³ 1790 *Diarium* 326—334. old.

⁴ U. o. 328. old. latin *Diarium* 300. old.

Miután kimutattuk, hogy Teznernek a privilégiumok politikai jelentőségét bizonyító vesztegetési theoriája mennyire önkényes combinatio, — lássuk már most, milyen bizonyítékokkal támogatja Tezner az ő jogforrás-tanának egyéb részeit?

Teznernek tudomása van arról, hogy a mi koronázási diplomáink a király és a rendek alkudozásainak eredményeiképz jöttek létre. Nehogy tehát ebből a tényből a királyi hatalom korlátolt voltára lehessen következtetést vonni, — különbséget tesz a régi alkotmányra vonatkozó szerződés és az új alkotmány keletkezését megelőző előszerződés között. Szerinte ugyanis a koronázási diploma nem szerződés, mert hiszen ha szerződés volna, akkor az uralkodó köteles volna a szerződésben magára vállalt kötelezettségnek eleget tenni s az általa megerősített jogforrásokat, illetve ezek összességét, a már létező régi alkotmányt tiszteletben tartani. Tezner szerint a koronázási diploma csak előszerződés s ennek az előszerződésnek tesz eleget az uralkodó akkor, midőn az ő kormányzata alatt a jövőben irányadó elveknek, vagyis az új alkotmánynak a tiszteletben tartására megesküszik. Minthogy azonban az eskü a rendi korszak uralkodóit Tezner szerint nem kötelezi, világos, hogy a mily értékes alkotmánybiztosíték volna a koronázási diploma, mint szerződés, ugyanolyan értéktelen a koronázási diploma, mint előszerződés; — mert hiszen az uralkodóra csak egy kötelezettséget ró, t. i. a Tezner szerint semmiféle jogi hatálylyal fel nem ruházott koronázási eskünek a letételét.

Hogy áll ezzel szemben a koronázási diploma kérdése a valóságban?

Uralkodóink addig, a míg a magyar monarchia választott királyság volt, koronázási diploma gyanánt a királyválasztás feltételeit fogadták el s a király és a rendek ezen választási capitulatiókat iktatták törvénybe. A mióta azonban a magyar monarchia örökös királysággá alakult át, — azóta királyaink mindig arra törekedtek, hogy a koronázási diplomának a választási capitulatiókra emlékeztető jellegét megszüntessék. Mi kifogásuk sem volt tehát az ellen, hogy a rendek a koronázási diploma tartalmát minden egyes koronázást megelőzőleg alkudozás tárgyává tegyék; hogy az alkudozások eredményeképz szövegen lényegtelen, avagy maguktól értetődő, mert az újabb

törvényekből folyó változtatásokat eszközöljenek; s hogy a diplomát, mint kölcsönös megállapodásnak eredményét, vagyis mint szerződést foglalják törvénybe. De a leghatározottabban ellene szegültek minden olyan törekvésnek, a mely az örökös királyok diplomájának lényeges átalakításával teljesen új feltételeket akart előírni s ezzel az örökös királyok koronázási diplomáját a választott királyok választási capitulációjává akarta visszafejleszteni. Hogy tényleg így volt, ennek igazolására elég lesz, ha az 1790-iki koronázási diplomára hivatkozunk. 1790-ben ugyanis a rendek egy olyan diplomatervezetet készítettek, a melyben a régi diploma öt pontját 25 pontra növelve, — az uralkodótól egy inkább választási capitulációnak tekinthető diploma elfogadását követelték. Az uralkodó azonban a leghatározottabban kijelentette, hogy a rendek óhajait illetőleg hajlandó külön törvények alkotásába beleegyezni, de a mi magát a hitlevelet illeti, semmiféle olyan koronázási diplomát, a mely a Károly-, avagy Mária Terézia-féle hitlevéllel szóról-szóra meg nem egyezik, — el nem fogadhat.¹ S az okot is megmondja, hogy miért nem. II. Lipót szerint ugyanis az ő uralkodásának «öröksége» vagyis az, hogy ő örökös és nem választott uralkodó gyanánt lép trónra, — «a Diploma Carolinum-on mint kétoldalú egyezsége van felépítve»; — ha tehát a Diploma Carolinum-tól eltérő diplomát fogadna el, ezzel szükségképen örökös jussát gyengítené.² Minthogy a hozzá küldött deputációnak az volt a benyomása, hogy az uralkodót álláspontjától

¹ «Nos neutiquam aliud Diploma quam quod ad Carolinum vel Theresianum penitus exactum fuerit, expedituros esse.» 1790 aug. 20-iki rescr. *Acta* 104. old. Ha tekintetbe vesszük, hogy többi uralkodóink is erre az álláspontra helyezkedtek s ép ezért örökös királyaink diplomái lényegükben nem változtak, akkor láthatjuk, mennyire téves az a Tezner-féle álláspont, mely szerint a koronázási diplomák III. Károly óta mindinkább elmosódnak és elsorvadnak; — a «diploma, a mennyiben új határozatokat felvesz s régieket elhagy, törvényhez hasonlít»; — «tartalma változik s ez az oka, hogy törvénynek tekintendő» stb. *Kaisertitel* 10. old., 11. jegyzet.

² *Suam Majestatem a Diplomate Carolino nullo pacto recessuram esse cum, huic velut pacto bilaterali hæreditaria successio sua superstructura sit atque adeo si novum diploma extradaret, jus hæreditatis, suæ infirmaret.* 1790 IX/21 rescr. *Acta* 183. *Napló* 161. old.

eltéríteni lehetetlen, — hosszas tárgyalás után a rendek is a régi diplomát fogadták el és iktatták törvénybe.¹

Mindebből kitűnőleg a mi uralkodóink nem tettek különbséget szerződés és előszerződés között, hanem a diplomát, mint az örökös királyság alapját egyszerűen pactum bilateralenak, a király és a rendek közötti kölcsönös megállapodásnak tekintették.

Kérdés mármost, hogy e kölcsönös megállapodásnak milyen volt a joghatálya a már fennálló jogszabályok, illetőleg a rendi alkotmány szempontjából. Tezner e kérdésre — mint kimutattuk — akképen válaszol, hogy a koronázási diplomát előszerződéssé s mint ilyen constitutív joghatályuvá minősíti. Nézetünk szerint azonban a kérdést ilyen megkülönböztetések alapján nem, hanem csakis a magyar koronázási diploma tartalma alapján lehet eldönteni.

A tartalmat illetőleg rendkívül jellemző, hogy Tezner a diploma szövegéből mit emel ki és mit hallgat el. Kiemeli, hogy a diploma az összes jogforrásokat megerősíti; — ellenben elhallgatja, hogy a diploma a jogforrások sorában első helyen a trónöröklésre vonatkozó szabályokat erősíti meg; — elhallgatja, hogy a megerősítés az összes jogforrások megerősítése révén az összes rendi előjogokra kiterjed; — elhallgatja, hogy a király a diplomában nemcsak megerősíti a jogforrásokat, hanem megtartásukat és mások által való megtartatásukat is «erősen és szentül megigéri»; — s végül elhallgatja, hogy a hiteles magyarázatra vonatkozó záradék² nemcsak a rendekre, hanem magára az uralkodóra nézve is lehetetlenné teszi a megerősített jogforrások egyoldalú magyarázatát és egyoldalú revisióját.³

¹ Napló 161. old.

² E záradék szerint a király a jogforrásokat úgy tartja és tartatja meg, a mint azok használatát és értelmét a király és a rendek közmegegyezéssel országgyűlésileg megállapították. Tezner szerint ez a záradék az alapja minden egyes koronázáskor az alkotmány revisiójának s ennek az alapján történt 1867-ben is az 1848-as törvények revisiója. Lásd *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* 23—24. old.

³ Tezner szerint «a magyar koronázási diploma capitulatióból egy, a rendek által egyoldalúan nem módosítható alkotmány-megerősítéssé alakul át.» *Technik und Geist* 9. old.

Mindezt pedig a következő okokból hallgatja el.

Ha a koronázási diplomának constitutív hatálya van s ha a koronázási diploma a trónöröklés szabályait, valamint az összes rendi előjogokat is constitutív hatálylyal erősíti meg, akkor világos, hogy a trón megüresedésének időpontjában a trónöröklésre és a rendi előjogokra vonatkozó összes jogszabályok hatályukat veszítik s hogy mind ezen jogszabályok csakis a megerősítéskor kapják vissza azt a kötelező erőt, «a melylyel megerősítés hiányában nem is rendelkezhetnek». De ha így van, akkor a trónöröklés szabályai csak addig állnak fenn, a míg rájuk szükség nincsen s nyomban megszűnnek, mihielyt a trón megüresedése következtében az utódlás szabályozására szükség volna ; — ha így van, akkor a trón megüresedésének pillanatától kezdve a trónöröklési szabályok hiánya következtében nincs uralkodó, a rendi előjogok hiányában pedig nincsenek rendek, s következkéskép nyomban a trón megüresedésekor eltűntek mindazok a tényezők, a kik a Tezner-féle előszerződést megköthetnék.

Minthogy a koronázási diploma tartalmi elemzése a Tezner-féle constructiót teljesen tarthatatlannak bizonyítja, — nézetünk szerint a magyar koronázási diplomának constitutív hatálya nem, hanem csak declaratív hatálya lehet.¹

Mi sem természetesebb már most, mint hogy a constitutív

A szövegben foglaltak után felesleges Teznernek azon érveit czáfolni, a melyek szerinte a magyar koronázási diploma constitutív hatályát és ennek a következményeit bizonyítják. Ezek az érvek a következők : 1. Az 1222-iki aranybulla és az 1687 óta kiadott koronázási diplomák «concedere» kifejezései, vagyis a magyar rendi államjog műszavai. 2. A római jognak nálunk soha meg nem történt s a canonjognak csakis a magánjogi kiváltságokra szorítókozó receptiója. 3. Az egyoldalú revisióra például felhozott 1569-iki kamarai utasítás és az 1848-iki törvényeknek 1867. évben történt revisiója. 4. Az egyoldalú kivételes magyarázat példája gyanánt felhozott 1569. évi 38. t.-cz. 5. Ferencz Ferdinándnak az a szándéka, hogy a koronázási esküt csak akkor teszi le, ha a hadsereg egységét biztosíthatja. Az utóbbi érvet illetőleg Teznernek mindössze a következő kijelentésére hívjuk fel az olvasó figyelmét. «A Ferencz Ferdinánd szándékára (?) vonatkozó hír» — Tezner szerint — «akkor is jellemző (?) a koronázási diplomának a 67-es kiegészési tárgyalások szempontjából birt jelentőségére, ha a hír koholmányinak bizonyulna.» (?) V. ö. *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* i. h. 15., 16., 23., 26., 27. *Technik und Geist* 37. old. 3. és 40. old. 3. jegyzet stb.

hatálylyal együtt azok a következtetések is megdőlnék, a melyeket Tezner a diploma constitutiv hatályából iparkodik levonni.

A magyar jog ugyanis az alkotmánynak egyoldalú és hiteles magyarázatára s az egyoldalú alkotmányrevisióra vonatkozó azon királyi jogot, a melyre Tezner a magyar absolutismust felépíteni szeretné, — egyáltalán nem ismeri. Sőt ellenkezőleg kifejezetten és minden kétséget kizárólag akképen rendelkezik, hogy a törvények hiteles magyarázatára s a törvények eltörlésére avagy módosítására csakis a király és az országgyűlés együttesen illetékesek¹ s következésképp az alkotmányt a király vagy országgyűlés egyoldalúan sohasem, együttesen azonban olyan okokból, akkor és úgy revidealhatják, a milyen okokból, a mikor és a hogyan jónak látják.

S ez az együttesen eszközölt hiteles magyarázat s az együttesen eszközölt revisio a magyar jog szerint nemcsak a rendeket, hanem az uralkodót is kötelezi. Kötelezi pedig azért, mert a mi rendi jogunk s a mi rendi uralkodóink a hitlevélnek, mint kétoldalú megállapodásnak s a koronázási eskünek kötelező erőt tulajdonítottak, s mert az ezzel ellenkező Tezner-féle álláspont egy II. József szemében is annyira képtelenség volt, hogy inkább a koronázásról mondott le, mintsem hogy koronázási esküjét legyen kénytelen megszegni.

*

Miután kimutattuk, hogy a Tezner-féle privilegiális elméletet a magyar jogra alkalmazni nem lehet, — lássuk még: alkalmazható-e a magyar jogra az a tétel, a mely szerint a rendi törvényhozás egyedül a királyt illeti, a rendek tehát a törvényhozásnak nem tényezői?

Tezner ezt a tantételt önmaga czáfolja meg, még pedig két ízben, t. i. egyrészt *Az osztrák tartományúri közigazgatási bíráskodás* című munkájában, s másrészt a Rachfahl ellen írt legutóbbi vitairatában.

Előbbi munkájában annak az igazolására, hogy az osztrák rendek a törvényhozásnak nem voltak tényezői, — Tezner

¹ Lásd a hitleveleknek a hiteles magyarázatra vonatkozó záradékát s az 1790. évi XII. t.-cz.-et.

a Pragmatica Sanctióra hivatkozik. 1713-ban ugyanis a Pragmatica Sanctiót — bár egyike a legfontosabb alaptörvényeknek — az osztrák tartományok uralkodója a nem magyar tartományokban a rendek hozzájárulása nélkül tétette közzé.¹ Ha azonban ez az eljárás elegendő ok arra, hogy az osztrák rendeket a törvényhozás tényezőinek ne tekintsük, — akkor a magyar rendekkel szemben követett ellentétes eljárás is elegendő ok arra, hogy a magyar rendeket a törvényhozás tényezőinek tekintsük.

A mi pedig a legújabb vitairatát illeti, — Tezner szerint Rachfahl az adómegajánlást illetőleg arra az álláspontra helyezkedik, hogy csakis a rendek adómegajánló határozatának van jogi jelentősége, vagyis constitutív hatálya.² Tezner ebből arra következtet, hogy Rachfahl szerint az adóügy terén a törvényhozásnak csak a rendek a tényezői, a király nem. Tezner ezzel a Rachfahl-féle állásponttal szemben az 1792. évi VI. és az 1802. évi I. magyar törvénycikkekre hivatkozik. Az idézett törvényekben a rendek felajánlanak a felségnek bizonyos mennyiségű ujonczt, lovat és pénzt, — az uralkodó pedig ezt az ajánlatot kegyelmesen elfogadja; — s Tezner szerint a megajánlás és az elfogadás formuláját használják az összes többi magyar adótörvények; sőt az elfogadás formuláját használja a magyar király a decretumok szentesítő záradékaiban a bennük foglalt összes törvényjavaslatokra vonatkozólag; — s a megajánlás és az elfogadás formuláját használja a Pragmatica Sanctióra vonatkozó magyar alaptörvény is.

Tezner az általa felhozott magyar bizonyítékokból arra következtet, hogy az adótörvények voltaképen szerződések király és nemzet között; — minthogy pedig a szerződés mind a két félnek, t. i. a királynak és az országgyűlésnek egymással egyező akaratnyilvánítását tételezi fel, az adótörvényhozásnak szükségképen két tényezője van, t. i. egyrésztől a király s másrésztől a rendek.³

Teznernek erre az érvelésére két megjegyzést kell tennünk.

Először, ha a magyar törvények felajánló s az ajánlatot elfogadó formuláinak oly nagy a jelentőségük, hogy adóügyek-

¹ Die landesfürstliche Verwaltungsrechtspflege I. 31. old. 60. jegyzet.

² Das ständisch-monarchische Staatsrecht I. h. 34. old.

³ I. h. 34—39. old.

ben a királyt és a rendeket egyaránt a törvényhozás tényezőivé teszik s ha a magyar törvények generális sanctiója is a királyi elfogadás formuláját használja, — akkor következtelenség azt állítani, hogy a rendek csakis adóügyekben voltak a törvényhozásnak tényezői. Minthogy az oblatio nem csak az adóra, hanem az ujonczokra is kiterjedt, s minthogy az uralkodó nem csak az adóra és az ujonczokra, hanem az összes egyéb törvényjavaslatokra vonatkozó határozatokat is elfogadás útján szentesítette, — következetes csak az az álláspont lehet, a mely a rendeket az adóra, az ujonczokra s az összes egyéb tárgyú articulusokra vonatkozólag elismeri a törvényhozás tényezőinek.¹ A másik megjegyzésünk pedig az, hogy a király és az országgyűlés jogkörét pusztán a *Corpus juris* formulái alapján megismerni nem lehet; — a király és a rendek jogkörét csakis az élő valóság, az országgyűlési eljárás révén ismerhetjük meg s szerintünk nem a *Corpus juris* betűi és formulái, hanem rendi országgyűléseinknek Tezner által nem ismert eljárási szabályai² a tulajdonképeni és legfőbb bizonyítékok arra, hogy a magyar rendi alkotmány szerint a törvényhozásnak tényleg két tényezője volt, t. i. a király és az országgyűlés.

*

Mint jeleztük, Tezner a német, az osztrák és a magyar rendi alkotmányok azonosításából nemcsak positiv, hanem negativ irányban is von le következtetéseket, vagyis nemcsak azt állítja, hogy bizonyos német, illetőleg osztrák jogi elvek nálunk is irányadóak voltak, hanem ezenfelül a logikai összefüggés következtében tagadja a magyar rendi alkotmánynak bizonyos legfőbb alapelveit is. Tagadja t. i., hogy a magyar rendi országgyűlések törvényhozó testületek voltak, tagadja pedig azért, mert szerinte a király és a rendek együttesen

¹ A szöveg itt is feleslegessé teszi Tezner egyéb érveinek a czáfolatát. Ilyen érv pl. «Diejenigen, welche ein Recht der Stände auf Mitwirkung zur Landesgesetzgebung behaupten, werden Mühe haben dasselbe mit der historischen Entwicklung der Reception zu vereinbaren.» Hiszen nálunk a római jog sohasem recipiáltatott stb. V. ö. *Technik und Geist* 51. 52. old.

² Lásd Szerző: *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányainak* I. és II. kötetében a házsabályokra vonatkozó tanulmány történelmi részét.

sem anyagi, sem alaki értelemben vett törvényeket nem alkottak, illetőleg nem is alkothattak.

Az anyagi törvényekre vonatkozó első tételét Tezner a következőképen formulázza.

«Bár kivételesen előfordul, hogy bizonyos királyi tényekhez a rendek hozzájárulása kívántatik meg, e kivételek között az anyagi jogszabályok kibocsátása, illetőleg az anyagi értelemben vett törvényalkotás elő nem fordul. «A rendek hozzájárulására túlnyomóan csak kormányzati tényeknél van szükség s az anyagi törvényhozás terén a király teljesen szabadon» vagyis abszolút hatalommal járhat el, még pedig nemcsak 1790 előtt, hanem azután is egészen 1848-ig.¹

Teznernek ezzel a tételével szemben elég lesz, ha decretumaink közül egyedül III. Károly decretumaira hivatkozunk. Az 1715. évi decretum articulusai közül anyagi jogszabályokat állapítanak meg azok az articulusok, a melyek a felségsértés büntetése, a sz. kir. városok tiszttviselő-választási jogára, az országgyűlési passiv választói jogra, a főpapok végrendelezésére s egyáltalán a végrendeleti jogra, a bírói parancsokra, az Ausztriában lakó magyarok jogállására, az ítélőmesterek hatáskörére, a gonosztevőket szabadon bocsátók büntetésére, a kir. kegyelmezési jogra, a kamatokra és adósságokra, a parasztok örökösödésére, a szerzetesek örökösödési jogára, az árvagyám- és gondnoksági ügyre², az Ausztriában lakó magyarok megadóztatására s a tizedek kibérlésére vonatkoznak stb.³ Az 1723. évi decretum articulusai közül anyagi jogszabályt tartalmaznak azok, a melyek a trónöröklést, a bírói szervezetet a perorvoslatokat, az idézési- és egyéb határidőket, a törvénykezési szünetet, az iratváltások és perfolyamok rendjét, a hiteles helyeket, az ügyvédek kötelességeit, a bírói érdekeltiséget, a megyei tisztujításokat, a tékozlók javainak zár alá vételét, a szerzett javak feletti szabad rendelkezést, a kereskedői és számlaügyleteket, a betáblázásokat s a

¹ *Das ständisch-monarchische Staatsrecht* I. h. 4. 6. 7. old. 105. old.

² A végrendeletről szóló 27. t.-cz. 11 §-ból, az árvagyám és gondnoksági art. pedig 13 §-ból álló kisebb codexek.

³ 1715. évi decr. 7., 9., 26. 36., 55., 47., 50., 16., 27., 19., 20., 25., 48., 51., 52., 62., 71., 68., 11., 15., 23., 63., 77., 120., 97., 99., 101. t.-cz. stb.

hitbizományi jogot szabályozzák stb.¹ S végül az 1729-iki decretum articulusi közül anyagi jogszabályt tartalmaznak azok, a melyek szabályozzák a vadászatot és madarászatot s a közmunkák megváltását; s 21 czikkben reformálják az esküt, a felebbvitelt, az elévülést, a bírói illetőséget, az impensionalis pert, egyszóval a törvénykezést stb.²

Vonjuk le ez adatokból a következtetést.

Míg Tezner szerint országgyűléseink az anyagi értelemben vett törvények alkotásában 1848-ig egyáltalán részt sem vehettek s következőkép nem is tekinthetők törvényhozó testületeknek, — addig a valóságban III. Károlynak összesen 315 articulusa között több mint száz jogszabály tartalmu articulust találunk s az anyagi értelemben vett törvények arányszáma a későbbi decretumokban mind nagyobbra és nagyobbra emelkedik;³

¹ 1723. évi 1., 2., 6., 7., 9—12., 26—43., 48., 55., 60—63., 118., 66., 56., 58., 73., 109., 46., 57., 59., 120., 47., 44., 49., 50., 53., 107. stb.

² 1729. évi decr. 18., 22., 24—44. t.-c.z stb. Tezner mindenféle lehetlennél lehetetlenebb követelményeket állít fel a régi magyar rendi törvényhozással szemben. Megköveteli az alkotmány szabályainak írásba foglalását; a király és a törvényhozás hatáskörének éles elhatárolását; a codificationalis munkálatokat; az emberi jogok declaratióját stb. Minthogy a magyar rendi alkotmány ezen követelményeknek meg nem felel, szerinte a rendi korszak magyar alkotmányjogot létrehozni képtelen volt. Tezner tehát a mának a mértékét alkalmazza a multra. Hogy ez mennyire lehetetlen álláspont, ennek igazolására csak két adatot hozunk fel. Alkotmányunk írásba foglalva s az emberi jogok magyar törvényben declarálva ma sincsenek s magyar alkotmányjog mégis van. A másik adatot Redlich munkájából vesszük. E szerint «Sir Courtenay Ilbert nem győzi eléggé kiemelni azt a különbséget, a mely 1832 óta az angol törvényhozás jellegében beállott.» «A XVIII. században az elvont törvényhozás jelentéktelen volt s számtalan — ma inkább helyi törvénynek tekinthető — kis törvényt, vám, ipar és forgalompolitikai részletrendszabályt eredményezett...» «1832 óta ez mind megváltozott s a régi kicsinyes törvényhozás helyébe a számtalan közgazdasági, társadalmi és jogi szempontot mérlegelő bonyolult modern törvényhozás lépett» egész codexekké dagadó hatalmas törvényekkel. A codificatiót tehát az 1832 előtti angol jog sem ismerte s angol alkotmányjog mégis volt. V. ö. Redlich, *Recht und Technik* 149., 150. old.

³ Az 1836. évi decr. 49. art.-a között 27, az 1840. évi decr. 55 art.-a között 22, az 1844. évi decr. 13 art.-a között 10 akad olyan, a mely anyagi jogszabályokat tartalmaz.

egyes articulusok valóságos codexekké bővülnek;¹ s több ilyen articulus a magyar jognak ma is kötelező alaptörvénye² gyanánt szerepel.

Joggal állíthatjuk tehát, hogy rendi országgyűléseink az anyagi jogszabályok alkotásában mint törvényhozó tényezők részt vettek s következésképp valóságos törvényhozó testületek voltak.

*

Láttuk azonban, hogy rendi országgyűléseink Tezner szerint nemcsak az anyagi értelemben törvényhozásban nem vehettek részt, hanem alaki értelemben vett törvények alkotására sem voltak képesek.

Tezner idevonatkozó álláspontját következőképen körvonalazza: Szerinte «a constitutionális államjog központja gyanánt a constitutionális törvénynek a fogalma szerepel».³ Az tehát, hogy az 1848 előtti magyar alkotmány constitutionális volt-e, szerinte attól függ, hogy ismerte-e a régi magyar jog a constitutionális értelemben vett alaki törvénynek a fogalmát. Teznernek alapvető tétele az, hogy a magyar rendi alkotmány — az adóügyi törvényeket nem tekintve,⁴ a constitutionális törvény fogalmát s egyáltalán a törvény és a rendelet közötti megkülönböztetést 1848-ig ép úgy nem ismerte, mint bármiféle más rendi államnak az alkotmánya. Nem győzi tehát eléggé hangsúlyozni, hogy az 1848-iki és az 1848 előtti magyar törvény-czikkeknek a modern értelemben vett alkotmányos törvényekhez alak és hatály tekintetében semmi közük sincsen s hogy ez a tétel nemcsak az 1790 előtti, hanem az 1790 utáni törvény-czikkekre is kiterjed.⁵ Tezner az imént idézett állítás igazolása czéljából három érvet hoz fel.

¹ Lásd pl. a 44 §-ból álló mezőrendőrségi törvényt; az 1840. évi 9., a 228 §-ból álló váltótörvényt; az 1840. évi 15. t.-cz., a 60 §-ból álló kereskedelmi törvényt, 1840. évi 16. t.-cz.; a 132 §-ból álló csödtörvényt, 1840. évi 22. t.-cz. stb.

² Lásd pl. az 1790. évi 26. t.-cz.-et a vallásügyről stb.

³ *Kaisertitel* 7. old.

⁴ *Das ständisch-monarch. Staatsrecht* J. h. 41. old.

⁵ *Das ständisch-monarch. Staatsrecht* i. h. 4. old. *Technik und Geist* 5., 25. old., 3. jegyzet, 28. old., 2. jegyzet. *Kaisertitel* 18—23. old.

1. Nem tekinthetők szerinte a magyar decretumok, illetőleg articulusaik törvényeknek azért, mert alakilag nem a parlament hozzájárulásával kibocsátott fejedelmi akaratnyilvánítást, hanem egész 1848-ig a király által elintézett alázatos rendi kérelmeket tartalmaznak.¹

2. Nem lehet szó Tezner szerint constitutionális törvényről ott, a hol a törvényhozó az ő akaratkijelentéseit minduntalan megismételni avagy felújítani kénytelen, már pedig a magyar *Corpus juris* tele van ilyen repetitiókkal és renovációkkal.²

S végül 3., nem tekinthetők a mi decretumaink, illetőleg articulusaink törvényeknek azért, mert uralkodóink a szentesítés jogát negative, elective, dilatoriusan, az eredeti szöveget elhomályosítva, illetőleg módosítva avagy fenntartással is gyakorolták. Már pedig ha a szentesítés ekképen történik s ha a törvénytárba a nem szentesített, avagy a fentebbi módon szentesített czikkek, valamint az uralkodó álláspontjának az indokolása is felvételnek, akkor a decretum, illetőleg az articulus nem mint a király és az országgyűlés akaratának teljes és töléketes meg egyezése, vagyis mint constitutionális értelemben vett törvény, hanem mint olyan akaratnyilvánítás jelentkezik, a melyre vonatkozólag egyedül a király akaratának van döntő jelentősége. A magyar articulusok ép ezért nem törvényczikkek, hanem a király által elintézett kérelmek, óhajok, gravamenek, illetőleg az ezeket magukban foglaló pontozatok és czikkelyek.³

Lássuk mármost, mennyiben állják ki Teznernek ezen ímént felsorolt érvei⁴ a bírálatot.

A mi a három érv közül az elsőt illeti, — rendi törvényeinkben a Tezner által kifogásolt kérelmi alak részint az egyes articulusokban, részint az articulusok összességében: a decretumban fordult elő. Tezner azonban elhallgatja, hogy az articulusoknak csak egy nagyon csekély töredéke készült el rendi kérelem

¹ *Technik und Geist* 27. old., 2. jegyzet.

² *Kaisertitel* 16.

³ *Technik und Geist* 7., 16., 18., 25. *Kaisertitel* 19—26. old.

⁴ Az, hogy a magyar rendi alkotmány az egyszerű és alaptörvények közötti különbséget nem ismerte, — nem érv, — mert olyan alaptörvényeket, a melyeknek a módosításához a rendesnél nagyobb többség kell, mai jogunk sem ismer. *Das ständisch-monarch. Staatsrecht* i. h. 4. old.

alakjában ¹ s következésképp a kérelmi forma miatt csak e csekély töredéktől lehetne a törvényjellegét megtagadni; — elhallgatja, hogy a többi articulusokban a királyi válasznak, a király és a rendek közös határozatának, a királyilag jóváhagyott országgyűlési határozatnak, illetőleg a személytelen állami rendelkezésnek a formáját használták; s elhallgatja, hogy az egyes articulusok kérelmi alakja az évszázados fejlődés folyamán mind ritkábban fordult elő s míg pl. az 1715-iki decretum 136 articulusa között 19 s az 1790-iki decretum 74 articulusa között 15 kérelmi alaku articulust találunk, — addig az 1827-iki decretumnak 45 s az 1840-iki decretumnak 55 articulusa között már egyetlen egy kérelemformájú articulust sem lehet kimutatni.² S ugyancsak nem említi fel, mert rendi eljárásunkat nem ismerve, nem is említhette fel, hogy akár a rendi kérelem, akár a királyi válasz formája, akár bármely más alak használatott, — az articulusoknak e különböző alakjai eredetileg kifejezésre juttathatták a lényegét, — utóbb azonban a forma merő alakisággá lett. Hiszen a mióta a törvényczikkek a feliratok és a leiratok szavaiból készülnek, a mióta szokássá vált az egyes articulusok előzetes királyi jóváhagyása, s a mióta meghonosodott a concertáló eljárás,³ — azóta az összes, bármilyen alakba öltöztetett articulusok, mint a király és az országgyűlés teljes és tökéletes megegyezésének az eredményei jöttek létre; mint ilyenek említették a királyi propositiókban;⁴ s mint ilyenek terjesztettek fel szentesítés végett az uralkodóhoz.

A mi pedig az articulusok összességeit, t. i. a decretumokat illeti, igaz, hogy a decretumok bevezetése, prologusa és con-

¹ «Die unterschiedslose, auf alle Gegenstände... angewendete Petitionsform.» *Technik und Geist* 27. old., 2. jegyzet. Kérelem formájú art.-ok az 1715. és 1790. évi decr.-okban a következők: 1715. évi 2., 4., 6., 18., 20., 34., 37., 39., 42., 43., 56., 65., 88., 93., 100., 105., 106., 116., 118. — 1790. évi 2., 4., 5., 9., 10., 11., 36., 37., 39., 56., 62., 63., 64., 65., 67. t.-cz.-ek.

² A kérelmi alaknak halvány nyoma van csak az 1840. évi 6. t.-cz.-ben.

³ Lásd szerző: *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányaiból* a házszabályok cz. tanulmány történelmi részét.

⁴ Az 1830-ik királyi propositiókban maga az uralkodó indítványozza a regnicolaris deputatiók munkálatainak a tárgyalását, még pedig kifejezetten abból a czélból, hogy a miben Ő Felsége és a rendek megegyeznek, — törvényynyé legyen.

clusiója az alázatos kérelemnek, s a kérelem királyi teljesítésének a formáját használták. De Tezner elhallgatja, hogy a forma itt is már évszázadok óta nem fedte a lényegét ; hiszen a rendek már évszázadok óta olyan decretum-szövegeket terjesztettek az uralkodó elé, a melyeknek articulusait az uralkodó egyenkint már mind jóváhagyta ; a melyeknek szövegezéséhez a concertatiókor is hozzájárult ; a melyek összességének, mint decretumnak a szentesítéséhez kétség nem is férhetett ; s a melyeknek szentesítését az uralkodók évszázadok óta soha meg nem tagadták.

Akár az articulusokat, akár a decretumokat vegyük, a Tezner által hivatkozott kérelmi forma az évszázados fejlődés folyamán lényegből merő formasággá lett s belőle a lényegre következtetni ugyanolyan hiba volna, mint ha valaki az angol szentesítési záradéknak «Le roi le veult» féle formulájából, — az 1867. évi magyar törvényeknek bevezetésének kérelmi alakjából, avagy a történelmi alkotmányoknak hasonló egyéb külsőségeiből akarna a lényegre vonatkozólag következtetést vonni.

*

A mi Teznernek második helyen említett érvét illeti, — a repetitiókból és a renovatiókból merített érvet is részint a tárgyilagosság teljes hiányára, részint rendi országgyűléseink eljárásának nem ismerésére kell visszavezetnünk. A tárgyilagosság teljes hiányára mutat, hogy Tezner összegyűjti mindazt, a mi ritka kivételkép fordul elő, de nem mutat rá arra, a mi az esetek túlnyomó nagy részében érvényesül ; s következtetéseinnek levonásánál nem a szabályból, hanem a kivételből indul ki. Rámutat tehát arra, hogy törvényhozásunk bizonyos articulusokat megismételni és felújítani volt kénytelen ; de nem mutat rá azon articulusok százaira, a melyeket megismételni avagy felújítani nem kellett. S kiemelve a repetitiók és renovatiók jelentőségét, — elhallgatja, hogy ezeknek száma a későbbi decretumokban mind kevesebbre és kevesebbre csökkent s míg pl. 1715-ben 136 articulus közt 21, — 1790-ben 74 articulus között 9 s 1827-ben 45 articulus között 4 repetitio, illetőleg

renovatio fordult elő¹ — addig 1840-ben már 55 articulus között egyetlen egy sem akad, a melyet repetitiónak, avagy renovatiónak lehetne tekinteni. Nem veszi észre, hogy azokat a törvényeket, a melyek régibb törvényeket hitelesen magyaráznak, valamely régibb törvényt bizonyos vonatkozásban továbbra is fenntartanak, valamely régibb törvény hatályát kiterjesztik, repetitiónak, avagy renovatiónak tekinteni nem lehet, s felületeségében odáig megy, hogy a magyar *Corpus juris* magánjegyzeteiben s a tárgymutatóban foglalt összes hivatkozásokat repetitióknak, avagy renovatióknak tekinti.²

S midőn a repetitiókból és renovatiókból következtetést kell levonni, fennforgásukból nem a jogrend gyengeségére s számuknak folytonos apadásából nem a törvény fogalmainak lassankinti és fokozatos megszilárdulására következtet, hanem arra, hogy repetitio avagy renovatio esetén sem az eredeti, sem az újabb törvények nem voltak törvények s hogy rendi jogunk ezt a fogalmat nem is ismerte.

*

A mi végül Teznernek harmadik helyen említett s a szentesítés különböző rendellenes módjaiból vont érvét illeti, — ez sem tanuskodik másról, mint a tárgyilagosságnak s rendi eljárásunk ismeretének a hiányáról. Tezner egyszerűen nem vesz tudomást arról, hogy a mi rendi eljárásunk különbséget tett az egész decretumra vonatkozó confirmatio, vagyis szentesítés s az egyes articulusokra vonatkozó s az eljárásnak egy korábbi részében egyenkint megadott benigna annuentia,³ vagyis az előzetes hozzájárulás között.

¹ Repetitiót, illetve renovatiót tartalmaznak a hivatkozott decretumokban a következő art.-ok: 1715. évi 11., 14., 17., 18., 19., 21., 29., 30., 41., 48., 53., 55., 56., 64., 69., 70., 79., 89., 121., 125.; az 1790. évi 9., 10., 13., 14., 17., 19., 21., 24., 26. és az 1827. évi 3., 4., 5., 37. t.-cz.-ek.

² «Im Corpus Juris Hungarici finden sich einerseits in den Anmerkungen des Textes bei jedem Artikel die auf ihn bezüglichen Renovationsfälle, anderseits im Register die auf jedes Schlagwort sich beziehenden Artikels,» *Kaisertitel* 16. old. A Corpus Juris jegyzetei és tárgymutatója utalnak az ugyanazon egy kérdéssel foglalkozó összes articulusokra, de nem azért, mert a hivatkozott t.-cz.-ek mind renovatiók, illetve repetitiók, hanem a puszta logikai összefüggés miatt.

³ Az előzetes hozzájárulást kiemelik a bevezetésben az 1715., 1723.,

A mi már most az egész decretumnak a szentesítését illeti, — igaz, hogy az 1543., 1545., 1547., 1559., 1588. és 1597. évi decretumok záradékai halasztó, módosító és negatív szentesítéseket és uralkodói indokolásokat is foglalnak magukban.¹ De Tezner elhallgatja, hogy azok a rendellenes szentesítések, a melyekhez hasonlókra Angliában pl. még a XV. század vége felé is akadunk,² nálunk csak a XVI. században, akkor fordultak elő, mikor államunk területe három részre volt szétszakítva ; — elhallgatja, hogy az 1543-tól 1599-ig tartott harminczegy országgyűlés közül csak hat országgyűlés akadt olyan, a melynek decretumait az uralkodó egyes részeikben rendellenesen szentesítette ; — elhallgatja, hogy ez a rendellenes szentesítés az 1543-tól 1599-ig alkotott 1244 articulus közül mindössze harmincz-

1729., 1741., 1751., 1764., 1790., 1792., 1796., 1802., 1805., 1807. évi decretumok stb.

¹ Ez a körülmény igen könnyen megtéveszti a kutatót. Kérészy Zoltán pl. Tezner és a többi osztrák centralista álláspontját bonczolgatva, a passiv ellenállás jogalapja gyanánt az 1545. évi decr. 33. art.-ára hivatkozik. Szerinte ugyanis ez az articulus rendeli el, «hogy a megyei főtisztviselők a királynak és helytartójának a törvényekkel ellenkező rendeleteit ne fogadtassítsák»; «vagyis ez a törvényes rendelkezés decretálja az alkotmánnyal ellenkező királyi és kormányrendeletekkel szemben az ú. n. passiv ellenállási jogot». (*Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez* 10. old.) Kérészy érvelése két okból meglepő; egyrészt azért mert ellenkezik régi jogunk egyik legalaposabb ismerőjének t. i. Deák Ferencznek az álláspontjával s másrészt azért, mert nem vonja le a rendellenes szentesítés következményeit Deák Ferencz szerint ugyanis különbséget kell tenni a törvénytelen, bírói parancsok s a törvénytelen politikai rendeletek között. Amazoknak a tisztelettel félretétele szentesített törvényekben gyökeredzik, emezekkel szemben a passiv ellenállás jogalapja gyanánt nem szentesített törvények szerepelnek, hanem csakis a pusztá gyakorlat (1865. Képvh. Napló V. köt. 162—165. old.). De meglepő Kérészy álláspontja azért is, mert az 1545. évi decretum 33. art.-át a királyi válasz 7. §-a valósággal vita tárgyává teszi s nem hogy szentesíténé a passiv ellenállás jogát, hanem egy ezzel homlokegyenest ellenkező köteleességet hangoztat, t. i. «megparancsolja, hogy a király és az őhelytartója parancsainak minden hű alattvaló engedelmeskedjék». A 33. art.-ra tehát, mint «törvényes rendelkezésre» hivatkozni s a rendellenes szentesítést egyszerűen figyelmen kívül hagyni, nem lehet. V. ö. Cziráky: *Conspectus* 424—427., 680., 681. §§-ait. Továbbá szerző: *Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok* I. k. 189. old. 2. jegyzet.

² Stubbs: *Constitutional History* II. k., 573. old.

egynéhányra vonatkozott ; — s elhallgatja, hogy királyaink a XVII. és XVIII. században harmincz, a XIX. században pedig tizenegy országgyűlés decretumait szentesítették olyképen, hogy az elébük terjesztett törvényczikkeket minden módosítás, elhomályosítás, fenntartás, avagy halasztás nélkül, vagyis, a mint királyaink mondani szokták, «szóról-szóra» iktatták be királyi leveleikbe s eképen is confirmálták.¹

Kérdés azonban, mi történt akkor, ha valamely kérdésben király és országgyűlés megegyezni nem tudtak. Tezner szerint a rendek határozataikat ilyenkor is felvették az articulusok közé, az uralkodó pedig az ilyen határozatokkal szemben a halasztó, a módosító, illetőleg a negatív szentesítést alkalmazta. A valóságban azonban ez a Tezner-féle elmélet egyáltalán nem érvényesült s rendi országgyűléseink 1599. óta mindig úgy jártak el, mint az 1790-iki országgyűlés, a melynek a szentesítés ügyében kelt felirata többek között a következőket mondja :

«Azon többi tárgyakat illetőleg, a melyekre vonatkozó felirataink a márczius 8-ika előtti leiratok útján vagy elutasítottak, vagy pedig nem úgy hagyattak jóvá, a mint kértük, — reméljük, hogy Felséged a rájuk vonatkozó feliratainkat a jövőndő országgyűléseken szintén elfogadni kegyeskedik» . . . . «Ezeket a tárgyakat tehát a jövőndő országgyűlésekre halasztjuk ; a kegyelmes királyi leiratoknak megfelelő többi czikkeket pedig királyi szentesítés végett alázatosan felterjesztjük».²

*

Miután kimutattuk, mennyire tarthatatlan a Tezner-féle constructio a generális szentesítést illetőleg, — lássuk mármost : mennyiben állja ki a bírálatot a szentesítést megelőző eljárás tekintetében?

¹ S ugyanígy szentesítették már az 1492. évi I., valamint az 1495. és 1498. évi decretumokat is.

² «De reliquis objectis, quæ benignis resolutionibus 8. Martio antecedentibus vel negata, vel non ita, uti petimus benigne concessa sunt, — eadem spe tenemur, quod haec Majestas Vestra in futuris Comitibus benigne acceptura sit . . . » «Ideo ad futura Regni Comitibus hac relegamus et Articulus ad benignas Resolutiones conformatos pro Sanctione Regia hic demisse subster-nimus.» 1791 márcz. 11-iki repræsentatio. 1790. *Acta* 674. old.

A mi a benigna annuentiát s az ezt megelőző feliratokat és királyi leiratokat, valamint a concertatiót illeti, — rendi eljárásunk ezen részeit Tezner nem is ismeri. Innen van, hogy a szentesítés különböző válfajaira vonatkozó érvelése nemcsak a tárgyilagosság teljes hiányáról, hanem egyúttal nagyfokú tájékozatlanságról is tesz tanúságot. Tezner pl. tisztában van azzal, hogy rendi országgyűléseink eljárásának a király és az országgyűlés közötti alkudozások jellege volt; arról azonban, hogy az eljárás illetően felfogásának milyen sajátságos következményei voltak, nincs tudomása. Mi itt csak egy ilyen következményre hívjuk fel a figyelmet. Ha az alkudozó felek valamely rendkívül fontos kérdésben egymással megegyezni nem tudtak, de a megegyezést az állam érdekei feltétlenül megkövetelték, — az ilyen esetekben az eredeti álláspontból vagy a király, vagy a rendek engedtek, de mindig az elvi álláspont fenntartása mellett. Az ilyen fenntartás nemcsak jog volt, hanem kötelesség is.¹ Csakhogy akár a király, akár a rendek éltek fenntartással, a megfelelő záradékok mindig csak kölcsönös megegyezés eredményeképp juthattak bele az egyes articulusok szövegébe. Az 1802. évi decretum 3. articulusába pl. az uralkodó akart egy «salvo jure regio» féle záradékot felvételni; — minthogy azonban a rendek a záradék felvételéhez hozzá nem járultak, a záradék a törvényezikk szövegéből egyszerűen kimaradt.² Ha ellenben létrejött a záradék tárgyában a megegyezés, akkor a rendek javára épúgy lehetett az articulusok szövegébe fenntartó záradékot, óvást, vagyis cautiót felvenni, — mint a király javára. Láttuk azonban, hogy Tezner rendi országgyűléseink irományait és naplóit teljesen figyelmen kívül hagyja s egyedül a *Corpus juris* alapján érvel. Mi sem természetesebb tehát, mint hogy Teznernek a király javára indítványozott, de el nem fogadott s ép ezért a *Corpus juris*ba fel nem vett óvásokról tudomása nem lehet s következésképp az óvások el nem fogadásának a

¹ Lásd a személynök beszédét az 1830-iki ujonez-megajánlási vitában. Idézi Orosz : i. m. I. k., 172. old.

² «Redux e tabula excelsorum procerorum protonotarius Melezer retulit. Suam Celsitudinum Regiam et excelsos proceros in id consensuisse ut ex articulo de conscriptione verba illa : salvo jure regio exmittantur.» 1802. országgy. naplója 409. old.

jelentőségét sem mérlegelheti. Ellenben a *Corpus juris* alapján is tudomásának kell lennie arról, hogy fenntartással nemcsak a király, hanem a rendek is élhettek. Ennek ellenére Tezner a rendek fenntartásaiból a rendek és az alkotmány javára következtetéseket levonni nem hajlandó. — Teznernek következtetései csak akkor vannak, ha a fenntartás a király javára szól s ha a fenntartásból az absolutismus javára vél levonhatni következtetést.¹ S ugyanez áll az alkudozás folyamán a király és a rendek részéről egyaránt megtehető összes módosításokról, halasztó hatályú avagy a szöveg eredeti értelmét elhomályosító akarat-kijelentésekről stb.

Minthogy mindezek közül Tezner csak azt hajlandó meglatni, a mi a királytól indult ki s az absolutismus javára magyarázható, — Tezner a korlátozó, az elhomályosító,² a fenntartással élő, a halasztó és a módosító akaratkijelentések közül csakis az ugyanilyen királyi akaratkijelentéseket hozza fel, még pedig, mint a rendellenes szentesítésnek a példáit. Kérdés mármost, hogy akkor, midőn Tezner a rendellenes szentesítés példái gyanánt az 1536. évi XLIII., az 1559. évi VIII., az 1569. évi XXXVIII., az 1802. évi I., az 1790. évi XX. és az 1792. évi VII. t.-cikkekre hivatkozik, — hivatkozása kiállja-e a bírálatot? A Tezner által hivatkozott t.-cikkek mindössze azt bizonyítják, hogy a szentesítést megelőző eljárásunk, az ennek folyamán a király és a rendek között létrejött compromissumok s egyáltalán az ú. n. *stylus comitalis* alkalmasak voltak törvényeink értelmének az elhomályosítására s hogy ritka kivételkép korlátozó, módosító, halasztó és fenntartással élő királyi leiratok, előzetes királyi jóváhagyások s ezt eredményező concertatiók is

¹ A Rendek, illetve az országgyűlés javára szóló fenntartások foglaltatnak az 1741. évi 63. t.-cz. 2. §-ában, az 1790. évi 35. t.-cz.-ben, az 1802. évi I. art. utolsó bekezdésében, az 1807. évi 2. t.-cz.-ben stb.

² Tezner az elhomályosító szentesítéseket illetőleg Virozsilra hivatkozik. *Technik und Geist* 24. old. 4. jegyzet s azt a hitet kelti az olvasóban, mintha Virozsil is azt állítaná, hogy törvényeink homályosságát az elhomályosító szentesítések idézték elő. Az a Tezner által idézett szöveg és jegyzet azonban, a melyet Virozsil Schwartnertől vett át, törvényeink homályosságát nem a király egyoldalú tényére : az elhomályosító szentesítésre vezeti vissza, hanem részint a király és az országgyűlés közötti alkudozásokra, részint a comitalis *stylus*ra. Virozsil i. m. II. 3. old. és e.) jegyzet.

fordultak elő. A hivatkozott t.-czikkek eseteiben azonban — talán egyetlen 1559. évi VIII. t.-cz-et nem tekintve, — a korlátozást, a halasztást, a módosítást és a fenntartást nem a király egyoldalú akaratelhatározása, t. i. a szentesítés idézte elő, hanem mindig az ezt megelőző eljárás folyamán — pl. a király és az országgyűlés közti iratváltáskor, avagy a concertatio alkalmával — a király és az országgyűlés között létrejött kölcsönös megegyezés. Ha tehát az 1559. évi decretumot nem tekintjük, bármelyik decretumot vegyük a melyikben a Tezner hivatkozta articulusok foglaltatnak, — az illető decretumok bevezetései és conclusiói a Tezner által hivatkozott összes articulusokat, mint a rendektől teljes egészükben, tehát a királyi resolúciónak minden fenntartásával, módosításával, halasztásával együtt elfogadott t.-czikkeket tüntetik fel; a rendek mint ilyeneket terjesztik a király elé; — s a király a conclusióban a szentesítést valamennyiükre vonatkozólag minden fenntartás, módosítás és halasztás nélkül eszközli. Az 1569. évi decr. 38 articulusa pl. a rendeknek a magyar tanácsosok alkalmazására vonatkozó kérelmét s az erre adott királyi választ tartalmazza. Minthogy a válasz a kérelmet csak részben teljesíti, — Tezner ezt az articulust mint a korlátozó szentesítésnek egyik példáját hozza fel. Az 1569. évi decretum bevezetése és conclusiója szerint azonban a rendek a 38. articulust teljes egészében elfogadták, — elfogadták tehát azt a királyi választ is, a mely kérelmüket csakis bizonyos korlátok közé szorítva teljesíti; vagyis beleegyeztek abba, hogy az uralkodó a magyar tanácsosok alkalmazását ne a magyaroknak összes ügyeiben ígérje, a mint t. i. a rendek kérelmezték, — hanem csakis az igazság-szolgáltatást meg az ország szabadságait és jogait érintő ügyekben. A rendek kérelmüket s az erre adott és a rendektől elfogadott királyi választ egy egységes articulussá foglalták össze, a többi articulussal együtt mint decretumot a felség elé terjesztették s kérték a szentesítést. A király a szentesítést a conclusio szerint meg is adta, — még pedig minden megszorítás és egy betű változtatás nélkül.

Még szembeszökőbb a tárgylagosságnak s rendi eljárásunk ismeretének a hiánya azon t.-czikkekre vonatkozólag, a melyeket Tezner bizonyítékok gyanánt az 1790 utáni időközökből hoz fel.

Az 1802. évi 1. articulus pl. szerinte azért nem constitutionalis törvény, mert a király a magyar ezredeknek az országgyűlés által megajánlott kiegészítését csak azzal a fenntartással fogadta el, hogy : «ezen kegyelmes királyi elfogadásból, a mely a mostani országgyűlési tárgyalások értelmében történt, sem az ország alkotmányára és sarkalatos törvényeire vonatkozólag, sem a honvédelem terén eddig fennállott királyi jogok tekintetében semmiféle káros következtetést vonni nem lehet». Tezner szerint az 1802. évi 1. articulusnak ezen utolsó bekezdése voltaképen nem más, mint «a királyi szükség-rendeleti joggal való fenyegetés» arra az esetre, ha a következő országgyűlésnek a hadkiegészítésre vonatkozó «modusa» a közérdek követelményeinek meg nem felelne. «A szentesítés ezt a királyi jogot tartja fenn az uralkodó számára».¹ Lássuk mármost, hogy Teznernek ez a tanítása mennyiben felel meg a valóságnak.

A mint az idézetből kitűnik, az 1802. évi 1. art. utolsó bekezdése két fenntartást foglal magában : az egyiket az ország, a másikat a király javára. Hogy miért és milyen jelentőséggel, ezt csakis az országgyűlés naplója alapján dönthetjük el. Az 1802-iki országgyűlés naplója szerint a király két kívánsággal járult a rendek elé ; egyrészről azt kívánta, hogy a határozatlan ideig tartó katonáskodás helyébe a határozott időre szóló katonai szolgálatot, vagyis az elavult toborzás helyébe egy, a külföldön már meghonosodott újabb rendszert, t. i. a francia conscriptios, illetőleg a porosz canton-rendszert hozzák be ; s másrészről azt kívánta a rendektől, hogy ne csak újonczokat adjanak, hanem azon fogyatkozásoknak a pótlásáról is gondoskodjanak, a melyek az újonczokban halálozás, a szolgálati idő letelte, szökések útján stb. támadnak. Országgyűléseink azonban, mint minden újítást, a hadkiegészítés új rendszerét is a legnagyobb bizalmatlansággal fogadták ; a második kívánságot illetőleg pedig már régóta az volt az álláspontjuk, hogy a fogyatékok pótlásáról nem gondoskodhatnak, hiszen a fogyatékok fogják majdan rákényszeríteni az uralkodót arra, hogy újból országgyűlést hirdessen. Hosszas alkudozás után azonban mégis belementek a rendek mind a rendszerválto-

¹ *Kaisertitel* 33. *Technik und Geist* 66. old.

zásba, mind abba, hogy három évre, de azon túl nem, a teljes állományban való fenntartást, vagyis három éven át a fogyatékok pótlását is megajánlják.

Az uralkodó az 1802 július 12-én kelt királyi resolutio szerint a rendeknek idevágó előterjesztéseit s köztük a fogyatékok pótlásául felajánlott 12,000 újonczot kegyesen elfogadta; de hogy a honvédelem érdekei semmiféle tekintetben csorbát ne szenvedjenek, fenntartotta, hogy ezen pusztán fegyveres szolgálatra megajánlott létszámon felül az egyéb szolgálatra szükséges létszámmal ősi szokás szerint az egyes törvényhatóságok segítsék ki. A rendek a felségnek ezen resolutiójára 1802 aug. 24-én válaszoltak s kijelentették, hogy ők az újonczlétszámba a nem fegyveresen szolgálóknak, t. i. a pattantyúsoknak s a podgyász- és szekeresz-katonáknak a létszámát is beleértették. Ha azonban tényleg nagyobb számú nem fegyveresre volna szükség, akkor ők maguk kérik a felséget, méltóztatnék a 12,000 fegyveres újoncz kiállítása után a nem fegyveres létszámot az 1791. évi 19. art. tiszteletben tartása mellett az önként jelentkezőkből besoroztatni s a törvényhatóságokra való kivetést mellőzni. Ha pedig a 12,000 főnyi újoncz a fogyatékok pótlására elegendő nem volna, akkor arra kérik a felséget, hogy «*collectacula militaria retinere dignetur*», hogy a régi rendszert, vagyis a toborzásra vonatkozó királyi jogot fenntartani méltóztassék. Az 1802. évi szeptember 23-án kelt királyi válasz elfogadta a rendek által ajánlott megoldást s következőkép fenntartotta az uralkodó részére azt a királyi jogot, hogy újonczokat az addig szokásos módon toborozhasson s a nem fegyveres szolgálatra önként jelentkezőket a törvényhatóságokra leendő kivetés mellőzésével, vagyis ezeket is toborzás útján fogadhassa fel, s hozzátette, hogy mindez az 1741. évi 63. és az 1791. évi 19. art.-ok hatályát nem érinti. A rendek ezen feliratai és a királynak ezen válaszhai alapján kétségtelen, hogy a király, illetőleg a rendek javára szóló fenntartások tekintetében a király és a rendek között megegyezés jött létre, úgy, a mint ezt az akkori országgyűlési eljárás megkívánta. E kölcsönös megegyezés alapján szerkesztették az 1802. évi 1. art. eredeti szövegét s ugyancsak ezen kölcsönös és előzetes megegyezés alapján szerkesztették az ered. ti szöveghez utólag, t. i. a concertatiókor a cancellár indítványára

hozzácsatolt utolsó bekezdést. Ez az utolsó bekezdés foglalja magában mármost Tezner szerint a fenntartással élő szentesítést s ezen felül a rendek javára szóló fenntartást. Minthogy azon fenntartások tekintetében, a melyek a cancellar által a concertatiókor indítványozott utolsó bekezdésben foglaltak, a király és a rendek között a fenntidézett feliratok és királyi válaszok alakjában a megegyezés létrejött, még pedig az utolsó bekezdés szerint az akkori «országgyűlési tárgyalások értelmében», vagyis szabályszerűen jött létre, — a concertáló bizottság a cancellaria által utólag indítványozott utolsó bekezdést elfogadta s jelentésében a felső és alsó tábla elegyes ülésének is elfogadásra ajánlotta. Az elegyes ülésen ugyan akadtak olyanok, a kik az utolsó bekezdés felvételét az 1618. évi 28. t.-cikkre hivatkozva, ellenezték. A többség szerint azonban «az 1618. évi 28. t.-cz. nem azon változtatásokról szól, a melyek az ország rendeinek tanácskozása alá jutnak, hanem azokról, a melyek ezeknek tudtuk és befolyásuk nélkül történhetek volna.» Ebből kiindulva az 1802. évi 1. art.-hoz és annak a fenntartásokat tartalmazó utolsó bekezdéséhez a két tábla elegyes ülése is hozzájárult s csakis ekkor, a két tábla által történt elfogadás után terjesztetett fel az 1802. évi 1. t.-cz. az összes többi t.-cikkkel egyetemben, mint decretum az uralkodóhoz, a ki a decretumot s a benne foglalt 1. art.-t és annak utolsó bekezdését minden fenntartás és egyetlen egy betű változtatás nélkül szentesítette.¹

Vonjuk le az imént kifejtett tényállásból a következtetést :

1802-ben a király volt az, a ki az elavult toborzási rendszert s a toborzásra vonatkozó királyi jogot elejteni, a rendeket a fogyatékoknak rendszeres pótlására rábírní s ezzel a modern értelemben vett újoncz-megajánlás kifejlesztését megindítani iparkodott ; s a királylyal szemben a rendek voltak azok, a kik az újonczokról való gondoskodást a király kötelességének tartván, rendszeres újoncz-megajánlásra nem, hanem csakis segédelmek megajánlására voltak kaphatók s a kik az újonczokról való rendszeres gondoskodást magukra nem vállalván, az újonczokról való gondoskodásnak királyi kötelességéhez s ezzel

¹ Lásd az 1802. országgy. aktáit 54. 177. old. stb. Napló 64., 167., 389., 463. old.

összefüggésben a király toborzási jogához továbbra is ragaszkodtak. A király volt az, a ki 1802-ben mint újító lépett fel s a rendek voltak azok, a kik 1802-ben a toborzási jognak részleges fenntartását, 1807-ben pedig a toborzás teljes visszaállítását kivítették és törvénybe is iktatták.¹ Ezzel a valóságos tényállással szemben Tezner merő combinatiókból indul ki; hiszen szerinte nem a rendek ragaszkodtak az elavult toborzási rendszerhez s nem a rendek kívánták a toborzásra vonatkozó felségjog fenntartását, hanem az uralkodó akarta a maga részére a királyi szükségrendeleti jogot fenntartani.

De a ténybeli alapok megállapításánál is nagyobb Teznernek a tévedése a jogi következtetések levonásánál. Hiszen világos, hogy az 1802. évi decretum 1 art.-át törvény jellegétől csakis egyoldalú akaratkijelentés, t. i. a fenntartó szentesítés foszthatta volna meg. Maga az articulus azonban semmiféle egyoldalú akarat-kijelentést nem tartalmaz: a benne foglalt összes fenntartások mint kétoldalú megállapodás eredményei jöttek létre. S ugyancsak nem tartalmaz semmiféle rendellenes szentesítést és semmiféle királyi fenntartást az 1802. évi decretum generalis sanctiója sem.

Világos tehát, hogy Teznernek, valamint az eddig megbírált, ugyanúgy a rendellenes szentesítésből vont érvei is tarthatatlanok; a Tezner-féle constructiót a magyar rendi országgyűlésekre is kiterjeszteni teljességgel lehetetlen.

EREKY ISTVÁN.

¹ 1807. évi decr. I. art. 6. § és utolsó bekezdés. V. ö. Virozsil i. m. III. k. 196. old. s különösen Schwartzner: i. m. III. Theil 290., 291. old.

EGY HÁROMSOROS HÍR A *MATIN*-BŐL.

Elbeszélés.

Második és utolsó közlemény.¹

A kert sétányain néhány párocska sétált karonfogva: a Quartier Latin diákjai varrólánykákkal vagy a Saint Michel boulevard lányaival. Hébe-hóba sokáig összebujva mentek tovább, csókolózva. Lolita hiába igyekezett meg nem látni «ezt». Szeme akaratlanul is követte a szerelmes párok mozdulatait. A kert tele volt napsütéssel. A verebek a homokban ugrándoztak és felcsipegették azt a néhány morzsát, melyet valamelyik járó-kelő vetett oda nekik. A gyepon, a szobrok vagy valamelyik költő mellszobrának talapzatánál, a galambok turbékoltak. A fák közül néha-néha ki-kicsillant egy meztelen márvány vagy bronzszobor: egy faun vagy egy ifjú Apollo meztelen alakja... Mademoiselle Lolita sok összefüggéstelen, távoli dologra gondolt: don Panchóra, ennek fehér mellényeire, a meleg, kék Havannára; Migoyára, a mint furcsa verseit olvassa fel, pipája a szájában. A multa gondolt, meg a jelenre. Felnyitotta a könyvet... Becsukta. Hirtelen feltűnt előtte Tula, mint a kék és szemérmertlenség maga, betöltötte egész képzeletét.

Egy délután mademoiselle Lolita a Medici-kert platánjainak árnyékában ült és verseket olvasott. Nem olvasott figyelemmel. A kert Polifemje, a mint haragosan szemléli Galateát Acis karjai között, szórakozottá tette. Mademoiselle Lolita soha sem olvasta Homerost, sem Theokritost, sem Ovidiust. Polifem nem a megértés ürügye alatt szórakoztatta, hanem egyszerűen csak mint szobor. Majd elkalandoztak szemei a mythologiai csoportozatról a medence sötét, mozdulatlan vizére, melyben az örökzölddel befuttatott platánok visszatükrözödték,

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 484. számában.

Egy idős, jól öltözött férfi ugyanazzal látszott szórakozni, a mivel Lolita. Egyike volt azoknak a finom, dologtalan öreg uraknak, kik napsütéskor a parcokban sétálnak, alkonyatkor pedig a boulevardokon vagy a Palais Royal környékén. Cylindert, monoclit viselt, húsos, vérvörös alsó ajka volt, a becsületrend szalagja gomblyukában ajka egy darabjának látszott.

Lolita kíváncsiság nélkül állapította meg annak az úrnak a jelenlétét, mintha csak valami tárgy került volna az útjába. Az ismeretlen tekintetefelakarta fogni Lolita közönyös tekintetét, mintegy felszólítva, hogy nézzen rá figyelmesebben. És e mellett mosolygott a szép öreg úr, megmutatva nagyon fehér, nagyon egyenlő fogait... Lolita megértette. Fülíg vörösen, idegesen csapta be könyvét, felvette napernyőjét s a parc egyik kijáratára felé sietett.

Lassú léptek csikorogtak utána a homokban. Lolita meggyorsította az övét. Az öreg erre szintén jobban sietett. Lolita azt határozta, hogy nem fordítja vissza fejét, nem törődik vele és nyugodtan folytatja útját hazafelé.

Lassan leereszkedett az este. Lolita befordult az Avenuere. Az öreg léptei elhaltak a tömeg zajában, a mely kitódult a paraból. Lolita, állandóan sietve, befordult egy csendes mellékutczába, abban a hiszemben, hogy az ismeretlen megunja az üldözést.

Gondolataiban összevegyült a szégyenkezés és a szomorúság. Sohasem vallotta be saját magának, hogy a Louxembourgban való sétáit valami titkos vágyakozás vezérelte, hogy változás álljon be életében, és nagy ártatlanul valami derék, jóra való emberről álmodozott, a ki szerelemről beszéljen neki.

A valóság most gúnyos választ adott neki erre, ennek a hódítani akaró öregnek a képében, a ki mögötte ballagott... Nem a szerelem volt, hanem a bűn, a mivel regényes sétáin találkozott... Az egyszerű, becsületes ifjú helyett a gazdag, kéjszóró öreg... Mire számíthat az aggszűz fonnyadt arcza, fáradt szeme? És az, a mi testileg-lelkileg megőrizte benne a szüziességet és ártatlanságot, most fellázadt a sors ellen. Mert Lolita méltónak találta magát arra, hogy szenvedélyt ébresztszen, azt gondolva, hogy erénye is szépség...

Nem megy többé sétálni. Az a gondolat, hogy kalandor-

nőnek, utcza leánynak tarthatják, sértette önérzetét, szemérmét. Sírni szeretett volna, mint egy gyermek, ha rágondolt a monoclis öregnek a pillantására. És volnának erre asszonyok képesek?...

Esteledett. Meggondolatlanul, ösztönszerű kíváncsiságtól hajtva, visszanézett... Ott volt. Az ismeretlen fáradhatatlan volt: gyors, biztos, fiatalos léptekkel közeledett. Lolita elegánsnak találta. «Szép lehetett valaha.» Aztán meg a világfi és gazdag ember félreismerhetetlen benyomását tette. Mademoiselle Lolita, a nélkül, hogy észrevenné, jóakarattal, majdnem rokonszenvvel kezdte megítélni. Miért ne lehetne becsületes embernek tartani, miért ne?

Este lett. Mademoiselle Lolita az Avenue d'Orléansra fordult. A kávéházak terrasse-ain a környékbeli férfiak iddogálták italaikat. Az asztalok mellett elhaladva, megütötte orrát az absynth átható illata. A kivilágított üzletek kínálgatták magukat, hogy kielégítsék a hiúságot és az étvágyat... Lolita szemei előtt elsuhantak az egyik kirakat blouse-ai, a másik kalapjai, meg egy csemegeüzlet ingyencségei és édességei... Egy mozi hivogatta a sétálókat. Ez a sokszor látott látvány is új értelmet nyert Lolita előtt. Ez volt az élet, a bőség. Ő és nővére félig már meghaltak... Nem éltek. Nem élnek. Pedig joguk volt az életre... Neki, Lolitának, volt értéke, volt bája... Kezdte megérteni. Miért ne?... Miért ne?... Nyugtalanul megállt egy kirakat előtt és várt... Várt egy pillanatig, megdöbbenve saját vakmerőségétől, a kirakat üvegéhez támaszkodva. Félt, hogy elesik. Végre egy száj meleg lehelletét érezte nyakán, a mint suttogta:

— Mademoiselle... hallgasson ide...

Megfordult. A monocli mögül tágranyitott szem mosolygott reá. A vörös ajkak összecsücsörödtek, hogy beszédre nyíljanak. Lolita menekülni akart... Egy kéz visszatartotta:

— Nézze... hallgasson ide... Ne féljen...

Mademoiselle Lolitának félelmében sikerült elmenekülnie. Futott, futott gépiesen, pár perczig, míg látta, hogy megmenekült. Kezét keblére szorítva, reszketve, borzongva jutott haza. A lépcsőn csak úgy felvonszolta magát. Hogy' félt, hogy' szégyelte magát! Az a gondolat, hogy azon a ponton volt, hogy szégyenszemre egy utcza kalandba keveredjék!

Negyven éves volt és soha sem gondolt a férfiakra... És most az életvág, mely el volt nyomva lelke mélyén, meg a párizsi életnek, ennek a rettenetes, csábító Párizsnak a hívogatása összefogtak, hogy megfosszák az egyetlenről, a mi még megmaradt neki, a becsületéről... Természetesen ennyi izgalom után mademoiselle Lolita újból ágynak esett. És bár madame González sokszor kérdezte, hogy «mitől jött ez» és «mi történt», soha sem kapott kielégítő feleletet Lolitától, ki eltemette lelkében bevallhatatlan kalandjának titkát.

IX.

Egy reggelen a kalapskatulya arra a pontra jutott, hogy összetörik a nagy felindulástól. Mikor a legkevésbé gondolta madame González és mademoiselle Lolita, egy régi ismerősük látogatta meg őket: a szerencse. A szerencse egy boritékban érkezett, ötpecsétes levélben, Havannából. Több ív papírba, meg kékbe volt felöltözve: a cubai nemzeti bank utalványja volt, a Crédit Lyonnais-ra szól, sennora Caridad Solórzano, özvegy Gonzálezné nevére kiállítva és értéke harmincznyolczezernéyszázötvenhat franc volt. A papírok, melyekbe a szerencse beburkolózott, megmagyarázták az utazás okait és célját.

Számlák, leltár és egyéb okmányok voltak, a melyekből kitűnt, hogy a per, melyet donna Caridad indított, egyezséggel végződött. Özvegy Gonzálezné ellenfelei megunták, hogy öt franc napi járadékot küldjenek neki, általa támasztott igényeire előlegül és azzal a szándékkal, hogy véget vessenek az ügynek, felajánlották a végkielégítést... Donna Caridad meghatalmazottja igazat adott nekik és elfogadta... Elvette a pénzt egyik kezével és a másikkal elküldte meghatalmazójának.

Világos, hogy az utazás az egyik kéztől a másikig hosszabb és drágább volt, mint Havannától Párizsig. Havanna és Párizs között az Óceán van, szélvészével, viharaival, meg egy rövid kis vasúti vonal — Isten mentsen meg minket a Ouest-Etat-tól! — de egy ügyvéd vagy egy közjegyző két keze közt ezernyi örvény van, melyet csak pénzzel lehet betömni. A számlák, melyeket madame González kézhez vett, igen részletesek és világosak voltak.

Géppel voltak írva. De a fogalmazás igen zavaros volt és azoknak a «tintanyalóknak» a jogi és kereskedelmi nyelve úgylis rejtett értelmű, mint a Migoya versei; a szegény tücskök, meg-lepetésükben és örömükben, nem is vettek hozzá fáradságot, hogy kihámozzák. A mit tettek, az abból állott, hogy gyorsan felöltözködtek, a sarkon automobilba ültek és a Crédit Lyonnais-hoz hajtottak, félholtan a felindulástól és türelmetlenségtől.

K  t   r  val később t  rtek vissza a Moulin Vert-utczai kis lakásba, harmincznyolcz darab ezres bankóval, egy maroknyi arannyal és vagy egy tuczat dobozzal, csomaggal, melyekben mindmegannyi holmi volt, mit útközben vásároltak. A tücskök czirpelve jöttek ki a Crédit Lyonnais-b  l. Május volt. A boulevard r  szeg  tett virágos boltjaival és új lombokba öltözött fáival.

Mindenfelé spanyolul hallottak beszélni. A menettérti jegyek, a bevásárlás, a katonazen  k hónapja volt. Párizs, mely a nyáron   s  tozni készült, élvezte a tavasz gy  m  lceit. Az életnek ez az új fakadása a tücsköket pénzzel a zsebükben találta . . .

Oh, visszafojtott vágyak,   h, elnyomott epekedés a tisztességes gyönyörök után,   h, gyermekes sóhajok!

Itt, rögtön a boulevard des Italiensen a három francos libamáj-pástétom, az a finom csemege, a melyet egész Párizs abban a boltban vett, a melyik az ingyenczek temploma volt. Kissé od  bb, Brissiern  l, annál a zsv  nyn  l, egy doboz bonbon tizenöt franc. Aztán néhány blouse és néhány shawl Libertyn  l. El sem kell menni a boulevardr  l, kezty  k, illatszer, czipők; divatlap, jegyek egy Champs Elysées-i színházba, virágok : sötét La France rózsa, nizzai szegf  , meg ibolya, ibolya, ibolya . . .

Sz  d  ltek az autotaxiban. Mennyi napsugár! Milyen kék az   g! Czip, czip, czip, czip, czipeltek a tücskök az egész világra. Czip, czip, czip!

Az ingadozás rövid volt. Elk  lt  zzenek? Nem. Nem fognak elköltözni. A kalapskatulya, leszámítva, hogy kissé sz  k volt, nagyon jó volt hozzájuk, igen kedves . . . Majdnem kilencz évig laktak ott. K  t-három ízben maguk meszelték ki a mennyezetet és darabonként újították meg a kárpitot. A lakásnak is meg kellett osztani gazdái   r  m  t és megérezni a változást : majd sz  nyegeket vesznek, néhány bútort, f  gg  nyt és egy bej  r  n  t fogadnak, a ki reggelenkint a padlót f  nyes  tse,

a port letörölje, takarítson... Ne panaszkodhassék a kalap-skatulya. A papagálnak «még aznap délután» vesznek egy új kaliezkát... Hiszen most kezdődik az élet.

Az ingadozás rövid volt. Takarékoskodjanak? Nem. Nem fognak takarékoskodni. Élni fognak, eloltják azt az életszomjat, a melyet közel kilencz évig tűrtek. Megbosszulják magukat a nyomoron... költeni fognak, költeni. És azután? Mondjuk meg az igazat, tücsök-lelkükben az az «azután» gyenge visszhangot keltett, majdnem semmit. Azután? Majd meglátjuk. Egy újabb pör... Valamiféle munka... Könnyedén, felületesen gondolkodtak, mint két gyerek. Az a kevés pénz, melyet kaptak, kiapadhatatlan kincsnek tűnt fel előttük. Aznap este elmentek egy Champs Elysées-beli színházba, a boulevardon vásárolt shawllal, blouse-ban, cipőben. A vidám, költekező Párizsszal való érintkezés egészen elvette az eszüket.

Színház után a Montmartre-ra mentek, a hol nem voltak don Pancho ideje óta. Úgy jelentek meg nyulánk, aristokratikus alakjukkal, mint két különöz lady, a kik a maguk módja szerint mulatnak a cocotte-ok és lumpok között. Az bizonyos, hogy úgy felébredtek bennök a gazdagság régi szokásai, mintha a múlt csak egy rossz álom lenne. Lolita epret rendelt — tíz franc tuczatja — és pezsgőt, két arany üvegenkint. Ez volt a kirándulás fénypontja.

Másnap két costume-öt rendeltek, könnyű, sima, kék szövetből, Paquin-nél. Ezerhatszáz francba került a kettő. Béchet és Dávidnál színházi ruhákat csináltattak, madame Corlier-nél a rue Royale-on néhány kis kalapot, madame Reboux-nál a rue de la Paix-n néhány nagyot. A Place du Vendôme és a Place de l'Opéra között elköltöttek vagy hatezer francot. További négyezerrel feldíszítették a lakást, a szekrény megtelt fehérneművel, «ezernyi nélkülözhetetlen» holmit vettek, mit nélkülözni kellett kilencz év alatt.

Nem jártak gyalog. Párizs ebben az időben már tele volt, zsúfolva bérelhető automobillal. Csak fel kellett az embernek a karját emelni és már ott termett. Lolita jól tudta, hogy az autotaxinak, épen úgy, mint az embereknek, különféle fajtái vannak: a fehér zászlós végtelenül drága, milliomosoknak való; a vörös zászlós polgári, elfogadható árakkal; a kék zászlósok

bohémek, döcögnek, a motor felig részeg, de kevésbe kerülnek. Lolita egészen elfeledte azelőtti egész tudományát, mikor még úgy járkált Párizsban, mint egy kis hangya, és ha tizenöt centime-et kiadott, iparkodott ötöt megtakarítani.

Még csak az lenne hátra! Az első auto, a melyet épen találtak, mikor kiléptek hazulról, az vitte őket kocsikázni Párizson, a Bois-n keresztül, várakozott reájuk, pergett a taxaméter, a míg theáztak a Cascade-ban vagy ebédeltek Armenonville-ben.

Végigjártak minden színházat, a mely még nem zárult be, igen jól fészülve, tollbokrétával hajukban és úgy kívágva, hogy a hozzájuk közel ülők anatomiai tanulmányokat végezhettek. Nem maradtak el a Neuilly-i vásárról, sem az auteuil-i versenyekről és abban a nemzetközi társaságban, melyben forogni kezdtek, régi ismerősöket találtak Havannából, kik meghívták őket magukhoz theára palotáikba, a hol laktak.

Rémítő számlákat fizettek megint Paillardnál és Lornenál, kielégítették szeszélyeiket a csemegeüzletekben. Olyanok voltak, mint két fogoly, a kik visszanyerték szabadságukat, mint két kiéhezett a gazdag ember konyháján. Újból akadtak ingyenélők...

Lolita elfelejtette titkos vágyakozását egy flirt után, a mely megédesítse életét. Párizs magának követelte összes idejét és soha sem lett volna egyetlen férfi sem képes reá, hogy hazug ígéreteivel pótolja azokat az isteni gyönyöröket, melyekben Párizs részesítette... Mert Párizs őt, meg madame Gonzálezt teljesen meghódította.

Ez volt az egészség, az erő, hosszú-hosszú betegség után. Talán a vakok érezhetnek hasonló lelkiizgalmat, ha visszanyerik szemük világát. Kilencz évi nyomor okozta ezt a jóleső érzetet, mert legfőbb boldogságuk abban állott, ha a múltra úgy gondolhattak, mint valami ellenségre és nevethettek felette. Micsoda mozdulattal fizette Lolita a számlákat, tele iróniával és megvetéssel; hogy adta oda a bőkezű borraivalókat a kocsisoknak, színházi szolgálknak, vendéglői pinczéreknek! Mademoiselle Lolita talán-talán nem is hóbortosan, bolondul cselekedett, hanem valami tervet hajtott végre? Örök titok. Tény az, hogy a két nővér ének és kacaj közt dobálta ki a pénzét. A jégbe-hűtött pezsgő oly erősen vonzotta őket, hogy egy éjjel néhány

argentíniai gavallér vitte őket haza, kik a l'Abbaye de Theline-t látogatták.

Megérkezett július. Mindenki elszéledt Párizsból. Madame González és Lolita barátai — gazdag spanyolok és délamerikaiak — szintén csomagolták podgyászaikat. Egyesek Trouvilleba, mások a belga fürdőkre vagy Spanyolországba készülődtek.

— És önök? — kérdezték tőlük.

— Mi? — felelték. És egy pillanatra úgy tettek, mintha gondolkoznának... Bizony, meggondolandó volt!

1912 július 15-én madame González és mademoiselle Lolita másodszor mentek tönkre... Egy álarcz sohasem átalakulás. A tücskök nem tudták végigczipelni «az egész nyarat». Mikor legmelegebb volt a napsugár, legkékebb az ég, szóval, mikor leginkább nyár volt, szárnyaik lehulltak, letöredeztek... Véget ért a muzsika, itt volt a pillanat, hogy elnémuljanak.

Óh, zöld mezők, óh, napsugár, óh, verőfény! Újból kezdődik a csend, a vágyakozás, a ború. Újból a hangyaboly... Újból? Nem... nem... nem...

1912 július 16-án a párizsi ujságok újdonságokkal, sensatiós cikkekkkel tele jelentek meg. Egyike volt azoknak a napoknak, a mikor az események összehalmozódnak. Fenyegető hírek Németországból, marocói bonyodalom, forradalmak Dél-Amerikában, apacsok rémtettei, párbaj költők között, halálos repülő baleset, hercegnők és hegedűművészek, hontalan királyok és variété-csillagok botrányai. A fekete és a zöld krónika elfoglalta az összes ujságok hasábjait. A *Matin*ben, a «háromsoros hírek» között csak néhány kíváncsi olvasta el aznap a következőket:

«A Moulin Vert-utca 42. számú házában két nyomorba jutott cubai nő, a González-testvérek, gázzal megölték magukat. Holttestüket a Morgue-ba szállították.»

Ez volt Párizsnak, ennek a kegyetlen városnak sírbeszéde két legártatlanabb áldozata felett. Én, ki futóláig ismertem donna Caridadot és Lolitát — adjuk meg nekik újból hazai nevüket — szerettem volna elmenni a Morgue-ba, hogy Isten-hozzádot mondhassak nekik. De a Morgue már nincs nyitva a közönség számára. A bíróság lepecsételte a kalapskatulyát, egy rendőr ujságpapírba csomagolta a papagály hulláját, mely szintén megfuladt. Nehány cubaival és spanyollal együtt gyűjtést

rendeztünk magunk között és keresztülvittük, hogy donna Caridad és Lolita külön sírban nyughassanak. Migoya, az a betyár, ott volt a temetésen, talán még egy elégia is volt a zsebében. Tula gyönyörű koszorút tett le fehér rózsákból «barátnő» koporsójára. Én pedig, ki kissé érzélgős vagyok, felfogadtam magamban, hogy kissé kibővítem a *Matin* három sorát és elbeszélést csinállok belőle. Beváltottam ígéretemet és ez is kegyelet. Egy Balzacot vagy egy Galdost érdemelték volna életrajzírónak donna Caridad és Lolita... Szegény tücskök, szegények...

ALBERTO ÍNSÚA *után, spanyolból*

HEGEDÜS ARTÚR.

ÉNEKEK A LIGETBŐL.

I. Ősz.

Künn járva az árva
Csöndlepte ligetbe',
Hol a légben élésem
Hullong le a lomb :
Rám támad a bánat,
S gondtelten a lelkem
A múltba vonúlva
El-elborong.

Egykor, kikeletkor,
Én s hölgym e völgyben,
Csevegve, nevetve,
Gyakorta valánk ;
S örültünk, körültünk
Csuda-báj van a tájban,
A virág is, az ág is
Mosolyg reánk.

Beh szép volt!... Beh szétfolyt!
... Ma árván sovárgván
Kietlen ligetben
Barangolok ím.
S köröttem s fölöttem
Azt súgják, azt zúgják :
«Tenyészet — enyészet —
Beh szomorú rím!»

II. Ifju pár.

Egy ifju pár megyen a csöndes parkon át,
Suttogva, boldogan, szem szembe, kéz a kézbe'...

— Tudod-e még, szívem, májusnak alkonyát,
A mikor ővele itt jártam, megigézve?

Suttogva, boldogan, szem szembe, kéz a kézbe',
S rajzolva a jövőt, mely, hittük, nyitva áll...

— A mikor ővele itt jártam, megigézve,
Szívem, mi fiatal s milyen önhitt valál!

Kifestve a jövőt, mely, hittük, nyitva áll,
Reméltük, csupa üdv lesz éveink haladta...

— Szívem, mi fiatal s milyen önhitt valál,
És hajna! mennyire szegény tapasztalatba'!

Azt hitted, csupa üdv lesz éveink haladta,
Így érzük majdan el az élet alkonyát...

— Nézd, megvénhedt szívem, dús már tapasztalatba':
Egy ifju pár megyen a csöndes parkon át...

III. Est.

Már a csillogó fővénybe
Hús árnyékot hint az est;
Főm felett galy szövevénye
Alkot áttetsző ereszt,
Melyet a nap hűnyő fénye
Égő bíborszínre fest.

Templom távoli harangja
Cseng a némaságon át;
Olyan bús, oly méla hangba'
Búcsuztatja el a mát,
Mintha temetői hantra
Küldené el dallamát.

Már a parknak csermelyében
Nincsen fürge locsogás :
Ugy szól most hulláma éppen,
Mint kisgyermek-zokogás,
És a földön, vízben, légben,
Ott borong valami gyász.

S rémlik, hogy az este árnyak
Seregével van tele,
Melyek hullámozva járnak
Föl s alá s mindenfele...
És hallom csattogni szárnyad,
Óh mulandóság szele!

RADÓ ANTAL.

SZEMLE.

Ponori Thewrewk Emil.

(1838—1917.)

P. Thewrewk Emil elhunytával egy tartalmában gazdag és hatásában nagy értékű élet zárult le. A tudományoknak abban a renaissance-ában, melyet nálunk a XIX. század felmutat, a classica philológiának ez a kiváló mestere s a magyar classica philológiának a szó igaz értelmében megalapítója, előkelő, díszes helyet vívott ki magának. Ha nincs is olyan nagy alkotása, melyet ismereteinek és tehetségének egymagában is méltó emlékeül emlegethetnénk, egész működése, mely igazán sokoldalú, elismerésünket és hálás emlékezetünket a legteljesebb mértékben megérdemli.

Régi időkről emlékezve, mindenekelőtt a tiszta látású, józan ítéletű, eruditus *tanár* képe merül fel a tanítványi hála érzelmével megtelt lelkemben. Hallom minden szóvirágtól ment, egyszerű s mégis lelkes szavát, melylyel mindannyiunk figyelmét le tudta bilincselni; hallom élénk tiltakozását minden útszéli és minden tudománytalan felfogás ellen; hallom csengő hangjának polemikus élet, melylyel elavult teoriák ellen tiltakozott. S látom a hidegnek látszó szigorú tanárnak némileg érdes külseje alatt a melegszívű embert, a ki minden érdeklődést észrevesz, minden tehetséget gyámolít s minden törekvést támogat. Róma nyelvét, mely az ő ajkáról addig nem ismert szabadoszággal hangzott, ő szeretettette meg tanítványai-val, a szakszerű philologia szigorú módszerébe ő vezette be hallgatóit élő szavával és munkáival egyaránt. De talán avval tett rájuk legnagyobb hatást, hogy a classikus népek nyelvét és irodalmát nem magukban véve, előkelő elszigeteltségben ismertette, hanem a jelenre s főleg nemzeti nyelvünkre és irodalmunkra való hatásában. Szinte csodálatos, hogy az akkori Pozsony szülöttében s nagy német philologusok tanítványában a magyar nyelv iránt olyan lelkes szeretet tudott gyökeret verni. A görög és latin nyelv grammatikai, **syntaktikai** sajátosságai, **poétikai** jelenségei kíváncsú alkalmat szolgáltatott neki arra, hogy rámutasson a saját nyelvünkben mutatkozó nyelvphysiologiai vagy nyelvpsychologiai rokon jelen-

ségekre, hogy az antik és modern gondolkozásmód egyezéseit és eltéréseit jellemző példákban feltüntesse. A régi magyar nyelv, a nép nyelve és Arany János művei voltak e tekintetben az ő legszívesebben búvárolt bányái. Érezte tanítványaival, hogy a classikusok nyelve, irodalma, culturája nem valami tőlünk távol eső, szerepét eljátszott múzeumi antiquitas, hanem eleven erő, melynek hatása nemcsak a múltban, hanem a jelenben is megvan, sőt a jövőben sem szűnhetik meg, mert szellemi életünknek örök forrása. Éppen ezért meddő a classikusoknak olyan tanulmánya, mely a jelentől elzárkózik és a maga tökéletességébe burkolózva a folyvást fejlődő szellemi élettel a kapcsolatot fenn nem tartja.

Tanári működésének mintegy kiegészítője az a díszes tiszt, melyet mint jórészt az ő buzgólkodása következtében megalakult Philologiai Társaság elnöke 24 éven keresztül betöltött, s 1897-ben megjelent *Elnöki beszédei*, melyek a társaság húsz éves működéséről rajzolnak képet, maradandó emlékei e tiszt betöltésének. Kapcsolatban van ezzel egyrészt az *Egyetemes Philologiai Közöny* megalapítása (Heinrich Gusztávval együtt), szerkesztése, másrészt az akadémiai classica-philologiai bizottság szervezése, melynek hosszú időn át előadója volt.

Irodalmi munkássága sokkal gazdagabb és többoldalú, semhogy ily rövid megemlékezés keretében csak vázlatosan is méltathatónk. Mindenekelőtt nagy érdeme, hogy mint iskolai classikusok (Homeros, Vergilius, Tacitus) kiadója és magyarázója, ő írta nálunk az első, tudományos szempontból ma is elismerést érdemlő tankönyveket. Igaz, hogy ezekben nem annyira a tanulót, mint inkább a tanárt tartotta szem előtt s a pedagógus hiába keresné bennük a didaktikai methodust. Akkoriban efféle szempontok a külföldön is alig érvényesültek s őt becsvágya arra ösztönözte, hogy mintegy tudományos versenyre keljen a német classica-philologia e nemű termékeivel. Továbbá meg akarta mutatni a magyar tanárnak, mily sokoldalú előkészület és tájékozottság szükséges ahhoz, hogy valaki a magyar íjtáságot a classikusok ismeretére oktassa. Nem elég a külföldi kiadások jó-rossz reproducálása; tekintetbe kell vennie az egész irodalmat s ezenkívül folyvást szem előtt kell tartania a magyar nyelvi és irodalmi vonatkozásokat, melyeknek föl kutatását a külföldtől hiába várnók. Ha Thewrewk commentáraiban kelleténél több subjectiv megjegyzést s hiúságtól nem ment hivatkozásokat találunk, azt könnyen megérthetjük és — megbocsáthatjuk. Hogy azonban nemcsak iskolai kiadásokra és magyarázatokra volt képes, hanem szigorú philologiai módszerrel igazi kritikai működésre is,

azt meggyőzően bebizonyította önálló kutatásokon alapuló *Festus*-kiadásával, melylyel a külföld előtt is becsületet szerzett a szárnyait bontogató magyar classica-philológiának. Nagy kár, hogy a hozzá való latin commentárral el nem készülhetett.

A classicusok magyar szempontú tolmácsolásához szorosan hozzátartozik Thewrewk műfordítói munkássága. Ebben philologiai ismeretén kívül költői tehetsége s általában kiváló formaérzéke támogatta leginkább. 24 éves korában megjelent *Józsa* című verseskötete már tanúságot tesz e formaérzékről. Classikus műfordításai a magyar irodalomban számottevő, becses alkotások. *Anakreont*, kinek oly nagy multja van irodalmunkban, egyik fordítás sem ismereti meg velünk úgy, mint az övé. A görög anthologia és Martialis epigrammáit egy fordítónk se tudta megszólaltatni olyan talpraesetten, olyan rokon szellemben, olyan műgonddal, mint ő. A Homeros *Iliás*ból nyújtott hat ének pedig, ha nem eléggé egyszerű, naiv természetességgel beszélteti is a Maeonidát és hőseit, vers- és nyelv-művészetével és szakszerű, megbízható hűségével élénken sajnálatja velünk, hogy ennek a doctus interpresnek itt-ott talán mesterkélty, de mindenütt érdekes és tanulságos interpretatiójában az egész Homeroszt nem bírjuk. Még inkább sajnálhatjuk, hogy Vergilius átültetésére nem vállalkozott, mert apróbb költeményeinek (*Copa*, *Moretum*) fordításával bizonyosságot tett róla, hogy erre ő lett volna a leghivatottabb. Laberius híres prologusának fordításával együtt ezek irodalmunk legjobb műfordításai közé tartoznak.

Thewrewk sokoldalúságát mutatja nyelvészeti munkássága. Talán ezt kellett volna először említenem; mert munkásságának minden ágában voltaképen a nyelvészet az ő vezére és kalauza. A nyelvtudománynak merőben természettudományi szempont alá helyezése ma már meghaladott álláspont, mindamellett Thewrewk nyelvtudományi értekezései s kivált a magyar nyelvre, a magyar syntaxisra vonatkozó megfigyelései és a magyar zene rhythmusának tudományos tárgyalása maradandó becű emlékei ez irányú működésének. A *Helyes magyarság elvei* című jutalmazott akadémiai pályamunkája (1873) vázlatossága mellett is több tekintetben irányító és tájékoztató munka ma is. Érdemes munkát végzett azzal, hogy József főherczeg *Czigány nyelvtanához* és Arany János *Aristophaneséhez* bevezetéseket, továbbá ahhoz irodalmi kalauzt, ehhez glossariumot készített.

Thewrewk gyakran hivatkozott kathedráján Cicerónak Homerosból vett jelszavára :

αὐτὸν ἀρριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμενα! ἄλλων

«mindig jeleskedni és másokat fölülmulni.» Nem mondta, csak éreztette, hogy ez neki is jelszava. Mert egész pályája ennek a jelszónak a megvalósítása volt.

Csengeri János.

Tárlat.

(Az Orsz. Magyar Képzőművészeti Társulat tavaszi tárlata. Rippl Rónai József és Tornai Gyula kiállítása.)

Képzőművészeti Társulatunk tavaszi kiállítása a téli tárlatnak szinte szerves folytatása. Az alaphangot most is azok a művészeink ütik meg, a kik az utóbbin kiváltak, de ebbe ezuttal már több dissonans árnyalat vegyült. Ennek természetes oka az, hogy a kik a téli tárlaton szerepeltek, az idő rövidsége miatt nem festhettek annyit, mint a múlt év nyarán és őszén a tél küszöbéig s a kiállítás rendezői a Szépművészeti Museum részéről átengedett termeket csak úgy tudták megtölteni, hogy szemet hunytak sok kiforratlan tehetség és műkedvelő szárnypróbálgatása előtt. Sok felé halljuk és olvassuk, hogy a képek, szobrok tömeges kiállításának ideje lejárt. A ki állandóan figyelemmel kíséri a hírlapi kritikákat, bízást azt hihetné, hogy csak a kisebb, egy vagy csupán néhány művész alkotásaira kiterjedő kiállításoknak van ma sikerük. A tapasztalat azonban mást bizonyít. Kiállításaink sorában ma is a Képzőművészeti Társulat tárlatainak van a legnagyobb közönségük s a legtöbb erkölcsi és anyagi sikerük. Ennek oka bizonyára az, hogy a legtöbb ember nem ér rá kiállításról kiállításra vándorolni. Ha már rászánta magát, hogy évente egyszer-kétszer képeket nézzen s hogy művészeink terméséről tájékozódjék, odamegy, a hol legtöbbet talál ebből. Közönségünk művészi igényei még ma sem túlságosan nagyok. Érdeklődése inkább hajlik a hétköznapi, elcsépelt tárgyú munkák, mint a komoly művészeti törekvések felé. A kritika hivatása lenne, hogy a közérdeklődést ebben a tekintetben helyes irányba terelje. Sajnos, ez nálunk még ma sem tart lépést művészetünk fejlődésével s többnyire impressionista elvek irányítják. A kis kiállításokról, a melyeken főleg festészetünk szélsőséges irányainak képviselői szeretnek elkülönülni, ugyancsak terjedelmes méltatásokban számol be. A Múcsarnok kiállításaiival annál sommásabban végez. Legfőképpen alighanem azért, mert nincs ideje s néha talán módja sincsen ahhoz, hogy a jó anyagot a közepes munkáknak fölébe emelve, közönségét művészeti termelésünk javáról kellő tárgyilagossággal tájékoztassa.

Ezen. a művészetünk helyes irányban való fejlődésére szer-

fölött káros visszasságon csak művészeink segíthetnének, ha mindnyájan, a kik művészeti életünkben számot tesznek, kötelességüknek tartanak, hogy a Képzőművészeti Társulat hivatalos tárlatain évről-évre részt vegyenek, ezek színvonalát így művészetünk és a maguk jól felfogott érdekében emeljék s lehetetlenné tegyék, hogy, mint szellemi életünkben más téren is, kevésbbé hivatott elemek tereljék el a komoly munkákról a közfigyelmet.

Ha a közepes átlagon felül nem emelkedő festményeket nem tekintjük, a tavaszi tárlat 456 számra terjedő anyagának legalább is fele ugyanarról a czéltudatos törekvésről, lankadatlan munkakedvről, a felfogásnak és az előadásnak ugyanarról az elmélyedéséről tanusodik, a melyet már a téli tárlat kapcsán is kiemeltünk. S ez egytormán áll idősebb festőnemzedékünk és a fiatalok alkotásaira vonatkozólag. Az utóbbiak sorában most is sok az új név s az új emberek is ugyancsak elismerésre méltó művészi készséggel lépnek föl. Mintha a munka könnyebb vége felé hajló külföldi művészeti divatok, a melyektől sok anújabb művészetünknek amúgy is új keletű tőkéjét féltették, a háború folyamán mind nagyobb mértékben veszítenének hitelükből. A fénytűnemények egy húron pendülő visszatükröztetésében kimerülő s többé-kevésbbé riktó színfoltokkal mind ritkábban találkozunk. S bizvást megállapíthatjuk, hogy elmúlt a veszedelem, a mely az impressionismus túlbajtásával sok féltettség könnyű érvényesülését tette ugyan lehetővé, de festészetünk körét már is oly szűk korlátok közé szorította, hogy a műtermek különöségeken kapva-kapó népén kívül az érdeklődést ez iránt nálunk komolyabb körökben, komolyan veszélyeztette. S az élükre állított technikai problémák erőltetésének ellanyhulásával ism éterősebben érvényesülnek a határok, a melyek festőink alkotásait fajok szerint egymástól elválasztják. Ebben a tekintetben nagyobb mértékű gazdagodásról még nem számolhatunk be. A tavaszi tárlat anyaga most is csak arczképekre, a régi életképek keretébe illő alakos festményekre, tájképekre, interieur- és csöndélet-festményekre oszlik. Ám az egyéni felfogás, a sajátos előadásmód, művészeink ízlése és ötletessége s a közvetlenség, a melylyel a való világból ellesett motívumok festői oldalát élénk tárják, e kevés műfaj keretében egyenként is akkora változatosságot mutat, a mirővel a háború előtt, a neoimpressionismusnak és mellékhajtságainak virágzása korában a mostaniaknál nagyobb terjedelmű kiállításainkon sem találkoztunk. A Műcsarnokban évekkel ezelőtt a közvélemény nyomása alatt szükségesnek látták, hogy az arczképeket ábrázoló festmények kiállítását korlátozzák. A «modern» arczképek festése, a melyeken a túlhajtott eredetieskedés a festő egyéniségét annyira előtérbe tolta,

hogy az ábrázolt alak szinte felismerhetetlenné vált, akkor volt virágjában. A tavaszi tárlaton most is sok az arczkép; komoly művészi értéküknél, a felfogásban és az előadásban s nem a technikai fogásokban nyilvánuló eredetiségüknél fogva azonban arczképeink sorában annyi művészi gazdagsággal találkozunk, hogy külön kiállítva is nagy erővel vonzanák a művészet igazi barátait.

Benczur Gyula, a kinek hetvenedik születésnapja méltó megülését mindeddig a háború akasztotta meg, korát meghazudtoló fiatalos erővel, a részletekbe végtelen szeretettel elmélyedő gondos előadásmódjával festett s idősebb úri asszonyt ábrázoló alkotása ismét gyarapította a nagy mester ilyfajta remekeinek már is tekintélyes számát. Stetka Gyula előkelő felfogású, komolyan elmélyedő kifejezésű férfi-arczképe jellemzés és előadásmód tekintetében méltó párja az előbbinek. Nagy szeretettel festette meg Pentelei Molnár János fia képmását, Leonardo néhány alakjának sziklás környezetére emlékeztető phantastikusan színes háttérrel, a melyen szinte felülmúlhatatlan valóságossággal ábrázolt csöndélet-képeit jellemző, finom decoratív érzéke is igen szerencsésen érvényesül. Boruth Andor egész sorozat élénk felfogású, kifejező képmással szerepelt. Ezek sorában Haberern Pál tanára és önarcképe válik ki közvetlenségével. Kampis János nővéreit festette meg életképszerű elevenességgel; hármias leányképe tehetségének egyre örvedetesebb izmosodásáról tesz tanúságot. Konek Ida öreg asszonyt ábrázoló arczképe gondos részletezésével, Tatz László arczképtanulmánya és Sambugnac Sándor hasonló munkája kifejezése elevenességével tűnt föl. Figyelemre méltó munkák E. Illésné Karády Etel képmás-tanulmányai. Ferenczy Valér puritán felfogású arczképein az előadás keresetlensége a lélek mélyére ható jellemző erővel párosult. Bárány Hatvány Ferencz kékruhás nőt ábrázoló képe ezuttal felszínesebb, tonusai is túlságosan elmosódók. Decoratív finomságaival bilincselte le Basch Andor és Timár Thein Miksa, a pillanatnyi hangulat szerencsés visszatükröztetésével Frank Frigyes női arczképe. Jelentős színvonalú képmásokkal még Burghardt Rezső és Glatter Ármán szerepelt s e nemben ezuttal is mintaszerű munkákkal Balló Ede és Endrey Sándor, a kik arczképfestőink sorában már régóta az elsők között állanak.

A háború óta tárlatainkon sűrűn merülnek fel katonatiszteket ábrázoló képmások, a melyek nagyrészt a harcsvonal mögött, ennek közvetlen szomszédságában készültek, de a külső hasonlatosságon kívül mélyebb felfogást nem igen mutatnak. A tavaszi kiállításon már ebben a tekintetben is nagy a haladás. A katonában a mindnyájunkat érdeklő érzések és indulatok iránt fogékony embert is észrevették Englerth Emil, Hencz János és Medgyes László. Schramm

Victor Szurmay Sándor honvédelmi ministert, az uzsoki-szoros hősi védőjét örökítette meg keresetlen beállítással, a lelki harmónia derűjétől szinte sugárzó, beszédes arczezal. Még egész sor egy-egy alakot megörökítő festményt láttunk a tavaszi tárlaton, a melyet ha hangosabb festői külsőségeit mellőzzük, mélyrehatóbb jellemzésénél fogva bizvást a művészi arcképek csoportjába olvaszthatnánk. Ide tartozik Kallós Árpád *Fiatal nő öreg ruhában és Ékszerek* című festménye. Az utóbbi fiatal asszonyt ábrázol formáiban sok finomsággal, színezésében nagy tónusgazdagsággal. Hasonlóan egyénített typust tár elénk Czigány Dezső egyszerűbb eszközökkel, de nagy erővel megfestett *Bibliás öregasszonya*, továbbá Wolff Károly cigányfiút ábrázoló, bár felszínesebb kis képe. Történelmi arcképcsoport jellege van Udvary Géza *Firenzeiek* című élesen jellemzett három alakjának. Udvary Dezső viszont tótjaink köréből ragadt ki kétrendbeli festményén jól megfigyelt, szemén-szedett charactereket.

Zemplényi Tivadarnak anyát gyermekével ábrázoló kiváló művén szintén falusi alakokat örökített meg, imponálóan biztos, széles kezeléssel, darabos, de kitűnően összehangolt, erőteljes színfoltokkal. Életképnek kissé phantastikus Dudits Andor cigányokat ábrázoló festői csoportjának a színezése. Meglepően gazdag tónushatásával bilincselte le Herrer Cézár *Olvadó nő* című kis festményén. Ismét Giorgionéra emlékeztető hangulatképpel szerepelt Iványi Grünwald Béla. A téli tárlaton kiállított hasonló tárgyú művét juttatta eszünkbe Nádler Róbert *Őszi napfény* című s tornáczon két nőt ábrázoló festői felfogású alkotása.

Új czélok felé, új eszközökkel halad Glatz Oszkár ezuttal kiállított festményein. *A jó néne* két népies alakjával, az idősebbiknek lélektől áthatott kifejező arczával, a tompított fényben is ragyogó színeivel, a modern életkép mintaszerű remeke s classikus példája annak, hogy a modern felfogás távolról sem zárja ki a harmónikus formákat, a szelid bájt és a nemes érzéseket. Erre különben még nem egy példával találkozunk a tavaszi kiállításon. Ide sorozhatjuk Kemenszky Árpád rajzban nem egészen kifogástalan, ruhátlan nőt ábrázoló, finom feltogású actját, Podvinecz Erzsébet álarczos báli jelenetét, a melynek merészen, szélesen festett két alakján pompásan sikerült a ruhák sárga és kék színfoltjai tónusainak kiegyenlítése. Hasonló problémát oldott meg mesteri módon Csánki Dénes *Ábrándozás* című üde hatású képén, a mely violaszín kárpit előtt, asztalánál ülő sárgaruhás nőt ábrázol háttal a néző felé, de kifejező tartással, a ruhájáról visszaverődő violaszínű reflexek káprázatosan változatos gazdagságával. Phantastikus színfoltok mesteri

összehangolása tette érdekessé Haranghy Jenő *Travi ácstelepét*, a mely azonban üveg alatt, az ezen tükröződő rá eső világosságban a tárlaton nem érvényesült kellően. Színpompás háttér s szinte fémből kovácsoltaknak látszó szoborszerű formák jellemezték az egyre nagyobb lendülettel előre haladó Kukán Géza tatabányai segédvájárt ábrázoló művét. Formai kiválóságával tűnt föl Merész Gyula rendkívüli biztonsággal megfestett képe, a melynek festői, de kissé merész beállításán a kitűnően jellemzett alakok, a modelle és festője igen ügyesen jellemzett arcának ellentétes, tartalmas kifejezése sokat enyhített. A lelkiismeretes rajz volt fő ereje Kunwald Cézár lipotói cigánykovácsokat ábrázoló, csoportosításában is ügyes festményének. Ez uralkodott Márkus Imre *Esti pihenő*-jének elmosódó tónusú alakos képen. Ennek segítségével emelte ki Kádár Béla *Tél és Nyár* című festményei ódon kisvárosi piaczi jeleneteinek elevenségét. A formai elem s a félhomályba olvadó színek nyugodt egyensúlya jellemezte Komáromi Kacz Erdre *Emberek a templomban* című tartalmas művét, a melyen művésznk egész sor egyazon érzéstől áthatott, de igen változatos típusú alakot örökített meg az élet közvetlenségével áthatott csoportosítással. Pállya Károly *Csirkéske fái*n és Pörge Gergely *Baromfifrásárján* a tarka színfoltok növelték a piaczi képek elevenségét. Józsa Károly *Orgazdái*n a szemeszedett fejek jellemzésében még kelleténél erősebb hangsúlyozás érvényesült. Nagy Vilmos kissé édeskés hatású lányalakjain kívül ezuttal nagyobb igényű s igen hatásos compositiót is állított ki. *Vetélytársak* című festménye a félmult idők hangulatát varázsolja elénk, színesen, tartalmasan, a kerti jelenet alakjaiban sok kifejező erővel. Rudnay Gyula *Menekülő asszonya* és *Kötő nő*-je a felfogás mélysége és az előadás eredetisége tekintetében újabb haladásról tett tanúságot. Ugyanez áll Béli Vörös Ernőnk a reminiscenciáktól már nagy mértékben ment *A nagy víznél* és *Mosólányok* című képeiről. A formák erejénél s előadásmódjuk tartalmas voltárál fogva nem egy festménynyel vetekedtek Kron Béla és Prihoda István rézkarczai s csak sajnálnunk lehet, hogy a háború óta tárlatainkon a graphikának vajmi kevés szerep jut, holott ha a rendezőség a Szépművészeti Museum középső termének egyik szakaszát ilyfajta munkák számára tartaná fenn, ez bizonyára csak javára válnék a tárlatok művészi színvonalának.

Az alakos képek nagy számával szemben a tájképké mintha csökkent volna: viszont az interieur- és a csöndélet-festés terén termésünk, alighanem a művásárlók érdeklődésének megfelelően, egyre nő. Tájképeink művelői egyre kevésbé elégszenek meg általános jellegű hangulatok visszatükröztetésével, de egy-egy vidék

sajátos jellegének, lelkének a megörökítésén is nagy igyekezettel fáradoznak. S ismét fix geographiai pontok érvényesülnek az ilyfajta munkákon, de nem a mult század derekának leltározó előadásmódjában, hanem mindazcn vívmányok felhasználásával, a melyeket a plein-aire festésnek köszönhetünk s a melyek segítségével a sajátos alakulatuknál fogva is érdekes tájak a szín és a fény játékanak évszakraól évszakra, sőt óráról órára váltakozó hangulatában a természet frissességével és közvetetlenségével tárulnak elénk. Kőrösfői Kriesch Aladár és Szlányi Lajos ezuttal a Tátrából merítette tájképeinek motivumait. Mindkét mesterünk impressiói még futólagosak s ép azért alkotásaikon havas hegyóriásaink sajátos világának a lelke sem tükröződik még oly közvetetlenséggel, mint Szlányinak Körmöczbánya festői vidékéről merített szebbnél-szebb képein vagy Kléh János szolnoki részletein, a melyek sorában ezuttal két havas tája vált ki. Bosznay István *Tél a Dunán* című tájképe sárgás tónusba olvadó ólmos hangulatával, Börtsök Samu téli tájképe fakón rőt alkonyati megvilágításával bilincsel le. Ködös őszi hangulatokat örökített meg Edvi Illés Aladár kétrendbeli kiváló tájképén, a melyeken kívül egy remekbe festett kis állatképpel is szerepelt. Friss és ragyogó Ujváry Ignác *Téli reggel* s az *Ikva mellett* című háborús hangulatfestménye, a melyen kívül ilyfajta, csatatereket megörökítő művészi munkákat a tavaszi tárlatra még báró Mednyánszky László, Dobai Székely Andor, Borzásy Béla s lágy, leheletszerű finom tónusaiknál fogva kiváló alakos képeivel szemben meglepő erővel Czencz János festett. Az intim tájkép művelői újabban udvarok falai közé szeretik összesűríteni hangulataikat. Az ilyfajta képekhez sorozhatjuk Herrer Cézár velencei részletét, házak közé zárt virító színpompájával. Falusi udvart festett meg frissen, lendületesen Mérő István. Glück Károly krisztinavárosi udvarán a falombok réssein átszűrődő napfény ragyogása bilincsel le; Markó Ernő tabáni képein a téli hangulatok szerencsés visszatükröztetése. Festői hatású tabáni részlettel szerepelt Undi Mariska is, napfényes gömöri falut ábrázoló képpel Neogrády Antal, a ki nagyobb méretű, érzelmes, alakos művét azonban (*És oltalmazd meg őt...*) palettájának régebbi színeivel festette. Viszont új színeket használ Peske Géza, a ki most merész fordulattal az impressionismus felé hajlott s tárgyban, czímben régi munkáira emlékeztető két festményén káposztás földeket festett plein-aire világítással. Kísérlete igen érdekes s régebbi művészgárdánk felfrissülő munkakedvére nézve ugyancsak jellemző, de újfajta képei még kissé levegőtlenek.

Friss hatású kép Zorkóczy Gyula *Nyári reggele*, Edvi Illés Ödön *Erdei útja*, hangulatos Gy. Sándor József *Öreg városa*;

figyelemre méltó fővárosi utczarészteket állított ki Wágner Géza.

Az interieur-képek sorában most is elsőrangú művészi alkotás Bruck Miksa orthi kastélyterme, nem kevésbé magas színvonalú munkák: Keményfi Jenő *Salonja*, Knopp Imre *Empire és XIV. Lajos* korabeli szobája, Komáromi Kacz Endre *A nyitott ajtó* című festménye. Eder Gyula és Tury Gyula műterem-részleteket állított ki, Bruck Hermína és báró Pongrácz Sarolta *Téli délután* című interieur-képe hangulatának szerencsés visszatükröztetésével tűnt fel. A csendélet-képek sorában is nem egyet láttunk, a mely szinte szemfényvesztő valóságossággal kapcsolatos tónusgazdagságával, ebben tükröződő hangulatával messze kivált abból, a mit a képirás ebben a sokaktól lebecsült műfajban régen, nálunk és külföldön alkotott. Pentelei Molnár János felülmulthatatlan bravourral festett almáin kívül, különösen Romek Árpád sajátos hatású, finom tónusú csendélet-képeit kell kiemelnünk, a melyeken kívül még Ferenczy Valér, festőnőink közül Bükkerti Mariska, Glatzné Wildner Mária, Oppel Magda, Kalicza Erzsébet és Dolányi B. Ida munkái érdemeltek behatóbb figyelmet. Bachmann Károly most is eredeti hatású, mikroszkopikusan részletezett ilyfajta kisképet állított ki.

Szobrászaink közül a tavaszi tárlaton Ligeti Miklós szerepelt a legtöbb munkával, tizenkét mellsoborral, a melyek sorában a legtöbb elmélyedésre Ferencz József királyunk képmása vall; míg viszont Károly király őfelségét s a többi főherceget és tábornokokat ábrázoló műve előadásmódjában most is előkelő, de felfogásában felszínesebb. A jellemzés erejénél fogva is figyelemreméltók Vas Viktor király-mellszobra, Siklody Lőrincz és Szentgyörgyi István katonatiszteket ábrázoló képmásai. Utóbbi művészünk fiatal leány-feje, a melyet márványban való kivitelre szánt, a finom formáiban szinte lüktető életnél s kifejezése közvetetlenségénél fogva tárlatunknak kétségen kívül legsikerültebb alkotása. Érdekes kísérlet Zala György szántást ábrázoló festői hatású szobor-vázlata. Rhythmus mozdulatainak eleveenségével hat Szamosi Soós Vilmos arányaiban kissé megnyúlt kis Terpsychore-alakja, kifejező voltával Lányi Dezső *Ébredés* című női testtanulmánya. A plaquettek sorában Beck Ö. Fülöp egyszerűsített formájú kis domborművei, Berán Lajosnak Jendrassik tanárt ábrázoló márványcezement képmása s Esső Erzsébet biztos kézre és jó ízlésre valló vasérmei váltak ki.

*

Huszonötödik műkiállításának keretében az Ernst-museum Rippl-Rónai József 224 újabb művét mutatta be, a kinek külön

kiállításai, úgy hiszszük, már szintén megütik a jubilaris számot. A háború folyamán a mostani már a második, a melyet képeiből rendez. Az elsőn franciaországi fogsága idején gyűjtött impressióit, czeruza-jegyzeteit állította ki. Mostani tárlatának szintén a graphikai rész az erős oldala. Nagyméretű, síkdiszitményszerűen stilizált compositiói keresett módon rikító színfoltjaikkal egy lépéssel talán még a modern francia képrás szélsőséges irányainak túlzásait is meghaladják, a melyek fejlődésének irányát megszábták s a melyekhez nálunk ő ragaszkodik a legnagyobb szívóssággal. Rajzai és pastell festményei éles és gyors megfigyelésre valló jellegzetes pillanatképek, a melyeken subjectivitása még nem igen jut szóhoz. Mihelyt azonban részletezni kezd, mint olajfestményein, túlzó naturalismusa elemi erővel hatalmasodik el rajta s alakjairól nem egyszer szinte torzképszerű élességgel jellemzett képmásokat fest. Képei tárgyainak körét tekintve alig van többoldalú festőnk nálánál, munkakedve is szinte bánulatráméltó, nem kevésbé a könnyedség, a melylyel a czeruzát, a színes krétát és az ecsetet egyformán kezeli. A szívósság azonban, a melylyel, túlnyomóan csak a külsőségekben, egyre új kifejezőmódokra tör s nyughatatlan természetű, a melyet a különösségekért rajongó napi kritika dédelgetése éleszt, nem engedi, hogy tanulmányaiba egész erejével elmélyedjen. Innen a felszínesség, a mely, képmásainak egy részét nem tekintve, oeuvre-jét jellemzi s az egyoldalúság, a mely a körülötte lüktető élet éles szemmel ellesett motivumainak felfogásában nyilvánul. A közelmúlt művész-harczaiban Rippl-Rónai József francziás irányú művészete impressionista kritikánk írtaiban sokat szerepelt. A jelzavaknak, a melyeket nálunk akkoriban röpítettek világgá, alighanem szintén nagy részük lehet abban, hogy művészünk elvitáztatlanul nagy tehetségét mind máig sem aknázza ki kellően.

Úgy tudjuk, akkori áldatlan viszonyaink készítették évek előtt Tornai Gyulát, hogy műtermét bezárja s földkörűli útra keljen. A szélső és a közelebbi keleten festett munkáitól a Nemzeti Salon most újabb sorozatot állított ki, a mely azonban a művész fejlődésében nem jelent új fordulatot. A nagy gonddal, ethnographikus hűséggel megfestett képek hatása kissé hideg, a minthogy szemmel láthatóan a művész sem tudott ez exotikus világgal szemben fölmelegedni. A külön kiállításnak így is jelentős sikere volt. Művészetünk és a mester fejlődése érdekében mindazonáltal szívesebben vennők, ha most itthon nézne körül nyitott szemmel. Festői szempontból véve még nálunk is egész világ vár még a fölfedezésre és a művészi kiaknázásra.

ÉRTESÍTŐ.

Művész-regények.

Kafka Margit : *Állomások.* Regény. Bpest, 1917. Franklin-Társulat kiadása, 8° 448 l. Ára 6 K.

Vér Mátyás : *Az árnyék.* Regény. Bpest, 1917. Dick Manó kiadása. Kis 8° 276 l. Ára 5 K.

Az irányoknak és törekvéseknek egyre határozottabb elkülönülését és szaporodását mutató irodalmi és művészeti életünk érdekes és újszerű tárgyul kínálkozik íróink számára. De próbára is veti tehetségüket és ízlésüket s igen könnyen szembetű övé teszi : komoly művészi cél vezet-e az íróat vagy a közönségnek pletykára éhes és «az irodalom boudoir»-jába belesni óhajtó kíváncsiságát akarja-e kihasználni.

Most is egyszerre két regényírónk fordul tárgyért e különös és kényes világhoz. Egyiket nyilvánvalóan művészi cél vezet, a másiktól nem igen mernők ezt ily határozottsággal állítani. Egyik sem a Murger után számtalan változatban agyoncsépett cigánytörténet, mely ez életet csak felszínesen rajzolja s benne a művész-élet romantikája sentimentalismusba fúl. Az első egy művészi vágyakkal telt lélek fejlődésének környezetrajzául nyújtja irodalmi és művészeti életünk egy-egy nagyobb csoportjának aprólékosan kidolgozott képét, a másik egy ünneptelt író lelki harcainak elemzésében keresi írói feladatát. Az elsőben ennek a világnak inkább külső viszonyaira esnek igen szétszóródó sugarak, a másodikban belsejének, lelkének egy zuga nyer nagyon koncentrált fénynyel megvilágítást.

Kafka Margit nagyterjedelmű regénye szinte szerves kapcsolatban látszik az írónőnek két előbbi regényével (*Színek és évek, Mária évei*). Az írónőnek megvan a maga nagy társadalmi problémája, ez foglalkoztatja mindegyikben s ez ösztönzi új és új szempontból, más és más oldalról való megvilágításra. Ez a probléma : «az asszony elhelyezetlensége és ütközései a mai életben» s ehhez művészi feladatul az asszonyi sors ábrázolása társul, annak megvilágítása, miként hatnak a nő lelkére az élet benyomásai s az hogyan hat ezekre vissza.

Mindhárom regény hősnője a magyar kisvárosból, a szegényedő úri osztályból való. A *Színek és évek* Pórtelky Magdájának élete a régi magyar asszony sorsát példázta, ki egészen családi körben találta meg, mint leány vagy mint feleség, társadalmi elhelyezkedését is. Nevelése nem nyújtott számára fegyvert és lehetőséget, hogy e szűk korlátok közül kiküzdje magát s függetlenítse e determinált tényezőktől társadalmi érvényesülését. A *Mária évei*-nek Laszlovszky Máriaja a közelmúlt egyik magyar női típusát rajzolná, azt a nemzedéket, mely anyáinak társadalmi korlátaiból kilépve, még nem tudja megtalálni elhelyezkedését, tájékozatlanul áll az előtte kitaruló világgal szemben s összes felszabadult életenergiája pusztító histeriába posványosodik el. A milyen művészi kiválósággal példázta problémáját a *Színek és évek*, oly kevésbé sikerült ez ebben az igen gyöngye regényben. A regény teljes művészietlenségén kívül már csak azért is, mert a két nemzedék egymásra következője nem volt oly átmenet nélkül való átzuhanás, mint az írónő rajzolja, s Laszlovszky Mária nem ennek a kornak gyermeke, hanem minden idők histerikája, neki «elkészültebb korban» sem volna jobb dolga, ő maga fáj magának s nem a kor fáj neki. Az *Állomások* már a magyar nő új társadalmi elhelyezkedését mutatja, a mint keresi és kiküzdí önmagát, meg tud állni a maga lábán is s el tudja kerülni Magda sivár kifosztottságát minden illúziójából s Mária teljes lelki összeomlását. Rosztoky Éva egyébként mintegy átéli a két előbbinek az életét is. Majdnem úgy indul az élete, mint Pórtelky Magdái: a kisvárosból a házasságba s majdnem ott végződik, a hol azé: a lehiggadt, mindent megértő és megbocsátó öregség kapujában, annak átlátásával, hogy a lélek minden nemes tartalmával önmagába kénytelen menekülni. Közben egyideig ő is csak szerelmében él, mint Mária, de aztán megpillantja életútját s egyedül küzdí harczát. Így e három regényben mintegy a magyar úri nő társadalmi elhelyezkedésének genesisét akarta megírni szerzőjük, belevegyítve a fajkeveredés problémáját is. Pórtelky Magdában ez még nincs érintve, de Laszlovszky Máriaiban szenvedélyes lengyel vér is pezseg, Rosztoky Éva őseiben a magyar gentry vére egy kis oláh keveredésen is keresztülesett. Mindegyikben mintegy refrainül az asszonyi sors mostohasága hangzik ki. Éva erősebb akaratú és eszesebb, mint Magda, s egészségesebb, mint Mária, de az ő élete is csak azt példázza, hogy a nő voltaképp sohasem ura és kezdeményezője sorsának, csak sodorja magával körülményeinek sodra. A zavartalan magányt keresi, de nem találhatja fel, mert az írónő szerint a nő sohasem élhet abban a büszke elszigeteltségben, a melyben élhet a férfi.

A regény cselekvénye meglehetősen sovány. Hősnője egy pénzfecserlő és málladozó erkölcsű kisvárosi család körében nő fel. Van benne valami művészhajlam s ez barátságba sodorja az Aranyoskúton friss természeti impressiókat kergető művész-coloniával. Ennek egyik tagja feleségül veszi s vele felkerül a fővárosba. Házasságuk azonban nem boldog, kevés lelki szál fűzi őket egymáshoz s végül is felbontják e bomladozó viszonyt. A regény innen kezdve főként azt példázza, miként komolyodik meg ennek a cynikus apjára ütött, kis vadóc és szeleverdi asszonykának a lelke; hogyan kezd megtelni komolysággal, szeretettel, gyöngédséggel, mint mikor a napraforgó kezd kibontakozni s tányérját kezdi a nap felé fordítani.

A polgári társadalomtól egészen elfordul s aranyoskúti gyermek- emlékeinek, a szötteseknek és katrinczáknak díszítéseiből iparművészeti tárgyakat tervezget. Ezek felkeltik Vajda Róbertnek, az Iparrajz Museum titkárának érdeklődését. Éva szívében művészi rajongásával együtt tiszta, nagy sóvárgás ébred oly szerelem után is, mely nem érzékiségre vágyik. Vajdában látja az eszményi férfit, mert úgy véli, hogy ez csak tehetségének megbecsülésével közeledik felé. De csakhamar egyre világosabban látja, hogy a kövér feleséggel s három nagyocska leánynyal megáldott eszménynek is bizony csak «vetköztető gondolatai» vannak vele szemben; ámde ez nem akadályozza abban, hogy engedelmeskedjék e gondolatoknak s nem is túlságosan erős küzködés után teljesen Vajdáé lesz. A lovag azonban hamarosan egyre figyelmetlenebbé válik s Éva annak a tudatára ébred, hogy az ő sorsa is a gyötrelmesen bús asszonyi sors, mely valami szebbet szeretne kicsikarni az élettől, mint a mit az ad s viszonya, mely «úgy indult, mint egy szép, nagy, megtalált, egész szerelem, közönséges, egy nyári viszony nyá romlott; nem múlhatott bele komoly, emberséges barátságba.»

Szerelmében csalódva, oly alaposan szakít a titkárral, hogy mint illustrator egy szélső radicalis folyóirathoz csatlakozik, mely éles harczot folytat Vajda ellen. Fölöttébb tarka, nem igen válogatott, de annál vegyesebb és hóbotosabb társaságba kerül, melylyel igen otthonos együttérzésben üldögél, tervezget, intrikál s beszél össze töméntelen badarságot az ő különleges tolvajnyelvükön az Itália-kávéházban. Egészen közékük züllik ő is, majd mikor az íróktól különváltan szervezkednek a művészek, megnyitja előttük műterem-salonját s egészen csak támogatásuknak akar élni. De egyszer csak azon veszi észre magát, hogy a «Czéh» elszéled mellőle. A derék ifjú borzasok csak addig masiroztak a közösen kibontott

lobogó után, míg azt remélték, hogy a szép asszony ismeretségei anyagi előnyöket jelentenek számukra.

Éva ezt sem veszi tragikusan s mikor látja, hogy csődöt mondtak a független szerelmek s a daczos művészi forradalmazások, lehiggadva egy ideig Kirchwaldban él s nevelteti két kamaszodó fiát, majd hazatértük után festeget és éli «tükröző életét», nyugodtan gondolva életének állomásaira, melyekről előttünk indult újabbak felé. «Tulajdonképp sok életvidéket bejárt, sok marasztó tanyát szándékkal elhagyott, tovább ment, lerázva saruiról a port'... Világosan érezte, ... hogy elmúlásokból és felhagyásokból, próbából és tévedésből, könnyezésből és vállvonításból (!), — mégis diadalmasan hozta ki *önmagát*.»

A regény úgynevezett kulcsos regény, a milyeneket irodalmi életünk köréből vett tárgygyal Tolnai Lajos kezdett írni s ezt folytatta Molnár Ferencz (*Az éhes város*) és Oláh Gábor (*Szegény magyarok*). Ez utóbbiról írta annak az írói csoportnak kritikusa, melyhez az író is tartozik s mely ugyancsak alaposan érdekelve van e regényben, a következő szavakat: «Számba kell venni, mint eltévelyedett ízlés és lelki nyersesség jelét a regény kulcs-regény voltát.» (*Huszedik Század*, XXIX. k. 659. l.) Ez kétségtelenül igaz, ha czélbeli íróról van is szó. Valóban az már visszaélés a regény formájával, a mit e regény szerzője elkövet. Folyton zavarban vagyunk: regényt olvasunk-e, vagy emlékiratot, vagy pasquilt? Azt azonban meg kell adnunk, hogy az író igen éles és intelligens szemléletnek adja bizonyosságát e kulcsos részletekben is. Ezt remélhetően készséggel és hálással fogják elismerni az ábrázoltak is.

A regény, úgy látszik, a *Nyugat* írói körét mutatja be, közlőnyük történetéhez fűződik, összeszöve a nagybányai festőiskola törekvéseivel. A kulcsok oly hangosan kattantgatják a záarakat, hogy ennyit észre kell vennünk. Fontosabb ránk nézve, hogyan ábrázolja ezt a világot, melynek rajza rendkívül nagy terjedelmű s roppant szétmállóvá teszi a regényt. Igaz, hogy megvan a szerepe abban, hogy mesterkéeltségével, hóbortosságaival kigyógyítja Évát szeszélyeiből, de mivel mégis csak Éva lelki fejlődésének rajza volna, legalább a cím szerint, fő problémája, — s ebben a tekintetben számára ez az élet is csak állomás — aránytalannak, művészietlennek érezzük e rajzot ily terjedelemben. Itt az író elől egészen félrecusuzamlott művészi czélja s teljes elmélyedéssel a «pesti íróvilág rajzát» akarta adni. A rajz egyébként nem közönséges és érdektelen panoráma, érdemes egy kissé betekinteni.

A regény teljes határozottsággal hangsúlyozza a fajiság proble-

máját : szembeállítja a pusztuló, élehetetlen gentryt s a pesti «kultur-szmokk zsidóságot.» Tökéletes lelki összeolvadásuk lehetetlen egymást keresztező vágyódásaik miatt : egyik szökni akar multjától, hagyományaitól, környezetétől; másik a multba vágyódik, mohó gyorsasággal tradíciókat akar teremteni magának. Nem vegyülnek e faji vonások az író rajzában sem : a magyarságéi, mint nemes, erős-tűzű bor, a víz aljára ülepednek ; a zsidóságéi, mint könnyű olaj-cseppek, a víz színén úszkálnak. Éva úgy érzi, hogy élmény és lelki igény neki : nézni, mulatva és jóakarón figyelgetni a többieket ; mulattatja, érdeklí is valamennyire ez a különös társaság, de nem veszi valami nagyon komolyan őket (igaz, hogy azok sem magukat), nincs meg a lelki harmóniája neki, a gentrynek, velük. Sőt egyszer igen indulatosan ki is kel, mikor Thekla arról beszél neki, hogy mi gyönyörködteti őt Kürthy költészetében : «Egy nagy, vérmes fajta gyors összeomlása ez, ártó mámorokban, ősi átkoktól verten, büszke göggel dobva oda magát a fátumának ; gyönyörűket szikrázva, halálos szépen, szivárványlón, az elomlás előtt.» «Igen? — emelte fel a fejét váratlanul Éva. — Hát erre vártok ti, persze, ennek a . . . rothadásnak a szagán andalodtok? Ti! . . . Rendesen élt az apátok, pénzt szerzett össze, magatok is gonddal vagytok a folytatásra szépen . . . és ez legyen nektek az üdülés, a czirkusz, egy «fajta romlása» kell az idegeiteknek műélvezetűl ; kik nem láttatok soha rokont rondán, borgózbén, elbutulva, mint az állatok? . . . Ó, Nérócskáim! Eh ura! . . . Hátha még nem is olyan biztos?»

Különös piquanteriát ad ez írói és művészi kör rajzának, hogy maga az író sem tudja érzésben azonosítani magát velük ; irányukkal sem tartalmában, sem embereiben — az egyetlen Gond Tibort nem számítva — nem talál lelki közösséget s dicséretükre egypár banálissá koptatott phrasison kívül mit sem tud mondani. Annál több document-nal bizonyítja egész világuknak csinált, hazug és hóbortos voltát.

A modernségnek e bolondjai — a mint az író bemutattja őket — voltaképen «szó-szmokkok», a kik valósággal ájúldoznak a gyönyörtől egy-egy különben semmitmondó kifejezés hallatára. Szinnay azt mondja nagy szeretkezések után Theklának, a költőnek : «Te teljes, én Teljesem!» — «Hihetetlen, — kapkod levegő után a nő — hogy milyen poéta tudsz lenni. Honnét veszed? S olyan hálás vagyok, hogy épp ilyenkor, ha öleltél már ; mikor szűzzé szerettük egymást!» Folytonos refrainúl mindenben és minden alkalommal az örökös erotika, a «szavakkal rosszalkodás.» Abban igaza van az írónek — s ezt készségesen megszerez-zük azzal a dicsé-

rettel, hogy ő maga is igen kitűnően ért ehhez: — «hogy' tudnak ezek mindent *arra* forgatni»; — abban azonban már világért sincs igaza, hogy «milyen szép irodalmasan!»

Művészek, írók és rajongóik egyformán méltók itt egymáshoz. «A tiszteletlenek, a kegyeletlenek, a szemérmetlenek birodalma ez», — mutatattja be őket egyik alakjával az író. Az íróntól bemutatott művészek nagyobbreszt abból a *kinczler*-typusból valók, melyet méltón képvisel a regényben Major, az utálatos iparművész, ki a pesti kávéházi journalista jargonban szellemeskedik s cynikuskodja bambaságait s folyton otrombán kedélyeskedő czélzásokat tesz zsidó-voltára. Minden hóbortosságuk mellett sincs e művészekben «annyi szenvedés, folytonos, kínlódó maguk figyelése, annyi erőlködő pose, hazudt fáradtság, csinált rosszhiszeműség, kétségbeejtőn örökös tudatosság,» mint az írókban. E csodálényeket fáradt pose-aikon, «letörési» szenvedésükön kívül főkép az «indokolatlan fölény» jellemzi, a «tanácsolható fölény, ideges vágya a felülkerekedésnek; a belső bizonytalanságot rémülten leplező faji modor.»

Tömerdek alak közt magának az ünnevelt lyrai fejedelemnek, Kürthy Bálintnak — ki verseit a «Dupla Ász»-ban írja éjféli után, mikor már holtrészeg — léha, cynikus lelkét igen alaposan levetkezteti egyik alakjának a szavaival: «Ez a lángelme józan állapotában *egy* gögös, korlátolt, kellemetlen úr, *egy* vidéki bagaria gavallér, a ki párbajozni tudna minden r... becsületéért; de mikor iszik (hála istennek sokszor teszi), akkor *egy* bájos ember, beszédes, rossznyelvű; — kiveséz minden eleveneket és holtakat; s a nőkről — még a tulajdon mamájáról is elmondja gyöngéden, ennivaló kedvesen, hogy a maga idejében!...» stb. Egész beállításából az derül ki, hogy Kürthy tulajdonkép vidéki eredetének nyomaival: hetyke pökhendiségével, durvaságával, önhittségével s duhajságával szédíti meg imádóit. S kik ezek? Histeriás zsidó lányok, kik a sok culturával «asszonyos vágyakat tenyésztenek ki magukban» s a sok kószolgatástól veszett, vad kíváncsisággal szilajjá élesül képzeletük. Typikus képviselőjük Thekla, a histeriás költőnő, ki előbb a már korosodó Szinnayval szeretkezik, aztán Kürthyben keresi élete Nagy Férfiát, ki majd czípője sarkával beléje tapodjon. Zsák természetesen megtalálja foltját. S minő komoly érzelmekkel éli házasesetét a szívszagató lyrai zsarnok! «Mennyit kínlódunk! — panaszolja Évának. — Folyvást szakítunk már is. Pedig... sohase fogunk egymástól megszabadulni már, a míg élünk! A fatumom lett mindörökre ez a csodálatos histerika, ez a vad, rettenetes táltosnő — ez a zsidóasszony!»

Méltó ez írókhoz és művészekhez cultursalonosdit játszó, az író

rajza szerint, smokkokból és csirkefogókból összeverődött közönségük. «Oh, ez a társaság! Írók, a kik nem írnak; festők, kik nem festenek; lányok, kik nem lányok... ejh! Egy másik kerületben zsírral üzérkednek, a mi tulajdonkép nem is zsír; itt meg culturával játszódnak, a mi szintén nem cultura, hanem csak diszn... oh!» Ekként jellemzi e társaságot egy belső tag. A ki egészséges és épeszű, azon csak mulatnak itt, hol a csésze thea s vékony vajaskenyér mellé tömérdek metaphysikát s társadalomtudományt szolgálnak fel. Az emberek valóságos berregő automaták, kiket csak szóhoz kell engedni s mindjárt ömlik belőlük a legpopulárisabb sociologia s legútszélibb philosophálás. Egyik szereplő fajtájának ezt az örökös locsogását «szellemi önfertőzés»-nek mondja, — természetesen egy fiatal asszony előtt. S minő szabadosság a viselkedésben s szabadszájúság a beszédben! Gazdag, állítólag jónevelésű lányok flangálnak egyedül nemiségről csevegő urakkal, — lányok, kikből e hóbortos, hazug és feszelgő világban annál vadabbúl ütközik ki a szegény bolond, szerelmes asszonyjóság. Sa társalgási témák! A Taraczky grófok gazdát cserélt kastélyának terrasse-án éjjel egész társaság bölcseleksedik folytonos crescendóval a tudat-alatról, hűtlenségről, sexualis kényszer-ről s az újtestamentomi erotikáról. «Szép kis Geseres!» — mondja róluk jellemzően egyik mama. Szörényi Tekla Szinnay előtt meglehetősen lenézéssel szól arról, hogy mennyire nem értik a «keresztyén tyúkok» a szerelem nevű csíziót, majd egyszerre csak azt kérdi, hogy gyakorolták-e hajdan a férfi ősei a jus primæ noctist. Szóval: finom, differentiált lelkek!

EBBE az egész társaságba női részen legalább is egy kis histeria az elengedhetetlen belépődíj. Még az Éva cselédjéről, Huczul Márisról is ezt írja az író: «A tépelődő s az életüket folyton kontroleáló (tetszett-e már ilyesmit pipeálni?), bölcshisterikák (egy oláh cseléd!) közé tartozott.» Ez már igazán szörnyű szép s van benne minden, a mi modern lélekvádalkás s a mi egy intellectuel (s még inkább: intellectuelle) olvasónak kíváncsú lelki táplálék.

Az egész társaságnak a szó, a szó mindene; összemagyaráznak és agyonbeszélnek ezek mindent. Nem veszik komolyan sem magukat, sem egymást s legkevésbé eszméiket, a melyekről frivol cynismussal szólnak. Tekla, a költőnő, nagy socialista, de mikor gazdagságára tesz célzást Éva, ezt mondja: «Én egy zseninek a felesége leszek! Annak kelleni fog a pénz, az én összeharácsolt, jobbra nem méltó, öröklött vagyonom, hogy semmitől ne függjön, hogy kinőjön egész pompájában, mint Buddha Isten a lotosvirágból; hogy semmi ne gátolja, hogy éghessen gyönyörű lobogásban az emberek előrevivő

útján.» A regénybe bele van szöve a balsikerbe fúladt 1912. évi májusi munkásforradalom is. Természetesen köztük küzdenek, vérzenek e radicalis rajongók is! Bezzeg nem. Ezt csak mi gondoljuk így, balgatag filisterek. Az istenért, hisz ez nem volna stílusos. Inkább egy jó budai kocsmában pityizálva lelkeseđnek s megállapítják, hogy a vacsorához «valami búsongó és gúnyos levertség» is van találva, — «stílusos, általános, művészi és némikép jóleső; önmaguk előtt nagyon jóleső fájdalom; — minden isteni törekvések hiábavalóságán, mindennek a komor fatumszerűségén, melytől háttérret kapott; s melynek ők a gondolkodók, a látók, a művész-szemű különállók» — egyszeriben föléje is kerültek íme!...» Voila, mily szépen és «irodalmasan» el tudják ők ezt intézni. Bizony, bizony minden nemes és szép törekvés hiábavaló lett volna e földön, ha ekkora komolyságú és bátorságú harcosai lettek volna!

Az író főbb törekvése, úgy látszik, ez élet festése volt; ezért foglalkoztunk vele ily terjedelmesen. De nemcsak ezt a világot rajzolja ily kíméletlen tárgyilagossággal, hanem a magyar kisvárosi életet is, melyből egyébiránt itt keveset látunk. Előbbi regényeiben is szinte programmszerűen ellenséges állást foglalt el a magyar kisvárosi élettel szemben, épp úgy, mint az az egész irodalmi csoport, melyben működik. Ez írók legtöbbjének természetesen semmi gyökérük a magyar vidékben s így érthető az az ellenszenv, a fölényest játszó s a nagyvárosiak culturgőgjét legyezgető lenézés, mely munkáikban nyelvet öltöget rá. Ebben a regényben azonban ez teljesen indokolatlan. Hisz a hősnő mindazt, a mi egészséges ösztön és érzés él lelkében, mégis a kisvárosból hozta magával s a regényből az is kitetszik, hogy lényegesen hazugabb és visszataszítóbb nagyvárosi életünk. És az emberek! Az Istennek az a sok csuda-állata, kik a regényben bemutatott cultur-dsungelben vadon tenyésznek és szabadon szaladgálnak, mennyivel inkább emberek és rokonszenvesebbek, mint akár Rosztoky papa is, Éva atyja, ki azzal a ráfogással nyájaskodik leánya udvarlójának, hogy kapezát visel a lakkecipőjében!?

S mire jó a fővárosi írói és művészi életnek ez a roppant terjedelmű rajza, mely minden terjedelmessége mellett is igen keskeny távlatú élet-ábrázolás? Az egész rajz teljesen külsőleges, henye részletekbe vesz, melyek sem a hősnő lelkére nem vetnek világot, sem arról az életkörülről nem nyújtanak valóban művészi lélekrajzot.

A regénynek se meséje, sem egy jól megrajzolt alakja nincs. A hős rajzában van sok aprólékos, finom vonás, de a rajz egysége elvész a sok részletben. Az elemzés annyira értekezésszerűen szárazzá

s pepecselővé válik, hogy unjuk, fáraszt bennünket s a végén mégis nagyon elmosódott és határozatlan képet nyerünk. A környezetrajzban is vannak finoman ellesett vonások; az olasz tájrajzokban és festésekben sok az elevenség, színesség és jellemzetesség, de ezek kilógatják lábukat a regény keretéből.

A regény élvezhetetlenségéhez hozzájárul előadásának szárazsága, gondatlansága és magyartalansága. Csak egypár mutatványt a bőven tenyésző díszvirágokból. Ezekre még csak azt sem mondhatni, hogy jellemez velük, mert hisz az író is derüre-borúra használja őket. Most egy-egy jargon-szó döbrent meg, minő smoncezliroz (170. l.), majd különösen formált idegen szavak: filisztrozus (28.), refüzáltak kiállítás (30.), automat (97.), hallatlan összegező fantazál (272.) stb. Aztán félreértett, tévesen használt vagy gyanusaknak látszó népies szavak, mint: danolása berévlík (8.), félrévlett előtte (helyesen: rémlík; Aranynál is: Rémlík, mintha látnám... — de talán ő még nem tudott magyarul?); elnézte szörszönyködő mozgását (101.), kis házi léhendék (320.) stb. Majd a vonzatokat intézi el teljes önkényességgel s a bántó idegenszerűségek sem ritkák.

Az egész regény minden tekintetben szomorú és kínos meglepetés azoknak, kik a *Színek és évek* után szép reményeket fűztek az író kétségtelen tehetségéhez. Mi az oka annak, hogy őt is utólrta az a sors, mely utólrta még egypár más tehetséges író, ki abba a körbe került, hol úgy látszik, a programm ígája alá törve nincs fejlődés a tehetség számára? Nem feladatunk kutatni, csak azt constatálhatjuk, hogy kevés könyvet tettünk le ennyire sivár érzéssel és kielégítetlen lélekkel.

*

Vér regénye más természetű és célzatú. Egy túlfinomult, neurastheniás lélek elemzését nyújtja és cselekvényét egy világnézet hordozójává teszi. Története mögött mélyebb értelem rejlik, melyet elmélyedés nélkül nem is hámozhatunk ki belőle. De emlékszünk az írónak egy régibb elbeszélésére, mely mintha kulcsot szolgáltatna ehhez a regényhez is (*A száműzött király*. Egy skeptikus feljegyzései). Egy végtelenen skeptikus ember a hőse, kibn megrendül személyiségének tudata s kétség fogja el, hogy valóban a maga életét éli-e.

Ilyenféle a regény gondolata is. Az író felfogása szerint az ember sorsára épp oly döntő hatást gyakorolhatnak képzeletének szülottei, mint az anyagi világ, és a magasabb rendű ember tragikuma épp abban van, hogy a tökéletesedés felé vivő törekvésében (az írónál a tökéletesedés egyenértékű a boldogsággal) megakasztja az a kiegyenlíthetlen ellentét, mely e két világ között van. Az emberek több-

sége — az ép idegzetű emberek — ellenséges szemmel nézi, bolondnak tartja az ilyen embert; viszont a hallucinációkban élő — tehát idegbeteg — ember nem érti meg az ép érzékűek gondolkozását. Ez a szerző felfogása szerint a magasabb rendű ember s ez az idegrendszer a tökéletesebb, mert minden nagyszerűség, akár művészi, akár technikai, előbb látomás alakjában merült föl alkotója előtt.

Ilyen «magasabb rendű» ember a regény hőse, Lithván György, is. Ünnepest író, kinek sikerei kevés örömet okoznak, de annál érzékenyebb a kudarcz iránt. Egy-egy, a teljes hódolatot megtagadó kritika napokra beteggé teszi s ennek nyomán egyre erősebben föl-támad benne a kételkedés tehetségében. Kételkedésében egészen csak önmagába s a régi mystikusokba mélyed. Nagyon neurastheniás, maga is észreveszi, hogy hajlamos a hallucinációkra, de érzi azt is és büszke arra, hogy érzékszervei finomabbak, mint másokéi. Mint valami modern Callot-Hoffmann egészen képzeletének alkotásai között él s látomásai rá nézve a valóságok. Öngyilkossági kényszert érez, de az a vágy is eltölti lelkét, mikor ez legboldogabban merül el képzelete birodalmában, hogy magához hasonló tökéletes lényre es meleg szívre találjon.

Egy ilyen, ettől a vágyódástól színezett visióval kezdődik a regény. Egy igéző szépségű leányalak ez, kivel mindig egy hídon találkozik, úgy, hogy egyikük az egyik partról indul, másik a másiktól, a híd közepén egy mosolylyal köszöntik egymást s megállás és visszafordulás nélkül folytatja mindegyik a maga útját. Lithván úgy érzi, hogy valóság e látomás, melyet ő Selené néven nevez, benne az ideális, tökéletes nőt látván s meg van róla győződve, hogy ez sorsára nagy befolyással lesz.

Csakugyan így történik. Lithvánt leggyötrőbb kétségei közt felkeresi Gergely, a kritikus, ki ettől kezdve valóságos Mephistójává lesz. Korholja, hogy miért zárkózik el az emberektől s társaságokba ragadja magával. Itt megismerkedik egy Dékán Verona nevű leánynyal s úgy érzi, hogy benne feltalálta Selenét, az ideált. Ezt ugyan nem mondja az író, de jelzi azzal, hogy a látomás nem ismétlődik s bizonyítja az az esemény, mely Lithvánnal egy orgián történik.

Itt Gergely-Mephisto úgy intézi, hogy Lithván egy kis segéd-színésznő mellé kerül, kit folyton újabb szerelemre gyúló természete miatt Öröktűznek neveznek. Sehogy sem tudja megolvasztani a nő az író, Jégcsap urat. Az ő esze a feltalált Selenén jár, bár ez még csak tudat alatt lappangó érzés nála. Idegfeszültségében órákkal előbb látja a tüzet, mely Dékánéknál kitör s ezzel megmenti Verona életét. Tartózkodása és jövőbe látása igen erősen hat Öröktűzre. Beteg idegzetű —

tehát magasabb rendű lény — ezis, mint Lithván. Histerika, kit a szenny-nyes élet megrendített lelki egyensúlyában, vallásos rajongás fogja el s Lithvánban látja megszabadítóját romlott életétől. Ámde a «magasabb rendű» ember is csak a maga látomásaiban hisz s zavarodott agyú teremtesnek tartja Öröktűzet és visszaautasítja. A leány, miután látja, hogy nem tudja megolvasztani Jégcsap urat, a Dunába öli magát.

Lithván egyre sűrűbben keresi fel Verona társaságát. Gyógyító hatással van reá a leány szűzies tisztasága, kezdenek lelkéről elszállni a kételyek. Önfeledt álmodozásban járnak-kelnek, míg végül a leány be nem vallja szerelmét. Lithvánnak nem volt bátorsága kimondani a boldogító szót; de a mint a leány megtörte a bűvöletet, a jegyesség boldog heteiben mintha minden kétség elszállna lelkéről s szíve az élet türelmetlen, mohó és gondtalan élvezetére ébredne. A mátkaság utolsó hetében azonban a leány napernyőjéből Gergelynek egy levele esik ki s ebből arra a megdöbbentő felfedezésre jut Lithván, hogy ő otromba esel áldozata: Verona Gergelynek a szeretője, s ez őt csak azért hozta össze a leánynyal, hogy míg válópere eldől, legyen, ki nevet adjon bűnük gyümölcsének. Revolvért fog a leányra szörnyű felháborodásában, de keze csakhamar lehanyatlik, mert nagy öröm érzése ütődik szívébe. A hegyről a hídra esik tekintete s megpillantja Selenét. Megindul feléje. A mint a híd közepére érnek, Lithván boldog elragadtatással susogja a nő felé a nevet, melyet ő adott neki. De ez szelid mosolylyal tagadólág rázza fejét: «Nem a hold hideg sugara, hanem örök tűz. Öröktűz a nevem, s utánam sóvárogtál magános virrasztásaidban. Örökre boldoggá teszem az embert, kinek átengedem magam, mert kiegészetek szívéből minden emberi szennyet és sárt, mely a földhöz lánczolva tartja... Az örök tisztaságot, örök fényt és örök lobogást hozom számodra.» Ezzel az író, úgy látszik, azt akarja érzékeltetni, hogy Lithván agyán az utolsó pillanatban, mikor a tökéletes ártatlanságnak látszó nőben oly rútul csalódott, az cikázik át, hogy talán abban a tőle eldobott szegény Öröktűzben találhatta volna meg az ideális asszonyt.

A látomás hívogatólág tárja karját 'eleje s ő boldog gyönyörűséggel veti magát a kitért karokba. Mire Verona, ki lelkendezve fut utána, odaér, akkorra már senkit sem lát sem a hídon, sem a vízben. Lithván eltűnt előle örökre, nyomtalanúl, mint az árnyék, ha hirtelen felleg borul a nap tányérja elé.

Az író bölcséleti álláspontja a végletes skepticismus. Lithván létének a skepsis az alapja s mihelyt ezt feladja, belepusztul. A kétely az árnyék, melytől címét nyerte a regény s mely mintegy vezérmoti-

vum gyanánt folyton felbukkan a válságos, sorsdöntő pillanatokban ; a kétely, melyet magunk után hurezolunk s csak a halál árán szabadulhatunk tőle. De mit ér ez s hogy' tenné «magasabb rendűvé» az embert, mikor ily otromba becsapástól sem tudja megvédeni? Hiszen ép érzékű ember sok olyan mozzanathból észrevehette volna a kifeszített hálót, melyek a regényben is sejtetve vannak. Így végső következtetésül a regényből is arra kell jutnunk, hogy hiábavaló minden tudásunk és kételkedésünk. Tudásunk széttörheti az idő korlátait, bepillanthat a természet titkaiba, de képtelen belepillantani egy fiatal leány szívébe, kiismerni a benne rejtőző «láthatatlan ember»-t. Hiábavaló a kételkedés is, mert nem véd meg a legközönségesebb cseltől sem, csak megmérgezi az életet s elragadja a bizalmat és hitet. Sovány vigasztalás a regény végén, hogy mégis a skeptikus adja a legnagyobb hit bizonyosságát : rútúl megcsúfolva is, utolsó perczéig hisz az ideálban s ennek szerelmével hal. Az író tanítása szerint az életet csak a kételyektől nem gyötrött átlag-emberek élvezhetik, a milyen Gergely az ő hideg intellectusával, ki nem lát semmi gonosz-ságot abban, hogy embertársát elbuktatja, megcsalja, mert az élet ezt így hozza magával.

Nem akarunk vitatkozni az író világfelfogásával, de hogyan tudja ezzel összhangba hozni azt az állítását, hogy a művésznek legnagyobb bűne nem bízni önmagában? Lithván nem bízik, de a legtöbb erős hittel bízik. Ezek ép idegzetűek, s akkor nem «magasabb rendű» lények? Hősének tragikuma az író szerint az, hogy a csábító kicsalta őt a piszkos, véres, ezer gyötrelennel telt életbe. Ámde a nagy lángelméket épen ez az élet teszi igazán nagygyá, ennek impressiói edzik tehetségük nemes fémét.

Bennünket inkább az érdekel, hogy mennyire sikerült az írónak eszméi irodalmi formába öntésére megtalálnia a módcakat. A regény írói lelkiismeretességgel és becsvágygyal készült, de egészében nehezen olvasható és fárasztó. A lélekelemzés nincs minden finomság és szabatosság nélkül, de nem bírja érdeklődésünket lekötni. Az alakok a bölcselmi eszmét annyira elvontan viselik, hogy alig van bennük élet, pedig ez tette volna irodalomná a philosophiát. Vértelenek és üvegtestűek, még mozdulataik is sajátosan merevekre vannak stilizálva. Lithván valóságos abstractionnak tetszik : folyton a tökéletest hajszolva, örökösen a maga érzéseit elemezve, magányba vonulva, megfeythetetlen rejtélyeket bogozva, egészen eltávolodik az emberektől s valami mystikus, transcendentalis levegőben él. Gergely a köznapi, hideg intellectus megtestesülése volna, de folyton Mephisto-reminiscentiákat villant fel emlékezetünkben. Veronával

nem tudunk tisztába jönni; Öröktűz, az erkölcsöst játszó, majd vallásos rajongásba eső cocotte ép oly conventionalis alak, mint Gergely. Nem tartjuk szerencsés leleménynek, hogy ez a vallásos vezeklésbe esett histerika, a ki — hogy' is mondjuk csak? — «parochiának a leánya», megváltóját — ha bomlott lélekkel is — épen Lithvánban lássa, ki a regényből kivehetően oly felekezethez tartozik, mely sem misét nem hallgat, sem úrvacsorát nem vesz. Különösen visszatetsző, mikor ez a hóbertos histerika valósággal szent gyanánt imádja Lithvánt és zsebkendőjével gyógyítani akarja hasonló erkölcsi tisztaságban tobzódó társait.

Az író legtöbb ereje talán nyelvének tisztaságában, gondosságában és erejében van, bár itt is vannak kifogásaink. Gyakran felbukkan egy-egy erőltetett, egy vonallal élesebbre metszett vagy érzékies színezésű kép. Túlzásba megy itt-ott impressionismusa is; kellemetlenül hangzanak örökös «és»-sel becsörtető bekezdései (egyik helyen egymásután nyolcz). A való és képzelődés határai gyakran összefolynak, nem tudjuk, phantasmagoriával állunk-e szemben, vagy a való élet képét akarná-e nyújtani az író. Egy bizonyos: sem alakjainak, sem történetének nincs realitása. A hős lelkének mystikus homálya ráborul a regény egész világára, mely teljesen levégőtlen.

Úgy érezzük, hogy az író, erősen letompítva, a maga lelki harczaiból is sokat belerejtett regényébe s a vége szép és bensőséges vallomásnak tetszik a művészi hivatás magasztosságáról. Túl b átéltség van benne, mint Kaffka Margit regényében s úgy hisszük, hogy, ha nem is nagy sikerrel, arra az útra és módra is jobban rávilágít, melyen e themakör megközelíthető és művészi elmélyedéssel értékesíthető.

k. l.

Az orosz-osztrák ellentét a szent szövetség korában.

Ernst Molden: *Zur Geschichte des österreichisch-russischen Gegensatzes.* Wien 1916. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für neuere Geschichte Oesterreichs.)

A látszat után ítélve azt kellene hinnünk, hogy a szent szövetség korában Oroszország és Ausztria közt zavartalan és őszinte volt az egyetértés. Hiszen az orosz kormány többször kijelentette, hogy az 1815-iki szent szövetség okiratát az európai politika alapjának tekinti. S mégis a szövetségeseket összekapcsoló általános eszmék az ellentétes érdekeket csak eltakarták, de eltüntetni nem bírták. Molden könyve ép ez ellentétek fölfedezésével foglalkozik.

A szerző, tárgyának megvilágítására sok új anyagot értékesített a bécsi nagy levéltárakból s az aacheni levéltárból is. Természetes, hogy az irodalmat sem hanyagolta el. Molden alapos, módszeres kutató, a mellett finom érzékkel jellemez embereket és diplomatiái helyzeteket.

Napoleon azt mondta Bubna tábornoknak 1813 augusztusában, hogyha ő többé nem lesz, Ausztriát az orosz veszedelem fogja fenyegetni. De szerencsére I. Sándor csár igen hiú ember volt, színésznek jellemezték, a ki az emberiség boldogítójának szerepében Európa tapsaira áhítozott. Bizonyára nem csupán hiúsága ösztönözte a keresztény monarchiák hagyományos szellemének védelmére. Lelkére is hatottak a romantikus kor eszméi. Mondják azt is, hogy a szövetség vallásos elvei Oroszország és a csár érdekeinek is megfeleltek s ez érdekeknek csak színpadi díszítései voltak. Bármit gondoljunk a szent szövetség alkotójának lelki életéről, azt el kell ismernünk, hogy a szövetség elvei leginkább annak a hatalomnak váltak javára, mely «terjeszkedni nem akart, politikailag nehézkes volt s anyagi javakban sem lévén gazdag, versenytársának támadó irányával szemben kénytelen volt a conservatív politikát hirdetni és védelmezni.» Az a hatalom, melynek helyzetét Molden e találó szavakkal jellemezte, Ausztria volt.

A szent szövetség elvei nem engedték meg Oroszországnak a nyílt támadást Ausztria ellen, de Bécsben nagyon jól tudták, hogy Olaszországban az orosz kormány agensei is szítják az elégtelenséget Ausztria ellen. Nápolyban az orosz kormány bizalmasai érintkeztek a Carbonarikkal. A Carbonari-gyűléseken bejelentették gróf Orloffnak azt az állítását, hogy a csár az olasz hazafiak érdekeit, a szabadelvű eszméket figyelemmel kíséri és felhasználja majd a kedvező alkalmat, melyet nyugalommal kell megvárnia, hogy kimutassa jóindulatát. Íme a szent szövetség bajnoka, mint a Carbonaritársaság bizalmasa s céljainak titkos előmozdítója! Valóban a sok jámbor conservatív elv színpadi díszletnek látszik, ha ezt meggondoljuk. De nem kell gyorsan ítélnünk. Az emberi természet sokféle ellentétet egyesíthet magában, továbbá a csári politikában sokféle iránynak szálai futottak egy központba. Az bizonyos, hogy Oroszország ekkor is Ausztriát tekintette nagy ellenfelének. Talán gróf Noailles, a moszkvai francia követ ismerteti a legtalálóbban a két hatalom viszonyát egy 1817 december 31-én kelt jelentésében: «Oroszország Ausztriát oly szomszédos hatalomnak tekint, melyet megtámadni nem kell, de a melyre vigyázni szükséges.» Oroszországnak ezt a mérsékletét két körülmény magyarázza meg: az orosz pénz-

ügy rossz állapota és a bizalmas viszony a két középeurópai hatalomhoz. A csár, ha fölhevítette phantasiája, igen érzékeny hangon beszélt Ferencz császárról és Ausztriáról; szereti, tiszteli — így szólt — Ferencz császárt és minden perczen hajlandó Ausztria érdekeiért síkra szállni. És annyi igaz volt ebből, hogy haddal nem akarta megtámadni Ausztriát, de ha veszély és vérontás nélkül gyöngíthette Ausztria hatalmát, azt a Szent Szövetség elvei ellenére is megtette vagy legalább nem akadályozta kormányának ebbeli törekvését. Az ellentét Ausztria és Oroszország közt akkortájt főleg abban nyilatkozott, hogy az orosz diplomatia szerette volna az 1815-iki négyes szövetségbe (osztrák-porosz-orosz-angol) a két Bourbon-államot, Franciaországot és Spanyolországot is felvételni. Ezek az új szövetségen belül Oroszország megbízható vasallusai lettek volna. Metternich azonban hivatalosan kijelentette, hogy ő császári és apostoli királyi felsége Európa nyugalma a négyesszövetség eredeti formájának fentartásával szoros kapcsolatban látja, sőt, azt hiszi, hogy talán nem is lehetséges a nyugalom fenntartása e szövetség eredeti formájának fentartása nélkül. Herczeg Richelieu kitalálta Metternich politikájának alap gondolatát, midőn 1818 őszén ezeket írja királyának: «Metternich Oroszországot akarja lekötöni, midőn a négyesszövetség eredeti formájának fentartását kívánja. Azt hiszi, hogy ha e szövetség Franciaország föl vételével meglazul, Oroszország vállalatit semmi sem fogja akadályozni. Az Oroszországtól való félelem rögeszméje Metternichnek, ez foglalkoztatja őt állandóan és kizárólag». Metternich politikája győzött az aacheni conferentián. A conferentia fentartotta a nagy négyesszövetséget 1815-iki formájában, az akkori kölcsönös kötelezettségek hangoztatásával, de mintegy külső szövetségesül befogadta Franciaországot az öt hatalom uniójába. Így tehát az aacheni conferentián az európai szövetkezések két köre alakult, az európai öt nagyhatalom uniója és a megújított 1815-iki négyesszövetség. Az európai hatalmak látszólag a legjobb egyetértésben biztosították Európa nyugalmaának jövőjét.

Mindamellett már ekkortájt fölmerült a gondolat az angol-osztrák diplomatia köreiben, hogy az osztrák hadseregnek és egy angol-francia hajórajnak együttesen kellene eljárnia Oroszországnak a dunai fejedelemségek és Konstantinápoly ellen irányuló terveivel szemben.

Igaz, hogy maga a csár óvatosabb, tartózkodóbb volt, mint némely diplomatája, nem kívánta megzavarni az európai «concertet», mint 1818 körül kezdték nevezni az európai nagyhatalmak egyetértését. Mindamellett az orosz nagyra vágás régi irányai Európa

délkelete felé még a Szent Szövetség virágkorában is éltek s éreztették befolyásukat. Metternich azonban a szent szövetség doctrináit nagy ügyességgel használta fel az orosz diplomatai támadások visszaszorítására.

Ezekben foglaljuk össze az érdekes könyvnek tanulságait. Láttuk, hogy az orosz-osztrák szövetségnek legszebb korában is a békés látszat nem felelt meg a valóságnak. A hatalmi érdekek ellentétét a nemzetközi politikai doctrinák csak elfedhetik, de el nem tűnethetik. És ez hasznos tanulság, talán jó lesz megjegyeznünk védekezésül ártalmas illúziók ellen. A csárizmus átalakult az aacheni congressus óta, utoljára 1849-ben harczolt a szent szövetség eszméi nevében. Azóta levetette ezt a decoratiót és imperialistikus valóságában mutatkozott, míg most nemrég elmerült részben imperialistikus vágyainak túlfeszítése miatt. De attól kell tartanunk, hogy Oroszország politikája Európa délkeletén a régi marad a mostani válság leküzdése után.

És még egyet a könyvről. Ebben mindenütt Ausztriáról van szó, Ausztria-Magyarországról sohasem. Pedig szerzője Budapesten írta könyvét, mint az Eötvös-collégium tanára. Nem akarunk ebből sérelmet kovácsolni. Valóban, 1814—1818 közt az európai politikában Magyarországról szó sem volt. Csak néhány magyar diplomata neve, az Esterházy Pálé és Zichyé emlékeztet e könyvben arra, hogy Metternich külpolitikája Magyarországot is érdekelte. Sőt, nagyon is érdekelte. Magyar országgyűlés akkor nem volt összehívva és a mikor összehívták, a T. KK. és RR. a külpolitika iránt nem igen érdeklődtek. De, ha érdeklődnek is, a magyar érdekek szempontjából Metternich külpolitikája ellen lehetetlen lett volna tiltakozniok. Mert, midőn Metternich az ellen védekezett, hogy Oroszország ki ne terjessze befolyását a dunai fejedelemségekre és Konstantinápoly felé, a magyar érdek k hű sáfárjának mutatkozott. Hozzá még csöndesen, csupán diplomatai szövetekezésekkel, kockázat és vérontás nélkül érte el sikerit.

ARANY JÁNOS EMLÉKEZETE.¹

Tisztelt ünneplő gyülekezet!

Immár harmadízben tartjuk fegyverzaj közepett, egy szünni nem akaró, sőt még mindig terjedni látszó élet-halálharcz viszonyai között Akadémiánk évi nagygyűlését. A harcz áldozatai fölött való fájdalmat s a jövő megpróbáltatásai miatti aggodalmat ebben a körben is, mint a nemzet széles rétegeiben, csak nemzeti erőnk érzete s nagy multunk példáinak biztató emlékezete képes enyhíteni és eloszlatni; s vajon mi hirdethetné hathatósabb ékesszólással ezt a nemzeti erőt s ezt a nemzeti multat, mint a magyar földet, a magyar lelket sohasem halványuló fénynyel besugárzó nagy szellemek fölidézése!

Mintha leáldozásuk után égi útjuk keringésében most ismét nemzetünk láthatára fölé emelkednének, úgy követik egymást évszázados emléknapijuk dicsőségében közéletünk, irodalmunk nagyjai. Mintha éreznék, hogy ismét szükség van rájuk, megjelennek sorban előttünk, dicsőségek tiszta fényében, a történelmi távolságtól megnövekedett nagyságukban, a tapasztalatoktól igazolt, szentesített tanításuk szavaiban, úgy mint a Szent László óriási lovas alakja forgolódó, csatabárdjával megjelent az országa szent határát védők serege fölött abban a legendában, melynek legszebb elbeszélését épen annak a koszorús költőnknek köszönhetjük, a kinek emlékét ünnepelni gyűltünk össze ma.

Arany János emlékezete a világháború zajában, a nemzeti önvédelem áldozatteljes tusájában! fájó ellenmondás ez vagy csodálatosan megragadó symbolika? A csöndes munka embere,

¹ Elnöki beszéd az Akadémia 1917 május 6-án tartott ünnepélyes közülésén.

a világ zajától szerényen félrevonuló költő és tudós, kit már az 1870—71-iki német-francia háború rövid zivatarra is «megdöbentett cirkulusai közepett», ki már abban a harcban is «az emberiség évezredes haladásának tagadását... az ökológiai visszatérését» látta, a ki szabadságharcunkra, melyet maga oly küzdelemnek mond, a mely «világcsoda», «kétségbeesett gúnycacszaj» írt a *Nagy-ídoi cigányokban*, s a békecongressus törekvéseit borus skepsissel nézte, a maga szellemalakja számára méltó ünnepi keretnek tekintheti-e a mai irtózatos világdulást? Aligha; és mégis, mintha költészetének nagyszerű igazolását kellene a jelen véres napok alatt megérnünk! Hiszen a magyarok harci hősiségének és harci dicsőségének nincs lelkesebb dalnoka, mint ő. Már a néphit szerinti őselődeink, a húnok vitézi tettei foglalkoztatták őt a *Keveházában*, *Buda halálában*, az egész, tervezett *Csaba trilogiában*. A magyar amazont: Rozgonyi Cicellét, a nagy Hunyadit, Török Bálintot, Szondit, az Egri lányt mind megénekelte, egész *Toldi trilogiáját* a magyar bajvívó s a magyar katona páratlan hősiségének fénye sugározza be s még öregkora napjaiban is föllelkesült, a rokon török nemzet pleznai győzelmén. A mi napjaink igazolták, hogy a magyar vitézség, melynek példáit az ő nemzedéke nemcsak a történelemből, hanem a szabadságharc átélt tapasztalataiból is ismerte, nem elhomályosult legenda, melynek csak a költői képzelet gyújt új lángot, hanem eleven valóság, s hogy Aranyt annak megéneklésében is nemcsak költői ihlet, hanem a magyar néplelek mély ismerete lelkesítette.

Arany irodalmi jelentőségét minden oldalról méltatni annál kevésbbé lehet elnöki szózatom feladata, mert hiszen akadémiai működése kimerítő ismertetést talál főtítkáruk jelentésében s külön értekezések fognak páratlan nyelvművészetével s műveinek a költészet elméletéhez való viszonyával foglalkozni. Hogy az eposnak népies alapra helyezésével és népiesebb formába öntésével, a ballada változatainak csodás gazdagságával költészetünkben korszakot alkot, mint műfordító szinte fölülmulthatatlan, mint nyelvkincsünknek a legeredetibb, legmagyarosabb zamatú elemekkel és árnyalatokkal való gazdagítója minden költőink között első: ezek ma újabb bizonyítást nem igénylő, elismert igazságok. Ép oly tisztázott-

nak látszik viszonya a XIX. század magyar költészetének másik két herosához: Vörösmartyhoz és Petőfihez. Mindháromnak nagyságát sértené, ha őket összemérni akarnók; inkább mindhármat a maga külön, nagy rendeltetése szempontjából kell méltatnunk. Arany előnye, hogy a másik kettőnek nemcsak kísérője, hanem követője is volt s hogy még fiatalon élte túl a nemzet nagy katastropháját; így hatása már ezért is egyetemesebbé, tartósabbá válhatott, bár azzá kellett, hogy tegye végzett munkájának hosszabb életével összefüggő nagyobb s változatosabb terjedelme is.

Azonban bármily egyszerűnek látszik élete folyása s igénytelennek lénye, költői egyénisége és munkája sok oly problémát tartalmaz, mely a lélektani és æsthetikai vizsgálatnak és magyarázatnak, tehát a vitás kérdéseknek is soká, hálás tárgya fog maradni.

Habár költői művének legnagyobb része az epika rendszert objectiv terén mozog, alig van költő, kinek még ebben a körben is annyi subjectiv megnyilatkozását bírják, mint Arany-nak s az ő becsületes, egyenes őszintesége kezesség arra nézve, hogy e megnyilatkozásai igazán betekintést nyújtanak lelkébe. Világosan áll előttünk a «családhoz és hazához való rendíthetetlen hűség» jellemvonása mellett kedélyének alaphangulata: a «szelid, csendes mélabú», a mely elválhatatlan a visszavágyástól a multba. Ez a visszavágyás hol a közállapotok, hol a fájdalmas élettapasztalatok miatti szomorúság forrásából fakad;

Sír bennem a lélek és a mai korból
Vigazsképen a múlt dicsőséghez fordul...

Majd meg:

Engem is a bánat megviselvén zordúl,
Hő lelkem vigaszért a múltakba fordul...

De ennek az alaphangnak sötét háttere előtt színgazdag és gyakran csillogó képeket mozgat egészséges és ellenállhatatlan humorának változatos gazdagsága.

Ép oly híven jellemzi ő maga a saját költői egyéniségét például Petőfihez intézett verses levelében:

Mi vagyok én, kérded. Egy népi sarjadék,
 Ki törzsömnek élek, érette, általa ;
 Sorsa az én sorsom, s ha dalra olvadék,
 Otthon leli magát ajakimon dala.

Álljunk meg itt egy kissé, mert itt érintjük azt a talán valamennyi közt legtöbbet vitatott problémát, hogy mennyiben volt Arany népies költő és mennyiben öntudatos, a kiművelt értelemhez szóló művésze a költészetnek?

A tulajdonképeni népköltőktől már az is megkülönbözteti, hogy souverain módon uralkodott a drámát kivéve — a hol csak mint fordítónak vannak elévülhetetlen érdemei — a költészetnek úgyszólván minden válfaja fölött. A költészet tárgy-körének s egyúttal hatalmának határtalanságát ő maga hirdette *A lantosban*, a hol lefesti, hogy' hódol meg a természet, az emberi szenvedély, az emberi inség és boldogság a lant hatalmának, melynek :

Hangjain a szellem égbe hágott
 S átteremté e viselt világot!

Ez mindent kifejez. Egyaránt mester a természetfestésben, melynek nála nemcsak megfigyelés és ábrázoló erő, hanem a jelenségekkel összeolvadó természetszeretet s a symbolikus meglevenítés képessége ad lendületet ; a genrefestésben, melyben a bevallott külföldi, különösen angol példák hatása legkevesebbé sem gyöngíti az élmény közvetetlenségét s a magyar földből és népeletből sarjadzó eredetiséget. A költői elbeszélésben kifogyhatatlan ; bár Shakespeare-rel rokon abban, hogy majdnem mindig szigorúan valami adott tárgyhöz ragaszkodik, a mit meg is magyaráz és indokol Zrinyiről és Tassóról írt tanulmányában, épen ebben az önkénytes korlátozottságban fejt ki költői szabadságának, kifejezési- és formagazdagságának legnagyobb csodáit. Helyesen mondja költészetének egyik legjelesebb æsthetikai méltatója, hogy úgyszólván minden elbeszélő költeményének más-más stílusa van s különösen az epikában stílusa a korral is változik ; előbb a népies jelleg uralkodik benne, utóbb mindinkább a művészi, balladáinak is legutolsóira borul rá leginkább a szinte izgatóan mystikus homály. És ép oly gazdag és változatos az érzelmek hű s benső-

séges megszólaltatásában; nemesak tulajdonképeni lyrájában; hiszen eposainak is számtalan, ily értelemben lyrai részlete van. A mi által a nagy költők az emberiség valódi jótévőivé lesznek: hogy saját érzelmeinket, a bánatosakat úgy mint a vidámakat, jobban, szebben, teljesebben tudják kifejezni, mint magunk kifejezni bírók s ezáltal hatványozzák örömeinket és megkönnyebbülést szereznek fájdalmainknak: ezzel a művészetével Arany a világirodalomban az elsők között áll.

Költői készítése is magasan fölébe emeli őt a közönséges értelemben vett népköltőknél. Tekintve szerény eredetét és ifjúságának nehéz küzdelmeit, bámulnunk kell egészen autodidaktikus úton szerzett tudása, különösen irodalomismerete gazdagságát. Bár ő maga nagy elmeéllel fejti ki és bizonyítja egyik kritikai és æsthetikai dolgozatában a «poëta non fit sed nascitur» tétel korlátolt érvényét, a teljes költői eredetiség lehetetlenségét, az irodalmi hatások és példák befolyásának szükségszerűségét a költői termelésben: pályája, munkái legfényesebb tanúságai a lángész hatalmának, mely minden akadály fölött diadalmaskodik, mindent meglát, mindent megtalál és mindent meghódít magának, a mire alkotó erejének szüksége van. E nagy készítése és műveltsége fokozta költészetének sokoldalúságát, tette őt remek műfordítóvá, kölcsönzött becsét példaszerűen lelkiismeretes kritikai dolgozatainak, valamint nyelvészetünk és költészettanunk terén tett tanulmányainak.

Ő népies, a mennyiben mindennekfölött nemzeti; a mennyiben minden igazán nemzeti jellemvonásnak mélyen a népben s a hazai talajban kell gyökereznie. Igaz meggyőződéseként hirdeti, hogy a költészet csak nemzeti lehet, elutasít magától minden «kozmozopolita költészet»-et:

Légy, ha bírsz, te «világköltő»

Rázd fel a rest nyugatot:

Nekem áldott az a bölcső,

Mely magyarrá ringatott...

Igaz, hogy dala nem hatolt úgy a magyar népbe, mint a Petőfié, igaz, hogy magyar parasztjaink, bár az ő ajkukról egyetlen költő sem lesett el annyi kifejezést, annyi szót, mint Arany, mégse beszélnek az ő költészetének nyelven;

igaz, hogy ő egész öntudatosan kereste és használta föl néha a népiest, hiszen a *Toldi Szerelmé*-nek előszavában maga veti föl a kérdést, vajon «a népies naivság örve alatt nem lehetne-e behozni az eddig mellőzött mondarészeket?...» De ép oly kétségtelen, hogy költészete egész irodalmunkban leghívebb jellemzése a magyar földnek és magyar népnek, s egyúttal valódi megdicsőítése a magyar nép gondolkodásának és nyelvének. Alig van költőnk, kinek olvasásánál oly teljesen és erősen átéreznők azt, hogy ez nekünk és csak nekünk van írva, hogy ezt csak mi érthetjük és élvezhetjük ily teljességben s a kinek olvasása ép ezért bennünket magyarságunk oly büszke és örömteli érzetével hatna át.

A magyar népiesség jellegét két dologban őrzi meg mindvégig Arany: költői alakításának és gondolkodásának erőteljesen egészséges, tiszta és izmos mivoltában és nyelvében.

Ő maga így szólítja meg tréfás igazmondással muzsáját a *Nagy-ídoi cigányok*-ban:

Múza, te, ki nem jársz idres-bodros kontytaal,
Vézna bőrödöt nem fested bécsirongygyal —
De piros, de pozsgás napégette arcod ...

Hősei duzzadnak a romlatlan erőtől; főhőseül az athleta Toldit választja, nemcsak roppant testi erejéért, hanem érzelmeinek, szenvedélyeinek őszerejű megnyilatkozásaiért is, mert:

... Miklós szíve zsendül
Vérmes egészségtől, bortúl, szerelemtől ...

és mert:

Maga egy háború Toldi veszett kedve ...

A régi erkölcs alapjára helyezkedve nem a magyar népi fölfogást szólaltatja-e meg, a mikor dicséretképen mondja Anikóról, hogy:

Olyan asszony ez, kit jó ha sűrűn vernek ...

Az Arany költői világától semmisem áll oly távol, mint a túlfinomult, betegességig vagy perversitásig érzékeny idegzet. Egyes alakjai a bánattól vagy lelkiismeretfurdalástól megőrülnek; de a neurastheniának a mai irodalomban oly kedvelt jelenségei az ő költői képzeletét nem vonzzák.

És végül lássuk nyelvét. Az Arany nyelvérzékének biztoságát, az ő szabadságát és merészségét a költői nyelv kezelésében, művészetét a törülmetszett, eredeti népies elemeknek az erőltettség és mesterkélttség minden látszata nélkül a leíró, elbeszélő vagy beszéltető stílusba való beillesztésében semmi dicséret sem éri utól. Ez az, a mi neki költőink között a föltétlen elsőbbséget biztosítja, a mi ránk nézve az ő költői nyelvét annyira kedvessé, vonzóvá, oly igazán és egészen, mert elidegeníthetetlenül magyar tulajdonunkká teszi, a miért az ő műveinek talán legnagyobb szépségei más nyelvre egyáltalán le nem fordíthatók.

De a midőn ő inkább, mint bármely írónk, megmutatta, hogy mi a legtöbb, a legbecsesebb a mit a mi ép oly édes és zengzetes, mint erővel és méltósággal teljes magyar nyelvünkől alkotni lehet, egyúttal, azt hiszem, jogot szerzett arra, hogy nyelvét irodalmunkban mintegy kánonul fogadjuk el s ne csak dicsérjük és csodáljuk őt, hanem tanítását, példáját híven kövessük is.

Tudom, hogy élő nyelvet fejlődésében megkötni nem lehet. Az Arany saját nyelve is fejlődött, némileg átalakult, gazdagodott és mind művésziebben alakult ki költői pályája folyamában. De úgy, a mint kialakult, oly kincse nemzetünk szellemi életének, mely hivatva van állandó hatásával nevelni, nemesíteni, irányítani irodalmunkat. Ezért nem helyeselhető, ha bármily újabb keletű puristikus jelszavak alatt irodalmi nyelvünkől kiküszöbölni igyekszünk oly kifejezéseket és szavakat, melyeket Arany művészi fejlődése tetőpontján is az ő szinte csalahatatlan nyelvérzékével állandóan használt, jóknak talált; ő, ki legnagyobb gazdagítója volt nyelvünknek, megkívánhatja tőlünk, hogy örökségét ne csonkítsuk meg, nyelvünket ok nélkül ne szegényítsük.

S talán még szigorúbban kell védekeznünk egy más irányban. Még kevésbé engedhető meg, hogy nyelvünkbe a keresetlenség, természetesség, modern valóságosság és élénkség örve alatt mind tolakodóbban férkőzzenek be oly elemek, melyek az Aranyéban szinte tökélyét elért magyar irodalmi, különösen költői nyelv szellemével merőben ellenkeznek, s a melyeknek már első jelentkezései őt a maga idejében sorompóba szolí-

tották. Nem akarom, de nem is lehetséges itt a tájnyelv irodalmi használatának, a szólási sajátságokkal való jellemzésnek és színezésnek s az egyéni stilus jogosultságának határait megvonni; de mélyen érzem, hogy például egy nagyobb részében nem törzsökös magyar elemekből fejlődött nagyvárosi társadalomnak mindenféle kosmopolita behatások alatt s a modern élet hajszájával járó hebehurgyaság és pongyolaság jegyében kialakult érintkezési nyelve az irodalom uralkodó nyelvél el nem fogadható s az öntudatos germanismusok és egyéb magyartalan-ságok szinte tüntető használatával meg nem barátkozhatunk.

Egészen az Arany álláspontjára helyezkedünk e fölfogásunkkal. Ő sem kereste az elzárkózásban az üdvöt. «A nyugati polgárosodás — írta már 1861-ben a *Szépirodalmi Figyelő*-ben — cserébe jóléteért, akármit beszéljünk, sokat letörölt már, vagy módosított őseredeti sajátságainkból, s ezen, míg jellemünk erkölcsi magva ép marad, nincs mit oly igen sopánkodnunk... Nyelvünk, irodalmunk is századok óta ki van téve a nyugati keresztyénség s művelődés hódító befolyásának...» De ugyanott és sok más helyen is kérlelhetetlenül kikelt a germanismusok és egyéb «ismusok», a stiláris hebehurgyaságok és pongyolaságok ellen. Gúnyos példát írt a *Jövő stilusá*-ról, melyben bizony sok tekintetben a «jelen stilusá»-ra ismerünk; egy egész sereg, különösen a napisajtóban divatossá lett germanismust szedett össze és állított pellengére. Már 1854-ben azt kellett írnia, hogy «pongyolaságban alább már nem sülyedhetünk; a mostani állapot valóságos botrány» s úgy látszik, mégis tovább sülyedtünk, mert hét évvel később ily panaszra fakadt: «a mi most csupa lustaságból s a magyar nyelvérzék ide s tova tökéletes kihalásából történik, az rettenetes...» Vajon most kevesebb oka volna-e panaszra?

Mikor a nemzet csöndes, de elszánt küzdelmét az államéletben a jogfolytonosságért vívta, akkor Arany lándzsát tört az «irodalmi jogfolytonosság» mellett. Az irodalmi jogfolytonosság talaján állunk mi is, a mikor tiszteletben tartjuk és védjük legnagyobb íróink műveiben testet nyert irodalmi hagyományainkat s a mai nap irodalmát nem akarjuk csupán a tegnapi szülöttjének tekinteni, a melynek a multtal szemben se jogai, se kötelességei nincsenek.

Immár majdnem ötven éve, hogy mint gyermekifjú ebben a teremben, erről a helyről hallottam Arany János «titoknoki» jelentését, melyben megemlékezve az Akadémia halottjairól is, így szólt: «Az élő, ha egykorig könnyel áztatta, majd művelés alá veszi a rögöt, mely kedves, vagy tisztelt hamvakat fedez; a megszakadt nyomokon új munkásság pezsdül, és — az Akadémia halhatatlan!»

Akadémiánk csak úgy lesz halhatatlan, ha mindig élő kapcsolatot fog szolgálni a múlt legnemesebb hagyományai és a jövő legnemesebb törekvései között. Irodalmi múltunk hagyományai között örökbecsű s azért sérthetetlen kincs gyanánt kell őriznünk, fentartanunk, gyümölcösöztetnünk Arany életének művét. Ezekben a világtörténeti napokban, a melyekben annyi életerő és életöröm, az anyagi javaknak oly tömege mellett bizony sok erkölcsi és szellemi javunk is, az emberiség annyi közös ideáljába vetett hitünk elpusztult vagy legalább megrendült, jól esik tudnunk és éreznünk, hogy attól a dús szellemi kincstől, melyet legnagyobb költőink hagytak reánk, míg csak magunkhoz hívek maradunk, semmi világdúlás meg nem foszthat bennünket.

Ennek fölemelő tudatában nyitom meg az Akadémia hetvenhetedik évi közülését.

BERZEVICZY ALBERT.

ARANY JÁNOS ÉS AZ AKADÉMIA.

Az Arany János emlékének szentelt ünnepélyes nagy-gyűlés
főtitkári jelentéséből.

Tisztelt Akadémia! Mai ünnepélyes közülésünk hódolat Arany János nagy és mély szellemének, a kit az irgalmas Gondviselés száz évvel ezelőtt adományozott a magyar nemzetnek. Akademiánknek huszonnégyszáz évig volt tagja, közben tizenkét évig főtitkára; míg élt, az Akadémia legnagyobb dísz, halála óta most és örökre legnagyobb büszkesége. E fényes évforduló ünnepéhez részemről is csekély tehetségem mértéke szerint hozzá akarván járulni, legalkalmasabbnak találtam, hogy a nagy költő viszonyát az Akadémiához tegyem kutatásom és előadásom tárgyává. E célra összeszedtem a főtitkári hivatal irataiból és az Akadémia nyomtatványaiból mindent, a mi reá vonatkozik vagy tőle származik, még a kisebb jelentőségű adatot sem mellőzve, melynek jelentősége kizárólag abban áll, hogy Arany Jánosról szól vagy az ő tollából származik. E gazdag és értékes anyagból, tekintettel a rendelkezésemre álló csekély időre és napirendünk gazdagságára, ezuttal csak néhány főbb adatot emelek ki; egész dolgozatom, sok becses melléklettel, az *Akadémiai Értesítő*-ben fog megjelenni.

Arany Jánost az Akadémia 1858 december 15-én választotta meg levelező és (a mire sem előbb, sem utóbb nem volt példa) ugyanaz a nagygyűlés nyomban rendes taggá, mire a nagy költő és nem kevésbé nagy æsthetikus és irodalomtörténész a következő évben, 1859 október 31-én *Zrínyi a költő viszonya Tasso-hoz* című dolgozatával elfoglalta székét. Már ez első föllépése is jellemző a nagy emberre. Mily könnyű és kényelmes lett volna íróasztala fiókjából kivenni néhány gyönyörű költeményét és ezekkel, hisz az Akadémia a kiváló költőt választotta tagjává, elfoglalni székét. De Arany figyelemmel volt arra, hogy hazánk

legelső tudományos testülete elé kell lépnie és ennek sokkal ideillőbben vélt megfelelni tudományos dolgozattal. Azért megírta összehasonlító-irodalomtörténeti tanulmányát, mely hazánkban az első egyike, úttörő és maradandó értékű, melynek egyetlen fogyatkozása, hogy, sajnos, nincsen befejezve.

Egy évvel utóbb, 1860 április 23-án fölszólította őt az Akadémia, hogy gróf Széchenyi István halálára az ünnepélyes közülésre költeményt írjon és azt olvassa is föl. Arany bámulatos sikerrel felelt meg e fölhívásnak: ódája a magyar költészetnek a maga nemében fölül nem múlt remeke, melyet epigonjai hasonló tárgyú és irányú költeményeikkel rendszerint meg sem közelítenek. Öt évvel később Firenzében az egész művelt világ megünnepli Dante születésének hatszázados fordulóját; ekkor az Akadémia a tervezett fényes Dante-alumba megküldi Arany Jánosnak a nagy olasz költőről szóló, 1852-ben írt mélységes költeményét, díszesen kiállított több száz példányban.

Megválasztása után nyomban serényen résztvett az Akadémia sokoldalú munkásságában: 1862 január 23. óta a Nyelv-tudományi Bizottságnak, 1879 május 23. óta az Igazgató Tanácsnak tagja; bíráló az Akadémia szépirodalmi pályázatain tízszer volt. Költői munkásságát, melyet akadémiai tagsága nem hátráltatott, az Akadémia mindig a legnagyobb örömmel és lelkesedéssel méltányolta; akadémiai jutalmat Arany János jóval többet nyert, mint bármely tagtársa az Akadémia alapításától a mai napig. Maga a nagyjutalom ötször jutott neki (1859: *Toldi estéje*, 1861: *Kisebb költeményei*, 1873: *Összes versei*, 1880: *Toldi szerelme*, 1894: *Hátrahagyott versei*), elnyerte a Nádasdy- és a kettős Karátsonyi-jutalmat is, amazz 1864-ben *Buda halálá*-val, ezt 1878-ban Aristophanes-fordításával.

Korszakot alkot Arany életében és viszonyában az Akadémiához titoknokká választatása 1865 január 26-án (42 szavazatból 30 szóval). Az új alapszabályok szerint 1870-től fogva viselte a főtítkári címet és ez év óta szerkesztette az *Akadémiai Értesítő*-t. Arany ezt a hivatalt, melyben a derék, váratlanul elhunyt Szalay László utódja volt, tényleg 1865-től 1877-ig, tehát 12 éven át töltötte be és csakugyan 12 főtítkári jelentést terjesztett a nagygyűlés elé, az első 1865 deczember 11-én,

az utolsót 1877 május 22-én (Az 1878 június 16-iki közgyűlés elé már Fraknoi Vilmos helyettes főtitkár terjesztette az évi jelentést.)

A nagy költő aggódva és bizalmatlanul fogadta az Akadémia választását, melyet eleve el akart hárítani magától, hiszen saját szavaival, «oly sok tekintetben elégtelennek érezte magát e hivatalra». De a nevezetes többség, mely reá szavazott, engedékenynyé tette; másfelől pedig érezte azt, «hogy vannak átmeneti időszakok, midőn a gyenge is köteles elé állni és szolgálni a közügyet, midőn t. i. az erősebbek visszavonulnak vagy akadályoztatnak». Ily átmenetnek tekintette ezt a választását és a rákövetkező időt az Akadémia életében. Azért kijelenti, hogy állomását csak ideiglenesnek kívánja tekinteni. Egy, legfőleg két év megmutatja, ha képes-e betölteni ezt a fontos hivatalt; ez idő alatt az Akadémia is körültekinthet alkalmas utódja után.

Az egy-két évből tizenkét, neki igen hosszú esztendő lett; de Arany tényleg már jóval korábban óhajtott megszabadulni hivatalától, melyről mind jobban érezte, hogy «nem neki való». Már 1876 január 7-én bejelentette lemondását, melyet azonban a nagygyűlés nem fogadott el, hanem segéderőt rendelt melléje. A következő évben (1877 április 30) másodízben mondott le, de a nagygyűlés ismét nem fogadta el lemondását, hanem egy évi szabadságot adott neki. Ez időben a költő is megszólalt keserves helyzetéről: 1877 július 6-án írta *Epilogus* című gyönyörű költeményét, melyben elpanaszolja, hogy a sors makacsul megfosztá attól, a mit szívébe vágyva zárt:

Egy kis független nyugalmat,
Melyben a dal megfoghatnak,
Kértem kérve:
S ő halasztá évről-évre.

E helyett adott neki örök kételyt, pályája bére pedig «égető, mint Nessus vére».

Az Akadémia a következő évben, ismételt sürgetése ellenére, ismét nem bocsátotta el a költőt, hanem újra szabadságot adott neki 1878 június 14-ig. Végre 1879 május 22-én harmadszor sürgette Arany fölmentését és ekkor végre meghallgatták óhaját, s a nagygyűlés biztosította neki örökös fizetését, melyet

azonban a nagy költő és nem kevésbé nagy ember nem fogadott el, sőt már szabadságideje alatt sem vette föl azt. De eltűrte a tiszteletbeli főtitkári czímet, melylyel fölruházták, melyet azonban sohasem használt, és elfogadta az akkor igen szerény főtitkári lakást, melyben 1882 október 22-én elhunyt. Az Akadémiára 1000 forintot hagyott, a nemzetre pedig egy pótolhatatlan nagy veszteség gyászát, mely ép most, születésének századik évfordulóján, az egész országban megújult és számtalan gyűlésben, cikkekben és szónoklatban kifejezést nyert.

Arany János az Akadémiának kétségtávol legnagyobb főtitkára volt, a ki neve és egyénisége által növelte az intézet dicsézetét s erkölcsi súlyát, s hivatalát is a természetében fekvő mintaszerű kötelességérzéssel vezette, — de életében ez a kor szak nem volt nyugodt és elégedett. Része volt ebben magának a hivatalnak, de a nagy költő személyes viszonyainak is. Nem tudom, van-e egyáltalában kellemes hivatal a világon, — én részemről nem ismerek ilyet; de azt jó lélekkel mondhatom, hogy a főtitkári hivatal nem az. Az Akadémia hivatali szervezete, mely megnehezít minden egyedi felelősséget és ambíciót; az Ügyrend rengeteg paragraphusa, melyek minden oldalról korlátokat szabnak; a sok ülés, bizottság és albizottság, melyek mind autonómiájukkal védekeznek az elnökséggel és egymással szemben; a számos taggal való érintkezés, kiket kedvetlenít, ha törekvéseiket a szokások vagy az Ügyrend korlátozzák, s a kik rendszeren elvek, néha azonban személyek körül vagy ellen csoportosulnak, a mi — bár e körben tudományos meggyőződés alapján mozog s szenvedély nélkül való — külsőleg olykor mégis hasonlít a más tereken oly gyakori clique-szellemhez, mi népes nagy testületeknél, úgy látszik, elkerülhetetlen, — elképzelhető, hogy e kedvezőtlen környezetben, melynek ellen-szenves elemei Arany János óta egyben-másban örömdeteszen enyhültek, a rendkívül finom érzésű, gyöngye idegzetű és a világ harcaiban meg nem edzett lánglelkű költő mily keservesen érezte hivataloskodása béklyóit, melyeket jóformán már akkor szeretett volna lerázni, midőn megválasztását ideges töprengéssel, rossz sejtelmekkel és kifejezetten csak ideiglenes minőségben fogadta el. Nem is szükséges ezt a helyzetet bővebben kifejtenem, fényesen megrajzolta ezt már másfél századdal ezelőtt a nagy

német költő, hasonló élmények és tapasztalatok alapján, *Pegazus a járomban* című híres költeményében.

De hozzájárult a hivatalnak idegesítő és megőrlő hatásához Arany Jánosnak folyton rosszabbodó egészségi állapota, melyen **Karlsbad** rendes fölkeresése nem sokat segített, legfeljebb, hogy rövid időre enyhítette kínjait. Főleg méltán aggasztotta szemeinek évről-évre fokozódó romlása, mely csakhamar teljes megvakulással fenyegetett. És rendkívül sujtotta a meleg szívű költőt imádott egyetlen leányának váratlan elhunyt, mely már főtitkárságának első évében, rossz omen gyanánt, bekövetkezett és melyet élete utolsó napjáig sem tudott teljesen leküzdeni.

Ily körülmények közt is a legpontosabban és a leglelkiesmeretesebben végezte kötelességeit, hisz oly férfiú volt, kivel szemben könnyen felvetődhetik az a kérdés, költőnek volt-e nagyobb vagy jellemnek. Irományai a legnagyobb rendben vannak, iktató könyvét és jegyzőkönyveit oly gonddal vitte, mint egy fiatal segédfogalmazó, a ki semmilyen költő. De észrevenni hivatalos iratain, hogy kezdetben elevenen lüktető kedve évről-évre apad és lohad. Az első években még az elhunyt tagok halálát sajátkezűleg és vonzó alakban megírt jelentésekben adta tudtul az Akadémiának; főtitkári jelentései is fölvetnek egy-egy érdekes tudományos vagy irodalmi kérdést, melyeket kristálytisztá eszével és bámulatosan sokoldalú műveltségével, bár rendszerint szabatos rövidséggel is, tárgyal. Utóbb e jelentések mind szófukarabbakká válnak és csakhamar, kerülve minden részletesebb elvi fejtegetést, csupán arra szorítkoznak, hogy az előző évben megjelent akadémiai kiadványokat egy-két jóakaró megjegyzéssel felsorolják. Mindjobban belefáradt hivatalába, mely nem volt neki való, a kinek soha nem nyugvó izmos és erős képzelete, melyet mostanában divat lett megtagadni tőle, tele volt tervekkel és eszmékkel, fiókjai pedig félben maradt, töredékes alkotásokkal:

Mily temérdek munka várt még!...

Mily kevés az, mit beválték

Félbe-szerbe,

S hány reményem hagyott cserbe!...

A helyzet jellemzésére elég megállapítanom, hogy *Buda halálá*-nak megkoszorúzása, tehát 1864 óta, Arany muzsája semmi életjelt nem adott magáról és 1877-ben a jövőről is lemondott már :

Mert hogy szálljon,
Bár kalitja már kinyitva,
Rab madár is, szegett szárnyon?

Mégis, hivatalától való megszabadulása után, a Margitsziget árnyas tölgyfái alatt, újra fölkereste a költészet Muzsája egyik legnagyobb és legkedvesebb hívét, a ki most testi szenvedései közepett is, ihletet és erőt nyert *Toldi*-trológiájának és *Aristophanes*-fordításának befejezéséhez s számos remek lyrai költemény és ballada kidolgozásához.

Arany János főtitkársága nincsen megható tragikus vonás híján, hiszen e hivataloskodása az Akadémiának nem járt olyan különleges haszonnal, mely megérdemelte volna a költőnek napról-napra megújuló gyötrelmeit és azt, az irodalomra nézve pótolhatatlan veszteséget, hogy hivatalos elfoglaltsága oly hosszú időn át hallgatásra kényszerítette Muzsáját. De jellemének fénye e szomorú helyzetében is megragadó és ez mélyen megható martyriumának nemesen kiengesztelő eleme.

HEINRICH GUSZTÁV.

ARANY MŰVÉSZETE ÉS ELMÉLETE.

Arany ünnepén, ebben a testületben, bizonyára helyénvaló e két tárgyról, egymással kapcsolatban, elmélkedni. Példát maga Arany adott. Őt a tudományos Akadémia mint költőt választotta meg s mint költőt tiszteli a maga és a nemzet örök díszéül ; ő pedig e tiszteletnyilvánítást mint tudós viszonzta, midőn székét egy kitünő elméleti dolgozattal, egy költő-elődje alkotó erejének és tanulmányainak viszonyáról szóló alapvető értekezésével foglalta el. Ezzel a maga viszonyát Akadémiánkhoz, mint az alkotó művészet és az elmélet kölcsönösségének symbolumát szentesítette.

Ma tehát Arany művészi tudatosságáról óhajtok szólni. Megkísérlem vázolni : mi része volt Arany költői alkotásában a reflexiónak, az elméleti belátásnak, a tudományos, elvszerű gondolkodásnak? Részletesebben a forradalomig fejtem föl ezúttal a kérdést, az azutáni korra nézve egyelőre a főbb pontokat érintem.

E kérdés fontossága nem szorul megokolásra. Művészi tudatosság tekintetében Arany a mi költőink közt nem egyetlen, de páratlan. Nem egyetlen, mert hiszen mióta az irodalni eszménélünk megszületett s az irodalom intézményessé vált, azóta több-kevesebb tudatosság nélkül nincs író ; de páratlan, mert senkinél a tanulmánynak ekkora mértéke a tehetségnek ekkora mértékével nem találkozott és egymást ennyire át nem hatotta. Ez nagyjában ismert dolog, de részleteiben és genetikus fejlődésében feltárva nincs ; még kevésbbé van tisztázva, hogy az ítélő erő az alkotót gyámolította-e inkább vagy gátolta, avagy pedig egyenesen pótolta. Mert bármily végletes nézet is, de felmerülhet, hogy Arany alkotó munkája lényegileg egy nagyszabású talentumnak merőben szerzett és eltanulható művészete.

A művészi alkotás természete máig egyike az æsthetika legrejtélyesebb kérdéseinek. De a tudományos vizsgálódás nagyjában kijelölte az alkotás folyamatának azokat a mozzanatait, melyek tárgyi és általános jellegüknél fogva a psychologia módszereire nézve hozzáférhetők ; másrészt a művészek, költők vallomásaiból tetemes anyag gyűl össze, mely az alkotásnak subjectiv tényezőire is fényt vet s némikép az egészen egyéni, tehát nem általánosítható jelenségek elhatárolását megkönnyíti.

Különösen hozzáférhetők az elmélet számára az alkotásnak épen az értelmi tényezői. Ez oldalról legjobban benyomulhatunk az alkotás műhelyébe, egészen addig, a hol a titkok titka kezdődik.

De vajon megfér-e az igazi művészi ihlettel a tudatos reflexio, a teremő elragadtatással a józan elmélet? A léleknek azt az energiakészletét, melyet rendes állapotában az értelmi működés céljaira fordít, nem szívja-e fel egészen az a lázas erőfeszítés, mely a hangulatot egy bensőleg meglátott képnek érzéki valósággá varázsolásával meg akarja örökíteni? Nem merő ellentéte-e a tudós munka, mely elemekre bont, a synthetikus természetű művészi alkotásnak? És a tudós synthesis, melyben kiszámított arányú alkotórészek vannak egészszé szerkesztve, nem más-e, mint a műtermék, mely belülről, csírájából nő? A tudós célja az abstract, a művészé a concrét, azé a rendszeres, ezé az egyes. Más : fogalmakban és más : képekben gondolkodni. Más : érezni és más : okoskodni. A remekmű ép oly önfeledt gerjedelem terméke, mint valamely élő organismus. Erről az álláspontról nézve a művészi alkotásban az értelmi constructio részesedése idegen elem és zavarólag hat ; magában a *Divina Commediában* is a hármasság rendszeres érvényesítése, a mennyiben nem zavaró, legalább is æsthetikailag fogatlan.

Ezzel szemben arra utalhatni és szokás utalni, hogy a tudós genie analogiákat is mutat a költővel. Ő is gyakran egy villanással lát meg nagy összefüggéseket, melyeket csak utólag tud részletesen megokolva feltárni, ő is termel synthetikus eszméket, ő is élvezi a rendkívüli hevület izgalmát és gyönyörét. Viszont a művész mind tanul, legalább a technikai részt tanulva és gyakorolva sajátítja el, tanulmány nélkül a nyers alkotó erő

nem érvényesülhet. Tudomásul kell a művésznak venni művészte mai állapotát és állást kell foglalnia vagy mellette, vagy vele szemben. A művészi munka nem pusztán természeti, hanem lelki és történeti actus is, melyben a művész egész egyénisége s ebben értelmisége is benne van, a maga történeti determinált-ságával. A költészetben pedig különösen elkerülhetetlen az értelem közrehatás, annál fogva, mert itt a közeg az emberi beszéd, mely közvetlenül az értelem kifejező eszköze és csak ez után és ez által az érzelemé.

Ez az egész kérdés nem dönthető el apodiktikusan és egyetemlegesen tisztán az általános psychologia alapján, egy-két esetből. Hiszen hogy az alkotó erő és az értelmi erő viszonyát a légsúlymérő vagy a közönséges közlekedő-csövek példájára fogjuk-e föl, az egyiknek magasabb állását fordított vagy egyenes viszonyban képzeljük-e a másikéval, arra nézve mindegyik föltevés mellett bőven lehet általánosságban érveket csoportosítani. Itt nem segít más, mint az egyéni esetek megvizsgálása és a két tényező viszonyának egyenkénti megállapítása; az így gyűlt adatokból lehet majd általánosításokat végezni. Az eddigi megfigyelésekből az tetszik ki, hogy a kétféle lelki működés viszonya egyénenként más-más; a mellett azonban az esetek bizonyos főbb típusok köré fognak csoportosulni. Az is megállapítható, hogy a legnagyobb alkotó erővel megfér a legmélyebb ítélő erő, a genievel az elmélet, mint Lionardo da Vincitől Wagner Richárdig számos példa mutatja, többek közt a költészetre nézve Goetheé.

A műköltés épen abban különbözik a naivtól, hogy a költő tudatos reflexióval alkot, a hagyományt átveszi és gyarapítja. A renaissance óta a költészetben a tudatosság normális. Irodalmunkban a felújulás kora óta válik általánossá. Nagyfokú tudatosság párosult csekély alkotó erővel, iskolázott és finom, de elfogult ízléssel Kazinczyban; kevesebb tanulmány, nagyobb tehetség Kisfaludy Sándorban; izmos tehetség, nagy tanulmány Csokonaiban, kevésbbé erős ízléssel. Sajátságos módon kapcsolódott össze az érzés heve és a kritikai analysis Kölcsyben. Katona főművének megérlelésében épen az ítélő erőnek és a dramaturgiai reflexiónak erős része volt s ő a lélekrajz titkát nemesak gyakorlatilag, hanem tudva is értette. Vörösmarty már fiatalon

jelentékeny tömegű költői olvasmányt súlyesztett le szertelen képzeletének hátterébe. Általán az újabb kor legnemesebb irodalmi termékei közt egy sincs, melyen a költői cultura lényeges nyomot nem hagyott volna. Hogy az æsthetikai elméletnek lehet-e foganata a művészi gyakorlatban, ezt a régi kérdést legújabbán a berlini æsthetikai congressuson tárgyalták. Bizonyos, hogy a kritika intézményes része az újabb irodalmaknak; az eszméletesség magára az irodalmi termelésre is szabályozólag hat. A mi az irodalomban a kritika, az az egyes író lelki háztartásában is a tudatosság. Nagy mértékben iskolázza különösen az ízlést s jóformán nélkülözhetetlen eleme a classicitásnak. A különbség író és író közt e pontra nézve az, hogy az egyik csak az æsthetikai köztudat hatása alatt áll, a másik önmaga is szűr le magának elveket; az egyik ily elveket költői gyakorlatának csak egyes részleteire vagy oldalaira nézve alkot, a másik rendszerbe fűzi őket; az egyiknél az eszméletesség részleges, a másiknál teljes; sőt némelyiknél nyakára nő az alkotó ihletnek.

Minő typus Arany? Vázzuk az adatokat. Adatunk elég van arra, hogy biztos inductiót végezhesünk.

Előrebocsáthatunk egy általános észrevételt. Arany, bármennyi tanulmányt szerzett s bármennyire becsülte a tanulmányt, de nem becsülte túl és sohasem tartotta elégnek a költészethez. Kedv nélkül, ihlet nélkül nem tud írni; pedig az ő technikai gyakorlatával az írás könnyen ment volna. Reá nézve az alkotás belső szükséglet.

... Mire nincs szó, nincsen képzet:

Az vagy nekem, oh költészet!

(*Vigasztaló*. 1853). — Lesz-e idő valaha még, — sóhajt fel más-szor — Melyben erőts kedvet kapok? (*Egykis hypochondria*. 1854.) Egy szép szonettben festi az alkotó pillanatot isteni varázsát:

Mint a szerelmes boldog álminal
Tündér alakká lesz bálványá képe:
Úgy lebben olykor a művész elébe
Teljes tökélyben a szűz ideál.
De oh, ha vére csillapodni száll,
A gráciák övét elejti szépe:
Más hölgy tolong az istennő helyébe...
Asszony, minéműt köznap is talál.

Reszkess az égit így elveszteni!
 Ha ő jelen, ha őt mosolygni látod:
 Akkor, akkor ne múlászsz költeni! —
 Egyszerre, mint árny, tűn el az imádott,
 És mint a rózsafelhő, nem sajátod;
 Percz a tiéd, egy percz, az isteni! — (*Az ihlet percze.* 1856.)

Hányszor kellett a költőnek ezt a teremő māmort éreznie s hányszor fájlalnia eltűnését, hogy ily eleven képet ad e lelki élményről! A szívből melegen, tisztán fakadó dalt tartja igazinak. Megkívánja a poesishez értést s panaszkodik Tompának (1854 április 22.), hogy a kritikusok sem sokkal jobban értenek hozzá, mint a közönség, mely a divat után indul, vagy épen Török János, a szerkesztő, a ki rófszámra rendeli meg a verset; vagy (1859 június 23.) előre kiteszik a mértéket egy tudós æsthetikai értekezésben s aztán ha nem pásszol a vers, kész a mocskok, ha összeillőnek vélik, minden egyéb hiány ellenére emelik az égbe. De a vershez értés forrását nem a tudós elméletben keresi, hanem a megértésben, az aisthesisben. (*Aisthesis*, 1877). Ezt tanulmánynyal lehet és kell iskolázni, de pótolni nem.

Ez a tény sarkalatos jelentőségű Arany művészetének és elméletének viszonyára. Nála minden elmélkedő hajlama ellenére nincs prioritása a tudatos akaratnak, mint Lessingnél. Az ő költészete nem tanulmányokból és elhatározásból fakad, hanem olyan lélekállapotból, a mely az alkotó génus ismertető jegyeit¹ mutatja. Bizonyos normatív szerepe azonban már ebben is látszik az eszméletességnek, a mennyiben öröklik épen az ihlet jogai felett s nem engedi, hogy a költőt technikai készsége vagy valamely külső ösztönzés termelésre csábítsa. S hogy általán Arany ítéleteinek mily fontos szerepe volt alkotó munkájában, arra nézve jellemző egy öregkori levele Gyulai Pálhoz (1877 október 22.), melyben a miatt békétlenkedik, hogy a maga mulatságára írt verseit a nyilvánosság elé viszik. «Nem bírom többé magamban, ítéletemben; s ezzel megszűnik a lehetőség, hogy elkezdett munkámat folytassam, hogy csak egy újabb költeményt is írhasak (a mint hogy egész októberben

¹ *Dante* című költeménye 1852-ből mutatja, mennyire értékelte a genie megfoghatatlan, magára a művészre nézve is rejtélyes erejét.

egyét sem írtam).» Ez a vallomás annak a bizonyítéka, hogy nála az ítélet oly szükséges eleme volt az alkotásnak, hogy a nélkül nem érezte magát biztosnak. Hajójának se kazánja, se hajtókereke nem volt az értelem, de igen kormányja, vagy legalább iránytűje.

Melyik az eredetibb lelki működés nála : a költői szemlélet-e, vagy az ítélet? Adataink azt mutatják, hogy mind a kettő ősi tényező volt lelkítörténetében. Nagyfokú érzékenysége és ábrándozó hajlama, dal- és énekkedvelése már gyermekkor kezdetén ép úgy szemünkbe tűnik, mint eleven esze, melynek csodájára járnak s melylyel a szalontai iskolában mindig az első helyet foglalta el. Önéletrajza, nem egy költeménye s a *Bolond Istók* II. éneke egész ifjúkori fejlődésében párhuzamosnak mutatja egyrészt ábrándos «élhetetlen» természetét és művészi ösztönét, másrészt mohó ismeretvágyát, mely azonban jellemző módon mindig az egészre, a végső eredményre, az összefoglaló eszmékre irányult s melyet az iskolai tanítás nem elégitett ki. Érzelmi gazdagodásával, phantasiájának izmosodásával lépést tart értelmi erejének fejlődése. A fejlett értelmi munka nem fárasztotta ki kedélyét s nem hűtötte le érzéseit ; de bizonyos ellenőrzés alá fogta. Ítélete részint logikai, részint morális, részint æsthetikai ellenőrzést gyakorolt egész lelki életén. Ez nem egyszer kínos surlódást okozott, innen a költő sok tépelődése, töprengése, az ábránd és a való kibékíthetetlenségén való fájdalma, meghasonlása ; de akár ellenkezésben voltak, akár támogatták egymást e lelki erők, ennek az éber ellenőrzésnek köszönhető a költő emberi és művészi jellemének kristálytisztasága.

Irodalmi tudatosságára ébresztőleg hathatott első ideáljának, Csokonainak példája, a kinek művei elméleti bevezetésekkel és tanulságos jegyzetekkel forogtak közkézen. A mint nőtt, a maga fejlődésében végigjárta a magyar irodalom félszázados stílfejlődését, Dugonics korától az *Athenaeum*ig. A rétegek és irányok különbségei csak serkentették összehasonlító és ítélő kedvét, épúgy több nyelven folyt olvasása s a műfajokkal megismerkedése. Szemeláttára bontakozott ki a magyar kritika s az irodalmi eszméletesség már külön organumokat teremtett, a *Kritikai Lapokat*, később a *Figyelmezőt*. Kölcsény népszerűsége

már emelkedett s Bajza harczeitől visszhangzottak az irodalom berkei. A debreczeni kollégiumból pedig egy nagyon becses tanácsot vitt útravalóul színészi pályájára az agg Sárovari professzor intésében: «Csak Sekszpirt, Sekszpirt domine!» Ez a tanács bevált költői pályáján is, bár nem a maga kizárólagosságában értelmezve. Mikor élte első nagy válsága után otthon letelepedett, csakugyan forgatni kezdte Shakespeare-t német fordításban, elővette Homéroszt s a francziában a *Télémaque* után Molière-be kapott. Izlése a jobb könyvekre vezette választását s inkább olvasott olyat, a miről hallotta, hogy remekmű, mint olyat, mi több mulatságot ígért ugyan, de kevésbbé volt nevezetes. A nehezet kereste, még mulatságból is. Értelmi ereje, mely e munkát megbírta, nagy szolgálatot tett ezzel műérzéke fejlődésének. Tizenkilencz éves korában történt, hogy egy társaságban a *Bánk bánt* elébe tette a *Stibornak*, «a miért illendően ki is nevetteém» — jegyzi meg ez adalékhoz, mely ítélőerejének fejlettségére nézve súlyos bizonyíték. Valóban ez az ítélet egyrészt értelmi, másrészt æsthetikai vonatkozású, a minőnek Kant veszi az «Urteilskraft»-ot.

Még ez csak egyes eset. De mikor kezdődik nála a világosabb, rendszerezesebb művészeti tanulmány s az elvi tételekbe sűrűsödő reflexio? A szabadságharcz utáni évtizedben-e, a mikor költeményei szembetűnően nagyobb culturát mutatnak s prózai dolgozatai is keletkeznek, vagy talán már korábban?

Igen, korábban, oly korán, a mikor még a magyar világ-nak sejtelme sem volt róla, hogy az alföld egy mezővárosában legnagyobb költőink egyike érik.

Már 1845 augusztus 1-én azt írja Szilágyi Istvánnak: «Nekem Shakespeare-en igen sok studiumom van már eddig.» Tehát már akkor «studium»-mal olvasott, nemcsak befogadta olvasmányainak hatását, hanem eszméletesen fel is dolgozta.

Mi célra való ez a «studium», még maga sem igen volt tisztában vele. Mint egyszerű irodalom-élvező veszi-e majd hasznát vagy mint kritikus, vagy mint műfordító, vagy tán eredeti költő? Voltak irodalmi tervei, de nagyon határozatlanok. Már betöltötte huszonnyolczadik évét s még nem lépett a nyilvánosság elé. A rendes költői nagykorúság első éveit sorra elmultak a nélkül, hogy megkezdte volna pályáját, sőt megválasz-

totta volna irányát. Leginkább fordítónak indul. Shakespeare-ből már fordított, de olvassa Byront, Bulwert, Dickenst, Irvinget is. S felajánlja Vahot Imrének, hogy tetszés szerint kitűzendő angol regényt fordít neki a *Regénytár* számára. Mintha Achilles fegyverhordozónak ajánlkoznék Sinon mellé! Mi ez? Nemde, ha génius van a költőben, kitör belőle? ha nem tör ki, nem is génius. Majd kitör, ha eljön az órája. Most még olyan tanács-talanul áll a költő a lehető irodalmi foglalkozások közt, mint állt deákkorában a művészetek közt, mikor nem tudta, melyikhez fogjon; kedve lett volna valamelyikhez, de módja nem volt egyhez sem. Akkor, a mint mégis hozzáfogott az egyikhez, olyan leczkét vett a sorstól, hogy most az irodalomban sem mert dönten. Első jelentős műve, az *Elveszett alkotmány*, nem a lángész szabálytalanságait mutatja, mint inkább a tehetség tévovázását, hogy kockáztathatja-e vagy nem erejét? A mit tehetsége lényegéből belevitt, az nem tévesztette el hatását a bírálókra: a «sajátságos descriptiók, eredeti ötletek, elmés fordulatok, eleitől végig erős satira, nevetséges torzalakok, az egészen mindenütt nagyképű purpureus pannus — a legcsekélyebb tárgyakon legbővebben» — a mint maga számbaveszi műve jó oldalait, de nincs meg benne tehetségének legfőbb sajátsága, a compositio ereje. A győzelem olyanforma, mint a Toldi Miklóse, mikor álfegyverzetben, balkézzel és hanyagul vívott: csendes ugyan csendes, de egészen «rendes».

Mégis az *Elveszett alkotmány* jelentős állomás fejlődésében. Első nagyobb próbálkozása volt erejének. Mi volt benne az első: a készült író kiszámított elhatározása és a tanulmányainak realizálására való törekvés-e, vagy az alkotó kedv? Az adat erre nézve világosan szól: «1845 nyarán a megyei élet kicsapongásai, melyek szemem előtt folytak, némi satirikus hangulatot gerjesztettek bennem és megkezdém, minden előleges terv nélkül, írni az *E. A.*-t. A darab, eredetileg, nem volt a nagyközönség elibe szánva, csak magán időtöltésül kezdék abba, hogy kiöntsem hosszúságomat.» S aztán folytatta a mindinkább szélesedő költeményt, «a mint épen a pillanat szeszélye hozta magával.» (Önéletrajzában.) Annyira első volt tehát a hangulat, komikai érzékének felszínre törekvése, a torzképek rajzolásában

való kedvtelés, hogy mellette a tervelő, componáló értelmi munka jó ideig szóhoz sem jutott.

Költői izmainak működtetése azonban jól esett neki s megkivántatta vele a mozgást. A költő megízlelte az alkotás gyönyörét, a részletekben mutatkozó siker önmagára gerjesztőleg hatott. Mielőtt a pályadíjat elnyerte, már ez a visszahatás élénken mutatkozik nála.

Fokozott kedvvel folytatja «studiumos» olvasását, főleg az angol és görög költőket és novellákkal kísérletez. Erejét érzi, de nyilvánulásának formáit még nem találta meg. Ebben eszméletessége fogja támogatni, mely minden olvasmányát kíséri, minden alkotása után jelentkezik s tanulságokat formuláztat vele.

Már 1845 deczember 4-éről vannak a compositióra nézve mély észleletei. Kikel a drámai hatás divatos módjai ellen, a Theater-coup-k, a színpadi deus ex machinák, meglepetések ellen. «Olyan az efféle, úgymond, mint hatás volna, ha most, az éj homályában írószobám ablakát valaki bevágná vagy legszebb beszélgetés közben arczucsapna. Minél többet olvasok a drámáról, drámai hatásról, annál inkább meggyőződöm arról, s minél több összehasonlítást teszek *Macbeth*, *Bánk bán*, *III. Richard* és *Angelo* stb. között, annál tisztábban van előttem, hogy sokkal több érdeket gerjeszt a nézőben a retteggé vagy remélve várt, mint a váratlan. Kölcseynek igaza van, midőn azt mondja «csak az a darabban természetes, mit abban várni vagy rettegni lehet, — minél több a várni vagy rettegni való, annál érdekesebb a darab ; de, a hol némely aluszékony jelenetre rácsattan valamely nem várt mennykő, az gyermekeket talán megijeszt, de felnőtt egyénnek nem gyönyörködtető.» Ezt a bölcseséget tehát jókor megszerezte. Az esetből látható, hogy elméletet olvasott is, de a maga észleletével olvasztotta össze.

Két-három hónappal későbbi időből (1846. február 22.) van egy más adatunk, mely bepillantást enged æsthetikai nézetvilágának kialakulásába. Mikor Sophoklest szomjazza és az *Iliast* «eszi», így kiált fel : «Csak, csak classica literatura! Minél több új franczia, angol, német s ezekből kompilált magyar beszélyt, regényt, színművet olvasok, annál több Homert és Shakespearét hozzá. Az örvény ragad».

Fontos nyilatkozatok a classikai egyszerű szépség és a

psychologiai igazság szeretetéről, a *Toldi* keletkezését közvetlenül megelőző lelki időszakból!

De ez igazságok a maga kárán váltak benne igazán vérré. Az örvény őt is elragadta egyszer; 1846-ban írt első novellájában belesodródott a romantika divatos szertelenségeibe. Izlése hamar észrevette a bajt. Visszatért a hibás útról s másik novelláját egyszerűnek alkotta meg. De prózában az egyszerűséget sem tudta kedve szerint eltalálni; előadását, hangját nem érzi költőinek. Később is panaszkodott fahangú prózájára. Még 1847-ben is megpróbálkozott a novellával, de kísérlete akkor sem elégíti ki; csodálja Petőfi biztosságát, mikor úgy megy a novella cselekvényén, mint a macska a garadján (a ház gerinczén). A műfajt nem találja tehetségéhez valónak s felhagy vele. Ime eszméletességének egyik szabályozó, kiválasztó, tájékoztató eredménye.

Tanulságot vont le magának az *Elveszett alkotmányból* is. Mire a mű elkészült, készen voltak a tanulságok is. Elégedetlen vele, mert akármilyen egyéb, csak víg epos nem, mert mindent bele akarván zsúfolni, az egész valami elnyúló s mint egész, kiállhatatlan valami lón; mert nincs benne kerekdedség, nincs a kellő emelkedés és elfogvás; episodjaiért látszik élni. De ismeri jelességeit is: eredeti ötleteit, satirikus csapongását, torzrajzainak realismusát és hangjának sajátosságát.

És csoda történik. Ugyanabban az évben, a melyben apró prózai novellákat nem tud megírni, megalkotja a gyönyörű *Toldit*. Minek az eredménye e mű? A folyton finomult, folyton mélyült tanulmány nagyobb erőfeszítésének vagy a teremtető génusznak? Itt van alkalmunk először felvetni a kérdést s itt felelhetünk rá. Ez a mű revelatióképp hatott. Így fogták fel a bírálók s maguk olyan költők, a kiknek revelatiói voltak: Vörösmarty, Petőfi, Eötvös, Kemény. Váratlan, csodatünet volt. Ez a benyomás a legközelebről érdekelt kortársak lelkére, a kik a pillanat lelki szükségét legmélyebben érezték. Nem a talentum, nem a tanulmány okozta ezt az elragadtatást, hanem a genie merész, biztos, kristályszerű megtestesülése. Egy új evangelium volt ez. Egy új művészet, a mi ilyen alakban nem volt meg. Szülemlőfélben volt Petőfi *János vitézé*vel, de ez az igazi. Ez a reális magyar epikai költészet. Olyan új

és olyan ismerős! Mintha mindenki ezt várta volna, csak megalkotni nem tudta senki s most általános az öröm, hogy meg van alkotva. Idealismus és realismus összebékült, egységbe olvadt benne; egyszerű, de cultura látszik rajta, a classicaiegyszerű szépség magyarrá honosodott meg, a magyar ízlés classicai biztonságra fejlett. A tartalom és a forma a legszebb összhangban van egymással; mindegyik népies és nemzeti egyszerre s magyar és egyetemes. Személyei nem kieszelt alakok; a költő lelkétől lelkezett egyének, a kik megmaradnak az olvasó lelkében mint személyes ismerősei. És a magyar nép lelke mennyire benne van a műben! A kor lelki folyamata beleáramlott a költő lelkébe, forrongásba hozta s belőle új alakban buzgott elő. A kor ábrándját a költő álmodta meg. Még a kortársak mindezt nem is látták oly tisztán, mint mi. Petőfi inkább a költemény általános emberi érdekét és népies jellegét magasztalja, mint nemzeti jelentőséget, benne a magyar nép egyik ideáljának megalkotását. Hogy a kor ösztöneit, törekvéseit milyen költői erővel symbolisálja nagyrahivatott és méltatlanul elnyomott hőségnek felemelkedésében, arról a szabadságharcz előtt szó sem esett, arról az alkotáskor magának a költőnek is csak sejtelme lehetett. E jelentőség újabb felismerése a mellett szól, hogy ha a kortársak csalódtak, nem abban csalódtak, hogy többet láttak a költeményben, hanem hogy kevesebbet láttak. Arany kiváló német kortársa, Hebbel, a kit nem lehet azzal gyanúsítani, hogy rajongott a magyarokért, épen a sajátos faji jellemét méltányolja a *Toldi*nak. Mikor a *Toldi* fordítója, Kolbenheyer azzal a kérdéssel fordul hozzá, kíváncsnak tartja-e, hogy ez a mű a német irodalomban fordítás útján polgárjogot nyerjen, föltétlen igennel válaszol, mert ha a költeményt, leleményét tekintve, alig lehet is eredetinek és mélyértelműnek mondani, de kivitelében rendkívül sajátos s az olvasót gyorsabban és elevenebben megismerteti a magyar ősi és alapvető állapotokkal, mint egyik-másik történeti mű; az ilyen autochthon elem adja meg a költői alkotásnak is, mint a bornak, a zamatját. Ebben a megállapításban benne van, hogy Arany a magyarságnak olyan sűrített képét adta a lelki és természeti élet rajzában, a minőt csak isten kegyelméből való költő adhat s a kivitel, tehát a művészi oldal rendkívül sajátos, tehát eredeti is. Pedig

Hebbelre nézve elveszett Arany nyelvének hatalmas költői varázsa és jellemzetessége, a mint hogy elveszett, valljuk meg, a mély értelem is, mely pedig megvan az elbeszélésben, nem sententiákban, de a felfogásban, a jellemelekben, a cselekvényben. Az eredetiséget a német költő inkább a tárgyban nem fedezi fel, de ez minden mondai hagyományt feldolgozó költőnél így van s ezek között a legnagyobbakat is ott találjuk. (Levele Kolbenheyer Móriczhoz, Bécs, 1854 november.)

A kik jobban megértették Hebbelnél a *Toldit*, még inkább a génus művét látták benne. A legnagyobb szellemek legjobban, a legkevésbé műveltek legkevésbé.

Valóban mindaz a kritérium, a miről Kant óta mostanig a geniet fel szokták ismerni, megvan a *Toldiban*. Megvalósult benne olyasvalami, a mit utasítások, szabályok nyomán elkészíteni nem lehet, vagyis eredeti; továbbá mintául szolgálhat a maga nemében; létrehozatalának módját költője maga sem tudná megmagyarázni és tudományosan elemezni, mert általa a természet adja a szabályt, a mintát; megvan benne a lelki élmény rendkívüli intenzitása, a magától termettség elevenése és természetessége, mely csak erős ihletből származhatik, megvan a kinyilatkoztatásszerű elem, melynek egész jelentőségéről magának a költőnek sincs mindig tudomása. Ha csak tanulmányból lehetett volna e művet megírni, akkor a még későbbi és több eszmélettel alkotott *Murány ostroma* még jelesebb volna s a költő fokozatosan csak egyre kiválóbb műveket alkothatott volna. Petőfi is a természeti adomány művét látja a *Toldiban*:

Ki volt tanítód? Hol jártál iskolába?

Hogy lantod ily mesterkezekkel pengeted.

Az iskolában nem tanulni, hiába,

Ilyet... a természet tanított tégedet.

És ha kételkedni lehetne a kortársak érzésének helyességében és a mi észleletünk megbízhatóságában: akkor az előzmények fent adott vázlata is meggyőzhet mindenkit, hogy a *Toldi* magára a költőre nézve is meglepetés lehetett, hogy minden megközelítő előkészület nélkül támadt. Eljött a pillanat, a geizir felszökött.

De a *Toldiban* a tanulmánynak is hatalmas része van. Részint annak a vérré vált tanulmánynak, melyet a költő a

világirodalom remekeiből elsősorban aisthesisssel szerzett, részint elvszerű reflexióival is. Homeros suggestiv hatását lépten-nyomon érezni, de nem anyagban, leleményben, hanem az elbeszélés és az ábrázolás művészetében. Az eszméletesség elemei természetesen megvannak a mű fogadását megelőző lelkiállapotban, a melyet egy német elmélkedő a «készénlét» phasisának nevez ; ezeket épen az imént idéztem ; de hozzájuk kell számítani a pályatételt, mely concret művészi feladatkört tűzött az író elé, az akkori eszmecserét a népiességről ; az olvasmányi hatások közé pedig kell számítani Petőfi költészetének és a *János vitéznek* hatását, melyek nem sokkal a *Toldi* fogadása előtt kezdődtek. Az alkotásnak a fogadást követő szakaszában különösen erős része volt a tudatosságnak. Mindenekelőtt a compositióra. E művét már egészen másképp componálta a költő, mint az előző pályaművet. Tudatos tervet készített, melyben nagy gondja volt a cselekvény egységére, arányaira, gyors megindítására, az előző három énekben foglalt jelenetek drámaiságára, fokozatos emelkedésére, utána nyugalmasabb képekre, az epizódok arányos elosztására, a hang változatosságára, a cselekvénynek a kifejlet felé fokozott meggyorsítására és jelentékenységre, az alapul szolgáló Ilosvai-féle két egymásután következő cselekvény egyesítésével az erősebb összpontosításra és nagyobb hatásra. Az előadásban vigyáz a hang, a nyelv és versforma választékos népiességére. Munkaközben az előadást egy fokkal szándékosan népiesebbre, könnyebbre fordítja ; szeretné az első énekeket is erre a modorra átalakítani, de már nincs ideje. Érvényesíti az egyszerű szépség elvét.

El lehet ismerni, hogy az erő e beosztásának a compositio és kidolgozás tudatos intézésének a költemény művészi hatása igen sokat köszönhet.

A *Toldi* belső sikere, szintén még a pályadíj elnyerése előtt, még frissebb lendületet adott alkotó kedvének. 1847 január 30-án értesül Erdélyi János hivatalos leveléből a *Toldi* megkoszorúzásáról. De már előbb tele van új tervekkel. Érzí, hogy kitűnő alkotott s vágya támad többet alkotni. A tehetség kezdi hatalmasan vinni előre, féltékenysége mindinkább oszladozik, géniusa nekibátorodik. Hol egy-egy jó motivuma van, hol képességének

érzete mozdul meg benne egy-egy rég érzett irodalmi szükséglet kielégítésére.

Vígjátékot szeretne írni, egy jó mese kereng a fejében; töpreng: ért-e hozzá. (Január 9. és 31-iki levele Szilágyihoz.) Inspirációja van; de mielőtt egy lépést tenne a conceptiótól a compositio felé, már magában mérlegeli erejét; e mérlegelésben pedig két tényező van: még mindig tartó félénksége, de a mellett studiumai; ezek számvetésre készítik maga-magával.

Január 9-én acut módon tetszik neki egy népmese, *Rózsa és Ibolya*. Ezt hamarosan fel is dolgozza s felküldi a Pesti Divatlapnak, a mely márczius 21-én már közölte. Első volt itt is a motivum tetszetőssége; de a kidolgozásban értékesítette *Toldi* tanulságait is s, mellesleg, a *János vitézét*. Hívebb akart lenni a népmeséhez, mint Petőfi, gyorsabb cselekvényt akart adni, egyöntetűbb előadásban, mint a *Toldi*. Egy ideig e művecskéjét szebbnek tartotta a *Toldinál*, bizonyosan stílszerűsége miatt; néhány év múlva már elfordult tőle. A művecske nem azért nem remek, mintha tanulmányból született volna, mert először a tárgy inspirálta a költőt, a tudatosság inkább a kivitelb-szólta bele, hanem mert az emberi szív rajzában nem mutat sajátosabb, jellemzőbb erőt. Nem jellemző a korra és a költőre sem. Tanulmányfejnek azonban jeles.

De van ennél nagyobb eszméje. Már jan. 9-én kérdezi Szilágyitól, a mit egy hónap múlva Petőfihez írt első levelében is kérdezett: nem lenne-e chimæra népi nyelven, magyaros versformában írt epopoea? A *Toldi* megalkotásán érzett benső elégtételéből tehát kisarjad az a vágy, hogy megoldja azt a költői feladatot, a mivel a hexameteres epika próbálkozott: fenséges, nemzeti epopoeát alkotni, de a *Toldi*éhoz hasonló nyelven, hogy az egész nemzet értse, mindenki lelkesedjék rajta. Határozott tárgya egyelőre nincs, első sorban csak a közlélek szükségletét érzi s a maga képességét valamint a stílforma lehetőségét mérlegeli; a tárgykörre nézve azonban elég határozott nézetei vannak, főleg az Árpád korára gondol. A mű szelleméről is megvan a szilárd felfogása. Petőfi élénk, határozott nézeteinek sok kérdésben enged: de erre a tárgyra nézve egy árnyalattal más véleményt fejez ki. Mikor Petőfi azt írja neki, hogy csak királyt ne vegyen hősének, a költő ne tárja

a nép elé a szolgaság képeit, ő azt feleli, hogy oly korból venné tárgyát, mikor az egész nemzet egyöntetű volt ; festené a népet szabadnak, nemesnek, fegyverforgatónak, a fejedelmet atyának, patriarchának, elsőnek az egyenlők közt ; festene szabad hazát, közös hazát ; megtanítaná a népet, mikép szeresse a hont, melyért előde vére folyt. Azt hiszi, hogy ily eposzt csak Petőfi írhatna meg az élők közt. De látszik, hogy őt is melegen áthatotta a nagy gondolat. A szabadságharc után a hun eposz eszméjében ez támadt fel.

Még a műfordítói pálya is csalogatja. Itt is nagy terve áll előtte : a mellett, hogy a *Trachisi nőket* fordítja Sophoklesből (jan. 31.), Shakespeare-t akarná magyarul adni s emlékezteti Szilágyit, hogy már egyszer szóban volt köztük ez a terv (jan. 3. és 31.).

A *Toldi* visszahatása a költő alkotó kedvére még jobban fokozódott a külső sikerrel. A pályanyertesség maga nem idézett elő különösebb változást ; ezt a műve jelességét érző költő alighanem előrelátta. De szinte lázba hozta a Petőfi fényes és meleg költői üdvözlése. Csak össze kell hasonlítani Szilágyihoz jan. 31-én írt levelével a nagypénteken írottat ; amabban mellékesen, sok tárgy közé eldugva kerül elő az Erdélyi értesítése, emebben a levél elején, a szerény betűn átsugárzó örömmel tudósítja Szilágyit Petőfi leveléről, mellékeli versét is s az egész levél tele van szép ábrándokkal és újabb költői tervekkel. Petőfivel való barátsága pedig a legnagyobb mértékben lelkesítő hatással volt reá. Eddig a költészet elhunyt nagyjaival és csak könyvek útján társalkodott. Most egyszerre az akkori világ egyik legeredetibb és legnagyobb költői geniejével jut benső érintkezésbe. És mellette nem elnyomva, hanem felszabadulva érezte a maga geniusát, «versenyben égtek lantja húrjai» s hamarosan megtalálta, mi az, a miben ő is erős, vagy a miben elüljárhat. Csakhamar tisztába jött tehetségének irányával, erősségével és határaival. Az eligazodás, kiválás, tisztulás folyamata egy év alatt, 1847-ben nagy haladást tesz.

Mindenekelőtt most már eldől, hogy eredeti költő lesz. Ezt maga a gyakorlat, az eredeti művek alkotása dönti el, bár ő egyszer az író társakra hárítja a felelősséget, zsémbeskedve említvén, hogy belőle mindenáron eredeti írók tesznek.

Kísérletezik a lyrával. Megírja első románczait és balladáit. Megalkotja második remekét, a *Toldi estét*, de még hamarabb befejezi a *Murány ostromát*. Egy Kinizsi-epos is megfordul a fejében ezen a nyáron; de ezt a tervet elejti, mert a leleménynek hasonlónak kellene lennie a Toldiéhoz, s a hölgy, Magyar Benigna sem tetszik neki (Petőfihez, aug. 25. és Szilágyihoz szept. 6.). Megpróbálja a népmondát is és a *Szent László fűvével* egyszerre felülmúlja e műfaj legnevezetesebb akkori művelőjét, Tompát. Ír egy mélyen hangulatossá allegoriát, *A rab golyát*, és ír életképeket. Mintegy sorra próbálja nemcsak a tárgyakat, hanem a műformákat is; a neki valót megtartja, a nem kellőt kiselejtezi. A tárgyak közül kiselejtezte a Kinizsit, a műformák közül a novellát, a színművet s félig-meddig, egyelőre a lyrát is. A külső formákat is próbálgatja. Népdalschemákat készül gyűjteni; meg akarja venni a *Népdalok és mondák* akkor megjelent kötetét és elolvasni Erdélyi értekezését. Gyűjteménye tarka és változatos lesz, — igéri magának — jó lesz saját használatára. (Nagypénteki levele Szilágyihoz.) E schemákra szüksége van, mert kisebb költeményei szaporodnak s ő láthatólag a hang változatosságára törekszik, nem szereti az egyféle hangot.

E nagy alkotó mozgalmassággal lépést tartanak elméleti reflexiói. Vígjáték-tervéhez megjegyzi, hogy fogalmai a komikumról tisztulnak s a komikum műzsájának úgyis áldozattal tartozik — az *Elveszett alkotmány*ért. (Levele jan. 9.). — De a tragikum felől is tisztultak a fogalmai. Jan. 31-én ezt írja Szilágyinak: «Olvasta ön Jókai Mór *Büntársát* az Életképekben? Nekem úgy tetszik, mintha a költő, rémes éjfelen, lepedős kísértet alakban üldözné az olvasót, rettegve maga, rettetgetve mást. Én nem hiszem, hogy a költészet célja a hajmeresztés legyen». A humorról is nyilvánít egy találó nézetet. Az 1847-iki alföldi sáskajárásról írva Petőfinek (szept. 7.) szóba hozza, hogy Jókai minduntalan vicczelt rá. «Szerintem — úgy mond — ilyes élczekben nem lehet komikum. Humor talán lehetne, de ne más, ne a szegény osztály rovására. Ha a humorizáló maga is a sáskák csapása alatt állna, akkor illenék szájába a keserű humor» s itt hivatkozik először a jégverte szőlősgazda esetére, a ki maga is neki esett egy doronggal ütni-verní a fürtöket,

mondván: «No csak uram, Isten! rajta! a mit elkövethetünk rajta ketten! lám én is segíték!» «Ez aztán humor; de tengerparton állani s a vésszel küzdőkre elménczkedni... az ilyenre azt szokta mondani a szenvedő fél: könnyű keteknek beszélni, verje meg az isten!» Ime az erkölcsi ítélet, mint az æsthetikainak eleme. Az alkotás és előadás egyszerű tisztaságát ekkor is hangsúlyozza. Szilágyinak azt az értesítését, hogy zsidó költeményeket fordít az ó-testamentom legszebb helyeiről, ezzel fogadja: «Ügy, ügy! mindent, a mi szép. Most van ideje classicai egyszerű szépségre törekedni, nehogy elsodorja az embert a dagály tengere» (jan. 31.). A külső formának és tartalomnak összhangjára nézve már ez évben megpendít és rövid jelszóval megnevez egy æsthetikai eszmét, a melyet később az 50-es években fejt ki bővebben. 1847 nagypénteki levelében Szilágyinak a *Murány ostroma* tervéről írva ezt mondja többek között: véleményem szerint így érhető el e tárgyban a *kifejezés igazsága*.

Sőt magáról a költői tanulmány és eredetiség kérdéséről is van már formulázott elve. Szept. 6-án írja: «Æsthetikai útam az individualizálás elve, minek az ember csak a nevét tanulja meg az æsthetikából, a többbit maga csinálja. Én legalább azt hiszem. Az embernek magába kell szállani s onnan fejteni ki, a mit tud.» Lehető világossággal megjelöli itt azt az álláspontját, hogy minden tanulmány mellett is önlelkéből akar és szokott meríteni.

Már ekkor kiterjeszti tanulmányait a régi magyar nyelvre és előadásra. Tinódit, Gyöngyösit keresteti. Régi tárgyú eposaiban a korrajzi hűsége van gondja. Különösen sokat foglalkozik a népiesség kérdésével. E korból való híres formulája: «A népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép közé s legyen egyszőrűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő. Ez lebegett előttem, midőn *Toldit* írtam s ez úton haladok ezentúl is, ha lehet». De kevésbbé ismeretes, hogy az erősebben népies irányt már ekkor csak változtatnak, illetőleg átmenetnek tekint. Magáévá teszi a *Szépirodalmi Szemlének* azt a tételét, hogy «legyen a költészet sem úri, sem népi, hanem érthető s élvezhető közös jó, mindennek, kit ép elmével áldott meg Isten; de e czél elérésére — teszi hozzá — csak a most

divatos népies modoron keresztül juthatni s azért még népies, for ever! Szeretem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még most, később majd pusztán». S itt jelenti ki, hogy nem akarja magát mindig népiesen stilizálni, mert az egyénítés elvét vallja. (Szept. 6.)

Ezek az eszmék nyilván mutatják, hogy æsthetikájának alapelemei már a szabadságharcz előtt megvoltak. De költői gyakorlatában is lépten-nyomon felismerhető eszméinek közrehatása. Eszmélete vezeti arra, hogy egyes műfajokat elejtsen, másokat nagyobb igyekezettel műveljen. Ez az eset különösen a lyrára, illetőleg a balladára nézve.

Aug. 25-én arról panaszkodik Petőfinek, hogy csak egy-néhány verset írt, azok is rosszak, mint a vaczkor, alig akad bennök valamirevaló egypár. »Nem megy nekem a lyra, az ömlengések kora elnúlt tőlem, vén vagyok. Fejér László-forma balladákban kellene próbát tennem, azok lapban is adhatók volnának és mégis elememben maradnék». Petőfi biztató válaszára megint csak azt írja: »Végtelenül ügyetlen vagyok a lyrában... Úgy érzem, mintha elveszne markomban a finom ujjakhoz alkotott lyra. Aztán meg hol vennék én lyrai lelkesedést... Hozzá még a lyra valódi kora, 20—30 év, tőlem oda van». Azokat a «vaczkor»-féle lyrai darabokat nem is tette közzé. S mikor megjöttek a szomorú évekkel érzelmi élményei, mégis csak megszólalt lyrája, nem népiesen, nem is a Petőfi nyomán, hanem önlelké szerint, híven az individualizálódás elvéhez. De a ballada is akkor vált nála classikus műfajjá. Most egypár sokat ígérő kezdetnél nem haladt tovább, de már ezekben is tudva elfordult a németesen érzelmes, vagy a hazafiaskodva szónokoló balladáktól.

A szabadságharcz előtti időből egy művének készültéről, terveléséről sincs annyi adatunk, mint a *Murány ostromáról*. A tárgy a febr. 6-án kihirdetett pályatételben adva volt. Conceptiója, úgy látszik, félig inspiratio, félig reflexio eredménye volt. »Már gondolkoztam róla s oly szempontból fogtam fel a történetet, milyen nem hiszem, hogy valakinek eszébe jusson. Legalább meglepő lesz, mert különös lesz». (Nagypénteki levél.) A szempont művészileg csakugyan hálás, Petőfi is eltalálta: »hogy a nő az isten szerelemre teremté», de a kivitel Aranynál

más. Nagy gondja van a lélekfestésre. Az előadásban pedig arra törekedett, hogy a művelt írói s az erőteljes népi nyelv közt középúton járjon. (1848. jan. 27-iki lev.) A főcselekvény vázával már készen volt, mikor még mind az anyaggyűjtésre kellett gondolnia (szept. 7.); csak Mednyánszky elbeszélését ismerte, a Gyöngyösiét még nem kapta meg; históriai mellék-személyekre van szüksége. A kidolgozáshoz ezután fogott hozzá. (Befejezte decz. 11.) E mű becses kezdemény, de inkább tanulmány, mint alkotás.

A szabadságharcz előtti évek második nagy remeke a később kiegészített *Toldi estéje*, melyről megint az volt a kortársak véleménye, a Vörösmartýé, Petőfié, Eötvösé, Keményé, hogy méltó párja az első *Toldinak*, sőt Arany szinte felülmulta benne önmagát. E mű kizárólag a költő szeretetéből fogant, semmi külső alkalmiság nem adta a tárgyat. A lelkielet rajza még hatásosabb, az alaphangulat még intensívebb és biztosabb. A mű tengelye egy uralkodó indulat s ha az *Ilias* Achilleus haragját énekeli, a *Toldi estéjének* Toldi haragja a tárgya: a mint a harag a visszavonult hőst magában emészti, a mint a nemzeti becsület csorbítója ellen fordul kegyetlen erővel, a mint kielégülve megenyhül, majd egy újabb sérelem után vészesen felújul a fiatal nemzedék ellen, sőt a királyt sem kíméli, aztán a hős összeomlását okozza és az utolsó pillanatokban megengesztelődésnek ad helyet. Itt érvényesíti először Arany nagy erővel azt, a mit röviden lélektani compositiónak mondhatnánk, szemben a külső szerkezettel, a mese külső bonyolításával. És általán a költő mennyire egyéni, önmagával, az első *Toldival* szemben is! Nemcsak egységesebb a hang, hanem más is. A költemény világán nem az optimista derű ömlik el, hanem a melancholia tompább színe terül rá, melybe itt-ott beleszővődik a humornak néhány csillámló szála s felváltja egy-egy idylli vagy pajkos kép. Pályánk babérja meghervad, az emberi élet dicsősége elmúlik s velünk elmúlnak eszményeink. De az élet folyamata megújul s új eszmények támadnak az új nemzedékek táplálékául; ez új eszményeket meg kell érteni. Egyénileg ttragikus gyászos, de az egésznek szempontjából megnyugtató szemlélet. Nekünk magyaroknak is van a műben intés: régi erényeinkhez szerezzünk újakat; tiszteljük emlékeinket, de

írtsuk meg a kor követelményeit és a műveltséggel alapozzuk meg jövőnket. A mű lélekből szól, de compositióján, előadásán a tanulmánynyal iskolázott izlés uralkodik. Egy adat arról értesít, hogy a költő egyszerűsíteni akarja még félben levő művét, mert előadása nagyon «képes» (szept. 6.). Különben az eredetileg öt énekre tervezett mű véglegesítése átnyúlt a szabadságharcz utáni évekre.

A szabadságharcz utáni időben mélyül, tagolódik, gazdagodik Arany egész lelki világa. Egyéni érzése elevenebb kapcsolatba lép nemzeti érzésével; egyéni sorsában és a nemzet sorsában a tragikum árnyát látja felmerülni. Érzékenysége majdnem elviselhetetlenül megnövekszik, nagy ellentétek közt hánykolódik. Világnézete szélesebb, átfogóbb lesz s erkölcsi felfogásában erősebbé válik a felelősség érzése.

Lelki gazdagodásával párhuzamosan bővültek és szervezkedtek ismeretei, tanulmányai is és közrehatásuk alkotó tehetségével mind termékenyebbé vált.

Folyt a «studiumos» olvasgatás a világirodalom classikusain szinte végig. Szaporodtak az olvasmányaihoz és a maga költői gyakorlatához fűződő reflexiói, melyek apránként a költészet formai és tartalmi kérdéseinek úgyszólván egész körét kimerítették, a rímeléستől az eszményítésig, s a melyek prózai dolgozataiban és didaktikus költeményeiben vannak lerakva.

Eszméi, tételei annál termékenyebbek s kivált a maga költői gyakorlatában annál inkább értékesíthetők voltak, mert maga jutott rájuk, olvasmányai során és költői munkája mellett, nem æsthetikai könyvekből kölcsönözte. Olvasott ugyan elméleti műveket, de inkább kritikusoktól, mint æsthetikai rendszeralkotóktól. Az 50-es évek második felében Planche-t és Schmidt Juliánt is forgatta. De csak olyan nézeteknek adott hangot, a melyek a maga autodidakta fejlődése folyamán saját elmélkedésében is kialakultak. Egyszer-másszor bizonyos iróniával említi az ő «paraszt æsthetikáját», főleg a speculativ æsthetika terméketlenségével szemben; ez tudósabb, de ő mégis a magáéban bízik.

De eszméi termékenységének nemcsak az az oka, hogy maga tett szert rájuk, hanem az is, hogy olyan értelmi működésből származtak, mely a művészi alkotó tevékenységgel teljesen

analog, azzal úgyszólván azonos, annak csak másik oldala. Gondolkodása is mindig az *egészre* irányult; egy-egy oldallal nem elégedett meg, akár a külsővel, akár a belsővel magában; a jelenség mögött lelket kutatott, a lelkimozzanathoz a külső nyilvánulást kereste. Gondolata mindig végigjárt s a konkrét egészben tudott csak megnyugodni. A szemléletnek ez az egészes, erős, egységes módja közös alap lehet a művészi alkotás és az elméleti feldolgozás számára. És Arany szelleme legtöbbször mind a kétfélekép elbánt a szemléleti anyaggal; képzelete tovább adta ítéletének; amaz művészi alakba öntötte, az fogalmakká, eszmékké dolgozta fel. Szelleme energiájából telt mind a kétféle tevékenységre.

A formára vonatkozó eszméi valóságos felfedezések voltak. A magyaros verselés törvényeit már 1850-ben meghatározta s már ekkor kezdte észrevételeit a magyar *rhythmus*ról is, míg aztán 1856-ban megírta alapvető értekezését, mely a magyar nemzeti versidom alapját a belső *rhythmus*ban a költői beszéd gondolati részének hullámszerű mozgásában ismeri fel, de a hang*rhythmus* elemeit is megtalálja a gondolati ízeket külsőleg képviselő hangsúlyban és az ütemek lehető időmértékeit elődeinél sokkal teljesebben vonja el a magyar népdalból. Hogy ezek a gondolatok a *rhythmika* szempontjából is mily eredetiek és értékesek, azt ezúttal elég érinteni. A fő az, hogy Arany ez elvének segítségével nemzeti versformáinkat rendkívül művészi fokra emelte.

Legismeretesebbek az epikai hitelre, az eszményítésre, a költői eredetiségre, a jellemzés és a lélekrajz fontosságára vonatkozó eszméi. Hogy mindezeknek egyes nagyobb compositióiban minő jelentős szerepe volt, néha gátló, néha előmozdító, kiválasztó, mindenkor szabályozó irányban, azt a *Toldi szerelme*, a hun trilogia és a *Bolond Istók* válságaihoz, történetéhez fűződő fejtegetések gyakran érintették, ha talán minden részletükben nem tárták is fel. Mintáinak felhasználása is többször tárgyalva volt.

Kevesebb figyelem tárgya volt a lélektani alapra vonatkozó elve, a melyet már 1845-iki megjegyzésével érint, az ötvenes években pedig világosan kifejez. Erre is saját művészi gyakorlata vezette rá, s műérzékéből fejtett ki a formula, az

elv, mely tudatosan is támogatta abban, hogy ne a külső bonyolalom tarkaságában, hanem személyeinek lelki történetében keresse az érdeket. Szépen érvényesül ez a törekvés már az első *Toldi*-ban, a kit az első pillanattól fogva nemcsak hatalmas physikumában, hanem lelkileg is bemutat s minden erőmutatványának lelki indítékait adja. Fokozódik a lélekrajz e szerves erős egysége a *Toldi estéjében*, tetőpontját éri pedig el balladáiban, a *Buda halálában*, a *Toldi szerelmében*. Az alkotásnak ez a módszere intuitióval kezdődött, világos tudattá érlelődött s akkor is eleven maradt. Még olyan művében is áttör ez a psychocentrikus felfogás, a melynek alkotásában eredetileg saját különleges vallomása szerint művészeti problémából indult ki: a *Katalinban*, melyet formai gyakorlat kedvéért kezdett. Meg akarta próbálni, hogyan sikerül magyarban a Byronnál látott rövid sorú, sűrűn rímelt forma és a byroni érzelmes elbeszélő stíl. De belemélyedt a lélekrajzba, elhagyta Byront, Shakespeare-hez csapott át és az öreg Szunyog jellemében először mutatta be a túlfűtött szenvedély lélekromboló hatását, bevezetésül tragikus balladáihoz.

Megalkotta azonban Arany a maga legösszefoglalóbb művészi elvét is, mely egyaránt érinti a tartalmi és a formai oldalt. Ezt 1856 június 23-án Csengery Antalhoz írt levelében fejezi ki. Le akarja szállítani Gregussnak némely magasztalásait, még pedig, mint kiemeli, nem szerénykedésből, hanem helyesbítés kedvéért. «Jóformán ismerem a helyet, mit hazai költőink közt elfoglalok. Tudom, hogy számosan meghaladnak geniusra nézve — Zrinyitől Petőfiig ; — csaknem mindnyájan természeti könnyűség- s termékenységből ; sokan a nyelv s költői dictio bájában. Az én érdemem ama — félig sikerült — törekvés : formát és tárgyat összhangzásba hozni, egészet alkotni. E tekintetben tudom, hogy áll régibb költészetünk, tudom hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok . . . Minél jobban tárgult látköröm, minél több műremekkel ismerkedtem meg a világ-irodalomban : annál jobban meggyőződtem, mi hiányzik a mi költészetünkből. Forma — nem jambus és trochaeus — hanem ama benső forma, mely a tárggyal csaknem azonos. Érezni kezdtem, mi az, a miben a mesterek — Homertől Bérangerig — egyeznek : bár külsőleg — kor-nemzetiségi stb. viszonyok sze-

rint — oly különbözők. Ezt a valamit megfogni, magyar viszonyaink közt reproducálni, vala törekvésem s hogy nem egészen jártam tévúton, mutatja a legilletékesb tekintélyek egyhangú elismerése. De hányszor maradtam előképem megett! hányszor adtam töredéket az összhangzó egész helyen! Azt csak én tudom s érzem.»

Minő értékes documentum ez az alkotás természetét kutató æsthetika számára! S melléje téve Arany remekeit, például balladáit, mily megkapóan tűnik szemünkbe az alkotó erőnek és elméletnek egymásra hatása, összeolvadása egy synthesisbe, abba, a mit éppen művészetnek nevezhetünk. Művészetnek, melyben megvan a genie ihlete és az alakítás, a leszűrés, finomítás eszméletessége. Mily szépen látni, a mint Arany-nál az aisthesisből megszületik az intuitio, az intuitióból az eszmélet, az eszméletből a theoria, a theoriából az elv, s az elv miként hat vissza a gyakorlatra. Nála az elmélet nem szűli az ihletet, hanem szabaddá teszi számára az utat, ellenőrzi: igazán elég erős-e alkotásra, lenyesi a képzelet fattyúhajtásait, az alkotás műveletére irányítva az egész figyelmet és a kivitelben, a hol — kivált Hirth György vizsgálódásai óta — az újabb psychologia már úgyszólván egyhangúlag nagy részt juttat a tudatosságnak, az alkotó munkát nemcsak ellenőrzi, hanem támogatja is, ügyvel a belső forma helyességére, a kifejezés igazságára, épúgy, mint az individualizálódás elvére. Ennek köszönhető, hogy Arany mindegyik művének saját hangja, saját jellemző egyénisége van s a forma és előadás csodálatosan összhangzik a mű lelkével, egyenesen azt ábrázolja, mint az emberi arcz a lélek indulatait. A hangból, a mű lelkéből fejlik ki a mű egész organismusa. Innen van, hogy nincs két egyforma hangú balladája, hanem mindegyik külön művészeti egyéniséget képvisel. Innen van, hogy nagy alkotásaiban is más-más a hang és a forma s a tárgyhöz és az író időszerű hangulatához igazodik.

Alkotásaiban az érzésé, az ihleté a prioritás. A költőnek megvan a lelki nagysága, érzelmi gazdagsága, jellemalkotó és a szemléleti világot híven tükröző képzelete; lelkének ép oly őshajlama van a fenségre, mint a komikumra s az érzelmes és furcsa vegyületeire. Epikusnál ennyi tartománya a hangulatoknak ritkaság. Arany alkotásaiban ott találjuk az örök emberit,

nemzetileg, korbelileg, egyénileg differentiálva, megtaláljuk az örök emberi lelkét, a kor lelkét, páratlan összefoglaltságban a nemzet lelkét és jellemző módon Arany lelkét, mindezt a genie erejéből s az elvi belátásból egygyéolvadt művészet varázsos hatalmával megtestesítve. Ez a tartalomból és formából, geniusból és tanulmányból összeforrott művészet teszi Arany remekeit hallhatatlanokká, ez a művészet adja meg a három *Toldinak*, a *Nagyidai cziányoknak*, a *Buda halálának* és a balladáknak az örök üdeség zománczát.

NÉGYESY LÁSZLÓ.

ARANY NYELVMŰVÉSZETÉRŐL.

A mi a szobrásznak agyag, kő és ércz, a festőnek fény és szín, a zeneköltőnek a hang dallama és harmoniája : az az írónak, költőnek a tagolt, élő beszéd, a nyelv. Minden művészi gyakorlatnak két oldala van : az egyik a tartalom, a mit kifejez, — a másik a mód, miképen önti ezt művészetének kifejező anyagába. Mert nem elég a szép gondolat, a szív hullámzó érzése, a képzeletnek tarka játéka, ahhoz is kell érteni, mint kelljen ezt megrögzíteni s az élvező számára érzékelhető módon hozzáférhetővé tenni. Mert érezni, gondolni és képzelni — hátán nem is olyan fokon — tud más ember is ; de azt, a mi lelkében él, lefordítani a beszéd, a szín és a fény, a nyers anyag nyelvére, szóval kifejezni, ez a készség csak a művész isteni adománya.

A kifejezés művelete voltaképen a lélek, a tartalom küzdelme a nyers anyaggal, mely annál sikeresebb, minél nagyobb a művésznek veleszületett készsége és pályáján szerzett gyakorlata. Mikor tehát költőről, íróról, mint nyelvművésztől beszélünk, azokat a képességeit vesszük figyelembe, melyekkel művészetének nyers anyagát, a nyelvet arra kényszeríti, hogy lelki tartalmának hű tolmácsa legyen ; megfigyeljük, mint lesi el kifejező eszközének rejtett sajátságait, mennyire aknázza ki tulajdonságait. Minél engedelmesebb eszköze neki a nyelv, minél többféle és fokozottabb hatást tud vele elérni, annál nagyobbak tartjuk a maga művészetében.

Irodalmunkban az elsők közt is első Arany János, kinek művei nemcsak tartalomban, hanem alakban is, nyelvünk művészi kiképzésében a tökéletesség délpontján állanak.

A nyelvművészetnek két alapja van : a nyelv szótári gazdagsága és a vele való bántni tudás.

A szókincs mennyiségére nézve Arany leggazdagabb íróink egyike. Fölülmulja Csokonait, Vörösmartyt, Tompát; Petőfiről nem is szólva, kinek szótári gazdagsága jóval alatta áll az említett költőkéinek. Aranyval e tekintetben csak az egy Jókai mérkőzhetik, kinek szókincse, már csak írói pályájának időbeli terjedelménél és műveinek sokaságánál fogva is általában véve nagyobb ugyan, de ha irodalmi termékeik arányában mérjük, akkor Aranyé az elsőség.

E szóbeli gazdagságnak több forrása van.

Az első, időben és fontosságban is, a nép nyelve; ez Aranyra nézve a legközvetlenebb forrás. Költői nyelvének gazdagsága ott gyökerezik a bihari, szalontai színmagyar nép nyelvében:

Mely ott felé zeng, a meghitt beszéd
Anyai tejnek édes folyama,
E szó nyitá meg szívét és eszét,
Ajkára ez simult, hogy dallana . . .

(*A költő hazája*)

Gyermekévei itt telnek el, s a falu, a környék képeivel, hagyományával, meséivel és dalaival együtt nyelvének minden színe és fénye, bája és ereje sajátjává lett. Később mint tanító s még inkább mint jegyzőnek egyre több alkalma van a nép nyelvének legkülönfélébb ágaiba belehatolnia, mikor állandóan érintkezik a néppel ügyes-bajos dolgaiban, részt vesz örömében, bújában, tudatosan is figyeli nyelvének sajátságait. Még élete vége felé is a szalontai nyelvre hivatkozik, ha akár egyes szavakra, akár szókötésre vagy fordulatra nézve vita támad. Mikor Szarvas Gábor a *Magyar Nyelvőrt* megindítja, Arany buzgó olvasója a folyóiratnak, a megjelent cikkekhez a lap szélén jegyzeteket ír, olykor pedig Szalontai János álnéven maga is hozzászól a kérdésekhez; s bár ő szerényen csak a nyelv gyakorlati művelőjének mondta magát, elméletileg is igen értékes megfigyelésekkel gazdagította nyelvtudományi irodalmunkat. Szalontán szerzi meg Arany azt a szilárd alapot, melyre legszívesebben támaszkodik s melyet nyelvérzéknek nevezünk, ezt a nem annyira tudatos, mint inkább ösztönszerű készséget, mely az embert a nyelvhasználat és nyelvhelyesség szövevényeiben vezeti. «A nyelvérzékre mi is tartunk valamit

s nem szeretnők, ha érvényre kapna annak semmibe vétele», jegyzi meg egy helyt a *Szépirodalmi Figyelő*-ben (2. évf. II. 133.); másutt magasztalja Budenz Józsefben a magyar nyelv sajátosságainak — nyelvérzékkal határos — ismeretét (*Figy.* 2. évf., II. 322.). A szalontai nyelvhez járul később Debreczen nyelvének ismerete; ez nagyobbbrészt diákn nyelv volt ugyan, mivel a collégiumi élet kevésbé volt alkalmas a néppel való közvetlen érintkezésre, de azért mégsem zárta el tőle teljesen; rövid ideig tartó színészkedése, különösen a Debreczentől Máramarosig való bolyongás bővítette jártasságát a felsőtiszai tájszólásban. A majdnem egy évtizedig tartó tanárkodása pedig egy harmadik nyelvjárás területére veti: a nagykörsíre, mely a biharitól és felsőtiszaitól mind hangalakjaiban, mind szókincsében erősen eltérő. Ez Aranyra nézve megint csak nyereség volt és nyelvtudásának gazdagságát vonta maga után.

De nem marad rejtve előtte az ország többi részének magyarsága sem, mert buzgón olvassa a népköltési és tájszógyűjteményeket: Erdélyi Jánosét, mely az ország minden részéből van összegyűjtve, de még inkább az egységesebb Kriza-féle *Vadrózsákat*, mely Erdély székelylakta vidékeinek költészetét és nyelvét mutatta be. Merényiből ismeri a sajó-völgyi nyelvet is, de még inkább Tompától, kivel gyakran el-elvitatkoznak egy-egy sajátságán. Szóval nincs a népnyelvnek olyan területe, melyet Arany közvetlenül vagy közvetve ne ismert volna, mely ne szolgált volna neki bányául, hogy kincseivel a maga költői nyelvét s vele az egész irodalomét gazdagítsa. S valamint költészetének tartalmilag is lényeges alkotórésze a népiesség, úgy nyelve is telítve van a népnyelv elemeivel; nem díszképen, vagy különös kivételként, mint negyedszázaddal előtte, hanem mint alapja és lelke az ő nyelvének. Képei, hasonlatai, szókötései, fordulatai még a népiestől legtávolabb álló költeményeiben is népies színt viselnek magukon, népies zamatot lehelnek s visszautalnak az eredeti kútforra.

A másik nagy forrás, melyből Arany szókincsét gazdagította: tanulmányai, irodalmi olvasmányainak megmérhetetlen sokasága. Mert ő nem a sokatolvasó emberek közé tartozott, hanem mindentolvasó volt. Az olvasásnak sajátságos mohó-

sága volt benne, mely nem válogatta a kort, tárgyat, stílust, formát, író, hanem olthatatlan szomjúsággal mindent magába gyűjtött; mint maga mondja a *Bolond Istókban* (II. 34.):

... olvasott borúra és derűre,
Mohón, systéma nélkül, szaporán,
Mintha, mit a világ nyomdái nyomnak,
Fejébe kéne férni mind, a lomnak.

Legjobban a versköltőket szerette,
Ünnepje volt, ha effélét kapott;
De szükségből a prózát is meg-ette:
Új s régi könyvet, pamphlét, hirlapot;
A «Juhtenyésztést» egyformán bevette,
Meg a vitázó dogmás vén papot;
A bibliát rég tudta volt merőben,
S mind, a mit nyomtanak «ez esztendőben».

Vágyának az sem épen akadály, a
Ha könyve néma, nyelve idegen:
Előbb egy-két szó értelmét kívájja,
Tűnődve mint hieroglypheken,
Míg a mondatnak is nyitját találja; —
Így ássa, mint szű, a laprétegen
Magát keresztül; — s ha kezére jön,
Nyelvtant is olvas, meg szótárt — külön.

Szóval olvasott, magáért az olvasásért; az életben nehezen barátkozva, barátait a holt betűk közt kereste és találta. E miatt a szinte szédületes olvasottság miatt olyan nehéz Arany valamennyi tárgyi forrását föl kutatni; s aztán ritkán is veszi műveinek nyersanyagát egy helyről, hanem belevegyít száz meg száz apró «töredéket, forgácsot», félig rejtett, de mindig sejthető utalást, célzást. Ezekre pedig végtelen finom érzékkel a legjobban odaillő, a legjellemzőbb szót választja abból az óriás adathalmazból, melyet olvasmányjaiból összegyűjtött. S hogyan örül egy-egy kifejező szónak, mely akár a régiségből, akár a nép nyelvéből szeme elé kerül! Mint az aranyműves a drágakövet nézi, forgatja, gyönyörködik benne; alkalomadtán pedig beleilleszti gyöngynek valamely sorába s a mi mellett százan elmentek, a mit mint értéktelent mellőztek, vagy elvetettek, az ő kezében drágasággá lesz. Nem is állja meg, hogy jegyzetet ne tegyen hozzá: «Azt gondolná az ember: szemét; pedig lám:

kincs.» (*Buda H. IX. ének, 8. jegyzet*); vagy: «Régi szép szó» (*U. o. XII. én., 2. jegyzet*). A szónak magának ilyen szeretetét kívülről szinte nem is találjuk meg másnál, mint Csokonainál, a ki szintén nem győzi széljegyzetben, magyarázatban a figyelmet felhívni a régi s a népi nyelv nem ismert vagy félreismert kincseire.

A szót, melyre épen szüksége volt, nem nagyon kereste; magától ömlött tollába, önkéntelen merült fel emlékezetében, mely bámulatos hűséggel tartott meg s adott elő mindent, a mi valaha belékerült. Évtizedek múlva is pontosan tudatába bírta idézni a legesekélyebb dolgot is; bármit olvasott, látott, hallott, többé le nem törődött emlékezete táblájáról. Megható olvasni, hogy utolsó éveiben, mikor sok testi bajához még szemének meggyöngyülése is járult és az olvasást szinte abba kellett hagynia, hogyan szórakozott emlékezetének kipróbálásával: kiegészítve egy-egy véletlenül eszébe ötlő sort, fordulatot, addig, míg az egész teljességében ki nem kerekedett (*Ö. M. IX:XXVIII.*).¹ Innen van, hogy szövegei telidesteli vannak mindenünnen vett szavakkal, fordulatokkal, melyeket páratlan művészettel és stílusérzékkel egyöntetű, kerek és teljes egységre olvasztott.

Midőn stílusérzékét említék, ezt úgy értem, hogy Arany a szavaknak nemcsak jelentésbeli árnyalatait használta fel, hanem finom érzéke volt a szónak stilisztikai és æsthetikai értéke iránt is. Mestere volt a szó akustikájának és optikájának.

Mint a kényesfülű zenész, mérlegelte a szó hangalakját, azt az akustikai hatást, melyet a szó, jelentésére való tekintet nélkül, pusztán magán- és mássalhangzóinak összetételével kelt; azt a melodikus viszonyt, melyben egyik szó a másikkal társul. Ha költeményeinek fogalmazásait és végleges alakját összevetjük, lépten-nyomon észleljük, hogy a változtatás igen gyakran csupán a jóhangzás minél nagyobb tökéletessége végett történt. Bírálatai, szerkesztői megjegyzései teli vannak ilyes természetű megjegyzésekkel. A jó- és széphangzást a költői előadás olyan fontos elemének tartja, hogy még a nyelv-

¹ Ezután *Összes Műveit* csak a kötét és a lapszámával idézem; *Figy.* = *Szépirodalmi Figyelő*; *K.* = *Koszorú*.

tan jármát is szívesen levetné érte és szeretné, ha valaki a magyar euphonia elméletét kidolgozná, hogy a költő nyelvtani botlás vádjá nélkül mellőzhetné a szabályszerű, de rosszhangzású alakokat (X. 100). Hogy mennyire mestere a hangutánzásnak és hangfestésnek, bizonyítják iskolai stilisztikáink, melyek példáik javát Aranyból idézik.

Erős zenei érzéke vezeti a vers legzeneibb elemének, a rímnek gyakorlati alkalmazásában és elméleti fejtegetésében. Kétségtelen, hogy a veleszületett készséget erősen fejlesztette Debreczen, mely különösen a XIX. század elején a legjobb rímelőkkel dicsekedett. Nemcsak nagy költője, Csokonai hatott rá, hanem a kisebbek is, kiknek kezében a verselés a legkörülmönfontabb mesterkedésig és játékig fejlett, vagy mondjuk fajult: az egy hangon verselők, a leoninisták, a rakott rímek művelői mind nyomot hagynak Arany verskezelésében. Ő maga is sohasem idegenkedett a vers és a rím játékaitól, főleg tréfás költeményeiben; de a komolyakban is nem egyszer meglepő hatásokat ér el vele.

Mindebben zenei hallása irányítja. Bár ő magamagát a zenében is csak «dilettánsnak» mondja:

Elpöngeté a zongorát, gitárt,
A hangjegyet lassacskán elbetűzte,
Hallása jó volt és ütemre járt...

(*Bol. Ist. II. 55.*)

de hisz ez az, a mi a jó zenészt teszi.

A zene végigkíséri egész életén: a kis diákok énekkarából kivágódik átható «discántja»; vándorszínész idején «mint primo basso» nyeli a szót kottából; a nagykőrösi barátságos összejöveteleken a komoly szót és vidám tréfát régi nóták dalolása váltja fel; az élet alkonyán pedig «az öreg úr» előveszi «tamburáját» és «maga számára és lopva zenél csak». Költeményeiben nagyon szereti a zenét, zenészeket s velük a tánczot is bemutatni. Hasonlatait is szívesen veszi a hangok birodalmából. Prózaí munkáiban is akárhányszor zenei képekkel szeret magyarázni. A nem eléggé gyakorlott költőnek azt kívánja, hogy hegedűje «minél ritkábban adjon hamis hangot». Egy hajszálnyival feljebb vagy lejjebb fogni, az sem mindegy a kényes hangszeren. Pedig a hang tisztasága még csak alsóbb-

rendű kellék: azon felül következik a dallam és harmonia egysége, változata, a kifejezés ereje és mind az, a mi «istenek közé ragad». (Ö. M. X. 89.) — A lyrát elméletileg a zenéhez legközelebb állónak vallja; ritka önmegfigyeléssel saját költői gyakorlatát, lyrai költeményeinek keletkezését is zenével magyarázza: «Kevés számú lyrai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejlett eszmém lett volna, úgy hogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat. Sőt balladáim fogalmazásakor is, az első, még homályos eszme felködlésénél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely, nem tudom micsoda sympathiánál fogva, épen a szülemelő eszméhez társult, illet és semmi más. Ezért esett meg rajtam nem egyszer, hogy ha a fölvetett dallam formáit, rhythmusát a nyelv később nem bírta, noha az eszmével már tisztába jöttem, mégsem tudtam azt más, talán kényelmesebb formába önteni, hanem az elkezdett mű töredék maradt. (Ö. M. XII., 149.) De aztán viszont is, idegen költemény olvasása közben keresi a dallamot, melyre a vers legjobban illik. Például Béranger költeményeiről mondja: «megszoktuk e chansonokat egy-egy nem ismert, de lelkünkben zengő melodiára olvasni.» (Figy. I., 206.)

Aranynak ez az erős és mély zenei érzéke legnagyobb diadalát épen ezért a vers rhythmusos felépítésében üli. Soha nem sejtett szépségeket varázsol elő az ősi magyar hangsúlyos versből. A mint a népnek és a régiségnek darabos nyelve benne művészivé nemesül, úgy a népies és régi verselés is remekké virágozik ki kobzán. De ép oly könnyedén bánik az idegenből került időmértékes prosodiával is. Annyira kezeügyében van a forma, annyira korlátlan mestere, hogy akárhányszor a készen talált képleteket széttördeli, az iskolásan szigorú mértéket megzavarja, mint a zeneköltők nagyjai, kik a harmoniába disharmoniát, a consonantiába dissonantiát vetnek, ha ihletük úgy követeli. Egy-egy költeményen belül gyakran «felváltja a hangot»; a *Tetemrehívás* lejtő dactylusait a feldúlt lelkű Abigél tánczának és énekének szökő anapaestusai követik; a *rodostói temető* feljáró kísérteteinek minden fordulója más-más verselésű; *Toldi szerelme* epikus tizenkettőst majd *Győri Jakab*

furfangos történetének tizenhatosai, majd *Endre királyfi* balladájának lyrikus tizenkettősei, *Zách Klára* szomorú történetének borús népdalformája szakítja meg. Sőt megteszi azt is, hogy összeköti, egyesíti a két prosodiát s mint a hegedűművész két húron játszik. *Buda halálának*, *Csaba Előhangjának* kristálytiszta magyar hangsúlyos rhythmusát gyönyörűen kíséri a choriambusok lebegése; néha-néha ők veszik át a főszólamot, mint mikor a vonós karban a gordonkán bűg fel a dallam, az első hegedű pedig hangfogóval tompítva követi a melodia fordulatait:

Ébredj deli hajnal, te rózsza-özönlő!
Már lengeti leblét hűs reggeli szellő;
Ébredj puha fészked melegén, pacsirta!
Már tetszik az égen hajnal elő-pirja.

A nyelv zeneiségéhez tartozik még az a mód is, a hogyan Arany a hangsúlylyal és a szórenddel bánik, mivel ez az élő beszédben a hanglejtésnek, tehát a szavak zenei magasságának és erejének hullámzásában nyilvánul. A mi szórendbeli finomság a magyar nyelvben: a régiben s az újban, a népiben s az irodalmiban nyilván vagy rejtve leledzik, az mind megtalálható Arany költeményeiben. Szinte azt hihetnők, hogy neki valamilyen kényes ötvösmérlegje volt, a melyen a szavak súlyát szemernyi pontosságig lemérte: úgy rakja el szavait a mondatban. Minden szó azon a helyen van, a hol a művészi hatás, az értelem árnyalata, az érzelem foka legjobban kívánja. Fokozza ezt még az írásban az ő véghetetlenül gondos központosítása: minden vesszőnek, minden pontnak, minden vonáskának megvan a maga jelentősége; s ha a sorrend nem volna eléggé kifejező, úgy gonddal aláhúzva, dőlten szedeti a szavakat, jelezve, hogy nem közönséges értelemben, hanem valamely sajátos czéllal használja, hogy külön súly van rajtuk, mint mikor a zeneszerző a kották alá és fölé rakja az előadást, kifejezést vezető jelzéseket.

A milyen tökéletes Arany nyelvi művészetének akustikája, olyan tökéletes optikája is; azaz a nyelvnek nemcsak zenei sajátságait aknázza ki művészi módon, hanem azokat is, melyek látásunkat, szemléletünket, képzeletünket ingerlik. Epikus költeményeinek eseményeit elbeszéli, de ezenfelül

láttatja is velünk ; személyei alakjuk teljességében és testi-ségében képzeletünk előtt teremnek, mozognak, járnak-kelnek, élnek ; a színtér, a cselekvések helye, a vidék természeti szépségeivel, a város, a falu, az épületek, termek, szobák olyanok, mintha testi szemünkkel látnók őket.

Ez az erős optikai hatás Aranyinak éles megfigyeléséből következik. Meglátta a külvilág tárgyait egész teljességükben, de apró részleteiben is ; elemezte őket az utolsó parányig és ismét összefoglalta e részeket szerves egészszé. Ez az elemző és összefoglaló, a bonczoló és egybeszerkesztő képesség jellemző sajátja neki ; forrása a megfigyelés élessége, mely a természet-tudós megfigyelésének pontosságával és szabatoságával vetekszik. Egyik híralatában kifogása van egy versnek következő sora ellen : «Szembe távol erdő, mező kéklik. Hogy az erdő és hegy (az utóbbi akkor is, ha mező van rajta csupán) bizonyos távolságra kék színt mutat, azt vizsgáló is tapasztalta : de nem merné állítani : helyes-e így mondani általában : kéklik a *mező*. Sík földön ez nem látható, hegyi perspectiva pedig talán nem jön a *mező* elnevezés alá oly távolságból, mikor zöld színe már kékre változott.» (X. 83.). Íme valóságos physikai előadás a színek távlati elváltozásáról, melynek igazságát még a költőnek sem szabad megmásítania, ha a valóságosság hatását akarja kelteni. Aranyinak e kritikai megjegyzésére vegyünk, mintegy ellenpróbául, egy leírást saját műveiből. Keresve sem találhatnánk jobbat a *Pusztai est*-nél a Bolond Istók I. énekében (100—106. versszak), mely minden ízében a vonal-és színtávlat minden törvényével megegyezik :

Folyam mentében itt-amott egyes
Vén fűz sötétlő körrajza veté
A sík lapályra hosszú és hegyes
Árnyát, minő torony-épületé.
Így a világot az árnyék vegyes
Rónája váltogatva követé ;
Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
A gyepek, s homályos fényt kap a sugártul.

Mikor 1856-ban e sorokat írta, a tájképfestés általában még műteremművészet volt, mely czeruzavázlatait otthon, a szobában festette meg szóbeli feljegyzések segítségével ; Barbizon

apostolait, a kik a szabad ég alatt mertek közvetlen szemlélet után színt-színre rakni, akkor még alig ismerték, vagy lemosolyogták; a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve le merete írni, hogy az alkonyati aransárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kéknek kell lennie. Ez csak egyetlenegy példa a sok közül, hogy Arany megfigyelése milyen pontos, képei mennyire igazak. Ez pedig nem csupán a színekre nézve áll, hanem a vonalakra, térbeli alakokra, a szemlélet egészére is. Ő törvényének vallja, hogy «csak olyat szabad írni, mit el is lehet képzelni» (Figy. I., 214.); hogy a mit a költő leír, elbeszél, azt meg is lehessen festeni (F. I., 197.); a rajz igazsága vagy hamissága dönt a művészi hatásban (X., 73—75.); mindig végzetes hiba, ha «vagy nincs igazság a képben, vagy a kép nem illik a tárgyra (X. 67.). Innen van képeinek, leírásainak, jeleneinek megkapó hűsége, szemléletessége, úgy hogy soha el nem múló állandósággal vésődnek emlékezetünkbe. Innen van, hogy olyan, vele egyvívású művész, mint Zichy Mihály, a balladák szövegétől ihletve, gazdagon ontja mesteri sorozatát a rajzoknak, melyek láttára örömmel kiáltunk fel: «Ez az, úgy történt, ilyenek látom én is, másként nem is képzelhető.» E valóságosság jellemzi Aranyt ott is, a hol a kép csak stilisztikai dísz: a metaphorák sokszerű és tarka használatában, a jelzők találó, sőt mondhatnám szükségszerű alkalmazásában, midőn gyakran egy szemernyivel több vagy kevesebb veszélyeztetheti a hatást. Ezekben Arany költői gyakorlata soha nem jár iskolába a könyvekhez, az irodalomnak századokon át megmerevedett és színevesztett hagyományaihoz, hanem csupán az ősi és egyetlen mesterhez: a valósághoz. Ez az, a mit Petőfinek lelke a magáéval azonosnak megérez benne, midőn kérdi tőle:

Ki volt tanítód? hol jártál iskolába?
Hogy lantod ily mesterkezekkel pengeted.
Az iskolákban nem tanulni, hiába,
Ilyet... a természet tanított tégedet.

Arany azonban nemcsak a nyelv rendes művészi eszközeivel él, hanem felhasználja azokat is, a melyeket a legtöbb költő szinte nem is tart méltóknak arra, hogy észrevegye őket. A mint

költői tárgyaiban egyazon gonddal és szeretettel öleli fel a nagyot és kicsinyt, a súlyosat és könnyűt, mint *Etele*ről mondja: «Nincs dolog őneki, hogy kicsibe venné» (B. H. VIII., 18.), úgy a kifejezés eszközeiben is fel tud használni mindent, bármily értéktelennek lássék is. Humoros, satirikus, tréfás versei telides-teli vannak a legbohóbb szójátékokkal; barátaival, különösen Petőfivel való levelezése valóságos tárháza a nyelv géniusa e kitagadott gyermekeinek. Mint tanár a diákok helyesírási, nyelvtani és stilisztikai botlásait, — mint szerkesztő az üzenetekben a beküldött költői szárnypróbálgatások esetlenségeit, — a tudományos folyóiratok lapjainak szélén a tudósoknak neki nem tetsző elméleteit és állításait, betegségében a maga testi baját és szenvedéseit kifogyhatatlan leleménynyel, pompás ötletekkel, szomorkás-víg humorral kifigurázza, neveti, megkönyyezi. Jellemzően alkalmazza a nyelv furcsaságait költeményeiben: a parasztlakodalom vőfélyének habarék beszédét *Etele* idétlen törpéjének szájára adja (B. H. X., 98.); Jóka mint orvos madárnyelven beszél az ördöggel; a cigányok keserve a nagyidai nótában tör ki. De komoly műveiben is akárhányszor egy-egy szójáték élesen rávilágít valamely rejtett célzásra. Mikor Endre királyfi kulcos Averszához közelít, Johanna álnok kétszínűséggel kérdi:

Édes uram, most is ott legyen a *háló* fi
Veti azt Endrének a sok lesben álló .

(T. Sz. VIII. 66.)

Vagy midőn Detre szász alattomos szóval szítja Krimhilda féltékenységet:

Mert a vval a kézzel könnyű lesz ölelned
A királyt, ha majdan nyugszol teste mellett;
Ölelned ... *előlnöd* ... mit mondok? — Valóban
Kevés a különbség ebben a két szóban.

(Csaba. 1. dalg. II.)

Rejtett értelmű, burkolt jelentésű fordulatokkal lépten-nyomon találkozunk Arany költeményeiben, különösen az ötvenes évekből valóokban, mikor a szabad szó tiltva volt s a hatalom előtt álarczot kellett öltenie a költészetnek.

E néhány utalásból is nyilvánvaló, mennyire egyetemes

Arany nyelv-művészete; egyetemes, mivel a nyelvnek, mint a költészet kifejező anyagának, mindennemű sajátosságát a leg-
apróbb részletig ismeri és teljesen ki is aknázza.

Van azonban Arany művészetének ezenfelül is még egy jelessége, mely nem sok költőben lelhető fel és pedig a külső kifejezésnek teljes símulása a tartalomhoz. Valamint a zeneköltő változtatja a hangnemet, a hangszerek minőségét és számát, úgy Arany is annyiféle nyelven ír, a hány a tárgy, a tartalom, a hangulat, a helyzet. Míg Vörösmarty személyei mind egyféle ruhát: ünnepi köntöst viselnek, egyféle nyelven: magának a költőnek fenséges nyelvén beszélnek, addig Arany alakjai annyiféleképen szólnak, a hányan vannak, a mint jellemük, pillanatnyi hangulatuk, körülményeik magukkal hozzák. Így változik minden költeményben magának az elbeszélésnek is a színe, jelleme: az *Elveszett alkotmány* bizzar olla potridája és *Toldi* kristálytisztasága egyszerűsége; *Katalin* izgatott nyugtalansága és *Buda halálának* ódon zamatja; *Rózsa és Ibolya* naiv átlátszósága és a balladák sejtelmes félhomálya, mintha nem egy írónak tollából eredtek volna. Hosszabb műveibe Arany nagyon szeret mintegy más hangnemben írt betéteket szőni, melyek formájukkal, hangulatukkal elütnek a költemény egészétől. Egy-egy dalt, önálló legendát, balladát énekeltek valamelyik személyével, vagy maga csap át más versbe: «De lankad a húr, váltsuk fel a hangot.» (T. Sz. VI., 23.). — «Más húr, más hang» üzeni Arany egy ballada-költőnek (Figy. I., 672.), a kinek kísérletei mind azon húron pendülnek. S ha végigfutunk az ő művein, valóban azt látjuk, hogy nincs két költeménye, a mely ugyanazon a hangon szólna. Tárgyi gazdagságával teljesen egyezik alaki, kifejezésbeli, nyelvi gazdagságának kimeríthetetlensége.

Felvethetnők azt a kérdést: mennyi része van Arany művészetében az öntudatlan, veleszületett művészi ösztönnek és mennyi a tudatos tanulmánynak. Az bizonyos, hogy kevés költőnk van, a ki tudományosan amilyenre foglalkozott volna a nyelvvel, mint Arany. Ebben előtte csak Csokonai, Vörösmarty és Czuczor említhető, utána senki. A szakembernek élesen bonczoló elméjével hatol bele a nyelvi jelenségek titkaiba, fürkészi a rhythmus és rím törvényeit, úgy hogy e téren tett

kutatásainak eredményei igen tisztas, sok tekintetben első helyet biztosítanak neki a tudomány birodalmában. Ha még hozzáveszszük szerte elszórt megjegyzéseit a nyelvvel való művészi bánásról, a magyar nyelvnek valóságos «ornata syntaxis»-át kapjuk, melynek hiányát ő maga annyiszor fájalta. A tanulást, a gyakorlást, a nyelvnek, mint a művészet kifejező anyagának alapos kiismerését minduntalan lelkére köti az ifjabb költőnemzedéknek, mert «a nyelv olyan fuvola, melyen Polonius sem tud játszani, ha nem gyakorolta», mondja *Hamlet* híres sípjára czélozva (III. felv., 2. jel. ; — *Koszorú* 1865, 408., l.) ; a nyelvnek teljesen hatalmában kell lennie a költőnek : «nincs lehangelőbb, mint érezni, hogy a művész (bármily csekélységben) korlátoztatik eszközei által. A költő ecsetje, vésűje a nyelv : bosszant, ha nem úgy fog, mint ő akarja» (X., 73.). Idézi Byron szavait a nyelv technikájára : «rossz kézműves az, a ki szerszámaival összevész.» A múgond, a horatiusi szabatosság a formában sok fáradsággal jár, ámde ez : «olyan fáradság, a mi játéknak tetszik.» (*Koszorú* 1863. I., 96. l.) Itt válik el a mesterség a művészettől. Hisz a jó verselést, a kifogástalan nyelvi helyességet el lehet sajátítani gondnal, szorgalommal, kitartással ; de ez még nem művészet, mert megérzik rajta a fáradság verejtéke, nem lesz meg az igazi költőt bélyegző könnyűség. Vagy esetleg szert tesz bizonyos könnyűségekre, de «a lángelme biztossága, mélysége nélkül». (X., 98.) Amaz isteni szikra nélkül, mely alkot és teremt az ihlet magasztos és öntudatlan pillanatában, mely áttörve a régi korlátokat, önmagából és önmagáért teremt új szabályokat, e nélkül nincs művészet. A lángelme az a tényező, mely a nagy művészi alkotások egyenletében mindig ismeretlen és meghatározhatatlan marad, melyet az emberi fürkésző értelem soha meg nem fejthet.

Az alkotó művészek közül kevés az, a kinek megvan az a ritka tehetsége, hogy önmagát megfigyelje, hogy bár csak valamennyire is számot tudjon adni arról a titokzatos folyamatról, mely benne végbe megy. Ez megint az az egészen különös adománya az égnek, mely nálunk Aranyon kívül talán csak Csokonainak jutott nagyobb osztályrészül. A világirodalomban pedig Aranyt közvetlenül Goethe mellé merem állítani, annyi benne a szinte természettudományos tárgyilagosság, az elemzés

biztossága, az önmegfigyelés ritka tehetsége, hogy általa mély bepillantást vethetünk a művészi lélek bonyolódott szövevényébe. Ezt a tudatosságot, a gondos tanulmányt, a teremtető képzelet rovására nem egy ízben szemére is vetették Aranyinak (*Koszorú*, 1865., 97—98.), de igaztalanul, mert a külső forma mesteri tökéletessége gyakran elfogulttá tette az ilyen ítéletet a tartalomnak mélysége és költőisége iránt. Különben is, valahányszor a költő és a tudós egymással szembe kerül, Arany mindig a költő pártján van s hol komolyan, hol pedig nem minden jóságos mosoly nélkül, visszautasítja a tudósok támadásait és törekvéseit. Egy vígjátékról szóló bírálatában fejezi ki ezt legélesebben: «alig van két egymástól különbözőbb lelki tehetség, mint a képzelet látnoki tehetsége s a tudós higgadt, illúziókon meg nem nyugvó elemző tehetsége. A két tulajdon egyesülhet egy-egy emberben, kinél a lélek minden tehetsége, a mellett, hogy harmoniában van, egy-egy ága külön is a fejlődés magas fokán áll, de ez ritkaság, a talentumok legnagyobb része egyoldalú (*Figy.*, I., 646.). A tudós és a költő ellentétét pompás hasonlatban mutatja be a sokszor idézett *Aisthesis* (megérzés) című költeményében, a hol a nyelvnek finom és természetes ízlésében bízó, ravasz borkupezs ő maga, a laboratóriumában mesterséges bort kotyvasztó vegyész a mindent megmagyarázó tudós:

A nyelvnek is törvényeit :
Széppé, jóvá mi teszi :
Nyelvész urak jobban «tudják»,
A költő jobban «érzi».

Hiszen «a lángész, midőn ír, nem ügyel apróságokra, mégis jól jön neki minden» (X., 76.), a merészség, hogy a szabályokat áthágja és «új, szokatlan, mégis talpraeső» fordulatokat teremtsen, az ő szabadsága, kiváltsága és érdeme, mely olyan, «mint discord hangfogás», mely «emeli a harmoniát» (X., 95.). Művészetében erős segítője Aranyinak az ő nagy tudása; biztosságot, szilárdságot ad munkásságának; igazi forrása azonban a meghatározatlan, megfoghatatlan ösztön, melyet semmi tanulás, semmi tudomány nem pótol, mely a lángészt azzá teszi, a mi.

Nyelvművészeink sorában időrend szerint az utolsó; rangban és értékben azonban kétségtelenül a legelső. Igaz

ugyan, hogy késői fellépte sok könnyebbséget szerez neki. Elődei már előkészítették a talajt: feltörték, bevetették s ő gazdagon arathatott a bő termésből. Gyöngyösi István az első, kinek műveiben a magyar nyelv költői szépséggel jelentkezik; a deákos költők beletörik nyelvünket az időmértékes verselés szigorú, classikus formáiba, terjengősség helyébe tömörséget, erőtlenség helyébe férfias erőt tesznek; a magyaros írók tárják fel először a népnyelv gazdagságát s kevés ízléssel ugyan, de pazar kézzel szórják a költői előadásba; a debreczeniek a verselés és rímelés fogásait gyakorolják; Kazinczy és köre ízléssel és műgonddal csiszolja le elődei érdességét, lágy hangnemekre tompítja rikoltó érdességüket; majd Vörösmarty nyelvében egyesül minden gazdagság és pompa, szín és fény; a népies nemzeti írók s a népköltési gyűjtemények friss üdeséget és természetességet visznek a műköltészetbe... mindezt Arany már készen találta és sajátjává tette. Emerson mondja, hogy « legnagyobb lángész a legtöbbel tartozik másoknak » (Shakespeare); ebben az értelemben Arany is legtöbbel tartozik másoknak, de egyszersmind lángész is, mert nemcsak elsajátította elődei hagyományait, hanem a mi náluk külön-külön és részenként kifejtett, azt a maga művészetében egyesítette, összeforrasztotta és olyan magasságra fokozta, a melyet szellemi életünk úttörői, sőt kevésbé előtte élt nagy munkásai is álmukban sem mertek volna elképzelni.

Az elődök művészetébe beleolvasztotta a népnyelv minden elemét, belevonta a költészetbe a magyar nyelv egészét, egyetemesen költőivé tette. Nincsen nyelvünknek olyan nyilvánvaló szépsége, nincsen az a rejtett varázsa, melyet művészetének eszközévé ne tett volna, ez az a bűbáj, mely alól senki ki nem vonhatja magát. Ez éppen nyelvi jelentősége: Arany a XIX. század magyar nyelvének legeggyetemesebb művésze, benne nyilvánul meg legteljesebben a magyar nyelv géniusa.

TOLNAI VILMOS.

PETŐFI ÉS ARANY BARÁTSÁGA.¹

Már vagy huszonöt év óta az ú. n. nagy száz-éves jubileumok korát éljük. Ez így lesz még néhány évig, mondjuk 1923-ig. Nemzetünk az első nagy jubileumot Széchenyi emlékére ülte, ki 1791-ben s az utolsót Petőfi emlékére fogja ülni, ki 1823-ban született. E születési korszak idejét tehát a két legnagyobb lángész határolja. E két határkö közé számos nagyunk születésének ideje esik, számosabbé, mint 1000 éves történetünkben bármely időkorra. Azt kell hinnünk, hogy a mint a természet életében vannak időszakok, midőn szebb a gabona, izletesebb a gyümölcs, zamatosabb a bor, szebben nőnek a virágok: akképen a nemzetek életében is vannak korok, midőn nagyobb elmék jönnek világra, mint más korokban s talán ilyeneknek mondhatjuk nem a boldog, hanem a nagy szenvedések, de egyszersmind nagy vágyakozások idejét. Ilyenkor talán minden anya azt érzi: az én gyermekem lesz az, a ki a hazát megmenti, fölemeli s e vágy a hazafiak legióját jegyzi el és teszi megáldottá a nagy pályára s a nagy sikerre. Ime Széchenyi, Kölcsey, Katona József, Wesselényi Miklós, Jósika Miklós, Vörösmarty, Kossuth, Deák, Bajza, Toldy, Horváth Mihály, Erkel Ferencz, Eötvös, Pulszky, Szalay, Kemény Zsigmond, Arany, Tompa, Görgei, Andrássy Gyula, a tizenhárom aradi vértanu, Petőfi, hogy csak a legnevezetesebbeket említsem, mind e korszak szülöttei, mely pedig oly szomorú volt, hogy egy írónk szerint csoda, hogy nem akadt Tacitusa. A kisebbek, de azért sokban kiválók közül még számos nevet hozhatnánk fel. Mindezek a férfiak nagy elméjük és nagy akaraterejük által megalkották a mai politikai

¹ Elnöki megnyitó beszéd a Petőfi-Társaságnak Arany János születése 100-dik évfordulója emlékére tartott ünnepi ülésén, 1917. márcz. 18-án.

és irodalmi Magyarországot s minden téren létrehozták azt, minél nagyobbát azóta senki sem, vagy aligha alkotott.

Ime, innen a száz éves jubileumok egymásutáni sora; pedig még a nemzet nem is mindenik iránt oly hálás, mint lennie kellene. Mert pl. csak azt kérdem: van-e valamely nyilvános köztéren e nevezetes férfiak mindenikének szobra, mely örökké szem előtt tartsa tehetségök és érdemeik emlékét? Már pedig egyetlen tehetségnek sem volna szabad úgy a haza földjébe szállni, hogy föl ne támadjon márványban vagy ércben.

Ebben az évben két nevezetes férfiú százéves jubileumát üli meg nemzetünk: Aranyét és Tompáét. Aranyé márczius havára, Tompáé szeptemberre esik. Így szenteli Társaságunk szokásos márcziusi ünnepét ez alkalommal Arany János emlékének. És mi ez alkalommal nemcsak Aranyt, a nagy költőt kívánjuk ünnepelni, hanem a nagy barátot, Petőfi nagy barátját s azt a barátságot is, mely költészetünk e két legnagyobb büszkeségét egymáshoz kapcsolta s mely a legszebb példák egyike az egész világirodalomban; sőt párja talán csak az a kettő, mely hasonló nagy szellemeket kötött össze, mely Horatius és Vergilius s Goethe és Schiller közt fennállott.

A barátság érzelme a legcsodálatosabb érzelmek egyike. Bizonyos tekintetben hasonlít a szerelem érzelméhez, mert mindkettő lényegileg a meghódolásban áll; de hogy mégis mennyire más, mutatja nyelvünk maga, mely két szót alkotott e két érzelemre: szeretet és szerelem. Ez nyelvünkre nézve annyira jellemző, hogy egyedüli az ismert nyelvek közül, mely ugyanazon érzelemnek e két árnyalatát megkülönbözteti, de az igazi barátság érzelme sokkal ritkább, mint a szerelemé. Ezért a barátság néhány halhatatlan példáját majdnem ujjainkon fel bírjuk sorolni s maga a mythos is elismerte ritkaságát azzal, hogy szerelmeseket nem helyezett az égre a csillagképek közé, de barátokat igen: Castor és Pollux örökre ott ragyognak, mint a barátság örök példái, a csillagok között.

De ha az örök barátság e példái ritkák, még ritkébbak egyenlők közt s ezt az emberi természetben rejlő féltékenység és versengés okozza. Plutarchos azt mondja, hogy a legtermészetesebb emberi érzés az irigység. Talán ez teszi, hogy a valódi barátság oly ritka s oly rövid életű. Pompás példa erre, hogy

mily szép szavakkal emlékszik meg történetünk Hunyadi János és Capistran szerzetes barátságáról. És ime, Capistran leírta az 1456-iki belgrádi győzelmet a nélkül, hogy Hunyadi nevét csak meg is említné. Hunyadi is ugyanígy járt el, a mi egyébként természetesebb. Erre mondja Aeneas Silvius, a későbbi pápa: «A dicsőség gyönyöre rendkívüli, könnyebben mondják megvetendőnek, mint a hogy' megvetik. Capistran legyőzte a század pompáját, eltiporta a fősvénységet, leigázta a testiséget: a dicsőséget megvetni nem birta. Senki sem oly szent, hogy a dicsőség gyönyöre meg ne hódítsa. A jeles férfiak inkább megvetik a hatalmat, mint a dicsőséget.»

Ebből is, mint száz más példából, csak az világlik ki, hogy nagyon is számosabbak a Themistoklesek, kiket a Miltiadesek dicsősége nem hagy aludni, mint a hű Damonok vagy a mások dicsőségével barátságot kötők. Az igaz barátság pedig annál ritkább, mert csak nagy és nemesre irányuló lelkek közt lehetséges. A gonoszok közti kapocs nem barátság, hanem czinkosság. Mint Cicero helyesen mondja: «A barátság első törvénye, hogy aljasságot se ne kívánjunk, se ne tegyünk.»

De van egy pár nagy példa mégis. És ezek közt, hogy csak az irodalomnál maradjunk, mint említettem, nincs szebb, mint a Horatiusé és Vergiliusé, a Goetheé és Schilleré, a Petőfié és Aranyé, mind a három congenialis szellemek között.

Horatius hálája és barátsága Vergilius iránt abból az időből ered, hogy Vergilius e kíngelméjű barátját felkarolta s bemutatta Mæcenasnak, mint ezt maga Horatius írja Mæcenasnak: «Egykor Virgilius, majd Varius adták tudtadra, ki vagyok». Ezt Horatius sohasem feledte el s három ódát írt Virgiliushoz. Egyikben Quintilius halála miatt vigasztalja, másikkban őt, a «nemes ifjakkak, Claudius Tiberiusnak és Brutusnak barátját» víg lakomára s torra hívja meg, hadd szenteljen egy kis időt a vidámságnak is, mert édes olykor bohónak is lenni. A harmadikban a Virgiliust Athenébe vivő hajóhoz szól ekképen: «Oh hajó, Cyprus hatalmas istennője, Venus, Helena testvérei, a fényes csillagok, t. i. Castor és Pollux, a szelek atyja, a zephyren kívül a többi szelet lezárván, ők vezessenek téged, ki nekünk a rád bízott Virgiliussal tartozol, hogy esdve kérlek, tedd sértetlenül őt Attika partjaira s őrizd meg lelkem felét».

Schillert, mint egykor Virgilius Mæcenashoz Horatiust, akkép vezette be Goethe Weimarba s mindvégig barátja és pártfogója maradt. Schiller a hatást, melyet rá Goethe tett, így írja le Körnernek 1798 aug. 31-én: «Én... Goethének nagyon sokkal tartozom s tudom, hogy én rá szintén szerencsés hatással voltam. Már négy éve, hogy egymást jobban megismertük s ez idő alatt viszonyunk folyton eleven és emelkedő volt. Ez a négy év nekem magamnak szilárdabb lényegét adott s gyorsabban vitt előre, mint e nélkül történhetett volna. Természetemben ez korszakot alkot.» Goethe 1798 jan. 6-án magának Schillernek írja: «A mi két természetünk kedvező összehatalálkozása már nem egy előnyünkre volt s remélem, hogy e viszony mindig egyformán fog hatni. Ha én önnek több tárgy képviselője gyanánt szolgáltam, viszont ön a külső dolgok és viszonyaik igen is szigorú szemléléséből enmagamhoz vezetett vissza, megtanított, hogy a belső ember sokoldalúságát nagyobb megértéssel szemléljem; ön nekem egy második ifjúságot adott s engem újra költővé tett, a mi már majdnem megszűntem lenni.»

Ime, a két nagy költő vallomása egymás barátságáról.

Rendesen ezt a mértéket alkalmazzák, bevallva vagy be nem vallva, Petőfi és Arany barátságára is. Ilyen, egymást kiegészítő szellemeknek tekintik őket. Látszólag van is köztük némi hasonlat. Goethe tíz évvel volt idősebb Schillernél, Arany hat évvel Petőfinél. Másfelől az a két alapelv, mely körül a művészet örökké forgott és forog: objectivitás és subjectivitás, azaz tárgyilagosság és alanyiség, körülbelül egyfélekép jelentkezik a két költőpár egyéniségében. Goethében és Aranyban több az objectiv subjectivitás, Schillerben és Petőfiben több a subjectiv objectivitás. Ez kétségtelen. Ámde mindez csak általában igaz; mert Goethe éppen oly nagy volt lyrikusnak, mint elbeszélő költőnek s Petőfi a *János vitézzel* nemcsak átalakította a magyar költői elbeszélést, hanem, mint Arany is bevallja, egyenesen lehetővé tette, hogy ő *Toldit* megírja s e hatást ma már egy egész irodalom mutatta ki. E mellett azonban a kölcsönhatás sokkal kevesebb, mint Gyulai is hangsúlyozza. A *Toldi*nak és Arany elbeszélő modorának hatása Petőfinél csak a be nem fejezett *Lehel vezéren* mutatható ki s

Petőfi talán ezért is hagyta félbe, ki ha *Az apostolt* ezután megírhatta, bizonyára amazt is befejezhette volna. E mellett Petőfi és Arany barátsága jóval erősebb érzelmi alapokon állott. Schiller soha sem szerette igazán Goethét, legalább is nem oly erős érzelemmel és odaadással, mint Arany Petőfit; Goethe inkább Schillert s mint mindenben, ebben is nagyobb volt. Így abban is tisztább és határozottabb, a mit kettőjük egymásra tett hatásáról ír. Schillerben mindig volt némi versenyző vágy. Goethében nem.

Ez a versenyző vágy Aranyban és Petőfiben egyaránt teljesen hiányzott. Sehol semmi nyoma. E mellett itt a kölcsönös szeretet akkora volt, hogy nemcsak költészetök és lángeszök vet fényt barátságukra, mint Goethe és Schiller esetében, hanem szeretetök még akkor is megható volna, ha költészetöket és lángeszöket kikapcsoljuk belőle s e szeretetök fénye beragyogja és költészetöket még nagyobbsszerűvé s viszonyukat bensőbbé és nemesebbé teszi. E mellett Petőfi csak Aranyt tekintette kortársai közül magával congeniális szellemnek. Ez minden vallomásából látszik. Minden művét elragadtatással olvasta. Arany nélkül nem lett volna oly teljes e nagy szellem élete; e nélkül igaza lett volna abban, hogy a legnemesebb barátságot nem ismerhette meg. Így élete két utolsó évét az egész életében sóvárgott, legholdogabb szerelem és a lángész leghasonlóbb rokonsága és a szív szeretete által megnemesített, áldozatra kész barátság tette melegebbé és belsőbbé és ha lehet, még fényesebbé.

Tudjuk, hogy e barátságot Petőfi kezdte. Midőn Arany *Toldija* revelatio-szerűen jutalmat nyert 1847 febr. elején, Petőfi azonnal fölment a Kisfaludy-Társaságba, egyhuzamban elolvasta *Toldit* s elragadtatva a gyönyörtől, azonnal megírta halhatatlan költeményét és levelét Aranyhoz febr. 4-én azzal az őszinte lelkesedéssel, minő csak ily nagy és őszinte szívből telhetett, mely Aranyt egy ép oly meleg költeményre lelkesítette, s bizonyára ép olyan volt a levél is, mely elveszett. Mondják, hogy Petőfivel enyelegtek akkor, hogy íme egy új költő, ki majd túlszárnyalja őt. Állítólag Petőfi csak ennyit kérdett: hány éves? Midőn azt felelték, hogy 30, azt válaszolta: akkor nem félek. Igaz-e ez vagy nem, mellékes; Petőfi egész további

rövid életében még árnyéka sincs a versenyzésnek, a mint nincs az Aranyéban sem. Petőfi ellenben a könnyen csüggedő s lemondásra könnyen hajló Aranyt állandón buzdította. Ha Arany olyasmit ír, a minthogy írt, hogy lemond a költészetről, Petőfi úgy buzdítja, hogy azonnal neki fog s *Toldi estéjét* rendkívül rövid idő alatt befejezi és lerója tisztelete s csodálata adóját nyilvánosan és magánlevelekben barátja iránt. Ezek mellett Arany volt az egyetlen ember, kinek leveleit Petőfi megőrizte, ép úgy, mint Arany az övéit s egy pár híján az egész gyűjtemény teljes. Ő volt az egyetlen, kivel költészeti kérdésekről is értekezett s kinek megírta néhány költői elvét, melyek ép oly egyszerűek, mint igazak. Az egyetlen, kit belső életébe teljesen beavatott s ki előtt nem voltak személyi és családi titkai. E levelekben ép úgy érezzük az embert, mint költeményeiben s részben új és rendkívül szeretetreméltó oldaláról ismerjük meg. Van e levelekben tréfa, élcz, kedvesség, báj, humor, komolyság, a nagy idők érzése, magánügy, családi gond, meghatottság, mindenek fölött pedig őszinteség, egyszerűség, természetesség, minden nagyképűsködés nélkül. Koronájuk pedig egy remek *Levél Arany Jánoshoz* című hosszabb költemény, mely valóban összefoglalása Petőfi egyéni jellemének. A tréfától a fenséggig mindent magában foglal ez. Egyszer egy zenész panaszkodott Beethovennek, hogy hét hang kevés a zene minden árnyalatának kifejezésére. Beethoven azt felelte, hogy a ki hét hanggal nem tud nagy zeneművet alkotni, az hetvenhéttel sem tud. Nekünk azonban úgy rémlik, hogy ha Petőfi e költeményét zenében akarnók kifejezni, hét hang csakugyan kevés volna hozzá.

Arany levelei méltó párjai Petőfi leveleinek. Őt teljesen elbájolja, magával ragadja Petőfi hangja és modora. Épp oly változatosság és egyszerűség, épp oly kedves lelki játék szelleme kapja meg s mintegy versenyre kél vele. Tréfa tréfát ér, kedvességet kedvesség követ, néha vidámságot komolyság vált fel és fordítva. Valami szivárványos van e levelekben és válaszokban; sőt színekben még gazdagabbak és elevenebbek a szivárványnál is. De van Arany leveleiben olyan is, mi Petőfi leveleiben nem lehet. A hála állandó érzése, néha aggodalom, hogy barátja szeretetét elveszti, állandó gondosság, hogy e nagy lelket meg ne bántsa, az odaadásnak és

áldozatkészségnek ritka jelei és tettekben való tanui; egyszersmind valami állandó, nemes és fenkölt érzése a költői fenség elismerésének, a lángész iránt való csodálatnak, a rendkívüliség iránti oly odaadásnak, mi csak hasonló nagy lelkek és nagy elmék tulajdona lehet, ha nagy ritkán, mint itt, előfordul. Itt valóban a levélírók méltók egymáshoz s gyönyörűségünk fokról-fokra hág, a mint e barátság menetét, mint egy bájos erdei ösvény kanyarulatait, végigjárjuk s a váratlan meglepetések mámoros gyönyörét érezzük minden lépten-nyomon.

Ismeretes, hogy Petőfi hajthatatlan jelleme miatt, Kerényit kivéve, minden barátjával időnkint meghasonlott. Ő zordon elszántsággal ment pályáján s ha volt ember, ki elvei mellett hajthatatlanul kitartott, az ő volt. Némi ütköző pontokat e levelek is mutatnak; de Arany bölcsesége és odaadása mindent elsimított s mindezt valami oly megható kedvességgel, mely a hat évvel idősebb férfit minden szónál jobban jellemzi. «Nem érdemled ugyan, írja Petőfinek egy szemrehányó levelére, hogy válaszoljak arra a csalán... kedélyű leveledre, de most egyszer még megteszem. Kijelentvén, hogy ha többször úgy komiskodol, hát — megint elnyelem, mint most.»

Ugyan ki írna, egy Arany-féle lángész, még egy másik ilyet!

Vagy nézzük azt, midőn Petőfi felszólítja Aranyt télvíz idején, 1849-ben, hogy menjen bizonyos napra feleségéért és fiáért Debreczenbe és Arany nem mehet a maga s felesége betegsége miatt. Ekkor Petőfi válasz nélkül utazik Erdélybe Bemhez s felesége és gyermeke Debreczenben maradnak. Erre Arany január 26-án magának Petőfinének ír; mert azt hiszi, hogy megbántotta Petőfit akarata ellen s mély aggodalom fogja el; «mert, mint írja, hogy iránta hűlni kezd, vagy pláne meghült, arra egyéb bizonyítvány nem kell, mint válaszának elmaradása. Ám legyen. Ő szötte a viszonyt, ő eltépheti. De csalódik, ha azt hiszi, hogy e bánása által engem nyakáról lerázhat; ha azt hiszi, hogy ha barátomnak neveznem nem szabad, kitörli belőlem a szeretetet, melyvel rajta az ábrándozásig csüngök. Ő tegyen, a mi neki tetszik, én elnyelem fájdalmamat — s így tovább.» E levélre Petőfiné nem felelt, Petőfi pedig csak visszatérte után s ki volt boldogabb, mint Aranyék, hogy minden rendbe jött s Aranyné maga ment be Debreczenbe Petőfinéért és fiáért! Így

lett vége, «az idétlen agyrém»-nek, minek Arany nevezte még gondolatát is annak, hogy e barátság megszűnhessék.

Természetesen irodalmunk örömeire nem is szűnt meg s így módunkban van az irodalmi és egyenrangú szellemek közti barátságnak majdnem páratlan példáját mutatni be. Ők igazolják Curtiust, ki azt mondja: «Firmissima est inter pares amicitia.» «Egyenlők közt a legerősebb a barátság» (ha t. i. van). Igazolják Cicerót, ki azt mondja: «Nihil amabilius nec copulativius quam morum similitudo bonorum» = «Semmi sem kedvesebb, sem erősebb kapocs, mint a jók tulajdonságainak hasonlósága»; és e barátságban megvolt az, a mit ő kíván: «erény, dicsőség, léleknyugalom és vidámság, melyek ha megvannak, az élet boldog s nélkülök nem lehet az.»

Annyi bizonyos, hogy e barátság nélkül Petőfi egyedül állt volna. Egyedül állt volna nemcsak azért, a mint Szt.-Ágoston mondja, hogy «egyedül áll, kinek nincs barátja», hanem mint szellemi nagyság is, mint magányos üstökös, mely elhagyatva futja meg fényes pályáját az űrben, vagy Aranyként: «Mint üstökös, melyet élők nemzedéke egyszer lát s azontúl nem lát többé soha.» És mi is sokkal, de sokkal szegényebbek volnánk. Szegényebbek volnánk mindenekelőtt 62 pompás levéllel, a magyar történet és próza megannyi remekével, melyekben két nagy elme rakta le egyéni jelleme annyi bájos és nemes vallozásait, melyek nélkül sohasem ismerhetnők őket úgy, mint ismerjük általuk és belőlök. De mindenekfelett szegényebbek volnánk egy páratlan barátság nemes és fölemelő példájával. Mondhatom, részemről nem bírom e leveleket elégszer olvasni. Mindannyiszor felujongok a gyönyörtől vagy mélyen meghatódom vagy lelkesülök rajtok s szószerint nem tudom félretenni, míg végig nem olvastam a barátság ez örök hiteles, minden királyi pecsétnél fontosabb, az őszinte nyíltság pecsétével hitelesített okleveleit, melyek elseje és utolsója Petőfitől való.

És mi több, e barátságot a sír nem tépte szét. Arany mintegy folytatta levelezését Petőfivel azokban a költeményekben, melyeket költő-barátjához írt, folytatta álmaiban, melyekben a költő neki megjelent, sokszor úgy, a mint ketten együtt szállanak az űrben. Vagy folytatta abban, midőn Petőfire ismer költői

alkotásainak egy-egy erősebb színében, rajzain egy-egy vonásban, a melyet szellemujja von s: «Övé! kiáltom, ez itt övé: A szín erős, nem illik együvé», vagy midőn egy merész festésben a Petőfi szellemi erejét kívánja, mert csak ő bírná megírni: «Ha volna költő, — volna ő még, kit vágyunk holtan is keres.» Vagy abban, a mint életében tiltakozott azon összehasonlítás ellen, melyben irodalomtörténetünk azóta annyira kedvét leli; de ő, mint Incze Sándor nekem beszélte, boszúsan tiltakozott ellene s visszautasította az elsőségre vonatkozó minden czélzást. Ez valóban meddő és felesleges nóta. Ezt mondta Goethe is, midőn róla és Schillerről volt szó.

De végre folytatta, még pedig főképpen folytatta Petőfivel való életét, azt, midőn még «baráti szem művészi gonddal függött a lantos ujjain: láng gyúlt a láng gerjelminél», folytatta Petőfivel elveszett 'lelke ifjúságát' abban, hogy a Petőfi kívánságának vagy inkább követelésének megfelelt s megírta a *Toldi* «derekát», *Toldi szerelmét*, megírta pedig szószerint úgy, a mint Petőfi kívánta, keresztül hurezolva a magán és nyilvános élet minden viszonyain. Önkénytelenül kérdjük, vajon egyszer vagy többször, midőn Petőfi megjelent Aranynak álmaiban, nem követelte-e ezt a művet tőle, mint halhatatlan barátságuk tanujelét, miért aztán Arany felrázva magát csüggedéséből, nekifeküdt e nagy életműnek s halála előtt három évvel ezt az egyet befejezte, ő, ki különben annyit hagyott tervben vagy töredékben?

Ekkép Arany születésének százéves ünnepe egyszersmind Petőfi-ünnep is, valamint hat év múlva Petőfi születésének százéves ünnepe Arany-ünnep is lesz. E két nagy szellem elévülhetetlenül együtt fog élni századok és századok emlékében. Ők mint testvércsillagzatok fognak örök időkre ragyogni a magyar irodalom égboltján. S a mint költészetük ereje és dicsősége örökre tanítója, lelkesítője, büszkesége és dicsősége lesz nemzetünknek, akképpen legyen barátságuk és szeretetök állandó és követésre méltó példa, mert, mint Ambrosius szépen mondja: «a barátság minden földi dolgok kapcsolata», vagy N. Gergely szerint «a lélek őre» s Cicero szerint: «A barátság az összes isteni és emberi dolgoknak a jósággal és szeretettel

való legfőbb egyetértése, a melynél (a bölcseséget kivéve) nem tudom, adhatnak-e valami jobbat az embernek a halhatatlan istennek? A barátságot minden földi dolognál följebb helyezem. Mert a természetnek semmisem oly hálás, a jó és balsorshoz semmisem oly illő!»

Íme, ez mind fényesen kiragyog Arany és Petőfi barátságából s midőn mindehhez hasonlót kívánok mindnyájunknak, ünnepi ülésünket megnyitottnak nyilvánítom.

FERENCZI ZOLTÁN.

A FOKOZATOS FEJLŐDÉS TÖRVÉNYE A POLITIKAI TUDOMÁNYBAN.

A politikai viták egyik legelemibb és leggyakrabban előforduló sophismája a politikai változásnak a politikai haladással való azonosítása. Nyilvánvaló pedig, hogy a haladás szükségesége rendszeren általánosan elismert s in concreto főként csak az a vitás, hogy valamely politikai változásnak fejlődés avagy visszafejlődés lesz-e az eredménye.

Minden öntudatos politikának megvan a maga ideálja — az autokrátiáé autokratikus, a demokrátiáé demokratikus — a mely felé haladni akar s mindenik szükségesnek tart minden változást, a mely ennek az eléréséhez közelebb vezet. Az, midőn valamely politikai tényező nem akar semmiféle változást, csupán egy concret tényleges helyzet eredménye ; oka e politikai tényező erőtlensége, mely vagy saját gyengesége, vagy ellenfelei ereje folytán már csak defensívára szorúl. Elvileg — miután soha a tényleges helyzet ideálisan kielégítő nem lehet — életerős és öntudatos politikai tényező a tespedést nem tűri meg.

Minden életerős politikai tényezőben benne van a fejlődés akarása, nemcsak mint öntudatosan óhajtott czélé, hanem első sorban mint az életerő természetes és szükségképpen való nyilvánulása.

A milyen téves az a hit, hogy minden változás haladás — ez a ki nem mondott, de számos politikai álokoskodás mélyén ott rejlő hypothesis : — ép olyan téves az, a mely azt mondja, hogy a változás élet, a tespedés pedig halál. A tespedés akkor, a mikor a helyes irányban való változás kivihetetlen, gyakran a felbomlás megakadályozásának egyedüli lehetősége. A halál pedig nem stagnatio, hanem éppen túlságosan is nagy, az egyed egész lényére egyszerre kiható változás.

Miután csak a helyes irányban történő változásokat tekint-

jük fejlődésnek: a vita tárgya csupán az lehet, hogy melyik a helyes irány s nem az, hogy szükséges-e változás. És miután csak a változás helyes mértékét tekintjük fejlődésnek: téves azt hinni, hogy a fejlődés-mérték a változás mértékével egyenes arányban áll.

Örök törvény a fejlődés; de a fejlődés fokozatosságának a törvénye is örök.

A fokozatos fejlődés szükségszerűsége és kulcsa az egyes államok sajátos viszonyaiban van. A politikai tudomány gyakran hangsúlyozza a viszonyok különbözőségének fontosságát némely általános igazságként jelentkező tanok ellenében. De pusztán hangoztatva, maga e tétel is csupán csak általános igazság marad. Specialisálni kell azt s a különböző viszonyok különböző hatásait descriptive is, részletezve is, egyenként kimutatni. És ez elv igazságának határaival is tisztában kell lennünk. Mert annak, ki magát gyakorlati embernek tartja, az a hite, hogy mivel az egyes államoknak különböző viszonyai vannak, általános politikai igazságok nincsenek is: ép olyan doctrinairség, mint azoké, kik a viszonyok különbözőségét nem tekintve, csupa általános igazságokat keresnek s így vagy a realitással ellenkező elveket hirdetnek, vagy csupán — kétségtelen, de értéktelen — igaz általánosságokat.¹

Nyilvánvaló, hogy az angol és a francia parlamentarismus egymástól különböző. De nyilvánvaló, hogy a különbség mellett van hasonlóság is. Különbözők, mert az egyik francia, a másik pedig angol. De hasonlók, mert mindkettő parlamentarismus. Ha nem volna bennük valami közös, a két parlamentarismus két külön fogalom lenne, nem pedig egy. Mihelyt ugyanazt a fogalmat alkalmazhatjuk két jelenségre, szükségképpen meg kell lennie bennük a közös vonásnak.

Ha a politikai életben különbözőség volna, és semmi hasonlóság: akkor nemesak a politikai tudomány volna lehetetlen, hanem a politikai hagyomány is. Mert hiszen ugyanazon ország viszonyai is változnak s bizonyos tekintetekben legalább oly különbözőkké válnak az elmúlt korszakbeli viszonyaiktól.

¹ L. erről a *Budapesti Szemle* márcziusi számában szerzőnek Macchiavelli-ről szóló értekezését. («Elméleti és gyakorlati politika»).

mint valamely más állam jelenlegi viszonyaitól. És — éppen a változás folytonossága folytán — lehetetlen lenne az a politikai tapasztalás is, a melyre az elmélet kicsinyülői oly bizalommal hivatkoznak.

Az egyes korok és országok politikai viszonyai és intézményei sok tekintetben különböznek egymástól és sok tekintetben hasonlítanak egymáshoz. Éppen e hasonlóságot előidéző bizonyos közös vonások adják e viszonyok és intézmények politikai jellegét.

A fokozatos fejlődés elvére nézve minden ország sajátos viszonyai adják meg annaksajátos fejleményeit. Hogy azokat általában hogyan adják meg: arra nézve különböző viszonyok tanulásaiból vont általános igazságok irányadók.

I.

Rousseau és a XVIII. századbeli felvilágosultság politikája a politikai intézményeket csupán mint ható erőket tekinti, a melyeket bárhol és bármikor meg lehet teremteni s a melyek mindig és mindenütt ugyanazon eredményeket fogják előidézni. Az intézménynak ezen megvalósíthatásába és ezen mindenhatóságába vetett hit már a physiokratáknál is mutatkozik. Csakhogy a physiokraták az uralkodó által akarnak bizonyos intézményeket megteremtetni, és ezen intézmények gazdasági és culturalis reformokra törekeshetnek. Rousseau ellenben a nép által akarja a nép szabadságát biztosítani s az általa javasolt intézmények célja a nép fenhatóságának biztosítása.

Ezzel a felfogással szemben Burke, Herder és a német jogtörténeti iskola az intézményeket nemcsak mint okokat, hanem mint okozatokat is tekinti, mint egy hosszas, fokozatos, történelmi fejlődés szükségképpen való okozatait. Hivatkoznak arra, hogy az intézmények a specialis viszonyok termékei s így önkényesen nem teremthetők.

Ez a felfogás a maga túlzásában a német jogtörténeti iskolánál odavezet, hogy hitük szerint az intézmények maguktól nőnek, mintegy maguktól teremnek.

Felfogásunk szerint a Rousseau-féle felfogás s a német

jogtörténeti iskoláé egyaránt túlzás és az igazság a hagyományos felfogáshoz áll legközelebb.

Az intézmény igenis tudatosan hozható létre, de természetesen csak bizonyos létfeltételek között, mivel az intézmény mindig a speciális viszonyok okozata is. Éppen ezért nem lehet valamely intézményt bárhol is megvalósítani; és a hol lehet, ott sem hoz létre mindig azonos eredményeket.

Itt meg kell jegyeznünk ennek az utóbbi szabálynak kettős indokát. Először azért idéz elő különböző eredményeket ugyanazon intézmény, mert különbözők a viszonyok, a melyekre hat. Másodszor azért, mert különbözők a viszonyok, a melyekből eredt. Az intézmény az első esetben mint ok, a másodikban mint okozat szerepel. Az első esetben különbözők hatásai a szerint, a mint a specialis viszonyok különbözőkép hatnak vissza behatására. A másodikban a szerint, a mint a specialis viszonyok, a melyekből ered, különbözővé teszik ez intézményt, mint ható okot.

Az angol alkotmány tanulmányozása legvilágosabban mutatja, hogy minden politikai intézménynek megvannak a maga előfeltételei. A hol ezek a feltételek már létesültek: ott az illető intézmény behozatala czélszerű; a hol nincsenek meg, ott czélszerűtlen.

Mikor itt előfeltételekről beszélünk, ismét a fenti kettős szempontból kell néznünk azokat: az intézménynek mint okozatnak és mint ható oknak az előfeltételeit. Azért nem czélszerű ugyanis némely esetben valamely politikai intézmény, mivel a viszonyok nem reagálnak a kívánt módon s mivel maguk az intézmények — az ezeket teremtő viszonyok másneműsége miatt — tényleg másneműek, mint ott, a honnan ezeket átültetni óhajtanák.

Miután a viszonyoknak az intézményekre e kettős hatásuk van, hogy t. i. különbözőségük szerint más és más jelleget s így ható irányt és ható erőt adnak nekik, és hogy visszahatnak az intézménynek mint oknak előidézendő okozataira is: mind a két szempontból egyaránt fontos, hogy a behozandó intézményeknek meglegyenek a szükséges előfeltételeik.

Ezek az előfeltételek különböző természetű tényezők:

intézmények, gazdasági, culturalis, faji, vallási, socialis stb. természetűek.

Ha már most ezen előfeltételek bármelyikét is külön, magában vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy ennek is ismét megvannak a maga előfeltételei. Azt tapasztaljuk, hogy ehhez az intézményhez is megint szükséges bizonyos más intézmények léte, s szükséges bizonyos gazdasági, faji, vallási, socialis, culturalis stb. alap.

A ki ezen előfeltételek tényleges kapcsolatát ismeri, az ismeri az illető társadalomnak egész szerkezetét.

Éppen mert e szerkezetek különbözők: nem lehet valamely intézmény mindenütt czélszerű. És éppen, mert valamely társadalom szervezete különböző időszakokban különböző fejlődési fokon van: nem lehet valamely intézmény mindig czélszerű. Térben és időben ezért szabják meg mindig a helyes politika útját minden országnak mindenkori sajátos viszonyai.

Midőn a politikai intézmények előfeltételeinek szükségét hangsúlyozzuk, egyszersmind ezen előfeltételek határozott sorrendjének szükségszerűségét is ki kell emelnünk.

És ezzel egyszerre világossá válik a «fokozatos fejlődés» annyiszor hangoztatott és annyiszor félreértett követelményének valódi jelentősége is. Nem a hevesebb vagy mérsékeltbb temperamentumok subjectiv ellentéte ez a haladás ütemére vonatkozólag. Objectiv alapja nem is az idő. Nem az a lényeges, hogy csak hosszú idők elmúltával lehetséges bizonyos haladás, hanem hogy a haladásnak bizonyos fokozatokon okvetlenül végig kell mennie, bizonyos előfeltételeket okvetlenül létre kell előbb hoznia, mielőtt más magasabb fokozatokhoz elérhet s mielőtt bizonyos intézmények megteremthetők.

A fokozatos fejlődés elvének a consequentiái azonban in concreto mindig nehezen vonhatók le. Államférfi szeme kell valamely ország közállapotainak helyes diagnosisához. Nemcsak gazdasági, vagy culturalis, faji, vallási vagy socialis tényezők ismerete, hanem mindezek összességének, mindenikük quotájának a helyes ismerete. Ezek mindenikében külön is meg kell látni a reális és az imponderabilis elemeket és azoknak egymáshoz való arányait. Szükséges végül ezek nyomán meg-

állapítani azt, hogy az adott időben szemügyre vett concret társadalom actualis stadiumában mi és mennyi az általános és mi és mennyi a specialis jellemvonás.

A marxismus itt nemcsak abban téved, a mi materialismusának egyoldalúságából szükségképen következik, hogy t. i. a fejlődési stadiumokat a gazdasági fejlődés korszakai alapján látja csak ; hanem abban is, hogy az egyes stadiumok általános jellemvonásai mellett nem látja a specialis jelentőségűeket. E specialis vonások részben ép a nem-gazdasági tényezőkől folynak ; részben ezeknek a nem-gazdasági tényezőknek s a — részben ép ezek által befolyásolt s így átalakult — specialis gazdasági viszonyoknak egymásra való hatásaiból.

Mindezek egészen sajátos jelleget adnak az államnak, valamint egyes fejlődési stadiumainak is. A földrajzi fekvés, a történelmi mult realis és idealis irányító hatásai, a közjogi és nemzetközi kapcsolatok ; faji, vallási, osztály-ellentétek vagy hiányuk : mindezek folyton hullámozó kihatással vannak.

De az egyes államok egyes korszakainak vizsgálata alkalmával az államok ezen egyéni sajátosságai között néha és néhol közös vonásokat is találunk. Az általános igazságok mellett így támadnak bizonyos szűkebb kategóriákra vonatkozó igazságok ; és minél inkább kikutatjuk az egyes nemzetek egyes korszakainak specialis igazságait : annál több ilyen, — nem ugyan általános, de bizonyos szűkebb körre kétségtelenül érvényes — igazságra akadunk, a melyektől ismét bizonyos általános igazságokat remélhetünk.

Széchenyi korszaka pl. világosan mutatja e tételek igazságát. Széchenyi Magyarországot egy művelődésében elmaradt, faji, vallási és osztályellentét által széttagolt, rendi alapon álló osztrák provinciaként találta. Az ország akkori fejlődési fokát valamely — gazdasági életének fejlődési stadiumát kifejező — általános kategória nem jellemezné helyesen. Ép oly helytelen lenne viszonyainak némelyikében más államok némely viszonyával való hasonlóságát nem látni meg.

Fejlődési fokozatainak sorrendje is ennek megfelelőleg alakul. Az akkori magyar társadalom specialis viszonyai adják meg annak realis alapjait. De ezek mindenike valamely másutt is létező vagy létezett kategóriába tartozik. Ezek az elemek

nem olyanok, mint abban a másik társadalomban, mert megváltoztatta a többi specialis viszonynyal való kölcsönhatás; maga az akkori magyar társadalom sem olyan, mint egy más társadalom, mert elemei nemcsak átalakultak e kölcsönhatás következtében, hanem más az összeállításuk is. A magyar társadalom külön egyéniségét ez teszi. Fejlődési fokozatainak a sorrendje is első sorban ezen alapul.

A politikai tudománynak, midőn a politikai intézményekről szól, nem szabad bizonyos önkényes, subjectiv értékelésekkel megelégednie. Vizsgálnia kell első sorban a politikai intézmények természetét s minden egyes intézménynél kimutatni, hogy melyek ennek szükségképpen — intézményes, gazdasági, culturalis stb. — előfeltételei. Vizsgálnia kell egyes concret politikai közületeket is s keresni mindeniknek átalakulási folyamataiban ez előfeltételeket, azok sorrendjét és természetét.

Fokozatos fejlődési sorának megállapíthatásához először is annak a vizsgálata vezet, hogy melyek az akkori társadalom specialis vonásai, melyek elemeinek a kölcsönhatás folytán történt elváltozásai s milyen az alkotó elemek összetétele. Ennek vizsgálata csupán azon akkori társadalomra vonatkozó specialis igazságokat ad.

Másodszor vizsgálandó az, hogy az az összetétel, azok az elváltozások és azok az alkotó elemek, a melyek itten mutatkoztak, nem találhatók-e fel némely más társadalomban s ott minő jelenségekkel kapcsolatosak. Ennek a vizsgálata már bizonyos tágabb körre vonatkozó igazságokhoz vezet.

Vizsgálandó végül, hogy az ezen közületben czélul kitűzött intézményeknek általában mik a hatásai és előfeltételei. Itt már egészen az általános igazságokhoz érkezünk.

Mindezek együttes vizsgálata megadja azon concret közület-fejlődés szükségszerű fokozatainak sorát.

A marxismus látta a fokozatosságot, de csak a gazdasági fejlődés rendjében kereste alapjait. Az utópista socialismus az államtól, a marxismus a gazdasági élet automatikus fejlődésétől várta az előfeltételek megvalósítását.

Mindkettő tévedés.

Helyesen látják a saint-simonisták, hogy a politikai egyenlőségnek előfeltétele a gazdasági egyenlőség. De tévedtek

abban, hogy ennek a gazdasági egyenlőségnek a megvalósítását az államtól várták. A mit egy intézménynél — a népképviselőnél — megláttak (hogy t. i. realizálásához szükségesek bizonyos előfeltételek), annak a minden intézményre vonatkozó consequentiáit nem vonták le. És ennek folytán nem látták meg, hogy az állam is mint a legmagasabb rendű, legeggyetemesebb, s mindeniküket magába foglaló intézmény maga is bizonyos előfeltételektől függ, miként a többi intézmények s hogy minden állam olyan, a minő állam számára azon adott viszonyok közt tényleg megvannak az előfeltételek.

A marxismus ezzel szemben helyesen látta, hogy az államokban a mindenkori tényleges viszonyok erői nyilatkoznak s hogy az ő eszményük szerint való állam lehetőségének nélkülözhetetlen előfeltétele: az erőviszonyok bizonyos stadiuma. De az orthodox marxismus itt viszont a másik túlzásba ment, csupán a gazdasági fejlődéstől remélve az előfeltételek bekövetkezését; holott ez előfeltételek egyrészt nemcsak gazdasági természetűek, másrészt még ezek is sokszor intézményesen — tehát állami szabályozással — teremthetők meg.

Minden intézménynek — s így valamely czélul kitűzött ideális típusu államnak is — megvannak a maga társadalmi előfeltételei. Ezeknek egy részét ideologiai úton, egy részét intézmények által lehet létrehozni. A gazdasági előfeltételeknek is vannak culturalis, erkölcsi és intézményes előfeltételei. És ezekhez az itt utóbb említett intézményekhez is szükséges bizonyos, gazdasági, culturalis és intézményes alapok lerakása.

A francia forradalmi alkotmány nem jöhetett volna létre a francia bourgeoisie nélkül. De a francia polgárság gazdaságának alapjai között ott van Colbert iparfejlesztő politikája s egész mercantil rendszere; hatalmának fejlődésében a királyi hatalom ellensúlyokat kereső politikája.

A fejlődésnek minden stadiumában van lehetősége az állam intézményes beavatkozásának, melyvel gazdasági, culturalis, politikai, egyházi, stb. téren megteremtheti a következő stadium előfeltételeinek egy részét; más részét pedig elősegítheti.

Hogy valamely államban a társadalom erőviszonyai jelenleg melyik stadiumban vannak: ez a politikai diagnosis első kérdése. Ebből következik a felelet arra a másodikra is, hogy

t. i. meddig kell visszamennünk az előfeltételek scáláján, míg eljutunk azokig, a melyek már ma megvalósíthatók.

Ebből önként adódik az a szükségképpen sor, a mely az egymás után megvalósított előfeltételek rendjén a kitűzött cél felé vezet.

E sor át nem ugorható stadiumainak létrejövedele nem minden részében függ állami beavatkozástól s minden részében függ az illető viszonyok természetétől.

Midőn tehát az államférfi politikáját meg akarja valósítani : tekintetbe kell vennie azon elemek természetét, a melyekkel s a melyek közt működni akar ; tekintetbe kell vennie az ezek structuráján alapuló szükségyszerű sorrendet, melyet a céljához vezető előfeltételek megteremtésénél meg kell tartania.

De nagy tévedés az, ha azt hisszük, hogy e szükségyszerűség folytán a jövőendő fejlődés menete egész biztonsággal előre megmondható. Ez a hit a politikai erők természetének teljes félreismerésén alapul.

A történelmet nem lehet úgy nézni, mint a physikai jelenségeket. A mit a politikai életben látunk, az cselekvés is és nemcsak történés, nemcsak erők harcza, hanem főként tudatos erőkifejtéseké is. Éppen azért a gazdaságilag valamely kor-szakban legerősebb osztály sem irányítja az államot feltétlenül ; és nem irányítja azt egyenletesen erős befolyással. Az állam belenyúlhat ez erők küzdelmébe s az erők arányán ezzel ennyiben már is változtat. Az, hogy mennyire nyúlhat bele, függ nemcsak az erők akkori arányától, hanem az állam erőkifejtésének akkori lehetőségeitől is. Egy pénzügyileg rendezetlen, vagy külső actiókba merült, vagy egyenetlenség miatt gyöngé államhatalom kevésbé avatkozhatik be, mint egy ugyanoly fejlődési fokon álló és összeállítású más állam.

Vizont a gazdaságilag legerősebb osztály sem mindig egészen, nem mindig egész energiával és nem mindig egyöntetűen actív az államéletben. Jön egy új eszmeáramlat s cselekvésre indít eddig politikailag közömbös elemeket ; eddig is activ elemek tevékenységét fokozza ; némelyeket háttérbe szorít. Jön egy új vezető ember — államférfi, néptribun vagy uralkodó — s a társadalomnak új elemeit juttatja érvényre, melyeknek megvannak jogaik, de kevésbé érvényesülnek. (Pl. a restauratio

után az arisztokrátiát). Eddig háttérbe szorult felekezetek, pártok, osztályok, vagy fajok juthatnak előtérbe. Forradalom, külpolitikai változás stb. ugyanily eredményekre vezetnek.

De nemcsak ily rögtönös rázkódásoknál mutatkozik e tény ; az állami életnek állandóan ható jelensége ez. Szunnyadó erők, törekvések felébredése ; egykor hevesen hatók elszunnyadása : mindennapos tünet. A latens erők feléledésének és az erő kifejtés fluctuációjának kettős törvénye ez. A marxismus látja, hogy a társadalom erőviszonyainak minő jelentősége van ; de az erőt automaticæ fejlődő mechanikus erőként veszi számításba s csak az osztályöntudat kérdésénél tesz — következmények nélkül való — engedményt. Nyilvánvaló, hogy ugyanazon gazdasági fejlődési fokon is különböző lehet a proletariatus osztályöntudata. Culturális különbségeket nem is tekintve, rendkívül fontos pl. ebből a tekintetből, vajon a faji és vallási ellentétek vagy rokonszenvek mennyire képesek ellensúlyozni a gazdasági solidaritás érzetét. Egyetlen ilyen ki nem számítható tényező a fejlődés egész menetére kihathat. Egy új eszmearamlat széttéphet régi egységeket, összeforraszthat újakat s a társadalomnak oly erőit indítja s olyan erővel működésbe, a mely megváltoztathatja azon állam egész politikáját. E megváltozott politika egy egészen más cél irányában teremthet előfeltételeket. Kihat a birtok megosztására, az ipar fejlődésére, egyes fajok, egyházak, osztályok erősítésére vagy gyöngítésére ; az erők arányát és irányát megváltoztatja. Új ideálokat, célokat, gyűlöletet és lelkesedést teremt, melyek a jövőt más célok felé irányíthatják. Ugyanazon előfeltételek mellett nem csak egyetlen irányba lehet haladni ; s az új irány nemcsak új előfeltételeket teremt, hanem új irányzatokat is.

Valamely társadalom fejlődési fokozatainak tehát nem csupán egyetlen lehetséges sorozata van. Sine qua non az illető fokok megtartása, a melyek azon kitűzött cél felé visznek ; egy más cél felé más fokozatok vezethetnek, melyeket, ha erre az útra lépünk, ép oly kevésbé lehet átugrani, mint lehetett — a másik cél felé haladva — az azokhoz vezető fokok sorozatát.

De a társadalomnak nem minden eleme számítható ki. A marxismus ma egykori materialista egyoldalúságával felhagyott. De e módosítás mincs végigvive az egész rendszeren. Végigvive

nyilvánvaló, hogy a fejlődési korszakok sem állhatnak kizárólagos gazdasági alapon; nem lehet teljesen azonos fokozatokat állapítani meg különböző viszonyú országokra nézve és hogy általában nem lehet a jövőt azzal a biztonsággal jósolni meg, a mely csak abban az esetben volna lehetséges, ha csupa kiszámítható s állandóan és egyenletesen ható tényezőkkel kellene számolnunk.

II.

Az, hogy valamely államban mely politikai tényező a legerősebb, nem mindig kész tény és nem mindig változhatatlan. Ugyanazon időben, ugyanazon helyen többféle lehetőség is nyílhat. Az, hogy akad-e tényező és mily erejű, a mely e lehetőségek valamelyikét felhasználja, a maga politikai céljainak megfelelőleg szervezve az erőket s teremtve így egy legerősebbet: oly kérdés, a melyre a felelet ki nem számítható. Éppen mert a politikai élet nemcsak történés, hanem cselekvés is: a cselekvő tényezők tudatos célkitűzése mindig módosító hatású a fejlődés egész menetére.

A fokozatos fejlődés problémája ennek folytán szükségképp az állam céljának problémájához vezet.

Az a mód, a hogyan az államok valóságos és óhajtott célját gyakran egymással úgy helyezik szembe, mint a helytelen valóság és a helyes ideál ellentétét: emlékeztet azon természetjogi világnézetre, a mely a meglevőnek nem fejlesztése, hanem megtagadása útján kereste eszményét.

Az állam külső és belső célja egymással nem ellentétes, hanem egymást kiegészítő.

Az egyes államok viszonyainak különbözősége ugyanis nemcsak az intézményekre s a politikai élet más eszközeire hat ki, hanem annak céljaira is.¹ Már azáltal, hogy kihat az

¹ Itt természetesen szem előtt kell tartanunk, — és pedig a következő összes fejtegetések folyamán is, — hogy midőn az intézményekkel mint eszközökkel bizonyos politikai célokat állítunk szembe, folyton tudatában kell lennünk annak, hogy ezek a politikai célok — a melyekről alábbi fejtegetéseink szólni fognak — tulajdonképpen maguk is eszközök. Eszközei az állam végcéljának, a melynek kutatása e fejtegetések tárgyán kívül esik. Itt csak azon korlátozásokat és módosításokat vizsgáljuk, a melyeket el kell szenvednie.

eszközökre, negative a célok tekintetében is érezteti hatását, mert a hol valamely politikai célhoz szükséges eszközök meg nem teremthetők vagy nem alkalmazhatók, ott az a cél maga is természetszerűleg kivihetetlen. De kihatnak a viszonyok a célkitűzésre positive is, a mennyiben maguk a viszonyok nyújtanak megoldandó problémákat.

Ilyen célok a specialis viszonyok többrendbeli fajtájából erednek. Ezek :

1. Az állam földrajzi és politikai helyzete. Anglia szigeti fekvése tengeri hatalmának kifejtésére, egész külpolitikájára és belső fejlődésére kihat. Németország exponált központi fekvése teremti militarizmusát, a monarchikus elv erejét s ennek összes következményeit. A szomszédok culturalis, gazdasági viszonyai (a verseny szempontjából is) az állam culturalis és gazdasági politikáját szintén befolyásolják bizonyos fokig s a szomszéd hatalmak faji viszonyai és célzatai a belpolitikára is kihatnak.

2. Magának az államnak saját belső viszonyai. Az, hogy minő az arány és erőviszony a felekezetek, pártok, osztályok és fajok között s mik ezeknek a célzatai: a célkitűzésekre mindenütt kihat.

Mindkét szempont részben tényleg kihat a politika által kitűzendő célokra; részben káros hatást idéz elő, ha elhanyagolják s így vagy a belátás vagy a tapasztalás előbb vagy utóbb számításba venni kénytelen. E külső és belső veszélyek némelyike oly nagy, hogy a mely állam ezekkel szemben nem védekezik, annak el kell pusztulnia; más ily veszélyek ha nem is pusztító, de bomlasztó hatásúak. Az állam tartós fennállása a bizonyítéka, hogy a viszonyok által adott célok ezen első kategóriáját tényleg és sikerrel megvalósította; a második kategoriabeli célok megvalósításának pedig az állam ereje és egészsége a bizonyossága.

Viszont az, hogy egy állam tényleg tartósan fennmarad, bizonyossága annak, hogy alkotó elemeinek legerősebbjei szükségesnek érzik fennmaradását s hogy abban nem a bontó, hanem az összetartó tényezők az erősebbek. Addig áll fenn az állam, — külső támadásokat nem tekintve — a míg azok a tényezők erősebbek, a melyek önczélnak érzik azt. Önczélnak érzik pedig nem az államot csak általában, hanem éppen azt a concret

államot, a melynek specialiter tagjai. Ebben áll éppen az egyes államok életeréje; mihelyt ez elsorvad, az illető államnak meg kell szűnnie, mivel a bontó tényezők felülkerekedtek.

Mert nemcsak minden életképes állam, hanem annak minden életképes tényezője bizonyos határig öncézlnak érzi magát.

3. Valamely államban azonban az osztályok, fajok, felekezetek, associatiók, nem csupán úgy tekintendők, mint a célkitűző államnak kormányzati objectumai, hanem úgy is, mint önálló, öntudatos, saját célkitűző alanyok is, a melyek a saját életük szempontjából nézik az államéletet s a melyek mindenike fokozni kívánja befolyását s az állam intézményeit ebből a célból s saját céljaira kívánja átalakítani.

Ezen öntudatos célkitűző alanyokkal szemben az államférfinak egyrészt agitatorius, másrészt szervező befolyása lehet. Az agitatio növelheti törekvések intensitását; az organisatio által ható erejük növekedik. Mindkét mód bizonyos fokig el is térítheti eredeti irányaikból.

Organisatiók által különböző ily tényezők kapcsolhatók össze s törekvések egymást módosíthatják és paralizálhatják. A parlamentarizmus lehetősége éppen ily különböző tényezők, törekvések összehangolásán és államossításán alapul. Változó arányban, változó intenzitással ezek az önálló célkitűző alanyok irányítják az államot; az ő célkitűzésük diagonalisa lesz tehát az államra nézve bizonyos fokig tényleg irányadó.

Látjuk tehát, hogy az államférfi célkitűzése három szempontból is korlátozva van. Mind a háromnál ismét tekintetbe kell vennünk a változás folyamatát s ennek következményeit.

1. Változik az állam helyzete. Földrajzilag hódítás vagy területszerzés által; politikailag nagyhatalmak keletkezése vagy felbomlása által, vagy a világpolitika új irányai folytán; gazdaságilag versenytársak támadása vagy enyészése következtében és így tovább.

2. Változnak — és pedig különböző fokban — az ország belső viszonyai. Az osztályok, felekezetek, fajok stb. erőviszonyai, célzatai, érvényesülésük intenzitása, egymásra gyakorolt hatása folytán változók.

3. Megváltoznak ennek folytán — és pedig különböző fokban — mindezen tényezők célkitűzései is. És e célkitűzések érvényesülésének a foka is változik. Mindezek folytán azon korlátok is folyton változnak, a melyek az államférfi célkitűzését elhatárolják. Hol tágabbra, hol szűkebbre szorúlnak; egyszer ezen, majd azon a ponton vonatnak szorosabbra.

Positive is folyton új és új megoldandó célokat tűznek ki, melyeknek megoldását az új viszonyok parancsolják, vagy az új — avagy újonnan erőre kapott — önálló célkitűző tényezők.

A tényleges célkitűzések ezen határain belül nyílik csak meg a lehetősége annak, hogy az államférfi maga tűzzön ki célokat. De még e határokon belül is helyes lesz elsősorban a viszonyok által adott azon problémákkal foglalkoznia, a melyekről mondtuk, hogy ha elhanyagolásuk az államra nem jelent is végveszélyt, de minden esetre káros kihatású.

A földrajzi helyzet, a külpolitikai viszonyok, az állam nemzetiségi, felekezeti, socialis stb. viszonyai mind ilyen specialis s concret célokat tűznek az államférfi elé s az igazi nagy államférfi mindig éppen ezeket igyekszik megvalósítani.¹

Azoknak a concret államcéloknak, a melyek eképpen adva vannak, összeütközés esetén módosítaniok kell, esetleg háttérbe szorítaniok minden más, általános igazságokból levezetett államcélzt. És pedig nemcsak az állam önfenntartása érdekében valóknak kell ezeket háttérbe szorítaniok,

¹ Az államférfi egyénisége *maga is* ezekben a viszonyokban gyökerезik. (L. szerzőnek *Bismarck politikai világnézlete* cz. essayjében.) Ezt a gondolatot találom M. R. Meyernél az irodalomra nézve a következőkben kifejezve :

«Ich muss bekennen das ich im ganzen der unmodernen Anschauung zuneige die in dem Volk den eigentlichen Schöpfer seiner Litteratur sieht, mindestens in dem Sinne dass Deutschland, und gerade das Deutschland dieser Zeit, Goethe und Schiller und die Romantiker so stark bestimmt hat, dass eben das Deutschtum für jeden von Ihnen ein Theil der Persönlichkeit geworden ist. Der nationale und der zeitliche Einfluss bekundet sich ja keineswegs nur in den bewussten Stellungnahme u politischen, socialen, kulturellen Fragen; vielmehr liegt seine Macht, wie die jeder Tradition, vor allem in dem was als selbstverständlich vorausgesetzt, was ohne alle Diskussion übernommen wird.»

(Richard M. Meyer: *Die Weltliteratur im XX. Jahrhundert*, 213—14.) Bismarck egyéniségénél ez különösen nyilvánvaló.

hanem mindazon többieknek is, a melyek az illető állam gazdasági, nemzetiségi, culturalis, socialis, felekezeti, stb. viszonyai-ból önként folynak s melyek azon állam azon időszakának — ezen kapcsolatban specialis — feladatai.

És a politikai tényezők mint önálló célkitűző alanyok sem hagyhatók figyelmen kívül.

Miután pedig maguk a viszonyok is — mint fentebb láttuk — folyton változók: a viszonyok ez állandó változása közepett a célkitűzéseknek sem lehet teljesen változatlanul maradniok.

Az egyes államok életének folyása különböző külső és belső helyzetek közé vezeti az államot s vezetőségének meg nem kötött kézzel kell e feladatokkal szemben állnia.

A változások folytonossága következtében az államférfinak folytonos mozgásban kell az államot látnia. Változnak a célok, a mint változnak a situatiók.

Az az államférfi, a ki pl. egy specialis forrongás időszakában nem az actualis helyzet által adott problémákat akarná megoldani, az állam egész irányítását nem ehhez a főcélhoz alkalmazni: ép oly hibás lenne, mint az, a ki egy fenyegető háború előestéjén culturalis célokat tűzne ki maga elé legfőbb feladatul. Az állam minden erőforrása, anyagi, erkölcsi egyaránt, mindig az akkor legfőbb cél érdeke szerint használandó fel. A mindenkori legfőbb célnek uralkodó jelentősége van. Ha egy állam valamely nagy specialis átalakulás előtt áll, az ezt keresztülvivő politikának katonai, culturalis, nemzetiségi, egyházi téren is megvannak a maga feladatai. Egyrészt azok, a melyek abból általános szempontok alapján elvileg következnek; másrészt azok, a melyek a specialis erőviszonyokból taktikailag folynak.

Éppen az a leggyakrabban előforduló hiba azonban, hogy az ilyen legfőbb célokat, a melyek az egyik helyzetben megoldhatetlenek, a másokban pedig esetleg — ép következményeik miatt — veszedelmesek, gyakran úgy tekintik, mint absolut igazságokat, a melyek feltétlenül végrehajtandók s a melyek szempontjából a situatiók legfőlebb a kivihetőséget illetőleg ha tekintetbe veendő, de helyességük — ha csak kivihetők — kétségen felül áll.

Ilyen törekvések éppen a fennebb említett önálló célkitűző alanyként jelentkező politikai tényezőknél találhatók, melyek a maguk szempontjából nézik az egész államéletet s törekvéseik feltétlen érvényesítésére munkálnak.

Az államférfi ezzel szemben az állam szempontjából nézi a kérdéseket. Bármily helyesen legyen — elvontan tekintve — megállapítva valamely arány, pl. a katonai, culturalis, specialis stb. feladatok költségei között; vagy a sorrend tekintetében, (hogy t. i. az ország mely szempontból a leginkább elmaradt) a sorrendet, arányt mégis valójában mindig a situációnak kell megállapítania. Részben az tényleg s kényszerítőleg meg is állapítja; részben a helyes politika feladata megérteni annak parancsait.

A ki a situatióktól függetlenül, bizonyos előre megszabott sorrendtől vagy aránytól nem akarna eltérni: az éppen úgy tenne, mint az olyan orvos, a ki gyenge és táplálkozni alig bíró betegének amnyi mozgást és ételt rendelne, mint az egészségesnek. Miként a táplálkozás és mozgás szükségessége nemcsak egészség vagy betegség szerint változó mennyiségű, hanem kor, nem, sőt az egyén egyes szerveinek milyensége szerint: ép úgy individualis és azonkívül situációnként változó az egyes államnak életrendje is.

A katonai tényezők katonai szempontból fogják nézni az államéletet; a socialis törekvések képviselői az osztályok szempontjából; az egyházak egyházi és a nemzetiségek nemzetiségi szempontból. Az államférfi az állam szempontjából.

Az osztályok, fajok, felekezetek egyoldalú célkitűzéseinek absolut követése összeütköznék nemcsak egymással, hanem főként az illető államnak az állandó viszonyokból és a mindenkori situációkból folyó érdekével. Ez az összeütközés az illető tényezők részéről rendesen nem szándékos, hanem az érdekek és érzelmek okozta elfajultságból s az egyoldalú szempontból szükségképp következő. Elvileg ezt az összeütközést elítélik.

Egészen más a helyzet akkor, ha egy államban valamely tényező oly célokat óhajt, a melyekkel az illető concret állam fennállása vagy érdeke ellenkezik. Ilyen esetben azonban az egyes concret állam szempontjából nem az államcélra

vonatkozó eltérő felfogásról, hanem államellenes célról van szó az illető politikai tényezőnél.

Valamely állam fennállását vagy érdekét elvileg elvetendőnek tarthatja valaki azért is, mivel általában az állam intézményének ellensége. A ki így gondolkozik, az szintén nem egy más államcélzt tűz ki, mint mi tűztünk, mert hisz a ki előtt az állam célszerűtlen, annak a szemében az államcél kérdése tárgytalan.

Ha végül egy politikai tényező — faj, osztály, párt, felekezet, uralkodó, testület — azért nem fogadja el valamely concret állam érdekét legfőbb célnak, mert azon célokat, melyek ideáljai, ebben az államban nem látja kivihetőeknek: az ilyen politikai tényező álláspontja a meglevő állam szempontjából nem az államcélra vonatkozó eltérő álláspont, hanem egy idegen állam céljainak a szempontja.

Ha az egyén eszményei így ellentétbe kerülnek állama fennállásának vagy érdekeinek követelményeivel: akkor az állam és az egyén összeütközésének s az egyes államok létjogának és e létjog kriteriumainak külön problémáihoz jutunk. Ezek a problémák jelen tárgyunkhoz nem tartoznak. Itt csak a fennálló rend alapján álló politikai tényezők céljai és az egyes concret állam saját céljának összeütközésével kellett foglalkoznunk. E problema még valamely egyes concret állam létjogát tagadónak a szempontjából is ép oly fontosságú. Mert hiszen — ha csak nem, az államnak általában ellensége s így államcélról nem szólhat — a maga eszményét ha nem ebben a concret államban, akkor egy másikban tartja megvalósíthatónak. És akkor arra vonatkozólag állanak majd mindezek, a mi az egyes concret államok saját céljairól, annak prioritásáról és situatiók szerint történő változásokról elmondottunk.

Azok a politikai tényezők, — osztályok, fajok, felekezetek, testületek — a melyek a meglevő concret állam alapján állnak, elvileg el is ismerik, de tagadják céljaiknak az állam céljaival való összeütközését.

Természetesen, mert hiszen saját célkitűzéseiket általános igazságoknak s általános érdekűeknek nézik s a saját szempontjukból tekintik az egész államéletet. Az ilyen szempontok gyakran megtalálják a maguk elméleti védelmezőit, a

kik tanaikat rendszerbe is foglalják. Mindezen felfogásokból sajátos célkitűzések következnek s híveik szemében minden más tényező célkitűzése ezeknek rendelő alá.

Az államférfi szempontjából a situációk parancsolják vagy engedik meg azok egyikének vagy másikának megvalósítását ; a viszonyok mutatják meg azon határt és arányt, a meddig és a melyben vagy kell, vagy lehet az egyiknek és a másiknak kívánalmait teljesíteni. Szüksége, lehetősége, határa és aránya a situációban van adva. A viszonyok összességében van adva a sorrend is, a melyben a lehetséges vagy szükséges, kellő arányban és határok közt, megvalósítható.

III.

Az állami beavatkozás határának kérdése az állame cél kérdésével szorosan összetartozik. Minden feladatnak, melyet az állam céljául tűzünk, megfelelő állami eszközökre van szüksége, hogy megvalósuljon s minél több célt tűzünk ki, annál többnek az elérhetésére kell megadnunk az államnak az eszközöket. Az állami beavatkozás határai és az állame cél kérdéseinek e természetes kapcsolata viszont úgy is nyilatkozik, hogy az állami beavatkozás hívei egy ennek megfelelő állame célt konstruálnak, — mint pl. a rendőrállam a jóléti cél — az állami beavatkozás ellenségei pedig az állam által eszközözendő célokat is minél szűkebb térre szorítják, mint pl. a jogállam hívei.

Azonban ha azt látjuk, hogy a valóságban az egyes konkrét államokban az állam végecéljának s különböző eszményeinek a kivihetősége sok tekintetben korlátozva van azon politikai célok által, melyek a viszonyokból folynak és azt is látjuk, hogy e viszonyok változnak s ezzel az egész situatio is megváltozik ; hogy végül a változott situatiookban más és más politikai cél válik elsőrendű jelentőségűvé, a melyeknek megfelelően a többieknek módosulniuk kell : akkor nyilvánvaló, hogy az állame cél kérdésével természetesen összefüggő állami beavatkozási határnak is bizonyos fokig párhuzamosan szükségkép változandónak kell lennie.

Itt is, mint az állame célnál, lehetséges egy abstract absolut értékűnek vélt eszmény ; de itt is, mint az állame célnál, az

egyes államok concret viszonyai nagy mértékben korlátozzák, és kell korlátozniok annak a megvalósítását.

A mint az egyes állam politikáját életviszonyai egyik vagy másik irányban bizonyos fokig determinálják: párhuzamosan annak megfelelőleg determinálják az állami beavatkozás határait.

De az állami beavatkozás határait nem csak az állam-cél befolyásolhatja.

Tényleg befolyással van rájuk a gazdasági élet, az erkölcs és a conventio tényleges politikai kihatásainak a változása. Az erkölcs és conventio gyakran igen fontos politikai célokat szolgálnak. És azt látjuk, hogy az ily conventio és morál néha meglazul s e célokat szolgálni nem képes.

Ilyenkor nem a célok változása idézi elő az állami beavatkozás határainak a változását, hanem az a körülmény, hogy e célok eddigi megvalósítói — a conventio és morál — e feladatukra most képtelenek.

Ez a változás nem szükségkép morális lazulás, vagy hanyatlás jele. Lehet az is, hogy a politikai élet körülményei változtak úgy, hogy a morál vagy a conventio a régi szolgálatok eszközését nem látja feladatának. Vagy olyan új elemek jöttek activitasba, melyeket a régi conventio nem kötelez.

Bármint legyen is, az állam határai itt is bizonyos fokig a viszonyok által határozatnak meg. Csakhogy ezúttal nem az által, a hogy a viszonyok változása a politikai célokra hat, hanem az által, a hogy a meglevő célok eszközeire vannak kihatással.

Ha valamely közéletben a közerkölcsök megromlanak, a viszonyoknak e változása maga után vonhatna oly állami intézkedéseket, a melyek — a közmorál eddigi épisége folytán — eddig nem voltak szükségesek. Formulázhatjuk persze úgy is, — miután a végezélt kivéve minden cél eszköz is — hogy a morális viszonyok itt egy újabb célú tűztek ki az állam elé: a megromlott közerkölcsök hatásainak ellensúlyozását.

Ugyanúgy veszítheti el erejét a conventio is, mint a moral bizonyos kérdésekben. Az angol parlamentarismus legfőbb alapköve a conventio. Ennek az ereje meglazult egyrészt az által, hogy a régi politikai rétegek mellé egészen újak jöttek;

részint az íreknek a liberalismus folytán megnőtt mozgási szabadsága által. Az osztály-homogenitas és faj-exclusivitas meglazulásával meglazult az arra alapított conventiók ereje is. Hogy ez osztály-homogenitas és e faj-exclusivitas megszűnté hanyatlás volt-e, ez a kérdés vitatható s így a conventio meglazulásának az okai nem szükségképpen a romlás jelei. Maga a conventio meglazulása a parlamentarismus alapjait fenyegette s így jogi szabályozással kellett azt pótolniok.

A jog beavatkozása így a conventio megromlásából szükségképpen eredt s az államhatalom kényszerítő eszközeinek ebből az okból kellett alkalmaztatniok.

A conventio és morál változásainak befolyása az állami beavatkozás határait — legyen e változás a tartalomra vagy politikai befolyásának intensitására vonatkozó — különösen fontossá teszi a politikai tudomány számára a jog, a morál és a conventio tényleges határainak kérdését. Azt a kérdést t. i., hogy tényleg az egyes concret államokban hol volt e határ, mennyiben változott az idők folyamán és mik és minő természetűek voltak a változásoknak okai.

A conventiók nagy jelentőségének belátása az intézmények túlértékelése folytán gyakran elhomályosul. Pedig éppen az angol alkotmány története mutatja azoknak óriási jelentőségét. Ha az intézmények előfeltételeit vizsgáljuk, látnunk kell azok között is a conventiónak és a morálnak rendkívüli jelentőségét s a conventiónak intézményeket módosító és pótló jelentősége is ép ott különösen nyilvánvaló.

Midőn tehát az állami beavatkozás elvi ellenségei lehetőleg szűk térre szorítandónak mondják az állam határait: utalnunk kell az állam határainak az állam-czéltől és a politikailag fontos morális és conventionális viszonyoktól való függésére és e viszonyok változásaira. És utalnunk kell arra, hogy a jogi szabályozás visszavonulása bizonyos terekről csak akkor lehetséges, ha e szabályozást helyette a morál vagy conventio képes is átvenni. Hogy képes-e, az a viszonyok szerint változó; hogyha nem: akkor a jogi szabályozás eltörlésének a morál vagy conventio ily irányú átalakulása az előfeltétele.

Nemcsak az intézmények megteremtésének, hanem az

intézmények eltörlésének is megvannak a maguk előfeltételei, — mert hiszen az intézménynek eltörlése is ép úgy politikai actio, mint megteremtése — s ezek között az előfeltételek között a morálnak és a conventiónak igen nagy jelentősége van.

Hasonlóképpen nagy fontosságúak bizonyos gazdasági és culturalis viszonyok is, szintén egyes intézmények megszüntetésének előfeltételeiként. E viszonyok is folyton változnak s gyakran ennek folytán az állami beavatkozás határa is változik.

A liberális iskola a be nem avatkozás elvének alapján állott a gazdasági élet minden terére nézve. A szabad kereskedelmi elv azonban a védvámnak volt kénytelen helyt adni, mihelyt a gazdasági élet szabadjára hagyva nem járt többé azokkal az eredményekkel, mint az előtt. Bismarck azonnal levonta ezt a consequentiát Németországra nézve. A mi Angliát illeti, a szabad kereskedelmi elv a maga idején teljes egyeduralmat biztosított neki a világkereskedelemben s mihelyt a versenytársak feltüntével ez a helyzet megváltozott, meg is kezdődött a Chamberlain-féle védvámos agitatio.

Ezek az esetek példák arra, a midőn ugyanazon czél mellett a gazdasági viszonyok változása az államnak a gazdasági életre való beavatkozásai határainak a megváltozását szükségessé teszi.¹

Mindezek tehát mutatják, hogy nemcsak az egyes intézmények megteremtésének, hanem megszüntetésének is megvannak az előfeltételei. Mutatják, hogy az, vajon az előfeltételek culturalis, conventionális, morális, vagy gazdasági természetűek-e, vagy pedig intézményi természetűek — a jognak a conventio, moral, gazdaság és cultura irányában való határai szükségkép változók lévén — a viszonyok szerint változó. Az állami beavatkozás határainak a változékony politikai célokkal való szoros kapcsolatuk folytán változékonyaknak kell lenniök.²

¹ Viszont a *laissez faire* belpolitikai lejtése már nemcsak a megváltozott gazdasági, hanem a politikai viszonyok következménye is, a mely magát az állam céljait is megváltoztatta.

² Azok szemében persze, a kiknek individualismusa az állami beavatkozás minimalis fokát abszolút értékű végcélnak tekinti: az állami beavatkozás határainak s az államcéloknak kérdése nem kapcsolatos, hanem tulajdonképpen ugyanegy.

Az állami beavatkozás határai így sok tekintetben függenek az állam céljaitól ; az állam céljai pedig az állam viszonyaitól. Ezeknek változásával változik a politikai célok nagysága is és ezzel gyakran az állami hatáskör és hatás nagysága is. Mindez visszahat a fejlődés egész sorrendjére és irányára.

IV.

A fokozatos fejlődés rendje tehát sem nem egészen önkényes, sem nem egészen determinált. Nem egészen önkényes, mert hiszen miként az intézmények, úgy az általuk szolgáltatott célok is részben a viszonyokhoz alkalmazandók, részben ép a viszonyokból folynak. De nem is egészen determinált.

Az állam földrajzi fekvése és külpolitikai helyzete kétségtelenül nyújt ugyan figyelmen kívül nem hagyható feladatokat. De hogy e feladatok milyen módon és irányban oldandók meg, arra nézve az államférfinak abból a szempontból majd mindig marad még választása. Angliának szigeti fekvése életérdekévé teszi, hogy tengeri fölényét megővje ; de hogy ezt milyen szövetségekkel és milyen politikával teszi, arra nézve többféle lehetőség nyílhat. Egyenlő esélyek mutatkozhatnak ilyenkor, melyeknél a helyzet determináló ereje mellett az államférfi szabad elhatározásának nyílhat tere. Ugyanez áll az egyes államok belső viszonyainak determináló erejére. Osztályharcz, fajharcz, felekezeti küzdelem, vagy csak ezeknek a fenyegető veszélye is, legsürgősebb s legfontosabb feladattá e kérdés megoldását teszi. Ez elől nem szabad s gyakran nem is lehet kitérni. De abban, hogy a socialis vagy a nemzetiségi kérdés vagy a kulturharcz hogyan oldassék meg, többféle lehetőség mutatkozik. Ezeknek megítélése egyrészt függ ugyan a többi viszonyoktól is, de ezen a mérlegelésen belül még mindig nyílik tere az államférfi szabad elhatározásának, a mely az ő saját célkitűzéseinek mértéke után igazodik.

Ugyanily tere nyílik az államférfinak a politikai tényezőknek mint önálló cél-kitűző alanyoknak akarata tekintetében. Az államférfi agitációval intensívebbé, organisációval hatékonyabbá tehet latens vagy erőtlén célkitűző tényezőket s megváltoztatja irányukat. De az államhatalom irányát is

részben megváltoztathatja. Ez a változás pedig a fejlődés egész rendjére kihat. Más célok más intézményeket kívánnak s más intézmények ismét más előfeltételeket. Új előfeltételekkel ismét új lehetőségek nyílnak, új intézmények és új célok felé. S az így teremtetett vagy erősített politikai tényezők mint célkitűző alanyok ismét egészen más irányban, arányban és intensivitással éreztethetik hatásukat.

Változatlanul maradnak az illető állam bizonyos alapvető viszonyai s azoknak szükségszerű parancsai. Ezek bizonyos fokig egyensúlyozzák a labilis tényezők kilengéseit s a fejlődést az illető concret állam maradandó egyéniségének fejlődésévé teszik.

És bármint változzanak is a többi célok és a célokat szolgáló intézmények, minden intézménynek és minden cél megvalósításának megvannak a maga mellőzhetetlen előfeltételei.

A fejlődés iránya ennélfogva változhatik s bizonyos határon belül szabad. A fejlődés fokozatossága ellenben szükségképpen és az államélet természetétől van determinálva.

RÉZ MIHÁLY.

ANGOL LEVELEK.

Második közlemény. ¹

IV. Társaság és snobismus.

A társas ösztön elég általános az embereknél, de kevés országban talál Luther nagy szava: «In solitudine erit fortitudo vestra» oly kevés méltatásra, mint a szigetbirodalomban. Angliában a főúrnak és munkásnak egyaránt egyik főigénye a «social function»: együtt lenni és beszélgetni. Ezt észlelni a társadalmi létra minden egyes fokán. Másutt is szokása a borbélynak a «patienceivel» való beszélgetés, de Angolországban akármilyen boltba megyünk be, tüstént conversatiót kezd velünk a kiszolgáló lady vagy gentleman. Tegyük hozzá mindjárt, hogy a társadalom bárminő osztályában a beszélgetések tárgya kevés változatosságot mutat és eleinte mindig meteorologiai megfigyelésekre szorítkozik. Milyen szép az idő, uram! esik az eső asszonyom! stb.

Félúton a társadalmi létrán a snobismus már legszebb virágait növeszti. Minden kis angol intérier-ben, ha csak egy cselédből és két szobából áll is, bizonyos etiquette uralkodik, a mely a nagy háztartások szerencsés vagy szerencsétlen utánzata. A család tagjai, a lady-k és gentleman-ek, a cselédekkel épen csak a legszükségesebb alkalmaknál váltanak szót, különben úgy bánnak velök, mintha bútordarabok volnának. Az ellenkező nem volna előkelő és nem imponálna. A nagy házakban szokásos az első komornyikot családi nevén szólítani, a többi inast keresztnévén. E szokásnak természetesen a legkisebb gentleman-ek is hódolnak. Emlékszem egy asszonyra, a kinek egész cselédsége két nővérből állott. Hát az idősebbiket Jacksonnek és a fiatalabbikat Annának nevezte! — De a cselédek

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1917. évi 485. számában.

maguk között is súlyt vetnek e szigorú etiquette megtartására és ismeretes, hogy a hol több uraság eselédje találkozik, rangjukat mindig az uruk rangja szerint állapítják meg.

A legkisebb polgári háztartásban is valóban rideg udvari etiquette uralkodik. Mikor a család csak két tagból áll, a házi-rendet akkor is épúgy, vagy még szigorúbban megtartják, mint a nagyúri kastélyban. Estebédre átöltözködik férj és feleség egyaránt, akkor is, a midőn egyedül vannak. Mivel a nők előtt a szivarozás általában nem szokás, ebéd után a hölgyek kimennek és a férfiak még az ebédlőben maradván, rágyujtanak. Nos, ezen szokás sok kis háztartásban is megtartatik és a háziúr egyedül szívja pipáját, a míg párja a mellékszobában szintén egyedül merül el valamely érdekfeszítő rablóregény olvasásába. Az ebédutáni szivar órája volt hajdan az az idő, mikor az angolok heroikusan tudtak Bacchusnak áldozni, a nagy ivások azonban már régen kimentek a divatból.

Tovább haladván felfelé a társadalmi létrán, egész sereg különböző körrel találkozunk, melyek a régibb földbirtokos-családokból állanak. Némely tekintetben ezen osztályt a mi gentrynkhez lehetne hasonlítani, de állásukra nézve nagy különbség létezik közöttük; mert az előkelőbb magyar nemes családoknak a története semmivel sem különbözik az aristokrácia multjától, Angliában pedig az aristokratia ősidők óta mindig különálló testület volt és bár némely tagja ma más elem-ből származik, mégis az angol peer-ek jogilag egy kiváltságos osztályt alkotnak. De a jómódú előkelő középosztálylyal nem érdemes itten foglalkozni, nem érdemes pedig azért, mert szervezetük az aristokratia egyik vagy másik típusának a képmása.

Az aristokratia nem egységes, mint másutt, több osztályra oszlik, a melyekbe azután más, leginkább plutokratikus elemek tolakodtak be. Van azonban két igen különböző, egymástól egészen elütő típusa, a mely azután a többire is példaként szerepel.

Van mindenekeelőtt egy igen conservatív, ósdi kör, a mely a régi Angolország megtestesülése. Ezen körhöz tartoznak egyesek a legkiválóbb és legrégebb angol családokból. A pénz kevés szerepet játszik e körben, aránylag legalább és a nagy parvenue-k nem igen láthatók ottan. Az ételszokásokban szigorúan

ragaszkodnak a hagyományokhoz. Hölgyek előtt nem dohányoznak, a beszélgetésben a legnagyobb illem kötelező, a közérköcsök bírálata szigorú, ámbár természetesen az ismert angol tettetés fátyola alatt ott sem éli mindenki a legszentebb életet; de az általános magatartás itt valószínűleg jobb, mint másutt. Magától értetődik, hogy e szigorú elvekkel nagy türelmetlenség jár együtt, a melynél még csak az előítéletek sokasága nagyobb. Ehhez a körhöz tartozott az a hölgy, a ki nekem egyszer komolyan azt mondta, hogy a francziákat azért nem szereti, mert ők nem tartják az Úr napját (vasárnapot). Ilyen esetek nem ritkák és ezen körökben — a hol az anglikán vallás a rendes — a régi angol Sabbath-ot egészen zsidó merevséggel ünneplik meg. E társasági kör első ismertetőjele, hogy kiválóan angol, másrészt hogy ma társadalmilag úgyszólván semmi fontossága sincs.

Az a kör ellenben, a mely a mai társaság első helyét foglalja el, a «smart set», csak elnevezésében angol, szokásaiban azonban egészen nemzetközi jellegű. E társaság a fenti kört igen unalmasnak tartja. A «smart set»-ben a férjes asszonyoknak jut a legnagyobb szerep, a leányok — ha valami nagyobb fajta scandalum által hírré nem tettek szert — egészen eltűnnek benne. A pénz itt a fődolog és a legrégebb családok sarjai mellett látunk ottan olyan embereket, a kiknek eredetük ugyan homályos, de az aranyuk annál ragyogóbb. Nagy az amerikai örökös nők száma. Az angol milliomosoknál sokkal nehezebben megy a dolog, a mi eléggé érthető, mert a «smart set» különben igen hamar nem volna az többé; de idővel és türelemmel az arany ott mindig győz és a legbüszkébb kapuk is meg fognak előtte nyílni. Az udvar leginkább evvel a körrel érintkezik.

Erre a körre nézve tipikus, hogy elvetette az összes angol fogalmakat a vallásról és illemről. A vasárnap ott nem játszik semmi szerepet és vigan kártyáznak e napon; alig jut eszébe valakinek a templomba menni, a mely szokás pedig az angol nemzet összes más rétegeinél az egész világon már intézménynyé vált. Dohányozni lehet mindenütt s a nők is nagyban úzik. Senki sem fog olyan kétértelmű conversatió megbotránkozni, melyet ha valaki az előbb festett körben merészelné tartani, bizonyára örökre bezárulnának előtte a salonok ajtai. A mi

kisebb dolgokról áll, az a nagyokra is kiterjed és a smart set erkölce sok kívánni valót hagy fenn. De itten, általánosságban maradván, meg kell még említenünk, hogy az angol társaság e felső rétegeit különös cynismus jellemzi. A férjes nők szerelmi viszonyai sehol sem mennek ritkaságszámba, de másutt nem dicsekesznek vele. A smart set hölgyei sem teszik ezt szó szerint, de úgy és annyit beszélnek efajta dolgokról, hogy a hatás, a melyet keltenek, az. Egy-egy «liaison» másutt sokszor, talán legtöbbször — feltéve, hogy tisztességes és nem hysterikus nőről van szó — szerencsétlenség; ezen társaságban majdnem a chic-hez tartozik az. Meg vagyok győződve, hogy ha az ember kimerítő pszichologiai analysist végezhetne, arra a következtetésre jutna, hogy ezen viszonyok alapja sok esetben sem a szerelem, sem a pénz, sem az unalom, hanem bizonyos vágy, hogy ne látszassanak jobbnak a többinél, s a cynikus légkörben ne maradjanak kivételek. Világos, hogy a nagy fényűzés mellett, elég gyakran a Mammon szerepel ilyenekben indító ok gyanánt.

A modern, ott uralkodó szokások különben nagyban elősegítik az udvarló sikerét. Az angol férfiak, legalább ebben a körben, nem igen törődnek feleségeikkel és a míg ezek udvarlóikkal foglalkoznak, ők vagy másutt udvarolnak, vagy clubjaikban a politikának s tán még a testedzésnek hódolnak. De itt leplezetlenebbül uralkodik a cynismus, mint másutt. Nem ritkák azok az ebédek és mulatságok, a melyeken a fiatal párok érzéseik szerint egymás mellé helyezve vesznek részt. Az asztalnál csupán fiatal asszonyok és gavallérjaik láthatók, a férjeket sokszor egyáltalában meg sem hívják, s így oly emberek között, a kik egymás titkait ismerik, minden zavar fölösleges. A beszélgetés olyan nyílt, hogy sokszor néhány szó elegendő volna a férjeket szeretett párjuk hűsége felől bőven felvilágosítani. Különben e társaságnak jellegzetes vonása, hogy semmi-nemű komédiázást ¹ vagy képmutatást nem ismer és hogy a

¹ Az ilyen komédiázás rendszeren még a beszélgetésben sem szükséges. E körben ugyanis általános szokás, hogy férfi és nő egymást keresztnévükön szólítják s az angol nyelv egyáltalában nem ismeri a tegezést, a beszédben legalább.

szermeseket nem háborgatják folyton, mint másutt, otromba írigységgel és pharisæismussal. Hogy a nyelvek még jobban forogjanak, szüntelenül folyik a pezsgő, melyet a nők épúgy kedvelnek, mint a férfiak; sőt megesk, hogy egy-egy hosszú estély után valamely előkelő nőtagja a társaságnak nem egészen józanul megy haza.

E körökben, mint mondánk, az emberek majdnem dicsekszenek rendetlen életükkel. «We are very wicked, very naughty!» Hányszor hallottam ilyen megjegyzéseket smart hölgyektől! és ebben kell keresni, azt hiszem, e furesa állapot magyarázatát. Angliában, általában véve, a biblia játsza azt a szerepet, a melyet másutt a becsület codexe, és pedig nem az Úrnak szerető és elnéző tanai, hanem a rideg és hajthatatlan Jehovah parancsai szerint. Ez az angol nemzetre nézve felettébb üdvös volt, mert ezáltal eszménye sokkal magasabb, mint más nemzeteké. Természetesen ember létükre az angolok sem követhették mindig ezen magasztos szabályokat, de legalább elismerték már réges-régen azokat általános «erkölesmértéknek», «moral standard»-nak, mely utóbbi fogalmat alig lehet más nyelvre fordítani. A míg a tényleges életet a «moral standard»-tól elválasztó örvény nem túlságosan mély, még mindig be lehetett azt tölteni a képmutatás és tettetés által. Innét fejlődtek ki annyira ezek a tulajdonságok Angliában. De már a «smart set» és a «moral standard» közötti örvényen át nem segíthetne semmi híd. Itten az ember elveszti erkölcsi szabályait, és semmit sem talál, a mi azokat helyettesíthetné. Így a cynismusnak esik áldozatul a magasrangú angol, rossz lelkiismerettel bár és azon belső meggyőződéssel, hogy nagyot vétett és el van veszve. Azon a ponton azután el is vész erkölcsileg, mikor az európai a becsület szabályaival még nem jutott talán ellentétbe. Így ha elnézőbb is az utóbbi szabály, sok esetben üdvösebb az emberi lélekre nézve.

Kétséget nem szenved, hogy a fentebbi elég szomorú kép nem jellemzi a «smart set» összes tagjait. Vannak e férfiak és nők között elég számosan, a kik kifogástalan, sőt néha hasznos életet élnek, és csak azért maradnak e körben, mert társadalmilag így juthatnak legkönnyebben vezérszerephez. Mindazonáltal több vagy kevesebb diadallal uralkodnak ottan, a külön-

böző kisebb clique-ek és cotteriák szerint, az imént festett elvek és magában az a tény, hogy egy nemzet legelőkelőbb rétegei olyan elveket vallanak, elég szomorú mind a jelenre, mind a jövőre nézve.

A társadalmi összejövetelek színhelye részint London, részint a sok szép történeti vár vagy kastély, a mely az előkelő társaság birtoka. Érthető, hogy a gyorsvonatok és automobilmek idejében a falun való mulatás mind nagyobb szerepet játszik a főváros rovására. Falun még lehet néha kisebb körben bensőbb barátságokat kötni, a sportnak és a társalgásnak hódolni, egy szóval igazán és természetes módon mulatni.

A fővárosban ez nehezebb, egyrészt mert minden nagyszabású s könnyen megeshetik, hogy valakivel találkozik az ember egy ebéden, kellemes estét tölt együtt, azután pedig egy fél évig nem látja megint; főleg pedig, mert általánosságokban beszélve, a magasabb körökben a mulattatás célja csak másodszorban jön tekintetbe. A férfiak odamennek, hogy «ott legyenek», a nők pedig, hogy szépségüket és ruháikat mutogassák. A bálókra olyan sok embert hívnak meg, hogy táncolni alig lehet és az összes mellékhelyiségek, sőt a lépcsőházak is rendesen zsúfolva vannak vendégekkel. A házi hangversenyeknél, a melyek a londoni házigazdáknak sokba jöhetnek — mert mindenféle ismeretlen idegen művésznek többé-kevésbbé értékes pár percnyi tevékenységét ezrekben fizetik — az emberek úgy viselkednek, a mint akárminő színházban. Későn érkeznek, a házi asszonyt rövidesen üdvözlik, azután leülnek tíz perczre és odébb állnak, a nélkül, hogy egynéhány szónál többet váltottak volna akárkivel. Újabb időben a nagy házakban a tömeges estély intézménye jött divatba. A háziasszony, valami hercegné vagy ministerné, egyszerre hívja meg összes ismerőseit és ez neki igen kényelmes, mert egyszerre szabadul meg számos társadalmi kötelezettségétől. Apprehensiókról nem lehet szó, mert mindenkit hív, a kinek csak igénye lehet rá. A meghívások a hivatalos udvari címkönyv szerint történnek és így érthető, ha a háziasszony vendégeinek legnagyobb részét nem is ismeri. De azon nem akad fenn senki; a bejövő vendégek egy inasnak megmondják nevüket, a ki azután ezeket a háziasszonynak bejelenti, a mi egy az illető szolgálta által való bemutatással.

Mindezekben bizonyos irány vehető észre, ez pedig a conversatiónak, a régi francia salonok díszének kiküszöbölése. Azért történik ez, mert a mai nemzedék, főleg a mai angol urak már nem tudnak discourálni, «causer» a francia értelemben. Nincsen már senkinek sem ideje, sem értelme hozzá, és a régi salonok eltűntek. A látogatások a minimumra szálltak és csak per carte folynak. Azt az időt, a melyet férfiak és nők mégis kénytelenek együtt tölteni, rendesen kártyázással ütik agyon.

Magától értetődik, hogy az angol aristokratia szokásaira a snobismus igen nagy fontosságú. Már magában feltűnő, hogy Anglia, a mely oly sok tekintetben a legszabadelvűbb ország a világon, ma az egyetlen hely, a hol ebédeknél és más társadalmi összejöveteleknél — olyanoknál is, a melyek minden hivatalos jelleget nélkülöznek — az emberek nem állásuk, nem koruk, hanem tisztán nemesi rangjuk szerint helyezkednek el. A legfiatalabb őrgrófné a legidősebb és legtekintélyesebb grófné elébe kerül. Emellett feltűnő, hogy semminemű egyenrangúság a házasságban nem követeltetik és ha a Norfolk hercegnek eszébe jutna egy parasztleányt elvenni, az utóbbi egyszerre Anglia első főúri asszonyává válnék. Az idegeneket általában nem szeretik, mert az igazi angol szívében a «foreigner-t» alig valamivel tartja jobbnak a «native»-nél, valamely gyarmat fekete- vagy sárgabőrű benszülöttjénél. Kivételek a külföldi és főleg a német hercegek (Prinzen). Az angol «peerage»-nek ilyen magasrangú tagjai nincsenek, mert a legmagasabb rang benne a «duke»-é; azonkívül a királyi családnak számos ilyen hercegi rokona van Németországban és a király, a ki nagy bölcseséggel családjának több tagját angol főurakkal házassította össze, jó szemmel nézi azt, ha e többnyire szegény német rokonai körüle forognak, a trón tekintélyét emelik és róla bizonyára csak szívesen emlékeznek. Ezáltal a német hercegeknek egészen kiváltságos helyzetük van a londoni társaságban, a mely a «Serene Highness»-ből könnyen valódi «Highness»-t (Fenséget) csinál. A sok idegen herceg, a ki Londonban olyan közkedveltségnek örvend, ezt inkább ezen körülménynek, mintsem belső érdemeinek köszönheti.

A «smart set»-be bejutni sok angol és amerikai milliomos

fő vágya. A practikus angolok e körülmény körül valódi üzletet léptetnek életbe. Az első lépés természetesen abban áll, hogy az illető egy pár befolyásos személylyel ismeretséget kössön. Nem fogunk tehát azon csodálkozni, ha az ujságban azt olvassuk, hogy «egy főúr meghívásokat fogad el gazdagabb családokhoz». Egy másik nélkülözhetlen lépés az udvarnál való bemutatás. Itt is felvilágosítással szolgál az ujságok apróhirdetési rovata, a hol láthatni, hogy egy «titled lady» (főrendi hölgy) hajlandó gazdag amerikai leányt «a világba kísérni. — Bemutatás a királynénak.» Hihetetlen, hogy Londonban mennyi üzletet kötnek, a melynél az ősi név igazi tőke. A lordok az angol közönségnek igen imponálnak, a «lordomania» ismeretes fogalom. Több ottani ujságban a legsensatívább hírek között naponta olvashatni valamely főrendi család történetének a kivonatát. Londonban egy lord vagy más magasrangú személyiség, egy kis furfanggal használva régi nevét reclam-czélokra, igen könnyen ehetnék, ihatnék, lakhatnék, ruházzkodhatnék ingyen, sőt még bizonyos jövedelemre is tehetne szert. Az ilyen emberek halommal kapnák a meghívókat ismeretlen egyénektől. Nekem is volt ilyen téren egy kis tapasztalatom. Egy szép napon érkezik számomra egy kis doboz szivarka egy ismeretlen londoni czégtől. Mellékelve volt hozzá egy állítólag titkos lajstrom, a mely több ismert nevet felsorolt. Az illető levélben azt írta a gyáros, hogy szivarkáinak ára ennyi meg ennyi a nagyközönségnek, ezek az urak azonban féláron kapják. Kért, hogy én is lépjek be ez illustris társaságba és arra nézve csak két feltételt szabott, t. i. cigarettáit barátaimnak ajánlom és az üzletről hallgatok. Természetes, hogy az egész küldeményt a papirkosárra bízam. De önkénytelenül is sajnálattal gondoltam arra, hogy Magyarországon is vannak már emberek, a kik ilyen vagy amolyan kalapokat vesznek, mert gróf A. vagy báró B. ilyeneket visel.¹

¹ Még két igen jellemző kifejezést kell megemlítenem, a melyek a mai angol társadalmi viszonyokra vonatkoznak. Egyik a «paying guest» (fizető vendég), a mely tulajdonképen egyszerűen a «teljes ellátású szobaurat vagy úrnőt» jelenti. De ezen euphemismus az egész dolgot az üzleti térről a társadalmira viszi át. Jellemző szintén a «very busy» (igen elfoglalt) kifejezés,

V. A szerelem.

A ki az előbbi sorokat elolvasta, könnyen azt kérdezheti: «hát az angol társas élet rohamos zajában jut-e még egyáltalában helye a szerelemnek?» S valóban Vénus a szigetbirodalomban talán kisebb szerepet játszik, mint másutt. Egyrészt tagadhatatlan, hogy az angolok, férfiak és a nők egyaránt, hidegebb vérűek ilyenekben, mint a legtöbb európai faj. Másrészt gyakorlati eszük nem enged nekik sok időt vesztegetni olyan dolgokra, a melyeket röviden is el lehet intézni.

Az angol férfi általában véve igen ügyetlen az udvarlásban. A legtöbb úr bizonyos tisztességes milieuben nem is álmodozik arról, hogy a körében forgó úriasszonyokkal, plane leányokkal viszonyt szőjön. Utálatos cselekedet, egy bálvány megszenteltségtelenítése gyanánt tűnik fel előtte. Ha egy ilyen úrinőbe szerelmes, vagy elveszi, vagy, ha ez nem lehetséges, küzd esetleg évekig ez érzés ellen, mely neki bűnösnek tűnik fel. Ha végre, a mi nem mindig történik, szenvedélye viszonoztatik, egy gyöngé perczben erősebbnek mutatkozik az erkölcsnél, az illemnél és főleg saját féltékenységénél, a legnagyobb képmutatás se menti ugyan meg őt más halandó sorsától, de győzedelme nem teljes, mert keserű lelkifurda-

a melynél ugyanazon processus észlelhető. Eredetileg és most is a Cityben a munkára vonatkozik, a mi egészen természetes, mivel hogy «business»-szel egy gyökerű. De már a West Endben, a smart Mayfair vagy Belgravia-ban, a «very busy» úr vagy asszony az, a kinek sok meghívója van és sokat fogad.

Más volna amaz elterjedt és sympathikus társasági osztályról megfeleledkezni, a melylyel Angolországban lépten-nyomon találkozni; az «Invalid»-ek (a betegeskedők). Ezek nem nagybetegek, különben ágyukban maradnának és nem sétálnának a Park-ban czifra, uniformisos bonne-jaikkal. Ki ne ismerné az angol nurse-t? Többnyire olyan emberek, a kik életükben sokat fáradoztak és elérkezettnek tartják a dédelgetés óráját. Régen katonák voltak, vagy hivatalnokok — most pedig «invalid»-ek, s mellettük előnyösen fest a csinos nurse, a ki társaságukban különben nem maradhatna mindig, és a kinek házi functiói, azt vélem, némelykor bizonyos változatossággal bírnak.

Említsük meg végre azokat a tisztelt családapákat, a kiknek pénzviszonyai nem engedik azt, hogy az elegáns városrészekben lakjanak, és a kik leányuk esküvőjén drága pénzért néhány órára valamely Belgraviai palotát bérelnék, a honnan azután a meghívókat kelteztetik.

lásokkal jár. Ritka az olyan angol, a ki az eszményi és érzéki szerelmet egyesítve, annak él.

Félnkség és ügyetlenség jellemzi általában az angol embert szerelmében. Ő nem «*homme à femmes*», a női lelket nem érti és ez áll a legtöbb férfira nézve. Kivételek vannak, azonban elenyésző kis számban, ilyenek azok a pszichológiai és philosophiai észjárású egyének, a kik sokat voltak külföldön és már inkább hasonlítanak francia vagy olasz világfihoz, mint angol gentlemanhez. Vannak azonkívül számosan, főleg a fővárosi társaságokban, a kiknek az udvarlás főfoglalkozásuk. Csak-hogy ezek udvarláson egész mást értenek, mint mi. Ezek a Don Juanok szép és erős természetűek s többnyire a gárdaezredek-ből valók. Cynismusuk nagy, de meg kell adni, hogy goromba, szemtelen modorukkal sok sikert aratnak. Időt nem akarnak veszteni fölösleges beszélgetéssel, a melyben úgysem jártasok és minél hamarább akarnak célhoz jutni. Az angol hölgyeknek ezen udvarlás különben, úgy látszik, ínyükre van. Mindenesetre elv ezek között a gavallérok között, hogy minden nő erénye gyöngé, de természetesen, ha egy nőről tudni vélik, hogy már volt viszonya, ennek az erényét még kevesebbre becsülik. Eszükbe sem jut, hogy az illető hölgy életében az az egyetlen szerelmi viszony talán a legszebb, a legszentebb volt és hogy ő annál kevésbbé csábítható más által. Ilyen észjárással sok kudarcz vár az angol Don Juanra; de oly országban, a hol nem párbajoznak, ennek nincsenek nagyobb hátrányai s a hiúságán esett csorbán könnyen túlteszi magát az angol. Egy tiszt egyszer azt magyarázta nekem, hogy ha neki egy nő tetszik, mindjárt arra kéri, boldogítsa kegyeivel. Arra a megjegyzésemre, hogy így már bizonyára sok gorombaságot hallott, azt felelte: «Igen, de sok szerencsém is volt!»

Jól festette e két typus között való különbséget egy hölgy, a ki nekem azt mondta, hogy az angol férfiakat nem kedveli, mert azok vagy félnékek és nem beszélnek, vagy mindjárt megcsókolni próbálják az embert. Azonban nincs minden nő az ő véleményén, mert a hölgyek Angliában általában nagyon is értenek a flirteléshez és rendesen jobban kedvelik ezen idő-töltést, mint a férfiak. Sokan vannak, a kiknek az első típusú férfi legjobban imponál, mert az ilyen férfiak természetesen

kész rabszolgák — néha csodálatosan egyesítik a félénkséget és quasi-masochistikus hajlamokat — és ez az angol nőknek tetszik. Van abban különben bizonyos perversitás, egy férfit, a ki lelkiismeretével küzd, végre meghódítani. Ezt magyarázta nekem egyszer egy negyven éves kaczér hölgy, hozzátevén, hogy az angol szerelem azért szebb, mint a külföldi, mert a bukást mindig nagy lelki küzdelem előzi meg.

Az angol asszonyok különben szerelmükben nagy hazafiságot tanúsítanak. Lehetnek néha a törvényes szerelemnél kivételek, ha angol nőt idegen férfi vesz feleségül, de a tiltott szerelem útaira — a melyek különben az érzésekre nézve mindenestre még inkább mérvadók — az angol hölgyek majdnem kivétel nélkül angol útitársat választanak. És mikor ily viszony mégis létrejő angol dáma és idegen úr között, tapasztalatom szerint, mindig van valami idegen jellege az asszonynak: vagy amerikai vagy külföldi eredetű, vagy külföldön nőtt fel, vagy idegen körökben stb. Ennek nagyon jó oka van; a külföldi úr nem érti az angol nőt és az utóbbi nem érti az idegent. A külföldi Don Juan nem akarja az időt úgy elpocsékolni, mint a mi ügyetlen és félénk, csak nagy lelki gyötrelmek árán célhoz jutó angolunk és megint nem érti azt, — mert finomabb ösztöne és tapintata van, — hogy az angol Don Juan a társasági hölgyeknek úgy udvarol, a hogy, mint egy német éleczlapban olvastam egyszer, a steierországi paraszt a tehenének szokott. Így azután a «partnerek» más irányban haladva, nem találkoznak soha.

Hogy pedig az angol társaságbeli hölgy nem igen idegenkedik a steier bánásmódtól, azt bizonyítja két eset, a melynek a «smart set»-ben¹ tanúja voltam és a melyek elmondásáért

¹ Mint minden másban, a szerelemben is elüt a «smart set» a többi angol társaságtól. Tagadhatatlan, hogy e kiváltságos osztály szép asszonyai nem sokszor erkölcsösek, sőt hogy némi alapja van annak az állításnak, hogy szeretőiket úgy váltogatják, mint a keztyűiket. A falubeli intimitás ilyen rohamos szerelemnek igen kedvező alkalmat nyújt, meg kell azonban jegyezni, hogy e szegény hölgyeknek némely mentségük van. Az e körökben megforduló gavallér rendszeren olyan lény, a ki a tisztességről való összes angol fogalmakat, mint úgysis elérhetetlen ideált, eldobta magától. Az asszony neki csak arra való, hogy meghódítsa, de nem akar az udvarlásnak túl sok időt engedni, hiszen első helyen jön a sport, a lovak, a «motor car». Brutálisan udvarol neki és sokszor egy pár szó után már éjjeli találkára hívja. A nő sokszor

eleve bocsánatot kérek. Annyira jellemzik azonban ezen szerelmi dolgokban ott dívó igazán «plump» modort, hogy kénytelen vagyok róluk megemlékezni. És e két esetből azért lehet következtetéseket levonni, mert nyilvánvaló, hogy nem történtek volna meg, ha a kérdéses modor nem volna általánosan elfogadva. Az egyik eset falun, egy «lunch» után történt, mikor társaságban, a kastély előtt nagy fák árnyéka alatt kávéztunk. A jelenlévők között volt egy fiatal angol asszony, a ki, úgy látszik, még csak az élet megengedett gyümölcsseit kóstolta vala és egy ismert nevű gárdatiszt, a ki neki mindenki szemeláttára udvarolt. Mikor ez utóbbi foglalkozásba bele únt, egyszerre kényelembe veti magát a legnagyobb «sans gêne»-nel a székén és — elalszik. Fiatal szomszédnője azon egy cseppet sem botránkozva meg, tovább folytatja a beszélgetést és többek között egy bizonyos napról beszél, a mikor igen melege volt. «Igen ám, de nem az időtől» — kiált fel az ébredező katonatiszt finom nyujtózkodással. A második eset egy ebédnél történt: egy asszonyt arra kért a szomszédja, oly alak különben, a milyen sok található az ottani körökben s a kiről senki sem tudja, hogy miért van ott, mert sem a születése, sem a pénze, sem az esze, sem az eleganciája arra nem jogosítja föl — hogy hívja meg őt falura. «Akkor — tette hozzá finom angolos világnyelven és egészen hangosan — majd sétálni küldjük az urát és én a háziasszony hálószobáját beveszem». Az «élcz» általános tetszésnek örvendett; egy francia «grande dame» mind a két esetben faképnél hagyta volna a gavallérját.

Mint már mondtuk, másutt is vannak szerelmi viszonyok, sőt az erkölcs nem mindig a legszigorubb a magas körökben. Ez különösen olyan társaságokról áll, a hol férjezett nő és nem leány viszi az első szerepet. De azt határozottan állíthatom, hogy másutt a szívnek sokkal nagyobb része jut az efajta dolgokban, mint Angolországban. Az ottani asszonyok igen kaczerak, sokszor különös örömük telik abban, hogy a férfiakat bájaik által meghódítsák, amazok érzékiségét arra használván, hogy

csak ezen minden bájt nélkülöző udvarlást ismervén, inkább szánalomra, mint megvetésre méltó. Nem csoda tehát, ha ő is idővel a fenséges szerelmet csupán «physikal fancy»-nak tartja! «Physikai szeszély», kényelmes kifejezés, mely mögött a dolog turpissága elrejthető.

őket egészen rabszolgákká tegyék. Sok esetben azonban a hölgyek maguk igen hidegvérűek és nem engedik udvarlóiknak a legkisebb kegyet sem. Nem ritkán nem riadnak vissza attól sem, hogy többé-kevésbé kifejlesztett bájaikkal valódi kereskedést űzenek. Hallatlan historiákat hallottam hölgyekről, a kik minden «week-end»-en szeretőt váltanak; ilyenkor különben a gondos háziasszony teendői közé tartozik a szerelmesek hálószobáit egymás mellett kiválasztani. De elég ebből: térjünk örvendetesebb dolgokra.

A fenti leírás csak a magas körökre vonatkozik. Általában véve lehetetlen azt állítani, hogy az angol élet erkölcstelen. Az ellenkező áll és arról a rohamos népszaporodás magában tanuságot tesz. A házasságok száma nagy és korán köttenek, mivel a hozomány intézménye ismeretlen. Az angol leányok és ifjak hűsége szerelmükben példaképen állítható és a legtöbb esetben hosszú boldog házaselet annak következménye. A házaspárok boldogsága talán épen a férfiak ügyetlensége folytán még tartósabb, mert a mindennapi angol feleségében mindenek előtt társat keres, nem pedig szeretőt, mint a francia vagy olasz. Így azután a szenvedély kelő és apadó hullámainál egyaránt ment a házi tűzhely. De ezen témáról többet nem érdemes beszélni, hiszen bőven le van írva akármelyik angol regényben.

Általában véve a tisztesség érzése, legalább a külsőségekben, jobban el van terjedve, mint másutt Európában. Fiatal leány bátran sétálhat egyedül London vagy más városok utcáin és jellemző az ottani szokásokra nézve, hogy ezen országban, a mely a párbajt nem ismeri, szintén ismeretlen fogalom az asfaltbetyárság. Az utóbbi művészet Angliában különben már azért sem fejlődhetnék ki, mert segítségével csakis a legnyomoruultabb hódításokra lehetne szert tenni. Meglehet, vannak esetek, hol egy romantikus hajlamú magyar, német vagy francia úrhölgy egy ismeretlen úrról, a ki őt az utcán követi és végre megszólítja, azt gondolja, hogy a szépsége iránt való érdeklődése vezeti. De ilyen esetekben a józanul gondolkodó angol nő egyebet sem gondol, mint hogy félvilági dámának nézték és annak természetesen nem igen örül.

Különben Anglia nem nyújt kedvező terepet az asfaltbetyároknak. A rendőrség nem ismer tréfát ilyen dolgokban

és ha az ismeretség valami más módon mégis megtörtént, örökké ott függ a Don Juan feje felett a törvény Damokles-kardja: a «Breach of Promise of Marriage Act». Ennek különben Angliában gyakran hasonló szerep jut, mint a párbajnak minálunk: ezen társasági «correctivum» alapján a házassági ígélet meg nem tartásánál a hibázó fél drákói szigorral büntettetik. A büntetés pénzbírság, a mely, mint a házasságkötésnél szintén, nem az eset súlyos volta szerint taxative számíttatik, hanem a hibázó fél vagyona szerint. Így azután a büntetés egyformán sújtja a gazdag mágnást és a szegény napszámost. Régen még társadalmi ostracismussal is járt a dolog és Victoria királynő élete végéig sohasem fogadott az udvarnál az urától elvált asszonyt. Az a férfi, a ki ilyen botrányban volt részes, legalább bizonyos ideig politikailag és társadalmilag tönkre volt téve. Ezen, mondani sem kell, nagyot változtatott a «mart set» uralomra jutása; de a pénzbírság megmaradt és ez a legérzékenyebb része a büntetésnek olyan embereknel, a kiknek érzékenységük máskülönben nem igen fejlett. Még fokozza a veszedelmet az a körülmény, hogy a bíróság könnyen veszi házassági ígéletnek a legcsekélyebb arra magyarázható jelet.

Ezen intézmény, valamint az angol törvényszokások egyáltalában, kétségtelenül sokszor visszaélésekre adnak alkalmat. Köztudomású, hogy Angliában hivatalosan kéjhölgyek nincsenek, mert Victoria királynő és a Parlament sohasem akarták a túrt hölgyek státusát behozni. Másrészt, ellenkezőleg a francia szokással, az atyasági kereset meg van engedve. Egyáltalában az angol törvény a hölgyekkel szemben igen udvarias, mindegyiket «lady»-nek tartván, a míg az ellenkező nincsen kétségen kívül megállapítva. Így azután sok zsarolási eset történik. Már bona fides esetében is csak olyan hölgy viszi sérelmét egy férfúval szemben bíró elé, a ki nem bánja, ha a lapok hasábjai vele foglalkoznak. A szemérmetesebb hallgat. De mikor gazdag gavallérról van szó, a legképtelenebb historiák történhetnek; több nagy ember esett már áldozatul ilyen kalandornőknek. Egy ilyen historia jut eszembe, a mely, ha nem «vera», legalább «ben trovata». Egy szép finom hölgy került egyszer egy vasúti dohányzó kocsiba. Ámbár a bennlévő anglus a szivarjára figyelmessé tette, a nő biztosítja, hogy nem bánja

a füstöt, elhelyezkedik és feltűnő módon kezd kaczerkodni. A vonat elbogar, a kaczerkodás élénkebb lesz, az angol elveszti ősi nyugalját. A szempillantásból nemsokára társalgás lesz, a társalgásból csókolódzás, a csókolódzásból ölelés. Egyszerre a sirén éles sikoltásba tör ki és bántalmazott erényét siratja. «Uram — kiált fel — ön megbecstelenített és ha ezer fontot le nem fizet rögtön, a következő állomáson feljelentem a rendőrségnek.» A gyönyörteljes foglalkozásában megzavart ember eleinte késznek nyilatkozik a felháborodott asszonyt capacitálni és egy öt fontos jeggyel lecsillapítani. A dühöngő nő még jobban dühöng, tépdesi a haját és kinyítja a fűzőjét. A férfi egyet gondol és csendesesen tovább szíjja a szivarját. Se fenyegetés, se dühöngés nem hozza ki többé sodrából. Így érkeznek Londonba, a hol a nő beváltja szavát és az egész rendőrséget összecsofítja. A nő haja zilált, ruhája rendetlen, szeme könnyezik, sérelme nyilvánvaló: mindenki szitokkal illeti az ádáz erkölcsrontót. Egyszerre megfordul a koczka és a hölgy kétségbeesésére általános nevetés váltja föl az erkölcsrontáson megilletődést. Mi történt? — hát csak az: a történet hőse szivarjára mutatott, melyet két czentiméternyi hamú ékesített.

Mindazonáltal el kell ismerni, hogy ez a törvénykezés Angliában jó szolgálatokat tett és az ottani viszonyoknak megfelelően, a közerkölcsök tisztaságára bizonyára hatott. Kár volna tehát ezen intézményekkel felhagyni, mint ma sokan kívánják, mielőtt valami mást a helyébe lehetne léptetni.

Végre meg kell jegyeznünk, hogy az angol élet egyik kedves jellege, hogy ott kevés szerepet játszik a másutt annyira dívó «félvilági élet». Ez a körülmény annyival inkább meglepő, mert Londonban annyi a pénz és az unatkozó ember, hogy az ellenkező volna várható. De a prostitutio, legalább nyíltan űzve, nem angol. Ezen szerencsétlen osztálynak legalsóbb tagjai Londonban majd mind külföldi eredetűek és a «grande cocotte» typusa majdnem ismeretlen. Ez onnan van egyrészt, mert a practikus angol férfi igaz értékükre becsüli az így kínált női bájakat. Igen ritka Londonban, hogy egy férfi tényleg bele-szeressen egy cocotte-ba és ha teszi, akkor talán inkább elveszi. Másrészt az az angol nő, a ki nem idegenkedik attól, hogy teste

által jövedelemre tegyen szert, nem akarja azt nyilvánosan tenni. Ezt csak mellékjövedelemnek tekinti és okvetlen akar a mellett valami tisztességes foglalkozást. Ez bizony az általános képmutatás következménye, de — legyünk igazságosak — egyúttal az általános köztisztességnek is.

VI. Az amerikai befolyás.

Az utóbbi esztendőkből mindinkább nőtt az Egyesült Államok befolyása az angol életre. Amerikai örökösök angol főurakhoz mentek férjhez, amerikai plutokraták öreg napjakra az ősi hazába térnek vissza, s ott várakat és uradalmakat vesznek, amerikai hús és búza táplálja az angol életet és amerikai gyártmányok az angol ipart. Ma az amerikai befolyás Angliában olyan tényező, a melylyel kétségen kívül számolni kell. Politikailag azon törekvésében nyilvánul ez az angol nemzetnek, hogy a hatalmas tengerentúli köztársasággal minden áron, még megaláztatások és áldozatok árán is, jó lábon álljon és ezen viszonyt, a mely a híres «blood is thicker than water» (a vér sűrűbb a víznél) theoria szerint köttetett és a melyet, mondani sem kell, az amerikaiak alaposan kiaknáznak, minden más szövetségnél becsesebbnek tartva.

De midőn egy nemzet egy másiknak szokásaira befolyást szerez, ezen befolyás ritkán üdvös a másik nemzetre nézve. Számos esetet lehetne ezen tétel igazolására a történelemből felsorolni, de elég lesz itten az összes levanti fajok francia culturájára utalni. A görögök, románok, zsidók, örmények tényleg mit vettek fel ott a keleten a francia műveltségből? A francia munkakedvet és takarékossgot, a francia hazafiságot, mely minden áldozatra kész a haza érdekében, a francia észt, a francia tudományosságot? Ezen kérdés magában gúnyosnak fog tetszeni, annak, a ki a Keletet ismeri, mert tudjuk, hogy ott ugyan Párizst a világ első városának tartják, de hogy az úgynevezett keleti francia műveltség párisi divatokra, a boulevard jargon-jára és főleg félvilági hölgyeire szorítkozik.

Ugyanezen tünemény észlelhető az amerikai befolyásnál az angol életre, a mely, habár nem ilyen mértékben, mégis feltétlenül károsnak mondható. Tényleg az amerikai munka

nem befolyásolta az angol gazdasági tevékenységet és hiában keresnénk ottan új amerikai módszereket az iparban vagy a kereskedelemben. Az amerikai energia és munkaképesség nem hatott az angolra, a ki vele a versenyt nem bírja kitartani. Az angol capitalistának, miután vagyonát megszerezte, nincsen egyéb gondja, mint hogy pihenjen és a lord-ok életmódját utánozza. Az amerikai milliárdos ellenben élete végéig hivatalába jár, épúgy mint utolsó gyakornoka, és szerencséjére nincsen olyan, a kit utánozhatna, mivel ő maga a főúr, az aristokrata.

Eddig az amerikai befolyás Angliában két irányban észlelhető. Az angol életbe bizonyos durva vonást vitt be, másodsor, az előkelő körökben legalább, már majdnem elpusztította a régi, rokonszenves angol «home»-ot és a «privacy»-t, két olyan fogalom, a mely más nyelven alig fordítható le. Csak egy mai angol ujságra kell egy tekintetet vetni, az ember meggyőződik arról, hogy szerkezete egészen azonos az amerikai tipikus lapéval. Mind a kettőben nagy betűs «entête»-ok alatt, a melyek hanyagul oda vannak vetve és többnyire még az illető cikk tartalmát sem adják igazán vissza, ugyanolyan rossz és hanyag irányban, ugyanazokat az érdektelen sensatiós híreket olvasni. A mondatok olyanok sokszor, hogy egy iskolásgyermek jobbakat írna. A tartalom rendesen még rosszabb, a tudománynak és az igazságnak alig akad nyoma. Minden arra van irányítva, hogy a szemnek tűnjék fel. Pedig elszomorító tény az, ha meggondoljuk, hogy nem mindig így volt, sőt hogy az angol lapok hajdan talán a világ legtisztességesebb ujságai voltak. Természetesen most is vannak kivételek és ilyen kivétel elsősorban a *Standard*. Általán azonban az angol ujságok színvonala igen lesülyedt és már azon az úton vannak, hogy a tengerentúli «yellow press»-szel (sárga sajtóval) egyenlőkké váljanak.

Általán a modorban is nyilvánul az amerikaiásodás. Az angol főúr hajdani jéghideg, de egyszersmind előkelő modora lassankint kimegy a divatból s legfeljebb az élczlapokban találkozni még ezen typussal. Az Amerikában dívó lármás beszélgetés és az ottan szokásos épen nem finom szójárás már igen elterjedt Angliában. Nem akarom ezzel azt mondani, hogy az angol amerikai kiejtéssel beszél, de igenis azt, hogy már számos oly durva, Amerikából származó kifejezés használtatik Angol-

országban, a mely még tíz évvel ezelőtt az előkelő társaságban képtelenség lett volna.

Kétségtelen azonkívül, hogy az erkölcsökre is hatott az amerikai befolyás, s azon korlátlan szabadság, a melynek most asszony és leány egyaránt örvend Angliában, onnan ered. Csakhogy itt is káros következményekkel járt az egyik elem szükségleteinek megfelelő szokások átültetése egy másik milieube. Amerikában a viszonyok hatása alatt keletkezett már réges-régen a többenre magára hagyott fiatal leány függetlensége. Járt-kelt egyedül, mert arra volt utalva. Angliában hamar majmolták ezt a szokást; a fiatal hölgyek ma már ott is szabadon mozognak és mindenüvé mennek kísérő nélkül, ámbátor arra semmi szükség. Így a míg ezen szokás Amerikában nem ártott, az nem mindig mondható Angolországról. A fiatal amerikai társaságbeli hölgy «flirt»-je csak a legeslegritkább esetben végződik elcsábítatással, Angliában ilyen esetek nem olyan ritkák.

De az amerikai befolyás legkárosabban a házi életnél hatott az angol életre. Ámbár sok közös vonás van az angolszász faj két nagy törzse között, az utolsó időkhöz egyben igen különböztek. A míg az angol a házára, a home-ra büszke és otthon maga akar az úr lenni, addig Amerikában más életviszonyok között és más égalj alatt lényegesen kifelé törekvő élethajlam fejlődött ki. Az angol inkább egészen kis házban lakik, a hol egy emeleten esetleg csak egy szoba van, csak egyedül legyen ottan az ő családja és ő legyen a feltétlen úr. Vendégeit otthon látja és a legutóbbi időkhöz a szállodabeli és restaurant-féle mulatságok idegenek voltak Londonban. Ez a különbség kicsiségekben is észrevehető: az amerikai egy nagy teremben borotváltatja magát, a melyet még vagy tíz köpködő és kiabáló társa éktelen zajjal tölt be, de minden angol gentleman maga borotválkozik otthon (legalább az utóbbi időkhöz; tíz évvel ezelőtt az elsőrendű angol fodrászoknál nem is lehetett beretválkozni). Idővel az efféle szokások valóságos faji tulajdonságokká váltak és míg az amerikainak sok jó szokása mellett tipikus vonása a korlátlan indiscretio, addig az angolnak felette rokonszenves tulajdonsága volt eddig a feltétlen diszet — magaviselet.

De már ezen is változtatott az idő. A lármára és mulatásra vágyó, kifelé az utcára és a terekre törekvő amerikai élet s

az Angolországban időző amerikaiak féktelen pazarlása azon van, hogy London külképét egészen megváltoztassa. A régi kis házak helyett, a hol egy család egyedül volt az úr, mindenütt nagy bérházak épültek. Tömegesen épültek a fővárosban az utóbbi időkben a nagy szállodák, a melyek mindinkább a társadalmi élet góczpontjaivá válnak. Ma már ott szokás reggeliket, ebédeket, bálokat adni és drága pénzen kedélytelen vendéglátásnak hódolni. A pénz értéke túl a tengeren kisebb; azonfelül az amerikai gyermekes naivsággal tudja pénzét kидobni s nemzeti tulajdonsága minden nyilvános intézmény, vasút, hajó vagy szálloda zsarnokságába belenyugodni. Nem meglepő tehát, ha Európába jöven mulatni, hamar elkápráztatja magát a parvenü módon feldíszített szállodák által és kész ez örömért bolondos árakat fizetni. De különös, hogy az angol lord, a ki az igazi elegantiát és a valódi nagyúri életet ismeri, szintén el hagyja magát szédíteni a «hotel life» és a kétes elegantiájú manager-ek által. Az amerikaira nézve ez gyakran érthető, mert társadalmi összeköttetései nem lévén, neki a szálloda pótolja a salonokat s esetleg összeismerkedhetik ottan olyan körökkel, a melyekkel különben nem jutna érintkezésbe. E modern «salonban» nem valami finom «chatelaine», hanem a durva modorú, rendesen idegen származású «hotel manager» uralkodik. Ismeretes, hogy nemcsak Angliában, hanem a Rivierán és más előkelő üdülőhelyeken is a nagy szállodák mulatságokat adnak, a melyekre csak igen válogatott közönséget hívnak meg; a meghívókat a manager-ek személyesen küldik és esetleg van talán a világon olyan szerencsétlen egyén is, a kinek snobistikus ösztöne egy-egy szállóvezető kegye felé irányul. Emlékszem egy ilyen esetre a nemzetközi hálókocsi társaság egyik szállodájában, a hol pár évvel ezelőtt időztem. Jelmezbálra készült az igazgatóság és a főmanager kegyes volt azt gondolni, hogy én is elég magasrangú volnék a «select party»-ra. Megtisztelt tehát egy meghívóval s azon ámulattal olvastam azt a sacramentalis mondatot «diplomatic or military uniform». Tehát már az udvari meghívókkal versenyeznek! Én azonban ósdi szokású lévén, azt véltem, hogy egyenruhám vagy a magyar díszruha, dissonantiát okozhatna a tisztelt igazgató úr ultra select társaságában. De megtanultam legalább azt és azóta

tapasztalataim ezen megfigyelést erősítették, hogy igenis vannak ezren és százezren az emberek között, a kiknek a dúsan fizetett «hotel manager» az elismert «arbiter elegantiarum».

Mexico városában jelenik meg egy amerikai szerkezetű ujság, a melynek társasági rovata a főérdekessége. Néha baj van, mert az ottani szállodák nincsenek mindig tele. Ezen azonban segíthetni és emlékszem, egy ízben azt olvastam, mély áhítattal és különös érdekléssel, a nevezett lapban, hogy John Jerome vonatvezető úr a városba érkezett. Fogadni mernék, hogy száz esztendő múlva egy hotel manager nagyobb úr lesz egy birodalmi grófnál.

VII. A nagy angol tulajdonságok és az anglománia.

Imént említett hibáin kívül vannak az angol fajnak igen nagy tulajdonságai. Ezek Angliában ma már kevésbbé észlelhetők, mint az angolszász gyarmatokban, mégis angoloknak nevezem, mert Angolországból eredtek. E nagy faji tulajdonságok azonban annyira ismeretesek és már olyan sokat írtak róluk, hogy itt eddig nem foglalkoztunk azokkal és most is csak igen röviden fogunk. Igaz ugyan, hogy ma még talán nagyobb hatásuk van az angol életre, mint az árnyoldalaknak, és így hosszabb fejtegetésre tarthatnának igényt, de e közlemények csak «levelek», a melyekben inkább újabb megfigyeléseket akartam följegyezni és a melyek nem tekinthetők szerves munkának.

Van az angol fajban mindenek előtt bizonyos rendszeresség, mely az időpocsékolást nem engedi meg. Az angol életben a legnagyobb mértékben érvényesül a munkamegosztás elve. Ez annyira áll, hogy az összes életszokásokban, a nap beosztásában angolok között alig vehető észre valami különbség. Az angolok az egész világon egy bizonyos órában kelnek föl, fűtyülve öltözködnek, ugyanazt eszik reggelire és azután ugyanegy fajta kurta pipából ugyanazon dohányt szívják; körülbelül ugyanazon időben mennek dolgozni és ugyanakkor térnek haza villás reggelire. A délután rendesen szabad idejük és akkor az erélyesebbek valamely sportnak hódolnak, míg a puhábbak kocsiznak. Ugyanakkor azután theáznak, öltözködnek ebédre,

olvasnak ebéd előtt, ebédelnek, «budge»-t játszanak és egy pár pohár whisky után «betérnek» aludni. Ez a leírás szinte nevetséges, de elég jól jellemzi az angol napjában uralkodó uniformitást, bárhol a világon. És ne felejtjük, hogy ez a rendszeresség éppen úgy föltalálható a nagy dolgokban, mint a kicsinyekben.

Egy másik nagy angol tulajdonság a szabadság szeretete, főleg az egyéni szabadság tisztelete. E tekintetben azt mondhatni, hogy az egyén a világ kezdete óta sohasem részesült olyan tiszteletben, mint az angolszász társadalmakban, a melyekben az individualismusnak vezérszerepe van. Angliában az egyén a fő, az állam csak védelmére szolgál. Azért éles ellenszenvvel találkozok ott az általános véd-kötelezettség meghonosodásának gondolata. Ilyen gondolat egyáltalában nem fér egy átlagos angol fejébe. Ez talán hiány, de hogyan lehetne ezt más módon képzelni olyan országban, a hol még bejelentési kötelezettség sem létezik? E nagy fontosságú eszmék fejtegetése köteteket igényelne; bátor vagyok annak, a kit e tárgy érdekel, az Egyesült-Államokról 1905-ben írt munkámat ajánlan (Anadoli: *L'Empire du Travail*. Plon.), a melyben az angolszász faji tulajdonságok jellemzése egy fejezet tárgyát teszi.

Az általános tisztaság Angliában és gyarmataiban minden idegennek kellemesen fog feltűnni. Az ottani iskolai rendszer, a melynek a «mens sana in corpore sano» a jeligéje, sok üdvöset alkot és bizonyára a faj jellemére is hatott. A «gentleman» fogalma, habár nevetséges oldalai is vannak, sok jónak forrása. Benne rejlik annak a megbízhatóságnak az alapja, mely az átlagos angol embert föltétlenül jellemzi. Ez a jelleg olyan, hogy azt hiszem, azoknak a száma, a kik egy védetlen alkalmat felhasználnának, legyen akár pénzösszegekről, akár női becsületről szó, az angolok között sokkal csekélyebb, mint másutt. Említhetnők még itten az angoloknak azon tulajdonságát, hogy az «apprehendálást» jóformán nem ismerik. Társadalmi dolgokban az etiquette apróbb megsértéseit rossz néven senki sem veszi. Ez első tekintetre nem tetszik lényegesnek, de gondoljunk csak arra a sok veszekedésre, melyet nálunk vagy Németországban előidézik pl. egy bemutatkozás elmulasztása. Az angol ilyen kicsinyességet nem ismer, s ez az életet kellemessé teszi. Azon-

kívül hasznosabb foglalkozásnak szentelheti azt a rengeteg időt, a mely nálunk ilyen czéltalan apprehendálással elpocsékolódik.

Vannak azonkívül e fajnak olyan polgári erényei, a melyekre a többiek joggal tekinthetnek irigységgel. Először is az angolok mindig megszívlelték a történelem leczkéit, egész történetük, gyarmataik kifejlődése arra vall; úgy vélem, igen kevés más nemzetről lehetne ezt állítani. Majdnem római tulajdonság, hogy a balszerencsében nem vesztk el a bátorságot és nem vonják felelősségre — Byng tengernagy esete óta legalább — a nemzet szerencsétlen vezéreit: sőt majdnem megköszönik nekik azt, mint a hajdani senatus, «quod non desesperaverunt reipublicæ»! A délafrikai háború bőséges tanúságot tesz erről, a mikor a legnagyobb veszedelemben az angol nép nem bántotta ügyetlen tábornokait, holott ezeket másutt a legelső lámpásra felakasztották volna.

Másik nagy nemzeti sajátság az erős közvélemény, «public opinion», a melyen a parlament egész működése nyugszik és a melylyel szemben az ellenállás több királynak a koronájába került.

Az angolszász fajnak továbbá — bizonyára nagyrésztben épen az imént röviden vázolt erényeinél fogva — megvan az a tulajdonsága, hogy nemzeti jellegét és szokásait, még idegenek között is, nemcsak hogy megtartja, hanem számos esetben rákényszeríti egészen heterogén társadalmakra. Ki ne ismerné manapság széles e világon a reggeli fürdőt és a five o'clock theát? pedig száz évvel ezelőtt e szokások majdnem kivétel nélkül csak Angliában voltak divatban. Melyik országnak van ma olyan parlamentje, a mely nem volna, némely tekintetben legalább, a Westminsterbeli nemzetgyűlés utánzata? Általában azt állíthatni, hogy a hol együtt tartózkodnak angolok és más nemzetbeliek, utóbbiak elsajátítják az előbbiek szokásait. Ebben én csak egy kivételt ismerek és az a törökországi angol coloniánál vehető észre, a mely hosszabb ottlét alatt a haza szokásait többnyire elfelejtette, azokat a kényelmes keleti philosophiával cserélte fel és pedig olyannyira, hogy láttam ott több olyan angolt, a ki már nyelvét sem bírja hiba nélkül beszélni. Csak-hogy ennek ez esetben valószínűleg az a magyarázata, hogy az

angol faj egy másik, szívós fajjal keveredett össze, a göröggel tudniillik.

Az angol fajnak eszerint még sok olyan tulajdonsága van, a melyet a többi nemzet kár nélkül vehetne át és mikor az assimilálás ilyen téren folyik, az csak öröndetes.

Sajnos, rendesen csak a divatra, a külsőségekre hat az angol szellem és ezen a téren valósággal nevetséges következményei voltak a már általánosan elterjedt angломániának. Így például nemcsak a ruházatra vagy a szokásokra hatott, hanem az emberi test kifejlődésére, sőt az emberi érzelmekre is. Régen azt tartották az emberek, hogy a női test legyen szépen kifejlődve, a mint az æsthetikának is megfelel, más-különbén a természet úgy alkotta volna azt, mint a férfit. A kínél hiány volt a kívánt bájokban, az mesterségesen iparkodott magán segíteni; ki ne emlékeznék még a húsz évvel ezelőtti divatra, a hamis keblekre? hasonló volt a «*tournure*» eredete is. Ma mindez megváltozott s az elegáns hölgyek fő vágya, hogy minél soványabbak legyenek. Ha ezt a fűző segítségével, vagy valami fürdő-használat által nem lehet elérni, meleg vizet isznak és fura orvosságokat szednek. Ennek a természetellenes divatnak az oka egyszerűen az, hogy az angol hölgyek, a kiket világszerte à tout prix utánozni akarnak, rendesen soványak és efajta bájokban szegények. Annak az oka pedig — a mi az égalynak vagy régebbi nemzedékek energikus életmódjának a folyománya — tökéletesen mellékes; a fő az eredmény, a mely elég erős, hogy egy nemzet ízlését meg bírja változtatni, annyira, hogy egy-egy brassói vagy tambovi aranyifjú ma olyan nőbe lesz szerelmes, a kire az atyja reá sem hederített volna.

Az összes társasági szokásokban látjuk ezen angломániát. Így például mivel az angol férfiak a nőkkel szemben rendesen ügyetlenek és szép beszédek nem igen tartanak, azért divat lett minél kevesebbet beszélni, kiment a régi conversatio a divatból, a bókolásról nem is szólván, sőt az elemi udvariasság is fogyóban van.

Igen érdekes tapasztalatokat tettem e tekintetben Egyiptomban, a hol az angломánia nevetségesebb, mint a régen ott dívó gallománia, mert az angol szellemet a keletitől még nagyobb

örvény választja el, mint a francziát. És természetes, hogy az igazi keleti szellemre az angломániának nincs befolyása, csakis a modern új-török vagy új-egyiptomi emberre. Hiszen az islamismus egészen kizárja a snobismust és azt legfeljebb a már úgymegvetett nagyravágyás nevetséges paródiájának tarthatja. Van azonban Egyiptomban és Indiában is elég olyan «felvilágosodott» modern mohammedán, a ki legnagyobb gyönyörét az angol szokások utánzásában találja. Ez abban nyilvánul, hogy bár attól rendesen rosszul lesz, a whiskeyt adoptálja ősi kávéja helyett, füttyörészve sétál egy lovagló pálczával, mikor eszeágában sincsen lóra ülni, zsebkendőjét nem a zsebébe, hanem a kabátja ujjába dugja, kurta pipára gyújt stb. stb. Mivel ezen gavallér azután a francziáktól veszi az ízlését a hölgyekre nézve — és ez abban áll, hogy ezentúl a legrondább párisi eredetű és Európából kicsapott énekesnő (ilyen helyeken óriás keletnek örvend) neki szebbnek és kíváncsabbnak tetszik, mint a szép bennszülött nő — ezzel azt gondolja, hogy a nyugati civilisációnak immár nincsenek titkai előtte.

Pedig ez az angol, a kivel Egyiptomban vagy a gyarmatokon találkozni, nem a «smart set» kiélt gyermeke, hanem rendesen a legerélyesebb és munkásabb elemet képviseli: a nagyszámú angol család azon tagja, a ki inkább munkásságával akar vagyont szerezni és magas polczra jutni, nem pedig az, a ki Piccadilly gyönyöreit kíváncsabbaknak tartja. Egyszóval ez az angol a nemzet legférfiasabb típusa. A bennszülött sok jót tanulhatna tőle, de ez nem igen történik, mert, mint mondánk, az örvény túlnagy a kettő között és amaz ország, a hol «a sietség az ördögtől származik» (arabs példabeszéd) soha sem fogja érteni, hogy «time is money».

Midőn néhány évvel azelőtt Kairóban időztem, majdnem minden nap tanúja voltam egy jelenetnek, a mely magában véve talán jelentéktelen, de mély philosophiai jelentőségű arra nézve, a ki a történelmet érteni tudja. Az egyiptomi főváros tőszomszédságában, a Niluson van egy gyönyörű Ghezireh nevezetű sziget, a hová délutánonként a társaság kirándul. A sziget déli részén van az úgynevezett corso, északi oldalán pedig egy nagy tér, melyet az angolok a testedzésnek szenteltek. Van ott lovagló- és verseny-pálya, tennis- és golf-játéktér s

minden más sportnak helye. A meleg nyári délutánokon a nilusi híd tömve van kocsikkal, de csak figyeljük meg, hogy azok hova igyekeznek. A bennszülött bégek és basák, a háremek hölgyei, sok tarka ruhájú levantinus hölgy és úr, görögök, olaszok, közöttük néhány európai diplomata vagy consul, a hídon átjövén, mind balra tart a corsónak, a hol azután sétálgatással, udvarlással és kalandhajhászattal az egész időt estig agyonverik. Jobbra, a testedzés mezejére, úgyszólván csak az angolok tartanak, a kiknek öltözete már elárulja azt, hogy néhány órájukat a férfiaság fokozására szentelik. Milyen mások ezek a kemény vonású férfiak, mint a puha arcú gavalérok, a kikkel London utcaín találkozni. Ez azonban mindegy a fajra nézve, mert, ha az angol maga már nem az, a ki ősidőkben volt, erélyesebb fia, az angolszász gyarmatos, még a fél világ ura. És hogyne volna az, mikor azt az időt, a melyet a más nemzetbeli léha kalandhajhászatra, ivásra, kártyázásra és más egészségrontó foglalkozásra szentel, ő testének edzésére, lelkének aczélozására fordítja? Itt rejlik az utóbbi időkben olyan sokat említett angolszász felsőbbbségnek a titka. Ott láttam és éreztem azt minden nap a ghezirehi hídnál, a hol az utak elválnak és az angol, mint hajdan Hercules, a jobbra vezető utat választja. Itt nyilvánult előttem az angol igazi nagyságának az oka és ezerszer jobban imponált nekem a jelenet, mint London összes gazdagsága, fejedelmi palotái vagy a smart set legfényesebb ünnepe, mert ott lebeg még az angol lélekben a római szellem:

Tu regere imperio populos, Romane, memento.

Haec tibi erunt artes.

VIII. Befejezés.

Sajnos azonban, az anyaországban imperialis jelenetek ma már ritkábban fordulnak elő. A baj csirái nem mai keletűek, hanem már egy negyed évszázad óta lassan lopództak be az angol társadalomba, a hol meglehetősen pusztítást végeztek immár. A hanyagság szelleme, azon szellem, a mely a lassú becsületes munkát megveti és csak a brillans sikernek hódol, azon szellem, a mely szerint a gazdagság az első emberi vágy tárgya és a szegénység valóságos, majdnem ostracismussal járó bűn,

nem egyszer jutott diadalra ebben az országban, a mely egész hatalmát a munkásságnak köszöni. Már régen divat az angol iskolákban, hogy csak azon fiút tartják valaminek, a ki fényes tehetségénél fogva képes kevés munkával az első helyeket elfoglalni. Azon közepszerű fiú ellenben, a ki munkájával akarja a természet hiányait pótolni, általános lenézés tárgya. Ugyanilyen utálatos szellem dívik a tisztikarban is, a hol a szorgalom igen kevés tekintélynek örvend, a szegénység egyenesen kizárási ok, és csak azon tiszt népszerű, a kinek a sport terén sikerei vannak, vagy a fényes aranyifjú életét tudja élni. A szolgálat ott igen csekély érdeket kelt és tiszt körökben szolgálaton kívül arról beszélni egyenesen illetlen. Hiszen nálunk, vagy a francia vagy német hadseregben sem élnek a tisztok épen szerzetes életet, de azért mindig tapasztalható náluk bizonyos érdeklődés hivatásuk iránt. Ezen érdek Angolországban majdnem kivétel nélkül csak a magasabb és vezérkari tisztelnél vehető észre. Ma Angliában az életviszonyok az alacsony osztályokban igen kedvezőtlenek. Az egyesült királyság lakosságának két harmada a városokban lakik és csak egy harmada élvezi még a falusi élet egészséges hatását. Nem csoda tehát, ha a faj fásulni kezd, és ha ma ez országban, a mely hajdan nagy családjaira olyan büszke lehetett, apad a születések száma.

Londonban annyi a nagyszerű látvány, a capitalismus összehalmozása, hogy a nagy fény alatt majdnem eltűnik a hanyatlás jele. De ez nagyrészt csak szemfényvesztés, mert egy országnak már nem használ sem arany, sem művészet, ha népének erélye csökken. Utóbbi azt jelenti, hogy ezen nép már nemsokára nem fog dolgozni. Róma vesztének az volt a főoka, hogy munkáját rabszolgák által végeztette, a haza védelmét végtére idegen zsoldosokra bízta; népének ereje kimerült. Pedig hajdan Róma volt a világnak a fénypontja és a császárság elején volt egy milliónyi lakossága, a mi még akkor hallatlan volt. S mégis egy-két évszázad alatt egészen elzúllott s lakosságának nagy része a föld kerekén szét lőn szórva. Kevesen merték volna akkor a közeli veszedelmet megjósolni, pedig már ott volt a büszke senatorok között, a nemzet lelkében. Horatius azok közé a kevesek közé tartozott és a világváros

fénykorának tetőpontján meg merte jövendőlni a közeli bukást. Gyönyörű ódái intik a nemzetet, hogy őseik erényeit ne hagyják el, mert különben a pusztulás örvénye tátong előttük; e költemények némi részben ráillenek a mai angol viszonyokra is.

Költemények által azonban nem lehet megmenteni egy fajt. Az angolok, a kiknek, mint mondtuk, egyik főtulajdonságuk a történelem leczkéinek megértése, még megmenthetik a szigetkirályság hegemoniáját. Az amerikai forradalom megtanította Angliát, mint bányák gyarmataival; azóta ezek virulnak, a mellett hogy a királysághoz hívek maradnak. Így, ha ez egyáltalán lehetséges, a nagy brit államférfiak a mult hibáiból tanulván, még sokára biztosíthatják az angol fölényt. Csakhogy a siker és tartama kétséges. Nemzetek, mint egyének, nem élhetnek örökké és a vénség ellen nem használ semmi orvosság. S itten vénség alatt nem egyedül a kor, hanem egy bizonyos kóros állapot is értendő. Ezt a stadiumot egyik nemzet hamarabb éri el, mint a másik, sőt ezen a téren is rendesen a szédítő pályafutások a legrövidebbek. Ennek az oka, hogy épen a munka és energia által szerzett jólét válik azután vesztévé egy nemzetnek. Ez paradoxonnak látszik, de tény — és milyen ironia rejlik ebben! — hogy az erélyesebb faj hamarabb jut hatalomra, a minek föltétele s egyszersmind külső jelképe a nemzeti gazdagság, de azután hamarabb is érzi a túlságos jólét káros következményeit: az elpuhulást, a mely a hanyatlás előjele. Így azután, hosszú időtartamot vevén szemügyre, már a fokozott munkaösztönben rejlik a veszedelem első csirája. Hogy ez be ne következék, szükséges volna egy bizonyos nemzeti gazdagságnál megállani. A történelem fényesen bizonyítja ezt a tételt. China és Japán ma még ott állanak, ép olyanok mint évezredekkel az előtt: de hol van most Nagy Sándor birodalma, hol Velence vagy Spanyolország ragyogó fénykora?

Egy nemzet hanyatlásánál nem a külföldi hadseregek diadalai, hanem a belső szervezeti hibák a mérvadók. Így esett el Róma, így vesztette el Spanyolország gyarmati birodalmát, így vérzett el Lengyelország. A külső beavatkozás csak a belső romlottság folytán következett be. Utóbbinak az oka pedig, ismétlem,

az, volt, hogy a nemzet a túlságos nagy jólét és más okok miatt (néha a babona szülte szellemi eltorzulás, máskor ellenkezőleg a túlságos felvilágosodottság folytán beállt közömbösség és kosmopolitismus által) elvesztette vezérelvét: szíve többé nem dobogott. Azon pedig nem segíthetnek az új idők új tanai, melyek nem képesek olyan rajongást ébresztetni, minőt a vallás és a haza fogalma ébresztett.

Angliánál azonban egyelőre csak családi processusról van szó; mert ha az egyesült királyság népe hatalmának zenithjét már átlépte is, az angolszász faj a földkereken még előmeneteli állapotban van. Angliának egyelőre nincs oka panaszkodni és ha kénytelen lesz is hatalmának egy részét átengedni másnak, azt gyermekei öröklik. Az ellen nem fog használni semmi-nemű imperialistikus politika sem. A jövőt mélyebben bolygatni nem lehet e tanulmány tárgya. Csak épen említeni kívánom, hogy ha Anglia viszonylagos hanyatlása tényleg bekövetkezik, annak nagy hatása volna faji gyarmataira. Feltehető, hogy ilyen esetben is továbbra fennállanának a nagy angolszász gyarmatok Afrikában és Amerikában. Olyan országokra nézve azonban, mint India vagy Egyiptom, az eredmény igen kérdéses lenne. Ezek ugyan az angol uralom alatt nagy haladást tettek, de sem nyelvben, sem szellemben nem változtak. A háladatosság ritka erény, főleg idegen úrral szemben s az előmenetel a mohammedán és keleti szemében nem előny; inkább feltehető tehát, hogy ezen és másfajú nem-angol népek a jobb angol administratio folytán még inkább vágyódnak a teljes függetlenségre, mint valaha. Ha tehát akármely oknál fogva, Angolország valaha elveszíti a tengeren uralmát, ezek a területek reá nézve menthetetlenül elvesznek. Ez azonban könnyen vonhat maga után a nagy államok viszonylagos hatalmában új felosztást.

Idővel azonban világos, hogy az angol gyarmatok is, sőt a hatalmas északamerikai köztársaság is és minden modern nemzet, a melynek valamely életmentő idealismusa nem marad, a gazdagság káros következményei folytán tönkre fog menni.

Csak azon nemzet lesz még erős, a mely megóvjá azt az eszményt, a melyért kész életét is kockára tenni. A zsidók, a kik azért mentették meg máig faji tulajdonságaikat, mert ők a próféták utódai, könnyen elveszíthetnek mindent, ha a világ aranyának az urai lesznek! A mai fényűzés és capitalismus korszakában könnyen feledésbe merül az igazság, hogy egy nemzet hatalmára nézve végezetben csakis az ősi virtus mérvadó. «Bizalmam az ősi erényben.»

Quid proderit homini, si habebit mundum et perdiderit animam suam?

ANADOLI.

PÁTER RÓKUS MÁR NEM ÁRVA.

Elbeszélés.

A bakter...

Ho-hó, ez nem indul modern históriának! A bakter, az éjjeli őr, elavult népszínművek és még elavultabb «beszélyek» figurája, ebben a nagystilusú üzemek javára berendezett világban!

Pedig hiába! Most történt, ma történt, csak hogy messze-távol, ott lent, abban a kis városban, a hol még nincs vasút, de van virágos gyalogösvény; nincs asszonykerítő színház, de van asszonytérítő templom, nincs bankesalás, mert bank sincs, de van becsület, van józanság, van tehát bakter is.

Mert bakter már csak ott van, a hol nem csálnak és nem lopnak az emberek, tehát nagyon ritka helyen, úgy hogy szinte nincs is már.

Nos ez a nincs-van bakter éppen most kerülte meg a Csí-lityék sárga házának a sarkát, mindjárt ott a rácztemplom mellett. Lassan hajló ívben emeli föl karját, a melynek a görbe szarúkürt mintegy folytatása. Mire szájához emeli a kürtöt, le is teszi újra, mert még nem ütötte el az öt órát, melyet hirdetnie kellett.

De azért a gyertyák fénye már pislogott egyik-másik ablakon keresztül; legelőször Suszter-Schneideréknál, rögtön utána meg Kovácséknál.

— Ébren vannak már a szőlősgazdák, — mondja magában a bakter, vízszintes irányban, de fúvásra készen tartva kürtjét. — Indul nemsokára szőlőt szentelni az özvegy is, meg az öreg kántor is, mert ma van szent Vincze napja.

Kutatva nézett az égre, mely fagyos közömbösséggel tekintett a hóval borított utcákra. A vak téli sötétségben a csillagok szikráztak, de világosság nem áradt belőlük. Kelletlen

pislogásukat elnyelte az éj feketesége : aranyos szegek a fekete koporsófödén.

Am az öreg kántoréknak ablakából annál szívesebben világitott ki a faggyúgyertya ; a zsarátnokos belét éppen most szabályozta koppantóval az öreg Kovács János középső diákfia.

— Én is veled megyek a szőlőbe, édesapám, — mondta a gyerek. — Mert hátha farkasok jönnek. Ki védelmez meg akkor?

— Nem járnak mifelénk farkasok, kis csacsim te, — válaszolt a kántor és jóízűen kanalazta a meleg kávé, melyet a felesége éppen az imént hozott be.

— Aztán meg nem is állana meg benned a szó útközben, pedig tudod, hogy szőlőszenteléskor kifelé menet egy szót sem szabad beszélni. Szent Vincze, a kapások patrónusa, megharagudnék, ha ilyenkor világi dolgokról esnék szó. Némának kell lenni, mint annak a hollónak, a mely elűzte az éhes madarakat szentséges holttestéről.

— De mért éppen a kapások patrónusa?

— Mert annak a kegyetlen Diocletianus császárnak a helytartója, a vérszomjas Dacianus kapákkal verette szét a szent vértanú testét. Úgy ömlött a vér áldott tagjaiból, mint a piros bor ebből az edényből, melyből a János evangelista napján szentelt vörös borunkat öntöm im ebbe az üvegbe, nézd. A ki szent Vincze hajnalán, januárius 22-én behinti szőlőjét ezzel a borral, jó termést várhat. Látod, csillagos az ég is, mindjárt észrevettem, a hogy' a függönyt fölhúztam, jó szüretet várhatunk hát, mert

Ha ragyog szent Vincze

Teli lesz a pince.

A míg beszélt, nyakába vetette régi, szátgalléros krispínjét, a boros üveget ennek a zsebébe dugta, majd hatalmas botot vett a kezébe a kóbor kutyák ellen. Elköszöntve hazulról, éppen a kis kapu kilincsére tette a kezét, mikor ama kürt is megtalálta a gazdája száját és a toronyóra ütésével egyszerre hangzott föl rekedt bűgása. Ezt a bakter intelme követte :

Hallja minden háznak ura

Ötöt ütött már az ó-óra.

Hajnali öt óra januáriusban tulajdonképpen még éjszaka, de azért, mire János kántor az utcza végére ért, innen is, onnan is feltűnt egy-egy fekete árnyék, a mely útját egyenest a vásár-állásnak vette, mert rajta több gyalogösvény vezetett a szőlőkertek felé. Éppen most surrant el mellette egy kicsiny, hajlott alak, jó ismerőse, a régi német szomszédasszonyé, de a máskor nagyon is szólamos néni most a világért sem mondta volna még azt sem, a mi pedig legalább is illendőség:

— Klopt száj Jézusz Krisztusz!

— Lám, a Suszter-Schneiderné, — gondolta magában (hét országért se mondta volna szóval) János kántor. Aztán, hogy az idő jobban múlték, menetközben újra, ki tudja hányadszor, nevetgélt magában ezen a furcsa néven, meg a még furcsább öregasszonyon. Becsületes susztermester volt az ura, a kit Schneidernek hívtak. A nép humora egybefoglalta ezt a két ellenséges élethivatást és a név még akkor is rajtaszáradt az asszonyon, mikor simatestű fiatal menyecskéből már rég öregasszonynya ránczosodott és az élet nagy terhei alatt még régebben özvegygyé görbült. A boldogult ura mesterségét persze hogy nem folytathatta. Ez idő szerint azzal a szőlővel, gyümölcsessel kofáskodott, a melyet kis szőlőcskéjében termelt. Bizony nagyon rászorult, hogy kegyes maradjon hozzá szent Vince.

Az özvegy görcsösen szorítgatta a szoknyája zsebébe dugott boros üveg nyakát, mikor a kántor mellett elhaladt. Mintha a köszöntést, amely majd hogy ki nem szaladt a száján, ebbe akarná fojtani.

János kántor is örült; mikor maga mellett elhaladni látta: mert hátha megszólal, hiszen asszony. Pedig máskor mindig nagyon szívesen hallgatta ömledező beszédét a híres nagy fiáról Mária-Szirt klostromának szentéletű gvardiánjáról, a kit nemrég Rómában, — «hallja, érti szomszéduram, Rómában!» — a theológia doktorának avattak. Azóta drágaköves gyűrűt szabad hordani a kezén az ő Rókus fiának, a nagynak, a szentnek, a ki olyan egyenes a csuklyás kámzsájában, akár egy lándzsa és úgy tud parancsolni ott lenn Mária-Szirten a tisztelendő pátereknek, akár egy strázsamester.

— Lám, lám, — szokta ilyenkor mondani az alázatos kis

kántor, a ki szintén tisztelettel gondolt a «Dokter der Tologie»-ra, a mint az özvegy nevezte a fiát, — milyen nagy, híres fia van már, pedig szomszédasszony ugyancsak fiatalosnak látszik még, akár férjhez is mehetne megint, — tette hozzá galánsul. — Hja, hja! Nem hiába túlköl az ablaka alatt olyan szívesen Márton bakter!

— Aber Herr Vetter, — sipegte ilyenkor elhárítóan az özvegy, noha hajlott válla mégis csak kiegyenesedett egy kicsinyég, — aber so was!

Jó szerencse, hogy ezt a csintalan beszélgetést most csak elgondolta János kántor. Ha mind a ketten már messziről ki nem kerülnek egymást a vásárállás havas térein, és ez a beszéd előszóval most is elmondódott volna, bizony megharagudott volna szent Vincze, elborult volna szentséges bús szeme, pedig

Ha borús a Vincze

Biz üres lesz a pincze.

Így hát gondolkozva, elmélkedve kikerülték a veszedelmet mind a ketten. János kántor hagyta maga előtt tipegni a hajlott dereka ellenére is gyorslábú Fróni «framámot»,¹ ez meg a világért se nézett volna se hátra, se jobbra, se balra, pedig mindenünnen nem egy ismerős alak tűnt fel, a mint szent némasággal bandukolt a ropogós, fehér havon. Mert öreg szívének meleg szeretete hátha kibuggyasztja az ajkán annak a fehér kötéllel átkötött derekú híres szent férfiúnak a nevét, a ki ott messze, Mária-Szirten bizonyosan a nagy, drágaköves gyűrűjét nézeti mostan és mormolja magában büszke önérzettel:

— Dokter der Tologie!

Csikorog a rozsdáspántú ajtó a sem fű — sem fás szőlőárok fölött. Nagy kulcsával kinyitotta János kántor és belép birodalmába. Előtte két hosszú sorban messzire nyúlik a «lugas», a melyen lajtorjás, hosszú léczeken kapaszkodik majd fel nyáron a kecskecsöcsű szőlő. Szép, hosszúkás, kemény szeme van ennek a fajtának, bort ezért nem is préselnek belőle. Téltre eltenni való csemege-szőlő terem majd itten, nyálánsága a gyermekeknek.

¹ A Frau Muhme (unokatestvér) magyaros kiejtése.

A lugasok mögött szabályos bakhátak alá van földbehajtva a piroskás dinka, a fehér muskotály és a vörös burgundi venyigéje. Szép nagy táblákban sorakoznak mind, hiszen hétkapás a szőlő és majdhogy tizenöt forint napszámot nem kell fizetni megmunkálásáért a vaskuti inyogó-vinyogó svábleányoknak. Bizony nagy uradalom ez szegény embernek és nagy csapás volna, ha csütörtököt mondana a termés; viszont meg nagy áldás, ha kegyes lesz hozzá szent Vincze és hatvan akóra valót is megáraszt ezen a szép dominiumon.

János kántor ezért hát csak előveszi a szenteltboros palaczkot a zsebéből és inádságot mormolva magában behinti borral a táblákat, pásztákat, bakhátakat. A nagy diófákra, a fanyar-édes pogácsaalmaikat termő fákra, a girbe-görbe ágú, redves-héjú jegesalmafákra is jut egy-két borsepp. Szent Vincze nem hivatalos patronusa ugyan a gyümölcsöknek, de azért nem árt ezeket is annak a menyországbéli nagy úrnak a védelmébe ajánlani. Protectio, hiába, csak protectio és aztán milyen öröme a gyerekeknek az a sok szép gyümölcs!

Mikor mindezeket elvégezte, még a présházat látogatja meg. Ebben van a nagy asztal, a melyet szüretkor olyan vidáman ül körül a gyermekek pajkos hada, mikor is nagy tálakban köleskásás birkapaprikás párolog rajta, a mustos nagy palaczkok mellett. Az asztal-fiókjában a különféle vinczellér-szerszámok hevernek, a melyekhez a gyermekeknek nem igen szabad nyulniok: éles görbekések, fűrészek, sarlók; bizony, ezeknek sem árt egy-két csepp a szentelt borból. Az asztalon túl a nagy, hatvanakós taposó-kád. Ugyancsak teli volt tavaly szőlőfürtökkel és vígan tánczoltak benne tisztára mosott lábú kántorsegédék meg inasok, kipolkázva belőlük a mustot. A kád előtt a prés; hatalmas, fából faragott alkalmatosság a nagy kereszt-dorongos nagy csavarral. Két embernek is erős dolga akad, a mikor a dorong végét körbe vezetve megindítják ezt a szerszámot, hogy csak úgy csorog a lé a léczek közé bepaskolt törkölyből. Drága szerszám ez: harmincz forintért vették a decsi vásáron.

Behinti hát végül ezt a sok kincset rejtő tündérkastélyt is a maradék cseppekkel. Hadd legyen a tüzek ellen védő patronusnak, szent Flóriánnak kevesebb dolga; hadd segítsen neki a hallgatag szent Vincze.

Az öreg kántor azonban most nem hallgatag már. Befejezte és jól elvégezte dolgát, dudorászva indul hazafelé. Az üres borosüveget visszailleszti krispinje zsebébe és a sok áldáshintéstől szinte kimelegedve indul hazafelé. Már most nem boszantja a kulcs csikorgása, a mint becsukja a szőlőajtót (az imént nagyon megharagudott a rozsdás lakatra: miért is nyikorog ebben a szent csöndességben?) és jókedvűen köszönti az öreg szomszédasszonyt, a ki szintén éppen most végezte áldást-hozó foglalatosságát.

— Jó reggelt, Framám, — köszönti.

— Klopt szei, — felel jámbor némettségével (szinte magyarázul ízlik) az öreg suszterné. — Hát bevégezte szomszéd úr is?

— Megcselekedtem és hiszem, lesz is foganatja. Hívó-lélekkel tettem.

— Senkivel sem beszélt az úton?

— Nem én; hiszen még a framámmal is elkerültük egymást, hogy ne törjük meg a szentnek csendjét. Bizonyosan lesz is foganatja, framám.

— Hát én nem voltam olyan szerencsés. A bakterrel találkoztam, az jó reggelt kívánt és én hangos szóval elfogadtam. De mikor olyan nyájasan kívánta az a nagy, melák ember! Jesszus, baj lesz még ebből.

— Ej-ej, — tréfálkozott a kántor. — Jobb lett volna, ha én köszöntöttem volna; könnyebben esett volna hallgatnia, mint mikor az a nagy melák üdvözölte. No-nó, Fróni framám! — és az ujjával pajkosan megfenyegette.

— Aber gehns, ugyan hova gondol? Egy asszony, a kinek dokter der Tologie fia van! Oh az én fiam, az én nagy, szent fiam! Ha bünt követtem el meggondolatlan felelettemmel, ő majd leimádkozza ott fönn, Mária-Szirten. Milyen jó is, hogy ott van, hogy az a gonosz leány megesalta, hogy nem lett vele olyan boldogtalan, mint az a szegény öngyilkossá lett ura! A jó Isten nagyon szeretheti az én vérzőszívű fiamat, hogy szent balzsamával meggyógyította sebesült lelkét. Ha drágagyűrűs, szép fehér kezeit összekulcsolja, az ő kedvéért bizonyosan megbocsát neki szent Vincze.

— Ha legalább jól behintette a szőlőt nyájás szórakozottságában, — évődött tovább a kántor.

— De még milyen jól! — felelt az özvegy. — Kész csoda, hogy még maradt is valami a butykosomban.

— Jó lesz második fölöstökömre, szentjános-áldásra a maradék, — felelt a kántor és segített kinyitni az özvegy házának félig befagyott kapuját.

— Ugyan hova gondol, — felelt szégyenlősen az asszony. — Hát azt hiszi, olyan részeges Dinka vagyok én?

Olyan hangon mondta, hogy János kántor már-már azt hitte, megsértette, különösen mikor még azt is hozzátette, hogy «Herr von Kovács». Pedig ha látta volna, milyen mohó szomjúsággal hajtotta föl a bezárt ajtó mögött a butykost az özvegy-asszony, bizony-bizony kételkedés támadt volna föl benne, nem szántsándékkal rövidítette-e meg a néni szent Vinczét, abban a biztos tudatban, hogy ezt a kis gyöngeségét is leimádkozza majd az ő nagy-nagy, drágaköves gyűrűjű szép szomorú fia.

János kántor azonban nem láthatta a bűn elkövetését. Sietett a maga portájához, mikor a nagy-lassan megereszkedett havazás sima pelyhei közül egyszerre csak érdes, durva hang riad föl.

A bakter kürtje volt ; rögtön rá az éneke is következett :

Hallja minden háznak ura
Hetet ütött már az o-óra.

— Jó reggelt, Márton gazda. No, reggel van már, mehet már aludni nem sokára, — köszöntötte a kántor.

A bakter alázatosan megemelte a süvegét és azt mondta :

— Hiszen már ezt is csak úgy ráadásnak adtam, mert hát nincsen alhatnékom. Hej, aludnám én, de mi haszna, ha senki sem gondozza az ember álmát.

Zavarodottan kapargált a füle mögött, majd újra megszólalt :

— Épen a nemzetes urat vártam vissza a szőlőből ; tudtam, hogy Fróni framámmal jön. Hej, mondhatna neki egy-két jó szót az én irányomban.

— Egy-két jó szót? Hát aztán mire nézvést?

— Hát tetszik tudni, kérem, ő is öregasszony, én is öregember vagyok, özvegyek mind a ketten. Azt hiszem, neki is terhes az élet így egymagában, aztán meg az is jó volna, ha volna

valakije, a ki hajnalban a piacra talicskázna a nehéz gyümölcsös kosarakat. Aztán meg én nagyon békességes ember volnék, vagy mi a szösz, nem igen háborgatnám. Éjjel a várost őrizem, hogy valahogyan ki ne szaladjon a vaskuti úton, nappal pedig alszom, nem sok fáradsága volna velem. Hát azt gondoltam, hátha a kántor úr összeboronálna bennünket, bizony az ablaka alatt fújnám mindig a lehangosabban.

— Nem hinném, hogy ebbe belemenne az öregasszony, — felelt a kántor, — hiszen ő már csak a fia emlékének él.

— Hej pedig de türelemmel hallgatnám a méla kotyogását! Mikor mások már megunták, én még százszor is végig hallgatnám, a mit a fiáról mesél. Ugyan mondja meg neki, édes jó ténsúr, mert biz én egy kicsit nagyon szömrémetes vagyok hozzá. Milyen jó volna, ha valaki jó köménymagos levessel fogadna ilyen hajnalkor, mikor öreg testemet lefektetem.

Az égen tétovázó fényes csíkok már-már jelentették a reggelt. A lihegő hópihék elől házába sietett a kántor, Márton pedig búsan bandukolt hazafelé. Le-lerázta magáról a szűrere tapadt havat, hajh! otthon úgy sincs senkije, a ki lerázza, a ki jó sós rántott levessel gyomrát fölmelegítse. Hej, hajh, annyi áldást kívánna rá, a hány köménymag uszkálna abban a szegényember levesében. Csakhogy szegény embernek szegény a szerencséje, tette hozzá nagy-szomorúan.

* * *

És mégis!

Úgy husvét után, mikor hat óra felé már egészen világosak a tavaszi reggelek, mikor már nem kell havakat lerázni a szűrről, buzgó, bár kissé reszkető kezek nyújtották a párolgó rántott levest a munkáról hazatért Mártonnak. Ugyanezek a kezek szép szegletes gótbetűjű levelet is írtak egy szigorú-arczú nagy-nagy férfinak, a sorsnak isten-rendelte hirtelen változásáról, a magános élet elhagyatottságáról, meg arról, hogy nem jó a gyermekeket, még ha felnőttek is, árvaságban hagyni.

— Ugyan mit írhat az én jó özvegy anyám ebben a szépen összehajtogatott levélben?

Pedáns, rendes ember volt a gvardián. Ollót keresett a czellája íróasztalán és nagy gonddal vágta fel a borítékot.

Előbb egy kissé összeránczolta a homlokát, a hogy olvasni

kezdett. Mintha boszankodva gyömöszölgette volna drágaköves nagy-gyűrűs kezében, mikor a megszokott cím: «Mein lieber Herr Szűhn, Dokter der Tologie» után az első sorokat olvasta. De a ránczok csakhamar eltűntek homlokáról és jóságos szemeit valami harmatos párázat öntötte el. Mikor a talicskáról meg a rántott levesről olvasott, meg hogy milyen nagy kötelességük az özvegy anyáknak elhagyatott árva gyermekük mellé segítő-társat állítani, megbocsátó tekintettel futott végig a szeme a theologiai indokoláson, az Írás megföllebbezhetlen kijelentésén:

— Mert nem jó az embernek egyedül lennie.

Mintha valami rég eltemetett emlék ébredt volna föl szívében, a mely elől épen ebben a magányban keresett feledést. Czellája ablakához lépett és kitekintett az alatta elterülő, a beköszöntő esthajnalt üdvözlő, mosolygó szép világra. A gyümölcsfák épen feslő virágjukban állottak, távolabb a szőlődombok rőt venyigéi katonás állásban szalutáltak feléje, telis-tele kipattanni készülő rügyekkel: a szent Vincze áldásával. A dombok mögött terjengős felhő szállt a vérvörös nap fölé; a küllődző sugarak úgy tartották maguk felett, akár egy habos selymű menyezetet, a mely alatt nyoszolyájába tér az ég fejedelme. Fönség és nyugalom lett úrrá a természetben és a lassan terjedő borulatban az Őt kereső megtalálhatta a mindenütt jelenvalót.

Enyhe alkonyi szellő suhant végig a szőlőhegyeknek glédában álló rőt venyige-ezredein. A fölfelé emelkedő párázatokból mintha emberi alak formálódnék, a mely kitárt kezeivel mintha áldást hintene rájuk: szent Vincze áldását a földi gyönyörűségek ez igénytelen osztogatóira. A régi-régi emlék gyermekkorának boldog békességével árasztotta el a francziskánus szívét, az ő fájdalmas lelkét is megtermékenyítette a szent Vincze áldása: a megbocsátásnak, a szeretetnek édes mustja áradt ki onnan. A szobája derengésében villogó feszület elé térdelt és újra végig járatta szemét az Írásnak édesanyja idézte szavain: «Mert nem jó az embernek egyedül lennie». Heves mozdulattal ölelte át a feszületet és szelid ellentmondással, de alázatos megadással susogta:

— Pedig milyen jó!

BODROGI LAJOS.

SZÉP ÖREG TEMPLOM.

Szép öreg templom a szentpéteri,
Habár nem a Szent Péter temploma.
Rómától messze vonta meg magát,
A Sajó partján csendes otthona.
Sok századév viharzott át fölötte,
Isten csodája, hogy el nem söpörte.

Nincs rajta disz, sem kívül, sem belől;
Némán beszélnek a tömör falak.
A régi multból itt-ott egy vonás,
Párkányzatán egy-egy vékony szalag.
Homlokából szökell magasra tornya
S a híveket három harangja vonja.¹

Belől a nagy csúcs-íves ablakok
Színes üvegjén látogatni jár
S a levegőt a buzgó nép körül
Megszenteli a déli napsugár.
Nem legelhet itt a szem semmi máson,
Gyönyör-keltő művészi alkotáson.

Csak a szószék felett ül mereven
Egy gyarló kéz alkotta nagy madár:
Egy Pellikán, az áldozó anya,
S alakjával megszívlelésre vár.
Hogy gyermekét ne hagyja veszni éhen,
Saját keblét most tépi érték épen.

¹ Most már csak egy, mert kettő a harcztérre vonult.

Fönn a kék színű deszka mennyezet
 Kis kockáin egy-egy csillag ragyog,
 Bágyadtabb fénynyel, mint az égiek,
 Csak olyan formák és nem is nagyok.
 Talán így is, ki elmerengve nézi
 Az ég boltját, vagy ép' a mennyet érzi.

A többi a lélek munkája itt:
 Lerázva a föld nyűgeit s porát,
 Az örök fényt keresse itt a hit
 A környező setét homályon át;
 Csak istent lássa és csak őt imádjá,
 Enyhületét, üdvét csak tőle várja.

Így imádták itt régi őseink
 Vészek között is rendületlenül,
 Fohászuk most tán az ő itt maradt
 Buzgó fohászaikkal egyesül:
 Könyörgeni harcos vérző hazánkért,
 Szabad hazában mindnyájunk javáért.

Nékem is e falak közt hangozék
 Gyermekek-imám és zsoltár-éneke
 S most, a késő öregség alkonyán,
 Forró hálámat itt rebeghetem.
 Az Úr házában, hogy szentelve lássák,
 Így lesz a vég s a kezdet egy imádság.

Ifjú akácok a templom körül,
 Örkdjete soká s viruljatok!
 Lakástokért, a szent helyért talán
 Az ég kegyelme nyugszik rajtatok.
 Ti még éltek, ha én már véget értem:
 Susogjátok, hogy egykor én is éltem.¹

LÉVAY JÓZSEF.

¹ Az akácok ültetéséről én gondoskodtam.

SZEMLE.

Tömörkény István.

(1866 – 1917.)

«Mindnyájunknak el kell menni a nyugalomnak csendes éjjelébe, közanyánk ölébe. Mindegy. Nem baj ez. Helyet kell csinálni a fiataloknak s ennél fogva az nem is olyan különös, mint a milyennek látszik, ha valaki meghal. Elmulik s emlékezet marad utána, a melynél fogva még sokáig emlegetik, minél czifrább életű volt, annál tovább. Ha valami igen csendes, nyugalmas munkás életet élt, a családján kívül alig emlékszik valaki utána . . . De hiszen az ilyenkor már teljesen mindegy.» Ezzel az egészséges parasztbölcseséggel intézte el magára nézve Tömörkény az emberi élet legnyugtalanítóbb kérdését. Most, hogy mesterei, Mikszáth és Sebők Zsigmond után ő is megtért örök pihenőre közanyánk ölébe, számat adhatunk arról az emlékezetről, mely utána marad.

Tömörkény valósággal a szegedi és szegedvidéki magyarság életének monographusa. Míg Mikszáth és Sebők pályáján csak átmeneti állomás volt Szeged s írói munkásságukban a szegedi magyarság életének rajza csak egyik, nem is legjelentékenyebb tárgykörül érvényesült, Tömörkény mindvégig hűségesen megmaradt e tárgykör mellett s Szegedről sem volt képes felcsalogatni a fővárosnak minden írói tehetséget az érvényesülés több lehetőségével s nagyobb hírrel kecsegtető csábítása.

A német eredetű Steingaszner-családból származott Tömörkény egész életén át magyar levegőben élt s szerető elmélyedéssel kutatta a magyar pusztai élet költészetét s a népszokások különösségeit. Abban a színmagyar városban élte le életét, hol még annyi magyar eredetiség lappang a roppant határ tanya-világában rejtőzködve. Még mint csecsemő került Szegedre, honnan csak néhány évre szakadt el kétízben. Először Makóra, hol szülei a nagyvendéglőt bérelték a püspöki uradalomtól. Mindvégig ott éltek lelkében makói diákságának emlékei, különösen a nagyvendéglő udvarának változatos képei : a megyegyűlésekre érkező vidéki előkelő urak, kékbeli, módos parasz-

tok, oláh medvetánczoltatók, francziául beszélő torontáli svábok, savoyard majmosok s Gül Baba sírjához zarándokoló törökök. Itt élte át megszorodott gyermeki lélekkel Szeged katastrópháját, a «magyviz» pusztítását, sőt látta is a menekülés izgalmait és nyomorát, az összeomlás első képeit, mikor apja a rokonok mentése végett kocsival átküldte.

Mire visszaköltöztek az elszórt városba, már az újjáépült és megszépült Szegedet találták, melyből csak katonáskodása szakította ki az író arra a bizonyos három kis esztendőre. Novibazárban és Bécsben élte gyöngyéletét, melynek emlékeiből egyik mindvégig frissen buzogó forrása fakadt elbeszéléseinek. Visszatérve, a *Szegedi Naplónak* lett munkatársává, Mikszáth és Sebők utódává, s az ő példájukra és hatásuk alatt indult meg írói munkássága is. E hatás alól soha sem tudta kivonni magát, sőt egyáltalán fejlődést sem mutat írói pályája. Szaporán írta elbeszéléseit, rajzait; sűrűn jelentek meg kötetei,¹ de ha ezek közül bármelyiket elolvastuk, oly teljességgel kialakuló képet kapunk írói egyéniségéről, melyet a többiek olvasása sem nem gyarapít, sem nem módosít egyetlen vonással sem. Aligha van még más írónk, ki tárgyban és formában ennyire conservatív, az új keresésétől ily kevésbé nyugtalanított s értékben ennyire egy színvonalon maradó volna.

Egész írói pályáján a szegedi népelet képei foglalkoztatják s ezeken kívül mindössze csak katonáskodásának emlékei és alakjai sugallják, de voltaképen ez a tárgyköre is csak szegedi magyarokat mutat be idegen földön. Háttérül mindig az otthon képe tünedezik fel ezekben a novibazári veres hegyek közül hazasíró bakanóták szárnyán a napfényes nagy mezőkre, a lombos nyárfa-erdők közé, jegenyés tanyákra, szelid és halk folyóvizek partjára, a kis pej ló itatására visszazálló, édesbús hangulatokkal teljes elbeszélésekben is. Hiába gegőzik ott ezeknek a magyar fiúknak a mináretek tetején a török, ezek nagy szomorúsággal csak az otthoni életet emlegetik, csendesen

¹ Kötetei: *Szegedi parasztok és egyéb urak.* (24 rajz és elbeszélés.) Szeged, 1893. *Jegenyék alatt.* U. o. 1898. 2. kiadás Bpest, 1905. *Betyárlegendák.* (Névtelenül.) Szeged, 1898. *Vizenjárók és kétkézi munkások.* U. o. 1902. *Gerendás szobákból.* Bpest, 1904. *Förgeteg János mint közérő és más elbeszélések.* U. o. 1905. *Különféle magyarok meg egyéb népek.* U. o. 1907. *Napos tájak.* U. o. 1908. *Homokos világ.* U. o. 1910. *Ne engedjük a madarat...* s más holmik. U. o. 1911. *Bazzarózsák.* U. o. 1912. *Egyszerű emberek.* (Az «Élet» könyvei.) U. o. 1914. *Népek az ország használatában.* U. o. 1917. (Az utolsó e dolgozat sajtó alá adásáig nem jelent meg, csak kiadója hirdeti.)

zűnmögő nótájuk szavával csak azon jár az eszük : «Mikor megyek hazafelé, szép Magyarországom felé?»

Ott érzi legjobban magát az író is, a szegedi mezőségeken. A városból mindössze csak a hajókkal népes Tiszapart s a külvárosok apró utcái s szegényes viskói érdeklik. Alakjai általában szegény emberek, kis existenciák, s három körből válogatja őket : tanyai és pusztai magyarok sorából, vizenjáró emberek közül s a város külső részének szegényeiből, a kétkézi munkásokból. Életük kerete a fenséges magyar síkság : a végtelen mezőség, ritkás bokorerdőivel, jegenyenyárfás apró tanyáival, s e keret csillánló szegélye a szép szőke Tisza nyugodt tükre, a mint homokos, sárga víztömege hangtalanul fut partjai között, hátán gőzösökkel (ezeket nagyon nem szereti az író), idomtalan nagy fahajóival, gyékénysátras kereskedelmi bárkáival, dereglyéivel, luntraival s a szegedi hajóstól lepénynek csúfolt tutajjaival.

Tömörkény emlékeiben s élményeiben átélte a magyar pusztának azt az átmeneti korát, melyben lekopott róla minden romantika s kiterítette fölötte szárnyát a civilisatio. Rajzaiban szemünk elé tárul az a folyamat, melynek eredményeül Tompa sokat emlegetett szavai a pusztának ősi szépségeiből, vadköltészetéből kifosztottságát jósolták. A régi emlékek nála még ott szálldosnak a mezők felett ; néha-néha egyik-másik rajzában mintha valami hirtelen támadó szél a homokkal együtt tovasodorná a jegenyés tanyákat s feltárna előttünk teljes vadon romantikájában a végláthatatlan pusztát, melyen gombos spencerű, pitykés nadrágú csendbízatosok és pandurok kergetik a betyárokat ; messze az útszélen egy-egy rosszhírű csárda, melybe csak a nyári jeges zivatar kerget rendes vendéget. Maga az író sokat hallott a régi hírhedt betyárvilágról ; különösen Rózsa Sándorról, kinek emléke valami romantikus nagylelkűség fényében él még most is e tanyákon. «Másoknak vagyont szűrött, maga tömlöczben halt . . . Sok urat begombolhatott volna maga mellé a Sándor, ha akarta volna» — mondogatják róla. De még látott is sokat az író e régi világ emlékeiből ; látta Csonka Ferenczet, Rózsa bandájának utolsó betyárját, kit 74 éves korában kötöttek fel, s olvasta a város levéltárában a régi betyár-bűnpörök írtait. Mindezek oly erősen foglalkoztatták, hogy nemcsak több rajzának tárgya kapcsolódik ehhez a világhoz, hanem meg akarta írni több kötetben, *Betyárlegendák* címmel «az alföldi rablóvilág történeteit.»

Más rajzaiban ismét erősen megváltozik a puszták képe. A mint a közbiztonság helyreáll, kövezett országutak szelik át, melyeken hintók robognak, csengős ötlovú omnibusok járnak, nagy szekerek

clübörögnek, az úti hidak korlátjain pihenő vándorlegények pipázgatnak, az útfordulóknál meztelen purdék hányják krajezárért a cigánykereket s a vadszöllős tornáczó, tiszta fogadóba finom pecsenyeszag csalogatja az embert. Napfény az országutakon, a gondtalan élet öröme az áldott magyar rónák fölött.

Mind ennek egy csapással véget vetett a vasút, vagy az ő emberei nyelvén: a vonal. A fogadók ismét lezüllöttek csöndes, szennyes kocsmákká vagy boltokká, melyekben a régi nyalka, betyáros, «szögyényemberszánó» csaplárnék helyett sápadt, kedvetlen boltosné árulja a világító-olajat és a kocsikenőcsöt; a köves utakon a nagy forgalom megcsappant s megkezdődött a pusztá civilisálódása. A pusztá romantikájával együtt eltűnt maga a pusztá is és eltűnt a virágzó pásztorélet, a mint kimaradt alóluk a legelő. A hajdani nádasok, semlyékek, vízjárta helyek, melyeket évente tengerfenékké tett a tavaszi áradás, most zsíros és vastagföldű televények. Az utolsó 30—40 év alatt a nagy magyar alföld képe s népének lelke mérhetetlen átalakuláson ment keresztül s ezt szépíróink közül senki sem érezteti Tömörkénynél teljesebben.

A magyar róna most «a nagy csendességek birodalma, a hol minden aludni látszik.» Az élet nagyon megnehezedett rajta, képe elkomorodott s ezt érezteti Tömörkény is, ki nem vonja be idylli zománczezal ez életet. Laposságával, nyomorúságaival együtt rajzolja, de nincs benne keménység, még kevésbbé indulatosság vele szemben. A való földjén járunk nála, kerékmarasztaló homokon, de néha-néha fejünkre fiatal akácok illatos virágai peregnek. Rajzolja a tanya-világ nehéz socialis kérdéseit. Nem a pusztá letűnt romantikájának csöndes melan'choliája borong rajzaiban, hanem a jövő társadalmi harcának borús érzése úszkál, mint valami sűrű homokfelhő e nyugalmasnak, csöndesnek és megbékéltnek látszó világ felett. A régi nótázó, vidám parasztok ő nála szótlan, komor alakokká válnak, lelkükben elkeseredés, nehéz fásultság. Nyugtalanítja őket a nagy földéhség, a birtoknak az öröklések során mind kisebb forgácsokra szakadása. Az élhetés egyre keservesebbé válik, egyre jobban fogyik a *van* s mindjobban szaporodik a *nincs*. S a pusztá elsötétedésében megjelenik Mityók, a nazarénus apostol, s a bűnös emberek lelke kezd az Úr elé indulni, valami sajátságos tisztuláson keresztül menni. Megkezdődnek az agrársocialis mozgalmak is és mindez különös forrongásban mutatja ez egyszerű lelkeket. Mindezt, ha nem is programmszerűen, de mégis érezteti Tömörkény.

Legkedvesebb műfaja a könnyed, rövidebb, genre-szerű rajz. Éllesszerű megfigyelő, kedvvel mélyed el a népelet tanulmányozá-

sába, szeret el-elszemlélni a Tiszaparton, vásárban, búcsún, egy-egy parti kocsmában, hol egész csapat ember vonul el előtte, elhallgatja beszédüket s mindegyikről megrögzít egy-egy vonást lelkében. Leleménye igen szegényes; inkább látott, hallott, megfigyelt kis apróságokat, néprajzi érdekességeket igyekezett irodalmi formába önteni. Inkább a népelet buvárának, mint a költőnek tekintetével és érdeklődésével nézte az életet. Ez magyarázza meg, hogy oly kevésbé volt válogatós kötetei anyagának összeállításában s közrebocsátott nagyon sok olyan dolgozatot, melyeket mi teljességgel költőietleneknek érzünk, de ő valami néprajzi érdekességűt látott bennük. Amúgy is gyöngén csörgedező költői erét egyre jobban kiszikkasztotta a néprajzi különösségek iránt való érdeklődése. Egyre kevésbé érdekelte az ember és az élet a maga általánosságában, mindinkább csak a szegedi embert és népeletet figyelte. Alakjai egyszerű lelkében nem annyira az általános emberi, mint inkább a különös vonásokat tárja fel, érdekességet a néprajzi háttér ad nekik s ez a népelet-festő jelleg útját állja annak, hogy egyéniekké váljanak, inkább a népjellem különféle vonásainak típusai. Az író inkább egy különleges, a kultúrának a mienktől elütő viszonyai közt élő világ állapotának, semmint az élet folyásának s lelki mozgalmaknak festegetője.

Egyébként e típusos rajzoló módja mellett is sok érdekes és eredeti alakot mutatnak be dolgozatai. Legnagyobb kedvvel a tanyák világának embereit rajzolja, embereket, kik a messzi tanyákon születtek, ott élnek s meghalván, ott «temetődnek» el, sokszor a nélkül, hogy várost láttak volna. Ez bizony egyszínű, fakó világ, mely embereiben sem nyújt nagy változatosságot. Az író mégis sok színt és eredeti vonást talál élénkítésére s alakjainak lelkét intim bepillantással rajzolja.

Ilyen érdekes alak mindjárt Halbör Förgeteg János, kit Mikszáth Filcsikjének mintájára több rajzában, különböző helyzetekben és körülmények között szerepeltet a szegedi tanyai paraszt tipikus jellemzése céljából. Afféle «célszörű szögény embör», kétkézi munkás, de juhászodik is. Minthogy a birkatartó gazda egyetlen öröme, ha más földjén legeltethet, s János különben is ravaszka ember, gyakran megesnek rajta holmi birka-ügyek és az író bármennyire változatos helyzetekben igyekeznék is őt bemutatni, a legtöbbször mégis csak mint előállított egyén «adódik elő» s legsűrűbben a rendőrségi folyosón, a kihágási bíró ajtaja előtt «dángovázik» a városban. Így szerepeltetésében kevesebb a változatosság, sekélyesebb a humor, hogysém mélyebb érdeklődést kelthetne.

Alakjai sorában talán még legtöbb eredetiséggel rajzolja a

«sószt, a tanyai világnak e kedves humoristáját. Mindenféle hájjal meg van kenve, ugyancsak furfangéros ember, Illavát úgy ismeri, mint a tenyerét, ennél fogva igen alkalmas vagyonőrizetre. Egyébként kevésszavú, nyugodtan pipázgató magyarok az ő emberei. Hallgatnak illő tisztelettel, mivel úgy vélik, hogy mások gondolkodását zavarni nem alkalmas, nem is czélszerű. Maga az író sem igen faggatja őket. Egyik elbeszélését így végzi : «Muladi nem szólt semmit, a kapás nem szólt semmit, én se szóltam semmit.» Még pihenés közben is alig van szavuk s gyerekeik is csak olyan maguknak játszókató apróságok. Néha talán kevesebb szavúak s vontatottabb beszédűek, mint a valóságban ; ez kétségtelenül a komikus hatás fokozására történik, bár igen kezdetleges módon.

Életük elzárt voltából következik bizalmatlanságuk egymással, de különösen a városival szemben. Az úrfélét különben is egyáltalán nem szívelik s megtréfálása egy-egy talpraesett felelettel vagy visszavágással legkedvesebb mulatságaik közé tartozik. Igen sokszor mutatja be az író a tanyai magyart búcsún s vásári sokadalomban, a mint ép oly fensőséges egykedvűséggel nézi azt a sok bohóságot, melyeket ahhoz értő csehek, németek s egyéb taliánok mutogatnak, mint a mily lekenyerezhetetlen sanda gyanakvással alkudozik. Mily nehéz és furfangos állapot s mennyi körültekintést követel egy-egy vásárlás! Ezt a körültekintést ugyancsak el is végezteti az író embereivel, kik alaposan kijárták Mikszáth kaszát vásárló parasztjának iskoláját. Az író pedig kedvtelve részletezi apró hunczutkodásaikat s köztöközéseiket.

Biz ott kinn még az erkölcsök is pusztaiak egy kissé s ezt nem is szépítgeti az író. A leütés, bicskázás elég gyakori s nem is fűjják fel nagy esetté. Ebcsont törvény nélkül is összeforr, — mondják, s ha törvényre kerül is a sor, a tömlöcz sem olyan nagy baj. Egészen rendes ház az, még fürdetik is benne az embert. Különb hely, mint az adóhivatal. Az sem ritka, hogy elkötnék egymástól egy-egy szép lovat, mert ez virtus, s ellopnak egy-egy szépreményű süldőt, mert ez hasznos. Az eltulajdonítás úgyis csak kölcsönbe megy s az olyan embert, a ki ennek a módját ügyesen ki tudja furfangérozni, «tartományos embör» néven dicséretetik.

A mily kevéssé kényes etikájuk, ép oly egyszerű életbölcseletük is. Valami csodálatosan egészséges egykedvűség ez. Nem igen törődnek a holnappal. «Megéltet az Úristen, a ki a csillagokat kigyújtja» — mondja az egyik. «Minek sietni? — mondja a másik. — Idővel mindenhova odaér az ember, még a temető kerítéséig is.» Nem sokat füstölög a fejük a csapáson sem, mert hiszen «annak,

a kit agyonütött az istennyila, teljesen mindegy, hogy milyen istennyila ütötte agyon». Nem nagyon foglalkoztatja őket a halál kérdése sem. A kanál kopik, — mondja az író Mihálynak, az öreg szárnyékembernek. «Az embörök nem kopnak — véli ez. — Az embör egy állapotban van. Néha eltalálja Isten szava, akkor kiműl, elmegy a föld alá.» Általában egyik kedves themája Tömörkénynek az elmúlás előestéjének rajza. Sok költőiséget talál abban az ellentétben, melyet a halál gondolatának megdöbbenő nagysága s vele szemben ez egyszerű lelkek megdöbbenő nyugalma mutat.

De sok komolyságot és melegséget is visz be e kérgeseknek látszó lelkekbe. Mindenekelőtt azt, a miben csakugyan legnagyobb a magyar paraszt: a munka szeretetét. «A munka, — mondja Hódi bácsi (*Megállás közben*) — a munka ... fogatlan koromtól fogatlan koromig az egész élet: munka. Ez a cél. Ez a testvérítés. A cél a munka. Nincs más cél.» Ezért rajzolja az író a legnagyobb rokonszenvvel a magyar telepeseket, kik előrehatolnak német és rácz tengerekbe a magyarság előőrsei s térfoglalói gyanánt s keserves munkával törlesztetik kis földesekjük árát, melyen lábukat megvetik. Nála már a surbankó legények s kis kutyúka-leányok is nehéz munkára vannak fogva s nem idylleket játszanak, mint legtöbb írónknál. Példázza egypár melegen érzelmes történettel kötelességtudásukat s a szegényebbek, a szerencsétlenek iránt nyilatkozó szánalmukat is.

Kiegészíti, de újabb vonásokkal nem igen teszi változatosabbá a tanyai embereknek e képsorát egy sereg szegény emberével, kik tavasz fakadtaival a városszélről vándormadarakként messze útra kelnek. Hajósok, kubikosok, vályogvetők, téglaverők ezek. Nagybára ők is komor, szűkszavú, keserűs kedvű emberek, kik gömnyedt vállal hordják az élet nehéz terhét, el-elméláznak a sors szűkmarkúságán s ritkás jókedvük csak valamelyes gyámoltalan, nehézkes tréfában tör ki.

A mennyire eredeti az a világ, melyet rajzol Tömörkény, ép annyira sajátos az a forma, melyben megállapodott. Történetei inkább genre-képek, egyszerű jelenetek kis emberek egyszerű életéből. Egy-egy darab, csak úgy kikapva ebből az életből, mintegy fényképező-géppel felvéve, anélkül, hogy az író valamit toldana hozzájuk vagy valamiképen formálná őket. Mintegy lejátszatja előttünk az életnek egy kis részletét, melyet egy-egy tréfa, elmés mondás vagy érzelmes fordulat fejez be, helyesebben: vág el az élet eleven sodrától s a melynek aprólékos, pontos részletrajzzal adja meg a háttérét. De nem elégszik meg ennyivel; a jelenet bemutatása előtt maga is

az olvasó elé lép. Rendes modora az, hogy a rajz kezdetén ő maga beszél, hosszú, terjengős, szapora kitérésekben gazdag, sokszor teljesen költőietlen részletrajzzal vezeti be azt a gyöngye lélekzetű novellistikus fordulatot vagy kis jelenetecskét, melynek hőseit lassanként elének állítja, ő egyre jobban eltűnik mögötte, míg végül csak magát a bemutatott alakot látjuk. Az ábrázolt egyszerű emberek értelmi színvonalán igyekszik maradni nemcsak a párbeszédekben, a parasztembert akarja tükrözni s a nép nyelvén beszél még olyankor is, mikor ő maga okoskodik. Ez természetesen könnyen vezethet affectatióra, a mit Tömörkénynek sem mindig sikerült elkerülnie.

Hozzájárult ehhez sokszor kifogásolt tájnyelvűsége, a melyhez azonban mindvégig ragaszkodott, sőt egyik szép rajzában (*Öreg embőr napáldozatja*) azzal is megpróbálkozott, hogy az egészet szójárásban írja. A párbeszédekben sokszor kitűnően használja föl jellemzésre a tájszólást, de viszont elbeszélő és okoskodó részeiben sokszor egészen csak kelmeiségnek vagy szeszélynek érezzük. Ő maga sem igen tudja okát adni tájnyelvűségének egyik, erről a tárgyról írt tárczájában (*A dialectus az irodalomban. Pesti Hirlap, 1904. 45. sz.*). Mindössze azzal indokolja, hogy ha már így kezdte, maradjon így; mások is használták s más irodalmakban is szokásos. Nagyon bántotta ugyan, hogy nyomában garázdálkodva egy sereg, a saját vakmerő állításuk szerint népies író «csinált olyan különös szójarást, a milyen az ország egyetlen egy vidékén sem beszél egyetlen parasztember sem», de nem tehetett többet e «ködves lölkem szörelmem györeköm»-ei ellen, mint hogy nyomatékosan ajánlgatta figyelmükbe az arabus nyelvről szóló régi igazságot.

Általában mindenben a curiosuma fő előtte. Legtöbbször csupa ethnographiai aprólékosságokból fűzi össze rajzait s mintha csupán arra szolgálna az irodalmi forma, hogy érdekesebbé tegye megfigyeléseit; nem törekszik mesére, megelégszik egy ötlettel, egy szóhasználati furcasággal, egy adomával, ezt kiszínezi, de nem képes ötletnél vagy adománál többre fejleszteni. Szerkeszteni egyáltalán nem tud; hiányzik nála a concentráltság, a lényeges a jelentéktelen apróságokkal való bibelődésbe fúl, a jellemzetes a művészi latolgatás nélkül omló részletek áradatában fakul el. Hogy mennyire nincs meg nála a concentráltság, érdekes bizonyossággal szolgálhat egypár rajzának összevetése másoknak hasonló themájú munkáival.

Tömörkény is bemutatja a kaszát vásárló parasztot, Biczókot (*Pengetés*); de míg Mikszáth minden színét és szavát a paraszt ravaszkodásának rajzára összpontosítja, ez Tömörkénynél szinte mellékes. Ő először arról elmélkedik, miért vélik jobbnak a búcsún

vett kaszát a többinél s miért szebb búcsú napján még a természet is. Búcsúra igyekszik Biczók is a családdal, közben egy jegenye oldalában alig látszó szívet pillantanak meg. Ő és felesége vésték azt be húsz évvel azelőtt. Visszagondolnak a régi időre, majd Biczók azon kezd elmélkedni, hogy a szív már alig látszik, de a bicska még megvan, melyvel faragták. Így tér át az író a kaszára, majd általános képet nyújt a búcsúról s a kaszaárúsokról. Hamarosan megvéteti a kaszát Biczókkal, aztán ez összetalálkozik a családdal s egy nagy mézes-szív irányában elkövetett pénzfecsérlést akar kifogásolni, mikor kitudódik, hogy azzal bizonyos Frantzia Gergő prezentelte meg az iruló-piruló nagy lányt. Az asszony a régi időkre gondol, Biczók meg az előnyösnek ígérkező házasság örömeiben lendül neki, bezáró accordúl, a kasza dícséretének. Ez így megy majdnem minden rajzában.

A *baráberről* — lezüllött urakból, iszákos, emberkerülő munkásokból lett kubikosokat neveznek e néven — Sebők Zsigmondnak is van egy kis rajza. Ő egy álmatlan éjszaka kelletlen hangulatába állítja be ezt a különös alakot, a kinek sorsa, eltűnő éneke oly jól illik az éj titokzatosságához. Tömörkény értekezést ír róluk, terjengősen kitér a francia idegen legióra s egy vállalkozótól hallott adomákat csap befejezésül az értekezéshez.

A mily nyugodt kedvvel halmazza a néprajzi apróságokat, ép oly nyugodt, lassan baktató előadása is. Elbeszélésmódja oly nyugalmas, egyszerű és csendes szavú, mint az alföldi ér csergedezése. De bizony ennek is igen sokszor száraz a medre, az elbeszélésnek nincs semmi belső melegsége. Olvasóival egészen bizalmas viszonyban érzi magát, gyakran illeti őket az elbeszélés folyamán egy-egy kedveskedő megszólítással, elmondja nekik egészen személyes természetű dolgait is s tömörked apró részletet, a milyenekre ismerőssel való beszélgetés közben tér ki az ember. Kitéréseit ő maga is lépten-nyomon észreveszi s megjegyzéseket tesz rájuk: «Azonban mindez nem idevaló beszéd»; «Mindez azonban tökéletesen és teljesen hiába-való beszéd, a mit nem is érdemes folytatni, mert nyilvánvaló, hogy sok beszédnek sok az alja»; «Azonban így sohasem lesz vége ennek a történetnek, ha folyton folyvást más mesgyéken kalandozunk». Gyakran oly a prólókossággal részletez, a szavakat annyira kényelmes lassúsággal fűzi egymáshoz, a gondolatokat úgy bontogatja elemeikre, hogy a tanyák népének körülményeskedő elbeszélő módját idézi emlékezetünkbe.

Van azonban két eleme tehetségének, melyek mégis költői színnel vonják be e részletekbe vesző rajzok egy részét: humora

s érzelmissége. Humora a szegény ember visszás sorsának átérzéséből fakad, — annak a láttára, hogy a szegény a maga együgyű huncztságával vagy éppen élheteretlenségével mindig a rövidebbet húzza. Szekeres Pál, a szegény zsöllér, *Hühü* nevű kártyajátékban viaskodik gazdájával s mint győztes a parancsolás boldog izgalmával osztogatja neki a büntetéseket: «Mönnyék kend féllábon a sarokig, mög vissza.» «Mönnyék kend négykézláb az ajtóig.» «Vessék kend három bukfenczöt.» Az uraság vidító illusziójával nézi, mint izzad a gazda; de ez már az első bukfencz után ráfordul: «Nem kártyázok veled többet. Eregy innét haza!» S a zsöllér szótlan alázattal indul. Hát ehun-e, — mondanák magyarjai — a jó reggelit neki, hiába akar a szögény embör az uraságba belealapodni, lecsökkenti a szögénység. Ilyen jeleretekben legtisztább humora, mely egyébként igazi kiforrottságra ritkán jut és savanykás ízével emlékeztet az alföldi vinkóra, melyet nagyon sűrűn ismételt kedves magasztalással így dicsérgetnek emberei: «Hát jó bor, az Isten verje el a tövit útrul-útra.»

Érzelmissége annyira ment minden érzelgősségtől, hogy szomorúbb történeteiben a katastrophát csak egy-két szóval jelzi. Egyik szép elbeszélésében (*A ravatal*) a szegény Sós Jánost elgázolja a vonat. Felesége késő este ér a holttesthez s halottas énekeket énekel mellette. Az ének «csak addig hallatszik, míg nem jön újból a vaskocsi». E pár szó sejteti a katastrophá téljessé válását. Érzelmissége inkább abban a melegségben nyilatkozik, melylyel embereinek a természet fakadásán érzett örömét rajzolja s reménykedését az istenáldásban, — annak a nehéz helyzetnek mély átérzésében, melyben a szegény nép a természet erőivel s az élet nyomasztó terheivel küzdökik.

Mi marad meg e tömérdek apróságból költői érték gyanánt? Munkáinak néprajzi értéke alighanem nagyobb a költőinél. De művészi szempontból is bizonyosságául szolgálnak, hogy még egy-egy szűkebb körből is sok értékes anyagot bányászhat az író, ha igazi szeretet ösztönzi s éles megfigyelő képesség segíti. Irodalmunk most már egyre inkább csak a gyorsvonat ablakából nézi e napos tájakat, melyekről Tömörkény tömérdek aprólékos részletet őrzött meg. Annyira következetesen s a provincialismusba súlyedtséget mégis többnyire szerencsésen elkerülve senki sem valóította meg nálunk, mint ő, a művészetnek azt a regionalis irányát, melyet az otthon művészetének mondunk. Szeged méltán őrizi hálával emlékét.

Mint minden naturalistánál, nála is vannak helyzetek, jelek, villan fel egy-egy kép, csendül ki egy-egy szó, melyekből

a művész remeket formált volna. Sőt vannak egészükben is költői hatású dolgozatai: tizenkét vaskos kötetéből egy vékony kötetre menő. Közülök egyiket-másikat valósággal a ballada fojtott melege fűti (*Megy a hajó lefelé*), vagy különböző érzelmeknek a balladára oly jellemző összpontosítása hatja át (*Elmúlás előtt*); egyikben a téli napáldozat szomorkás fénye, a pusztai alkonyat esőndes mélabúja rezeg, mélyen megkapó hangulatot árasztva (*Öreg embőr napáldozatja*), másik a parasztléleknek a messze idegenben s a durva katonai életben elvermelt érzéseiből valóban rendkívül sok finom, igaz és meleg érzelmességet tár fel (*A fecskék*); egyikben egyszerű lelkek érzéseinek a halál rájuk eső borulata alatt egymásba mesteri módon átjátszó színváltozásával (*Helykeresés*), másikban érzelmes humorával hat meg, melylyel egy időtlen, gyámoltalan kis törökbe szorult romantikus bátorságot és lovagiasságot világít meg (*Kis török*); egyikben rajzának szabatos realismusával kap meg (*Faragó János megégett*), másikban mértéktartása mellett is hatásgos, jóízű tréfájával tart derűtségekben (*Városi megbízások*).

Ezek s a hozzájuk hasonló nem nagyszámú dolgozatai őrzik meg Tömörkény emlékét egy-egy olvasója szívében. A többiek csekély értékűek s elfakulnak, de ha ezeket kegyeletes kéz kiválogatva bokrétába fűzné, ez színeinek frissességével s a mezők üde illatával mindenkor gyönyörűségére lenne a szemnek is, a szívnek is.

Kéký Lajos.

ÉRTESÍTŐ.

Németország külügyi politikája 1888–1914.

Graf Ernst zu Reventlow: *Deutschlands auswärtige Politik 1888–1914.*
Dritte Auflage. Berlin, 1916.

A szerző az Alldentschok egyik legismertebb publicistája. Szenvedélyes német hazafi, a tengerészeti és a külpolitikai kérdésekben igen jártas író. Tolla éles, metsző, úgy forgatja, mint a kardot. De e történeti munkájában mérsékelt hangon akar beszélni, szenvedélyessége nem tör ki a felületre; előadása nyugodt folyamát a mélyen rejlő szenvedélyek árja nem zavarja. De ez csak látszat. A szerző mégis csak publicista és nem történetet ír, hanem egyes irányokat vádol; tanítani, javítani akar.

Vádolták is egyoldalúsággal és czáfolták felfogását. Mi nem akarunk e polémiák taglalásába bocsátkozni. Mert úgy látjuk, hogy a könyv, bármit mondjunk is irányáról, jelentékeny munka. A későbbi történetíró is használni fogja és a ki most tudni akarja, hogy minő körülményeknek tulajdonítható Németországnak mai politikai helyzete, e könyvet el nem mellőzheti. Mert a szerző igen jól ismeri a múlt évtizedek diplomatiái történetét s nem csupán a nyomtatott források alapján.

Azonkívül gondosan taglalja a viszonyokat és éles határozottsággal ítéli meg az embereket. Lehet, hogy téved, de a mit bizonyítani akar, azt nagy erővel bizonyítja.

Néhány főbb gondolatát ki akarjuk emelni. Különös súlyt helyez arra, hogy Caprivi, mikor 1890-ben hivatalát elfoglalta, az orosz-német viszontbiztosító szerződést nem újította meg. E szerződésnek valódi jelentőségét Reventlow igen szépen fejtegeti. A szerződés nem volt illoyalis Ausztria-Magyarország iránt, mert csak akkor maradt volna Németország semleges, ha a mi monarchiánk támadja Oroszországot, már pedig erre az oktalanságra gondolni sem kellett. Az sem igaz, hogy a szerződés Oroszországot isolálta. Oroszországnak jelentékeny szabadságot biztosított a szerződés, mert egy angol-orosz háborúban Német-

ország és a mi monarchiánk a szerződés alapján semlegesek maradtak volna.

Caprivi nagyon is becsületes ember volt, a viszontbiztosító szerződés neki illoyalisnak látszott Ausztria-Magyarországgal szemben. Reventlow igen valószínűnek tartja, hogy Londonból suggerálták Capravinak az illoyalításnak ilyen felfogását. Mert a szerződés felbontása Angliának vált hasznára. Anglia Németországot most magához vonhatta, Oroszországot megfosztotta a német semlegesség oltalmától, Németországot pedig az orosz semlegesség védelmétől. Mind a két hatalommal szabadabban bánhatott. Nem volt kénytelen többé a hármasszövetség iránt egyoldalú barátságot mutatni. A másik csoporthoz is közeledhetett, ha érdeke úgy kívánta. Mert most másik csoport is alakult. Caprivi becsületessége következtében III. Sándor csár írásbeli egyezséget kötött 1891-ben Franciaországgal. Az addig izolált Franciaország újra belépett a nagyhatalmak közösségébe. Ilyen súlyos következményei voltak Caprivi igen is egyszerű, igen is becsületes eljárásának. Mi csak Reventlow felfogását ismertettük. De bizonyos, hogy Németországnak kedvezőtlen földrajzi helyzete miatt s azért is, mert gyarmati politikát is kellett kezdenie, összetettebb, bonyolultabb politikára volt szüksége, mint a minő a Caprivié volt. Oly politikára, mely az összes európai és a tengeren túli hatalmi érdekeket áttekinti, latba veti s biztos kézzel alkalmazza hozzájuk Németország kényes helyzetének kívánalmait.

Ez a helyzet annál kényesebb lett, mennél inkább fejlődött Németország kereskedelme. A *Saturday Review* 1897-ben ezeket írta: «Európában két nagy, kibékíthetetlen, ellentétes erő működik; két nagy nemzet, mely az egész világot akarja birtokává tenni s attól kereskedelmi adót követel. Anglia és Németország a világ minden zugában versenyeznek egymással... Egy milliónyi apró ingerkedés oly casus bellit teremt, a minőnél nagyobb a világ még nem látott. Ha Németországot holnap kiírtanák, holnapután nem volna angol a világon, a ki ezáltal ne gazdagodnék. Anglia az egyetlen nagyhatalom, mely Németországot megtámadhatja nagy kockázat nélkül és a sikerre való biztos kilátással. E siker után Franciaországnak és Oroszországnak azt fogjuk mondani, hogy keressetek kárpótlást Németországon belül, megkaphattok mindent, a mit akartok. Germaniam esse delendam.»

Angliának ezzel a végzetes elszántságával számolnia kellett a német politikának a múlt század kilenczvenes évei óta. Bismarck is elismerte ekkortájt, hogy az angol-német viszonyt csak úgy lehetne

javítani, ha a kormány a német ipart megakadályozná fejlődésében, már pedig ez az eszköz csakugyan nem alkalmazható.

Hohenlobe és Bülow megváltoztatták Caprivi politikáját. Ragaszkodtak a hármasszövetséghez, de egyszersmind keresték a barátságos érintkezést Oroszországgal.

Minden más irányban a birodalomnak szabadságát kívánták biztosítani. Különösen Angliával szemben. Bülow ki akarta kerülni a vasallus helyzetét Angliával szemben, mert ilyen helyzetbe jutott Németország Caprivi alatt az Oroszországtól való eltávolodás miatt. 1900-ban Bülow kinyilatkoztatta, hogy «teljesen függetlenek vagyunk Angliától, egy hajszálnival sem szorultunk jobban reá, semmint ő mi reánk. A kölcsönös kímélet alapján hajlandók vagyunk barátságban élni Angliával.» Ez a függetlenség Angliától szükséges volt arra, hogy Németország nyugodtan építhesse hadihajóit, mert ha szövetségben van Angliával, ez egy szép napon azt találta volna neki mondani, hogy nem illik jó baráthoz egy Angliára nézve kényelmetlen hajórajt építeni. Így fogja fel és ilyen értelemben helyesli Reventlow Bülow politikáját. Helyesli és mentegeti, noha maga is elismeri, hogy 1904 óta Angliában nyíltan mondogatták, hogy Németország tengeri hatalmának fejlesztésével és Oroszországgal együtt szőtt ármányok által az angol világuralmat alá akarja ásni. Reventlow Bülow politikájának ez eredményén nem ütközik meg. Szerinte könnyű lett volna Németországnak megnyernie Anglia jóindulatát, csak a dreadnaughtok építésében nem kellett volna követnie versenytársát. De akkor Németország brit gyámság alá került volna tengeri, tengerentúli és szárazföldi kérdésekben. És ennél az állapotnál Reventlow többre becsüli Anglia ellenséges elszántságát. Nem volt-e középút lehetséges? Reventlow szerint lehetetlen volt. Erről majd a jövődő történetírásának kell döntenie.

Az bizonyos, hogy Bülow politikája az algécirasi konferencián kudarcot vallott. A konferencia tárgyalásánál már Reventlow is hibáztatja Bülowot. Algécirasban egy németellenes hatalmi szövetség kilépett a nyilvánosság elé. 1906 elején Európa két táborba volt osztva: Anglia vezette az egyik tábor Németország ellen. És hozzá még 1907 augusztus 31-én aláírták Szentpétervárt az angol-orosz egyezményt. Minő fordulat a Bismarck-féle viszontbiztosító-szerződés óta! Minő átváltozása Németország politikai helyzetének! Reventlow úgy ír, mintha a viszontbiztosítás felbomlása lett volna az eredendő bűn. Mint már mondtuk, erről még most korai volna határozottat mondani.

1909 nyarán Bethmann-Hollweg foglalta el herczeg Bülow helyét. Ez a változás a német külügyi politika történetében új korszakot jelent szerzőnk szerint. Bethmann-Hollwegnek, ellentétben Bülownak inkább angol-ellenes politikájával, az volt a politikai főgondolata, hogy biztosítani kell Nagybritannia semlegességét egy esetleges szárazföldi háborúban. Reventlow szerint Bülow ismerte az angol politika lényegét és noha kormányzása alatt ment végbe Németország elszigetelése, őt ezért nem illeti a felelősség. Ellenben Bethmann-Hollweg bízott Anglia őszinteségében és lehetőnek tartotta a kölcsönös bizalmatlanság eloszlátását. Reventlow hibáztatja ezt a bizalmat. Ép oly hibásnak tartja azt a Németországban elterjedt felfogást, hogy VII. Edward csupán személyes gyűlöletből izgatott Németország ellen. Egész Anglia együtt érzett a királlyal és büszke volt diplomatiájának sikerére. E diplomácia az angolok hagyományait követte. E hagyományok tartalma az, hogy ha alakul egy nagyhatalom Európában, mely veszélyezteti Anglia tengeri uralmát, azt diplomatiái vagy katonai úton meg kell törni. És Bethmann-Hollweg mégis hitte, hogy Angliát semlegességre lehetne bírni. Egy 1915-iki beszédéből is kitűnik, hogy a kancellár Edward királyt hitte az angol német-ellenes politika igazi mozgatójának s halála után lehetségesnek tartotta a megegyezést Angliával. Bizalommal fogadta Lord Haldanet Berlinben 1912-ben, pedig a lord csak azért jött, hogy a német hajóépítési törvény méreteit leszállítsa, a mi sikerült is neki. Az angol semlegesség gondolata egyáltalán képtelenség volt, mert világos, hogy Anglia csak akkor maradt volna semlegesnek, ha arra a meggyőződésre jut, hogy szövetségesei a szárazföldön nélküle is megtörik Németországot. Anglia szövetségesei azon voltak 1912-ben, hogy megnyugtassák a centralis hatalmakat és leszereljék bizalmatlanságukat. Pedig 1912-ben már megindították a faltörő kost, a Balkán szövetséget, a centralis hatalmak egyik végvára, a török birodalom ellen.

Könyvünknek utolsó mondata hiven fejezi ki a szerző alapgondolatát: A brit hatalomvágy és kereskedelmi féltékenység szervezték és mozgatták meg a világot, hogy irtó háborút indítson egy békeszerető nép ellen. Mondottuk már, hogy Reventlow sokat tud és sokat tanulhatunk tőle. De a mint ő maga is átalakította könyvének különböző kiadásait, bizonyos, hogy a háború után majd a nyugodt szemlélődés idején könyve újabb átalakításra szorul. Egyben azonban bizonyára igaza van. Az angol politika oly rendkívüli művészettel bírja leplezni céljait és eszközeit, hogy nem értették meg

útjait azok, a kiknek hivatali kötelessége volna ez utakat nyomozni és azokat lehetően akadályokkal beépíteni.

Gróf Reventlow azt hiszi, hogy ha, tekintet nélkül Angliára, a német birodalom nagyobb erélyt fejt ki a tengeri hatalom fejlesztésében s nagyobb következetességet diplomatiájában, kedvezőbb körülmények közt vehette volna fel a sorsdöntő küzdelmet. Gróf Reventlow most igen népszerűtlen író a maga hazájában és nálunk is. Az annexiók politika «bolondjának» nevezik és ezért támadják a pacifisták. De ő e támadásokra talán ilyenformán válaszol. Különös emberek ezek a pacifisták. Azt hiszik, hogy a békét prédikálva, meg is teremtik a békét. Ugyan ki nem szereti jobban a békét a férfiakat gyilkoló háborúnál? Hanem itt is a régi francia felszólítással kell élnünk: Kezdjék a leszerelést a gyilkos urak. Ha bent vagyunk egy farkasveremben, a fegyvert nem szoktuk eldobni, hogy prédikáljunk a farkasoknak. A gonosz erőszak ellen nincs más fegyver, mint az elszánt erő. Azonban Reventlow mai politikai polemiájába nem avatkozunk. Ha meggondoljuk, hogy folyvást figyelmeztette nemzetét az angol politika leplezett és veszedelmes szándékaira, érdekeit el kell ismernünk. Könyve is kiváltképp azért érdekes, mert kimutatja az angol politika következetességét a múlt évtizedek változatos helyzeteiben és olyannak mutatja e változások közben, mint a minőnek ma látjuk.

d.

Egy új regény.

Drasche-Lázár Alfréd: *Tűzpróba*. — Franklin-Társulat kiadása.

E regény néhány hét alatt második kiadást ért, s nem érdemtelenül. Sok jó oldala van, de a nagyközönséget főképp a környezet rajza vonzhatja, mert az egész a katonai és mágnes-körökben játszik. Ezek rajza nincs czélzat nélkül, de nem túlzó, a szerző csak eleinte használ néhány rikító színfoltot, miből kevesebb is elég lett volna. A regény az elzúllott Magnus grófné rajzával kezdődik, a ki eltékozolta a család vagyonát, a halálba kergette férjét s azóta kalandjainak és kalandjaiból él, neve már a törvényszék előtt is szerepelt. Csábítással s szerelmi ígéretekkel fizeti hitelezőit és háziurát, s már odáig sülyedt, hogy a nevelő-intézetből hazaküldött, épen fölserdült leányát utazni akarja küldeni egy koros pénzemberrel. A terv elől a leány megszökik hazulról, egy pár sor írást hagyva hátra, hogy a Dunába veti magát. Oda is indul, de útközben találkozik egy fiatal

emberrel, kivel a szabadon nőtt és szabadjára hagyott leány már régebben ábrándos ismeretséget kötött, s igazán szeretik egymást. Együtt vacsoráznak, eljegyzésüket ünneplik, s egyetértének abban, hogy a leány a fiatalember lakásán rejtőzzék el. S elindulnak; «azt hitték, hogy a boldogság felé...»

Ez az események első csoportja. Leverő kép, de nem lehetetlen s nem is érdektelen. Sívársága sokat enyhül azáltal, hogy az érdeklődés a leány felé fordul, a ki épen a menekvést keresi e sívár világból. Érezni, hogy itt rejlik a mű erkölcsi alapeszméje; a fölemelkedés rajza az, a mit az olvasó vár, a mi leköti s őt is emelni kezdi. Épen ez érzésben és e hatásban van a regény egyik érdeme, hogy nem pusztá kíváncsiságot költ, hanem nemesebb érdeklődést ébreszt, lelki, erkölcsi emelkedés iránt.

A továbbiak még inkább ebben az irányban mozognak. A grófné fia, a ki különben egészen elszakadt anyjától s vissza akarja szerezni a család régi becsületét, hadnagy egy pozsonyi huszárezredben, hol csupa előkelő tisztek szolgálnak. Miklós derék ember, jó katona, tanult és becsvágyó, hadi találmányokon töri fejét, de zárkózott és takarékos, — mindez szinte a fiatal Görgéit juttatja eszünkbe — s minden jelessége mellett sem népszerű tisztársai közt. Anyjáról is rebesgetnek egyet-mást, szegénysége sem tetszik; féltik az ezred előkelőségét és nimbusát. E tisztek, kikben a katonai szellem mágnás-előítéletekkel olvad össze, jól vannak jellemezve, bár inkább együtt, mint egyenként. A szerző éles vonásokkal rajzolja e „rozsdás” világot, e „modern középkor”-t, melyet erős osztály-góg s testületi szellem hat át. Miklós komoly jó tulajdonságai nem bírják szétosztatni az alap-talan ellenszenvet, de mikor megnyeri az akadály-versenyt; egyszerre megváltozik iránta a hangulat. Ennek más oka is van. Már a verseny elején kitüntette őt Solmingen Livia hercegnő, szeszélyből s daczból, mert mindenki rosszat mond róla; később, mert a verseny alatt Miklóst baleset érte, virágokat küld neki; bátyjával, a ki tisztára Miklósnak, meg is hivatja kastélyukba, sőt, egy csíny segítségével, odáig viszi a dolgot, hogy jegyet vált vele. A hercegi kastély élete, az előítélet, zárkózottság és unalom világa, ismét jól van rajzolva; alakjait egy-egy tipikus vonás discrét s mégis következetes alkalmazása egyéníti. Különösen jól van rajzolva a fiatalok szerelme, mely a leánynál az izgalom utáni vágy, az unalom, dacz és szeszély vegyületéből sarjad, némi leereszkedő és pártfogói érzéssel vegyül, rendkívüliségében s az előítélet legyőzésével tetszeleg, ellenzés által erősödik, s végül komoly és erős lánggá nő. Miklós képzelt eszmény-

képe egészen másforma volt, de bezárt szíve a gyöngédség első jelére lánggra lobban; szerelme mély és heves, de az ő boldogsága is sok szálból szövődik: van benne némi része régi vágya teljesültének családja fölemelését illetőleg, tisztársai szemében emelkedő önérzetének, a főúri kör varázsának, melyről őt száműzte sorsa, mely most megnyílik előtte, de melyben most is idegennek, sőt lenézettnek érzi magát. Mindez bonyolult s mégis világos lélektani rajz, melynek sok szerencsés részlete van s egészben sikerült. Művészi tekintetben ez a regénynek kiemelkedő része s törzse az egésznek. Ez után gyors vonásokkal következik a kifejlés. Pozsonyban egy híres bécsi színésznő vendégszerepel, benne Miklós holtnak hitt nővérére ismer. Másnap meglátogatja s ott találja őt leendő sógora, Rudi herczeg, a ki régóta udvarol az operette-divának, most sem kíméli meg ostromától, mire Miklós ingerülten kél a leány védelmére, s hevességének igazolásul megvallja, hogy az nővére. E sensatiót csakhamar egy másik fokozza, egy ujsághír, mely Magnus grófné üzelmeiről és köröztetéséről szól. A menekülő grófnét Miklós szállásán fogják el, Livia herczegnő szemeláttára, ki e szerencsétlen hírekre szökve vőlegényéhez siet. Miklós egészen összetörik. Felbontja eljegyzését, lemond tisztí rangjáról; a pisztolyt is nővére csavarja ki kezéből. Ő áll mellette s az ő szava és példája serkenti új, szabad életre. Miklós gondolata visszatér találmányaihoz, csak még egyszer kívánja látni a herczegnőt, a karlsbadi sétányon, észrevétlenül, s onnan Amerikába megy, új életet kezdeni.

Ez a regény tartalma. Az anya újabb botránya helyett elég volna s művészibb a mult árnyainak föltámadása, s Miklós talpraállása külső segítség nélkül is kifejlődhetnék, de mindez csak részlet és külsőség, a belső fejlődés rajza mellett, mely eleven és megkapó. Egy nagy erkölcsi, lelki evolutio e regény tárgya, egy lélek vergődése, az öröklött szeggyen kárhözata társadalmi és osztály-előítéletek béklyói közt s végül fölszabadulása; a nővér sorsa csak kisérő zenéje ennek. A regény főérdeme ez az erkölcsi mag, mely a kiindulóponttól kezdve erőltetés nélkül érvényesül s a közönségesnél nemesebb és mélyebb érdeklődést kelt. Az ily szervedés és erkölcsi fejlődés rajza a legjobb és legnagyobb tanulságok közé tartozik, melyeket könyv nyújthat. S itt ez a kivitelben is sok sikerült vonással párosul. A szerző inkább typosokat és osztályokat rajzol ugyan, de e részben sok a szerencsés vonás, mely gúnyol túlzás, hibáztat oktatás nélkül s a főbb egyéneket általában elevenen állítja elénk. A mese fordulatai természetesek és érdekesek egyszerre, s mentek erőltetéstől. Szerző-

nek legerősebb írói oldala a mese kidolgozása és fejlesztése, a mi ritka tulajdonság. Hamarabb találni egy-egy jól rajzolt alakot, szépen festett helyzetet, mint jó mesét, a mi e könyvben megvan, még pedig erkölcsi érdekekkel egyesítve, pedig a mesetermő képzelet nem mindig gondol a bensőbb tartalommal. A mű általában szerzőjének régebbi novella-kötetével szemben váratlan fejlődést mutat. Csak az előadás módjára nézve van megjegyzésünk, mely lehetne változatosabb, hol lyraibb, hol vidám, meghatott vagy gúnyos, a helyzetek szerint, míg itt az egész egy hangon foly, s néha kissé szárazon, a mit csak az előadás keresetlensége és gyorsasága mérsékel.

v. g.

Nőíró a nőkről.

Kafka Margit: *Hangyaboly*. Regény. Kiadja a Nyugat Szépirodalmi Szemle. Budapest, 1917. 8° 130 l. Ára 3:50 K.

Egy hónappal ezelőtt terjedelmes bírálat ismertette e helyen Kafka Margit egyik regényét. Azóta az író nő ismét szaporította kötetei számát egy regénynek mondott könyvvél. E regénynek problémája és célzata szoros kapcsolatban látszik azzal, a mit ilyenül jelölt meg az író nőnek három nagy regényére vonatkozólag az említett ismertetés. Három előbbi regényében a magyar nő társadalmi elhelyezkedése, itt mintegy ennek előzménye, a magyar nő nevelése szolgál problémájául, a zárdái, régi-módi nevelés kárhovatásával, mely beteggé teszi a serdülő lány képzeletét, hóbortos vonzalmakat ébreszt lelkében, ferde világtelfogással bocsátja ki az életbe, mert elzárja a fejlődő lelket az élettől s izgató titoknak hagyja számára jövő élethivatása lényegét. Célzata az, hogy fel kell világosítani egyszerűen és tiszta szavakkal minden leányt mennél hamarabb, hogy mennél emberibb módon élhessenek; birtokába kell juttatni őket a szervezetek, állatok és fák törvényeinek s az emberi szervek szerepének. Nem vitatkozunk e célzatról, de a regény igen gyenge érv mellette. Míg előbbi regényeiben sok, éles megfigyeléstől szolgáltatott, különleges magyar vonás is volt, itt ilyen alig jelölhetünk meg, hacsak az író nő a mellett nem erősködnék, hogy csak nálunk vannak részegségükben aljasságra vetemedő gavallérok.

Magáról a regényről igen kevés mondani valónk lehet. Az egész egy zárdaiskola — ez a hangyaboly — egyik tanévének rajza, helyesebben egy évének botránykrónikája. Cselekvényről, szabatos és érdeklőtő lélekfestésről, gondos és messzebb távlatú társadalmi rajzról szó sincs benne. Úgy látszik, a szerző előtt a női nemi élet egypár beteges

jelenségének feszegetése volt a fő. Általában a nőiséget valami, az írónőt annyira jellemző fonák férfiaskodással ítéli el s kegyetlenül kipellengérezgeti szegény histerikáit. Úgy látszik, a nemiségéből teljesen kibontakozott nő az ő ideálja, mint itt Magdolna, kiről ezt írja: «Arczáról szinte letisztult minden nemi jelleg s vele minden keresettség, móka és manér.»

Az egész könyvnek roppant vékony, bohózatos meséje a körül forog, hogyan szöktet ki a zárdából Király Erzsí egy német lánykát, kinek lelki üdvösségére nagy vagyona reményében különösebb gondjuk van az apácáknak. A regény célzatának megfelelően az egész zárdában csak ez a Király Erzsí egészséges lelkű, mert neki már van barátja, egy képviselő személyében, ő már fel van világosodva s ennek igen erős mondásokban adja sűrű bizonyosságát. A többi mind beteges lelkű s keresztül-kasúl szerelmes egymásba. Visszataszító, a mint az író szinte szerelmi párokra különítgeti a zárdá népét s úgy vonultatja el előttünk e párocskákat hőbörgős vonzalmukkal.

Ezekbe a szerelmi történetekbe be van szőve két «rugás a hangyaboly csendjébe», két ízetlen Boccaccio-utánczat s még csak nem is casanuovai léhaság, a mint az írónő nevezi. Az egyik úgy történik, hogy egy beregi naccsá's úr erősen borközi állapotban fogadást ajánl pajtásának, hogy éjjel a legparadicsomibb öltözetben bemegy a zárdába s ott tölt öt percet. (A címkép is e mocskos tréfa jeles hősét ábrázolja a gyanútlan kapus-nővér előtt, lehullásra kész bundában.) A másik kaland ép ily undorító. Két kolduló-nővér érkezik a zárdába s több ízben ott is hálnak. Egyszer véletlenül olyan jelöltető hál velük a vendégszobában, a ki ért ruthénul s beszédük-ből megtudja, hogy ezek voltaképen házastársak s így csak egyikük nő. Az írónőnek azonban ennyi nem elég. A szegény kis candida a züllött csalóknak éjjeli együttlétéből jut arra a meggyőződésre, hogy ezek házastársak. Mi szükség volt erre a két förtelmes jelenetre? Érvek ezek az apácák maradisága ellen? Hát ha fel volnának világosítva, nem történhetnének meg velük ilyesmik? Micsoda alacsonyyságot és éretlenséget kellett föltételeznie a szerzőnek olvasóiról, hogy ilyen csemegékkel kedveskedik nekik, a milyeneket obscönitásokra éhes kamaszok szoktak kidüledt szemmel, lopva olvasgatni! Pompásan vág eljárására az, a mit az első számú jeles csínyt kiszínező hecchez-tudósításról ír: «A sorok közül kiérzett, hogy írójuk csettintett a nyelvével; hogy az ötletet» újnak, eredetinek, fényesnek találták a szerkesztőségben és hogy kamaszosan irigyelték s tisztelték kicsit a végrehajtóját.»

(92. l.) Ez már nem irodalom, hanem — nevezzük nevén — pornographia.

Furcsán vagyunk az író álláspontjával is, melyet a tőle ábrázolt élettel szemben elfoglal. Egyik helyen úgy ír, mint ha hívő volna, más helyen fintort vág az apácákra, másutt megint lenéző góggal szól életükről. Tömérekszer használja a *szent* szót, de értékben igen lecsökkentve. Az egész regényen át mintha valamely, nem a legtisztább művészi törekvésekről hirhedt színházban vagy mulatóhelyen volnánk, hol a színpadon apáczaruhás nők kegyeskednek, de bármennyire szenteskedő arcot vágnak is, lerí róluk, kik. Az író is ripacsokat szegődtetett, hogy ízetlen komédiát játszszaanak roppant unalmas és lapos párbeszédekben az *érzések* ébredéséről, ezúttal apácza- és prepa-ruhákba bújtatva, ajkukon «a jámborság szakszerű kifejezéseivel». E jámborság ellenére is a legnagyobb nyerseséggel beszélnek; Király Erzsí — a jövő hajnalcsillaga, a felvilágosodottság ideálja, a modernség zászlóvivője — oly szokászettel beszél szerelemmel kapcsolatos pletykákról, akár csak egy külvárosi ház-mesterné, oly durván tanítja móresre egyik-másik társát, akár csak egy bakakáplár s oly éretlen cynismussal beszél házasság utáni ügyekről, mint valami ligeti apacs.

Méltó a regény tartalmához előadása is, melyben keresettség, magyartalanság s újat hajszoló, de félreértésekbe zápuoló erőlködés változtatják egymást. Keresettek és semmitmondók az efféle összetételek: emberszüzcsek (6.), fagyümölcs (7.), majdnem-csókók (9.), őszest (33.), morálköltemény (69. l. és épen *Szondy két apródjáról* mondja ezt, — miért, óh miért?). Mennyivel mond többet a korhelyes (17.), mint a korhely? Ízetlen képek: Pestalozzi... a koldusgyerekek orrát mennyei szelidséggel kifujta (9. l., értelmileg sem állja meg helyét, — legföljebb csak: megtörölhette, kifújni csak a magáét tudta); sikerült (Erzsinek) «szárazba tenni az egész világot» (83. l., Tudvalevőleg a kis gyermeket szokták «szárazba tenni», mikor arra ugyancsak szükség van). Sok nála a magyartalanság; lépten-nyomon szurkálja szemünket az *egy* németes használata, a *kell hogy* szerkezet s a *magának* otrombán idegenes betűzdelése: derűlten nézte meg magának a szókeszakállas, fiatal férfiarcot (79. l., dehogy magának, hisz neki már megvolt a maga képviselője!), pihent magának (79.), megnézem magamnak Pestet. (130.) A vonzatok terén egypár díszmagyarság: mulatták a dolgot (18.), örülték a híreket (119.), órá hasonlított. (11.) Ennivalóan kedves kis idegenszerűségek: Vajon fog nekem jönni valami az életben? (12. l.), mennyi sok (16.), a haját megcsinálta Erzsí egy félreeső helyen (72.), úgy nézett ki

(81.), beléd van szetelve (90. l.). Különöseket a németes csonkítással használt szavak: kandidát, noviciát, novic; nehéz megérteni, miért írja a recreatiót regrációnak. Sajátságos, hogy német apáczákat magyarul beszéltetve minden indok és jellemzettség nélkül közbeszúr egy-egy ilyenféle német mondást: nicht wahr? stb. Igen önkényesen és értetlenül csereberéli az igekötőket, ez ártatlan apróságokat: visszaugta (21. l., csak annak lehetne, a kitől ő halotta, de itt arról van szó, hogy tovább ugta), megtántorgott (43. l., az igekötő itt a mozzanatosságot jelölve, vagy: tántorog, vagy: megtántorodik), térdénállva megimád (43. l., reméljük, hogy a megimádott ettől hatva volt.), összehűl (47. l.), komolyan és összeszedetten ül (50. l., a kisasszony nem, legfeljebb csak a rőzseköteg az erdőn, ha t. i. összeszedi valaki), átpirult (81. l., átmelegedni, átfázni lehet, mikor a melegség vagy hidegség az egész testet átjárja, de átpirulásra talán még e regény alakjai sem képesek, bár rettentően szemérmesek). Az ural ígét tévesen használja: az egész lelkemet uralja (112.), derűre-borúra *révlik* (megrévlik, felrévlik) minden, emberei *jóknak* (mikor rosszkodnak is). Más a gyámolatlan, mint a gyámoltalan s a szerző mégis «született gyámolatlan»-t ír (11.); van egypár gyanús tájszava is. A *fejbólogás* (34.) méltó párja a vállvonításnak, az *elgyávul* (63.) és *lilul* (130.) pedig mindenesetre olyan képzések, melyeknek olvastára jó magyar nyelvérzékű ember perczekre megkukul. A kifejezés pontatlansága néha valósággal komikus hatású, pl.: a szülei elhaltak meg Amerikába mentek (53. l., a sorrend kissé furesz; eddig az elhaltak útlevelei máshova voltak kiállítva). A pestiességek közül a *direkt* használata direct utálatos, az *a* névelő is sokszor lett volna elhagyható, a hol vígan fényeskedik. Az ik-es igéket lelkiismeretfurdalás nélkül sértegeti, a helyesírásban érthetetlenek az olyan szeszélyek, hogy hosszú mássalhangzó helyett rövidet ír s megfordítva (mond*d* h. következetesen mond*;* annyányi). Központosása telesteli hibával.

Mindezekre természetesen lehet ajkpittyesztve azt mondani, hogy lényegtelenek, jelentéktelen apróságok. Hogyne, hisz az csak nem fontos, hogy az író tudja azt, a miért elbuktatják, ha nem tudja, a negyedik elemistát, — az meg épenséggel nem fontos, hogy magyar író magyarul írjon.

Heliodoros irodalmunkban.

Rajka László: *Heliodoros Aithiopikájának feldolgozásai a magyar irodalomban.* Értekezések a kolozsvári m. kir. Ferencz József-tudományegyetem magyar irodalomtörténeti seminariumából. 5. sz. Kolozsvár, 1917. 8°, 107 l.

Mátyás király nagy hírű könyvtárának érdeme, hogy a kései görög regényirodalomnak érdekes termékét, Theagenes és Chariclea romantikus szerelmi történetét számunkra megőrizte. Legalább így állítja Vincentius Opsopoeus, ki a regényt a Corvina kéziratából¹ először kiadta, Baselben 1534-ben. Amyi bizonyos, hogy a későbbi fordítások, átdolgozások, a hatása alatt létrejött prosai és verses művek nagyrésze erre a kiadásra vagy inkább annak latin fordítására támaszkodik (az első fordítás a lengyel Warschewiczky Szaniszlóé. 1552).

Irodalmunkban is a XVI. század végén tűnik föl a görög regény először s azóta két századon keresztül állandóan foglalkoztatja az olvasóközönség érdeklődését. Irodalomtörténetünkben kivált az utolsó három évtizedben esett gyakran róla szó.²

Zlinszky Aladár foglalkozott először behatóbban a tárggyal. Akkor még csak Gyöngyösi István földolgozásából (1700) és Dugonics András regényéből (*A szerecsenek*, 1798.) ismerték irodalmunkban Heliodoros művét. Gyöngyösi *Új életre hozott Charicleája* azonban egész sor fogas kérdést vetett föl. Honnan ismerte a tárgyat, mi a viszonya ahhoz a régibb magyar fordításhoz, melyet már a címében említ, hogyan dolgozta föl ama «régii versek rongyából és azoknak sok fogyatkozásaiából», mi az oka, hogy művének befejezése eltér Heliodorosétól? Bár a kellő adatok nem állottak Zlinszky ren-

¹ Valószínűleg azonos vele a müncheni udvari könyvtár. C. gr. 157. jelzetű codexe. L. Gulyás Pál. *Mátyás király könyvtára*. (Olcsó Könyvtár, 551—552. sz., 37. l.).

² *Irodalom*: Zlinszky Aladár: *Heliodoros a magyar irodalomban*. Bpest, 1887. (L. Marusák Pál bírálatát, Egy. Phil. Közöny, 1888.). — Majláth Béla: *Zrinyi a költő könyvtára*. Akad. Ért. 1891. — Zsák I. Adolf: *Czobor Mihály, a Chariclea első magyar fordítója*. Irodalomtört. Közl. 1901. — Baitházár Gábor: *Egy ó-görög regény. Heliodoros Aithiopikája*. Kecskeméti ref. főgimn. Értesítője, 1901/02. — Dézsi Lajos: *Laskai János verses levele újj. gróf Bethlen Istvánhoz Charicleáról*. Irodalomtört. Közl. 1908. — Rédei J. Kornél: *Gyöngyösi Charicleája*, Kassa. 1912. (L. e sorok írójának bírálatát, Irodalomtörténet, 1912.) — Badics Ferencz: *Gyöngyösi ismert és ismeretlen költeményei*. Akad. Ért. a Nyelv- és Széptud. kör. 1912.

delkezésére és csak belső, Gyöngyösi munkájából merített érvekre támaszkodhatott, meg kell adni, a mi philologiai munkában ritkaság, fejtegetései nagyrészt ma is megállják helyüket. Szerinte Gyöngyösi a regénynek csak első öt könyvét (az ő átdolgozásában nyolcz lesz belőle) találta kész magyar verses fordításban, mely valószínűen latin vagy német közvetítéssel került hozzánk. E versezet annyira gyarló volt, hogy Gyöngyösinek nagy fáradságába került az átdolgozás, a mint maga bevallja; végül az eltérő befejezést Gyöngyösi leleményének kell tulajdonítanunk, ő bizonyára magát Heliodorost nem ismerte. Zlinszky utóbbi állítása sok vitára adott alkalmat. Marusák Pál, Badics Ferencz ellene nyilatkoztak s azon a véleményen vannak, hogy a befejező rész is már kész, más írótlól származó földolgozásban állott Gyöngyösi rendelkezésére, míg az újabb kutatók — Balthazar, Rédei, Rajka — bizonyítékai után most már véggképen igazat adhatunk Zlinszkynek. A «régi versek rongyai» sem sokat vártak magukra, csakhamar előkerült a Zrínyi-könyvtárból egy névtelen fordítás-töredék (három könyv), melyet a fölfedező, Majláth Béla, Zrínyi munkájának tartotta s a melyben rögtön fölismerte a Gyöngyösi használt szöveget. Később Zsák Adolf egy régi levélből (1633.) kiderítette, hogy az első magyar fordítás szerzője Czobor Mihály, a kinek életrajzi adatait gondosan össze is állította. A levél szerint a fordítás deákból készült. A Dézsitől kiadott Laskai János-féle verses levél (1627.) ismét egy ellenmondó adatot hozott felszínre: Laskai azt állítja, hogy Czobor fordítása németből történt. Ez ellentmondást Rédei Kornél értekezése lett volna hivatva eldönteni, ő azonban csak egyoldalú vizsgálattal, pusztán a latinnal való részletes összehasonlítás alapján kimondotta, hogy Czobor a Warschewiczky-féle fordítást használta. Annál meglepőbb azután Rajka László alapos és minden részletkérdésre kiterjeszkedő összehasonlításának eredménye, melyből kiderül, hogy Czobor a latin fordítást nem is látta, hanem teljesen Zschorn János német átdolgozását (1559.) vette alapul. Ugyanő eldönti ennek a Gyöngyösi *Chariclea*-jával való összehasonlításáról, hogy Czobor fordítása csak az első öt könyvre terjedt. Végül Dézsi útmutatása alapján Enyedi György latin fordítását ismerteti, a melylyel a görög regény először jelenik meg irodalmunkban.

Miután a kérdés részletei így minden irányban lassankint tisztázódtak, azt hiszem, megkísérhetjük az eddigi kutatások kritikai fölhasználásával megrajzolni *Chariclea* sorsát a magyar irodalomban.

Heliodoros regényét irodalmunkba Enyedi György, a neves unitárius püspök vezette be. Enyedi külföldön jártában megismer-

kedett Anyot kitűnő francia fordításával s ez a példa annyira föllelkesítette, hogy ő is lefordította a művet honfitársai számára — latinra! Annyira öntudatlan volt még ekkor a magyar szépprosa, hogy szinte jellemzőnek mondanók a korra, ha alig kétszáz év múlva meg nem ismétlődnek az eset: Horváth Mihály lefordítja Marmontel hírhedt történeti irányregényét a *Bélisairét*, nemzetének okulásul latinra (1771). Ha Enyedi magyar fordításra gondolt volna, akkor bizonyára versben¹ fordítja le, a mint fiatalkorában Boccaccio Gismonda-novelláját is átültette verses formában, de most nem igen volt érkezése ilyenre, a latin fordítás is igen sebtiben készült. Nem volt az a célja, hogy munkájával a magyar irodalmat gazdagítsa, inkább a humanista műveltségű Báthory Zsigmondnak akart vele kedveskedni. Különben abban a téves hitben látott munkájához, hogy ő az első latin fordítója. Művét tehát törölnünk kell a szorosabb nemzeti irodalom köréből s a kor humanista törekvései közé utalnunk.

A *Chariclea* első, egyszersmind legfontosabb és legértékesebb magyar fordítását Czobor Mihálynak köszönhetjük. Az ő öt könyvre terjedő töredéke nemcsak az egész XVII. század folyamán tartotta fenn a tárgy iránt az érdeklődést, hanem az öreg Gyöngyösit is ez készítette újabb átdolgozásra, Gyöngyösi munkája pedig Dugonics fordítását hívta életre.

Czobor Mihály sorsáról keveset tudunk, az is valóságos typusa a XVI. századi magyar főúr életének: állandó hadakozás a törökkel, osztályos pörök az atyafiakkal s élénk politikai tevékenység az országgyűléseken. Van azonban életében egy jellemző esemény, melyet első pillanatra különösnek mondhatnánk, ha nem illenék annyira a kor nyugtalan, szinte lázas, tudásra, művelődésre szomjazó lelki-állapotához. Ez az ember, a ki bizonyára többet forgatta kezében a szablyát, mint a pennát, a ki többet tanult már az életből, mint a könyvekből, mikor kenyere javát megette, feleséges, gyermekes családapának beiratkozik a pádovai egyetem hallgatói közé (1602). Bizonyára ez időbe esik az irodalommal való foglalkozása, akkor ültethette át a *Charicleát*. Nem volt jogosulatlan tehát az a föltevés, mely először olasz közvetítésre gondolt; Rajka László át is vizsgálta a Ghini- és a Glinci-féle olasz fordításokat, de eredmény nélkül. Nem látom azonban megemlítve nála a Bossi Jeromos átdolgozását (*I primi*

¹ Nem szükséges a helyütt részletesebben fejtegetnünk, miért szorította annyira háttérbe a verses forma a szépprosát, elég Beöthy Zolt alapvető fejtegetéseire utalnunk, *A szépprosái elbeszélés a régi magyar irodalomban*. I. kötet, 84. l.

cinqe canti d'Eliodoro in ottava rime. 1557), mely két dologban is hasonlít Czoboréhoz : ez is verses, ez is csak az első öt könyvre terjeszkedik ki. E találkozás nyilvánvalóan véletlen, de a philologusnak ezzel is számolnia kell. Kétségtelen azonban Rajka összehasonlításai után, hogy Czobor Mihály nem deákbl fordított, hanem a Zschorn János német átdolgozása volt előtte. Ezt híven követi kihagyásaival, toldásaival, változásaival együtt, átveszi tévedéseit, neveinek írását, sőt még egyes kifejezésein is észrevenni a hatását. Mind a mellett Rajka nem mulasztja el kiemelni Czobor önállóságát forrásával szemben : így eltér tőle a találóbb és mélyebb lélektani motiválásban, másrészt nagy kedve telik a leírásokban, melyekben főképp classikus mintákra támaszkodik. Sőt például Heraklea leírása Rajka szerint teljesen eredeti leleménye Czobornak, a ki előtt inkább egy korabeli város képe lebegett, mintsem egy ókorié : «Így nézhetett ki pl. Pozsony a Czobor idejében, de nem egy ó-egyiptomi város» Bár a «bástyákon nagy álgyük» e mellett szólának, mégis találtunk benne egy vonást, mely kétségtelenül antik forrásból származik :

Piarcsi, utcái oly igen tágosok,
Gyakor helyen benne zuhogó források,
Forrásokból esőkön házakban folyások . . .

Annyi bizonyos, hogy Pozsonyban a XVI. század végén még nem volt az egyes házakban vízvezeték, de nagyon ráillik ez a kép bármely császárság-korabeli római városra.

A mi Czobor művének költői értékét illeti, mind a kik forgatták kéziratát, mind a kik még nem ismerhették, megegyeznek abban, hogy nem jelentékeny alkotás, Gyöngyösié mögött messze elmarad : nyelve lapos, hóbészédű, terjengős, verselése nehézkes, «ólomlábon jár». Azt hiszem, e megállapításnak kettős tévedés az alapja. Egyrészt nagy hiba Czobor nyelvét és verselését a nagy külső gyakorlattal és verselési készséggel bíró Gyöngyösiéhez hasonlítani. Balassi és Zrínyi épúgy vesztené az ilyen összehasonlítással, mint maga Gyöngyösi, ha őt például Aranyhoz akarnók mérni. Ha már a két földolgozást egymás mellé állítjuk, ne a technikát, hanem a kifejezések erejét, a fordulatok eleven és új voltát nézzük s akkor Gyöngyösi az, a ki a rövidebbet húzza. Másrészt, úgy látszik, megvesztegettették magukat Gyöngyösi ítéletétől : «némely régi versek rongya és azoknak sok fogyatkozási». Ezt csak a kézirat külső rendetlenségére, hiányaira s töredékes voltára szabad vonatkoztatnunk, mert, ha a versek tartalmára értenők, akkor a «rongy» igen erős kifejezés, s nem tudom, miért kapkodtak annyira rajta a kortársak s maga Gyöngyösi

miért tartotta méltónak arra, hogy «új életre keltse?» Gondoljuk meg, a fordítás kéziratban terjedt, különben is töredékben maradt, míg Gyöngyösihez eljutott, sok másoló hagyta rajta a keze szennyét; kérdés az is, vajon a Zrínyi-könyvtárban ránk maradt töredékes kézirat, melyből egyedül alkothattunk föléle ítéletet, mennyire híven tükrözteti vissza az eredetit?

De ne kereskedjünk csak negatív bizonyítékokkal, vegyük elő magát Czobor fordítását. S ha a maga kora szempontjából vizsgáljuk, akkor elfogultság nélkül kimondhatjuk, hogy XVI. századi munkának elsőrangú. Bőbeszédű ugyan, de nem darabos és döcögős, sőt könnyedén, erőlködés nélkül folyik s nem egy színes, tömör, eleven fordulattal gazdagította Gyöngyösi átdolgozását. Verselésével pedig messze fölülmulja kortársainak együgyű tákolmányait, van érzéke a rhytmushoz, ütemekhez, rímekhez s érdekes, a metszetekhez símuló inversióival elárulja, hogy nem a szótagszámlálás az ő vers-tudományának alapja. Rímei ugyan nem tiszták, azonos ragok csendülnek össze legtöbbször, de vajon Gyöngyösi rímelése fejlettebb-e? Csak látszólag, mert nála a négyrímű sorban még nem vehető észre az egyforma nyelvtani alakok egyhangúsága, de már Czobornál az a szerencsétlen ötödik sor nagyon is érezhetővé teszi ezt a fogyatkozást, azonfölül az író a maga rímragadványával henye ismétlésekre és fölös szószaporításokra csábítja. Gyöngyösi legtöbbször nem tett egyebet, mint hogy egy ilyen sort elhagyott, sokszor az értelem rovására, különben az egész strophát változatlanul átvette.

Csak egy rövid példát idézünk bizonyságul. Az egyikben Theagenes keserű panaszra fakad Thisbe holtteste fölött, melyet Chariclea tetemének vél a sötétben :

Bárcsak egy szót szólnál te szegín szolgálodhoz!
Ecczer felelhetne ű is asszonyához,
Csak ecczer vonná még édesden magához,
Adhatnám lelkemet szerelmem szájához!
Mi haszna, ha elholt? Mi bút szólok ahhoz?

Rút fekete homály fődte be szemedet,
Nagy kemény hallgatás kötötte nyelvedet,
Dérlelő hidegség fagylalta szívedet,
Megmerevítette lágy, puha testedet,
Bedugta siketség hangos füleidet...

Lássuk, mit volt képes Gyöngyösi e megható szavakból faragni :

Lehetne hallanom bárcsak egy szócskádát,
Vehetném valamely biztatásocskádát,
Vigasztalnád azzal a te szolgácskádát,
Jaj, de halál fogta minden tagocskádát.

Valóban e hamisítatlan gömöri - ocskák, - ácskák nem igen illenek a helyzet pillanatnyi elkomorulásához. Pyramus fakad ilyen szavakra Thisbe holtteste fölött — Zuboly előadásában. S ilyen példákat halomszámra idézhetnénk. Annyi bizonyos, ha Gyöngyösi a maga kora ízléséhez képest javított rajta, de a mi fölfogásunk szerint elrontotta. Nemcsak nyelvben és stílusban, hanem szellemben is. Egy példa itt is elég. Heliodoros a maga pogány, új-pythagorikus philosophiáját a vén egyiptomi pap, Kalasiris szavaival tolmácsolja : ennek szigorú életfölfogása még Czobornál — a német átdolgozás halványítása ellenére — megtalálható : sem állati hússal, sem borral nem él. Ezt Gyöngyösi is átveszi, de a befejező részben már vígan poharazik nála az öreg!

Ezután Gyöngyösi átdolgozásával külön nem kell tovább foglalkoznunk. Dugonics regényéről is csak azt mondhatjuk, hogy ő ismét Gyöngyösit akarván megjavítani, hasonló hibába esett : pórias, zsíros magyarságával ép annyira meghamisította az eredeti szellemét, mint mestere a maga barokk kendőzésű szólamaival.

Még egy kérdésre kell megfelnünk : mit jelentett e századok íróinak s olvasóinak Heliodoros históriája, hogy annyira kaptak rajta? Rajka szerint a történet külső motivumai : a kalandok, rablók, csodás események, titokzatos származás, tengerentúli háttér; hasonlóan állapították meg a másik, vele párhuzamba helyezhető görög sophisticus regényről, az *Antiochus királyról*, hogy e banális mozzanatok : üldözés, kalózkodás, hajótörés, kitétel, a holtak hitt csodás föltalálása tették annyira kedvelté a tárgyat. Mindkét esetben nagy tévedés. Joggal kérdehetnők akkor, miért nem ért el akkora hatást a sok utánzat, melyek csupán e motivumokból táplálkoztak, azokat még halmozták és fokozták? Miért csak épen e kettő maradt fönn az utókor emlékezetében? Bizonyára azért, mert van bennük valami e külső fogások mellett, a mi valódi értéküket adja, a mi kiemeli őket a többi közül, s ez az erkölcsi alapeszme : az egyikben a hősnő (Tharsia) szűzies tisztaságának ereje a szennyes, erkölcstelen környezet ellen, a másikban a két hű szerető állhatatos kitartása minden akadálylyal és nehézséggel szemben. Hogy a *Charicleát* csakhamar fölkapták a lovagregények közé, csak a mellett bizonyít, hogy a lovagregények olvasói csupán e külső motivumokért kedvelték.

De vajon ezekért utánozta-e Cervantes, a ki a lovagregényekre oly halálos csapást mért? Ezekért Scudéry kisasszony, a ki a heroikus regénynyel végkép kiszorította az előbbi műfajt? Ezekért kedvelte-e Tasso, a ki Chariclea alakjáról formálta az ifjú Clorindát? Vagy Racine, a ki drámának akarta földolgozni (de nem tette)? **Végül** a XVI—XVII. század komoly, erkölcsi és vallásos kérdéseken évvódó magyarja vajon «izgalmas lovagregény-»t keresett-e benne? De mit gyötrődünk azon, hogy mi volt róla a kor fölfogása! Itt van előttünk Laskai János verses levele, melynek kíséretében elküldötte Chariclea másolatát kisebbik gazdájának (ifj. gróf Bethlen István-nak) ¹ és rövid, találó jellemzését adja benne a históriának: a tiszta, kitartó szerelem győzelme nála is az alapeszme, melyet nem győz eléggé hangsúlyozni és intő példákkal megtűzdelve kiemelni. Annyi bizonyos, hogy nem Czobornak köszönhetjük «az első németből fordított lovagregényt irodalmunkban», ezt a dicsőséget át kell engednie a *Szép Magellóna* fordítójának.

Király György.

! Szederkényi Anna új regényei.

A míg egy asszony eljut odáig. Budapest, 1916. Az Athenæum r. t. kiadása. 8-r. 351 l. Ára kötve 1'90 K. — *Lángok-tüzek.* Budapest, 1917. Singer és Wolfner kiadása. 207 l. Ára 4'50 K.

Szederkényi Anna e két új regényének ugyanaz a kiindulópontja: egy nem mindennapi, de azért az élet forgatagában többször visszatérő emberi helyzet. A fiatal leány idealismusában odaadja magát egy férfinak, de csakhamar megérti, hogy míg ő leányságának föláldozásával mindenét odaadta, cserébe érte nem kapott semmit. De bár a hősnőt itt is, ott is Koszorus Juditnak nevezi el, a két regény között más kapcsolat nincs, mint az indító mozzanat közössége, s még az indításban is csak a lelki rúzók ugyanazok, a körülmények eltérnek. Az első regényben a kispolgári környezetéből tanultságával kiemelkedett hősnő megszereti a hőst. egy költő-újságíró, s az apai tilalom ellenére nőül megy hozzá; a *Lángok-tüzekben* a hős úrileány, a ki elkápráztatva a modern feminista tanoktól, elhagyja otthonát, a csendes kisvárost, a maga józan, conservatív fölfogásá-

¹ Ez állításom ellenkezik az eddigi fölfogással, mely Laskai levelében a regénynek rövid, vázlatos földolgozását látta. (Dézsi, Rajka.) E szerint Laskai ura fölszólítására meg akarta írni a históriát, de csak homályosan emlékezett rá s ezért mindenféle egyéb erotikus történettel töltötte meg. Nincs itt helyén, hogy e véleményt részletesebben czáfoljam s rámutassak, hogy Laskai Czobor töredékét pontosan lemásolta s e verses levél kíséretében el is küldte urának.

val és a fővárosba megy, az egyetemre, hogy mint tanult, szabad gondolkodású, önálló elhatározású lény egyenrangú legyen a férfakkal. Szabad elhatározásának első próbája, hogy önként, szerelem és vágy nélkül, pusztán mert akarja, átadja magát az első valamire való férfinak, a ki Pesten útjába akad.

Érdekes mindkét megnyitás, de egyik sem kielégítő. Az első a regény folyamán válik hihetatlenné. A költő olyan tehetségtelen, üres, közönséges és sivár lélek, hogy a leány minden romanticismusa sem érteti meg elhamarkodott lépését. A második eset látszólag még hihetlenebb. Hogy egy rajongó, az életet kiélni vágyó leány — ez Juditnak a modern apostoloktól eltanult jelszava — kerülhet olyan körülmények közé, melyek tudatos ballépését megértetik, azt el lehet képzelni, noha szerencsére a valóság nem igen igazolja. De az író nem juttatja hősét ily körülmények közé, s Judit sem az a leány, hogy jellemével ez a hideg, megfontolt elhatározás indokolható volna. Vére nem lázong, erkölce becsületes ősök hosszú során edződött, lelke tele nemes szeméremmel. Úgy sejtjük, Szederkényi Anna egy megtörtént eseménysorozatot beszél el, de az első mozzanat okait szándékosan nem tárja föl mind, s így azt, a mit az élet valónak mutatott, a költészet nem tudja egészen annak elfogadtatni. A történetek lélektani elmélyítése, a mi itt az első mozzanatnál hiányos, a későbbiekben nem szenved fogyatkozást: mind a két regény hősnőjének lelkébe mélyen beláthatunk, elhatározásokká, tettekké erősödő érzelmeiket a szerző egy-egy élő valóság nyilvánulásainak tudja föltűntetni.

A megindítás után a két regény utai elválnak. Az elsőnek az a tárgya, mint eszmél a fiatal asszony arra a kegyetlen valóra, hogy férje mellett nincs számára emberi élet, s mint szánja magát rá, hogy hibáját belátva, visszatér vezekelni a szülői házba, melyből pár hónappal azelőtt megszökött. A míg az asszony eljut idáig, sok testi-lelki szenvedésen kell átmennie, s ezeknek rajza a tulajdonképeni tárgy. Nem vonzó kép s még kevésbbé vonzó a hangulat. Sivár, kínos, megalázó jelenetek az életből ellesve s a realista ecsetével lefestve. Ez érdemük és fogyatkozásuk. Való, hogy az élet tucatszámra szolgáltat ilyen képeket, de mégsem oly tömegben egymás mellett, mint annak a kisvárosnak világában, melyben a regény cselekvénye játszódik. Csupa salak mindenütt az emberek lelkében: hétköznapiaság, gyávaság, önérdek, durvaság. S mind között a leg-hitványabb maga a hős, az ujságíró, a ki költőnek képzei magát. Nem elvetemült ember, még nem is erkölcstelen, csak hitvány és élheterlen, nyers és közönséges, a mellett léha: nem átalja a derék, tisztességes leányt magával ragadni a nyomorba. Noha nem hazug

e rajz, mégis torzképnek érezzük. Hogy a fiatal asszony a legelső éjjel teljesen kiábrándul belőle, az természetes, de — akkor mire való a regény? Hiszen Judit már az első reggel tulajdonképen odáig jutott, hogy elfusson tőle! S itt van a regény másik fogyatkozása. A tulajdonképeni mese nagyon sovány, s ezt az episodikus jelenetek egész sorával dagasztja regénynyé. Nem közönséges jellemző és megjelenítő erő nyilvánul a részletekben. Egyfelől a kisváros társadalmi életének: a trafikban való kaszinózásnak, a nőegyleti báloknak, estéknek, kávéházaknak, választási mozgalimnak kapjuk színes rajzát, másfelől egy csomó jól rajzolt vidéki alakot, a kik közül főként az egyszerű asszonyoknak, kofáknak, mosónéknak és társaiknak kissé már raisonneur-ösködő beszéde hatásosan cseng. E betétek tagadhatatlanul közelebb visznek a hősnő lelki világának megértéséhez, de a főkérdés szempontjából mégis fölöslegesesek, s így ez a regény sem tudja elkerülni a realista-regények rendes fogyatkozását, a művészietlenséget a szerkezetben.

A regény nem könnyű olvasmány, de komoly, s ez ma kétszeresen figyelmet érdemel. Léha, üres regényeknek sohasem voltunk híjával, de most, mintha a lelkekre ránehezedő világháború feszültsége — írónál is, olvasónál is — a léhaságban keresné természetes levezetőjét: gombamódra elszaporodtak azok a drámai és elbeszélő művek, melyek a magát szerelemnek hazudó szeretkezés képeivel akarják szórakoztatni a közönséget. Hány divatos művet tudnánk felsorolni, melyek az első betűtől az utolsóig egyebet sem adnak, mint efféle erkölcs- és ízlés-sértő ürességet: hősöknek és hősnőiknek nincs egy komoly gondolatuk, egy komoly pillanatuk, minden idegduczuk a szeretkezés vágyával van tele. Mintha írójuknak sejtelmé sem volna, hogy az ember és emberiség életében vannak czélok és értékek, mintha a kötelesség, a munka, az ambíció üres szavak volnának, s a nagy eszmék, nemes érzések kihaltak volna az emberekből! Ezzel szemben Szederkényi Anna az emberi életet komoly feléről fogja föl, mint egy nagy küzdelmet, a lelkek vívódását, s azt komolyan oldja meg: a legnagyobb lépés az életben a nő számára a házaselet, s ki könnyelműen, lelkét meg nem vizsgálva köti magát egy férfihez, eljátszotta boldogságát e földön. Merész dolog az emberek és a viszonyok ismerete nélkül visszakövetkeztetni azokra a lelki élményekre, melyeket az író művében költészetté alakít, mégis úgy gondolom, sok könny vált — Gyulai Pál megkapó mondását idézve — a szerző szívébe fojtva epévé.

A *Lángok-tüzekből* is kiérezzük a szerző lelkének vergődését, de itt a keserű hangulatot enyhébb tonusú váltotta föl. E második regény világa már nem oly komor, noha maga a regény még komolyabb,

mint az első. Így az újabb regény két irányban is haladást jelent az előbbihez képest. A költői problema, melyből a cselekvény kisarjad, általánosabb és mélyebb : a nő hivatása, a mint két egymásra következő nemzedék fogalmozza. A régi felfogás azt hirdeti, — s ezt vallja nemcsak az idősebb nemzedék, hanem a vidék s a conservatív gondolkodású magyarság általán — hogy a nő a férfi segítőtársa, igazi rendeltetése az anyaság, s működésének köre a család ; a modernnek szerint a nő a férfi egyenrangú vetélytársa, jogai és kötelességei ugyanazok, annyit kell tanulnia és tudnia, mint a férfinak, de a szabadság és függetlenség is ugyanakkora mértékben illeti meg. Szederkényi Anna a kérdést a régi fölfogás értelmében dönti el, határozottan, teljesen, minden fömntartás nélkül, s ez annál értékesebb szavazat, mert maga is tanult, gondolkodó, önálló nő, a ki kiveszi részét a férfi munkájából, de a szabadság kétes értékű jogából nem kíván magának részt.

Az a történet, mely ezt a problémát hordozza, jobban van megalkotva, mint az előbbi regényé. Kitérések itt is vannak, — fölösleges leírások, szükségtelen philosophálások, sőt a mese gördülését sem nem siettető, sem nem gátoló személyek is — de kisebb számban s főként a regény első felében. Ez az első rész Koszorus Judit ideáljainak összehasonlását adja. Meggyőződik, hogy a modernismus apostolai semmivel sem különbek más emberfiánál, sőt visszaélnek az eszmével, melyet szolgálnak ; látja, hogy a világ, a melyből kiszakadt, boldogabb, nemesebb, értékesebb, mint az, a melybe került ; kétségbeesetten tapasztalja, hogy a szabad szerelem nem egyenlővé teszi a nőt a férfival, hanem lealacsonyítja, testét-lelkét megmérgezi. A számára idegen nagyváros fojtó levegőjéből visszamenekül régi világába, hol szerető család és egy szerelmes férfi várja. A társadalmi problema megoldása után most egy pszichologiai föladat vár a regényíróra, s ezzel a regény is, második, terjedelmesebb felében, átalakul egy egyén sorsának rajzává. A művészeti föladat, melyet meg kell oldania, a következő : Judit elbukott, sőt egyenesen eldobta magától leányságát ; elfogadhatja-e annak a férfiúnak szerelmét, a ki őt tiszta, ártatlan leánynak gondolja, s a kit ő is, azelőtt öntudatlanul, most, hogy visszatért körébe, öntudatosan szeret. Ha bevallja bűnét, elveszti ezt a régi szabású, megalkuvást nem ismerő férfit s vele minden reményét a boldogságra ; ha elhallgatja s hazugság árán keresi boldogságát, bűnének tudata megmérgezi egész életét. Naiv, gyermeki lélek így is, úgy is számíthat esetleg bocsánatra, de ő, azerős, büszke, egyeneslelkű Judit nem. A helyzet annyira kiélezett, hogy látszólag nem tűr más megoldást, mint tragikusát. Az író az ellenkezőt választja s van ereje elhitetni. Judit nem léphet hazugsággal szívében az oltár elé s

a mit élőszóval nem tud elmondani, megírja a szerelmesének; a levél azonban nem kerül Mihály kapitány kezébe. Mikor a leány ezt megtudja, már nincs ereje megtenni a rettentő vallomást s nőül megy hozzá, szívében az emésztő titokkal. Az esküvő közvetlenül a világháború kitörése előtt történt, s ez igen szerencsés fogás, valószínűvé teszi a fejleményeket. Egy pár nap múlva ugyanis Judit egykori kedvese megjelen s a régi szerelmi jogán visszaköveteli az asszonyt: beszélgetésüknek tanuja lesz a férj s mikor meghallja a szörnyű mulat, — egyben felesége bátor, határozott visszautasítását — mintha taglóval sujtották volna, eszméletlenül elvágódik. Alig, hogy magához tér, már indulnia kell ezredével a háborúba, hol százezrével pusztul az emberélet s nemzetek léte forog kockán. Ebben a pillanatban, mikor nem tudja, nem utolszor néz-e felesége szemébe, a szilárd férfi megenyhül: szerelme, nejének nemes lelke s az az életremény, melyet Judit szíve alatt hordoz, létlenné teszik számára a lettét.

Nagy haladás a *Lángok-tüzekben*, hogy az a sivárság, mely az az előbbi regény levegőjét olyan fojtottá tette s még itt is, a cselekvény elején, ránehezedett a személyekre, a cselekvény folyamán eltűnt, s az élet vigasztalan, lesújtó képei mellett megjelennek a derűsek is, a naturalismus realismussá mérséklődik. Ennek hatása alatt a milieu rajza is kedvesebb és igazabb lesz: családi, idyllikus képek, egy kisváros úri világának élete hétköznapi és ünnepeken, ellenszenves és vonzó alakok, visszataszító és megkapó helyzetek tarka változatosságban — úgy, a mint az élet maga is szolgáltatja őket. Az író határozottan fejlődik és emelkedik, de — hogy az első regényének címével üzzek szójátékot — hosszú az út, a míg az asszony eljut odáig, hogy teljesen harmonikus alkotást nyújtson. Ereje inkább az indokolásban, mint a kigondolásban van. a részletekben s nem az egészben; a mese nem olyan érdekes, mint a lelki elemzés és a környezet-rajz, történetei nem mindig érdekesek és éppen nem szervesek. Stílusában is van bizonyos keresettség, nyersség, az egyszerűség túlságos hajszolása a választékosság rovására. De biztató jel, hogy erényei minden újabb művében határozottabban bontakoznak ki, gyöngeségei pedig megfogynak és enyhülnek: a haladás nyilvánvaló. Hiszszük, hogy a *Lángok-tüzek* nem az utolsó állomás regényírói pályájának delelője felé.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

484. SZÁM

1917 ÁPRILIS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TREFORT ÁGOSTON EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	1
II. AMERIKA VILÁGURALMI TÖREKVÉSEI. — Gróf Vay Pétertől	23
III. MEDVECZKY FRIGYES EMLÉKEZETE. — Pauler Ákostól	54
IV. TEZNER ELMÉLETE A RENDI ALKOTMÁNYOKRÓL. (I.) — Erekly Istvántól	68
V. ERDÉLYI ÉS HEGEL. — Husztiné Révhegyi Rózsától	97
VI. EGY HÁROMSOROS HÍR A MATIN-BŐL. (I.) — Elbeszélés. Alberto Insúa után spanyolból Hegedüs Artúrtól	118
VII. ARANY JÁNOS. — Költemény. — Jakab Ödöntől	139
VIII. SZEMLE: <i>Ferenczy Károly</i> . (1862—1917.) — Meller Simontól	142
IX. ÉRTESÍTŐ : 1. <i>A háborús valuta</i> . (Domány Gyula: <i>A háborús valuta</i> .) — Fekete Miklóstól.	
2. <i>Nagy Endre elbeszélései</i> . (Nagy Endre: <i>Sienai szent Katalin vőlegénye</i> .) — r. r.-től.	
3. <i>A beszéd művészete</i> . (Hegedüs Gyula: <i>A beszéd művészete</i> .) — l.-től.	
4. <i>Beke Manó könyve</i> . (Beke Manó: <i>Differenciál- és integrálszámítás</i> . II. kötet.) — zr — y.-től	
5. <i>Alkalmi cikkek Aranyról</i> — n-től	147

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

485. SZÁM

1917 MÁJUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. ZRINYI A KÖLTŐ TANULÓÉVEI. — Fraknoi Vilmostól	161
II. A MACBETH-MONDA. — Heinrich Gusztávtól	184
III. EMLÉKEZÉS FIÓK KÁROLYRA. — Szász Károlytól	202
IV. ANGOL LEVELEK. (I.) — Anadolitól	218
V. A HATÓSÁGI MŰVÉSZET-ÁPOLÁS FELADATAIRÓL. — Ifj. báró Wlassics Gyulától	230
VI. TEZNER ELMÉLETE A RENDI ALKOTMÁNYOKRÓL. (II.) — Erekly Istvántól	251
VII. EGY HÁROMSOROS HÍR A MATIN-BŐL. (II.) — Elbeszélés, Alberto Insúa után spanyolból Hegedüs Artúrtól	282
VIII. ÉNEKEK A LIGETBŐL: I. Ősz. II. Ifju pár. III. Est. — Költe- mények. — Radó Antaltól	291
IX. SZEMLE: 1. <i>Ponori Thewrewk Emil.</i> (1838—1917) — Csengeri Jánostól. 2. <i>Tárlat.</i> — D.-től	294
X. ÉRTESÍTŐ. 1. <i>Művész-regények.</i> (Kaffka Margit: <i>Állomások.</i> — Vér Mátyás: <i>Az árnyék.</i>) — k. l.-tól 2. <i>Az orosz-osztrák ellentét a szent szövetség korában.</i> (E. Molden: <i>Zur Geschichte des österreichisch-russischen Gegensatzes.</i>) — d.-től	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvárus elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.).

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnyomása vagy fordítása tilos.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZKRRESZTI

VOINOVICH GÉZA

486. SZÁM

1917 JUNIUS

BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1917

Megjelen évenként tizenkétszer, minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. ARANY JÁNOS EMLÉKEZETE. — Berzeviczy Alberttől	321
II. ARANY JÁNOS ÉS AZ AKADEMIA. — Heinrich Gusztávtól	330
III. ARANY MŰVÉSZETE ÉS ELMÉLETE. — Négyesy Lászlótól	336
IV. ARANY NYELVMŰVÉSZETÉRŐL. — Tolnai Vilmostól	360
V. PETŐFI ÉS ARANY BARÁTSÁGA. — Ferenczi Zoltántól	375
VI. A FOKOZATOS FEJLŐDÉS TÖRVÉNYE A POLITIKAI TUDOMÁNYBAN. — Réz Mihálytól	385
VII. ANGOL LEVELEK. (II.) — Anadolitól	408
VIII. PÁTER RÓKUS MÁR NEM ÁRVA. — Elbeszélés. — Bodrogi Lajostól	437
IX. SZÉP ÖREG TEMPLOM. — Költemény. — Lévy Józseftől	446
X. SZEMLE: <i>Tömörkény István</i> (1866–1917). — Kéky Lajostól	448
XI. ÉRTESÍTŐ : 1. <i>Németország külügyi politikája 1888–1914.</i> (Re- ventlow: <i>Deutschlands auswärtige Politik 1888–1914</i>) d.-től.	
2. <i>Egy új regény.</i> (Drasche-Lázár Alfréd: <i>Tűzpróba</i>) — v. g.-től	
3. <i>Nőirő a nőkről.</i> (Kaffka Margit: <i>Hangyaboly</i>) -s.-től	
4. <i>Heliodoros irodalmunkban.</i> (Rajka László: <i>Heliodoros Aithio- pikájának feldolgozásai a magyar irodalomban</i>). — Király Györgytől	
5. <i>Szederkényi Anna új regényei.</i> (Szederkényi Anna: <i>A míg egy asszony eljut odáig.</i> — <i>Lángok-tüzek.</i>) — r. r.-től	459

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek czimezve a Franklin Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Megjelen évenként tizenkétszer, 10 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 24 kor., félévre 12 kor.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs, I. ker. Kärntnerstrasse 59-ik szám. A reklamációk azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. Előfizethetni egyébiránt a Franklin-Társulatnál is Egyetem-utca 4. sz.)

A Budapesti Szemle közleményeinek utánnomása vagy fordítása tilos.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

DURKHEIM

A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERE

Fordította

DR. BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

GERÉB JÓZSEF

A RÓMAI KULTURA

LEGJELENTŐSEBB VONÁSAI

Ára kötve 2 korona 80 fillér.

CHOLNOKY JENŐ

A FÖLD ÉS NÉPEI

Népszerű földrajzi kézikönyv

I. kötet: Amerika

Két színes térképpel, 32 műmelléklettel és 430 a szövegközé nyomott képpel.

Ára 24 korona.

GÖRÖG ÉS LATIN REMEKÍRÓK

Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága

AMMIANUS MARCELLINUS

reánk maradt történeti könyvei

Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval ellátta

PIRCHALA IMRE dr.

I. kötet

Ára 10 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította GYULAI PÁL. Szerkeszti HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1856—1863. Váradi Antal. Elmult időkől. Cikkek és rajzok.

1864—1866. Wlassics Gyula báró. A semlegesség a világháborúban.

1867—1869. Tolsztoj Leo. Szerгий atya. Fordította: Trócsányi Zoltán.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben
kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

ARANY KOSZORÚ ARANY JÁNOS KÖLTEMÉNYEIBŐL

Születése századik évfordulójának ünnepére

Ára füzve 3 korona.

Kötve 5 korona.

LAKATOS LÁSZLÓ
KÉT REGÉNY
(Rúth könyve. Julie)
Ára 5 korona

KAFFKA MARGIT
ÁLLOMÁSOK
Regény
Ára 6 korona

LANDAUER BÉLA
A TANÁR
Regény
Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD
TŰZPRÓBA
Regény II. kiadás.
Ára 6 korona

MAGYAR KÖNYVTÁR

Szerkeszti RADÓ ANTAL.

Egy-egy szám ára 36 fillér. Minden füzet külön is kapható

- 843—844. **Lengyel elbeszélők.** Sienkiewicz, Stasiak, Orzeszko, Szymanski, Przerwa-Tetmajer. Fordította: Bányai Károly.
845—846. **Ambrus Zoltán.** Régi és új színművek. Színházi bírálatok. II. sorozat.
847. **Böthy Zsolt.** Ferencz József királyunk és Erzsébet királynénk emlékezete. Két beszéd.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

BENEDETTO CROCE

DURKHEIM

AZ ESZTÉTIKA
ALAPELEMEI

A SZOCIOLÓGIA
MÓDSZERE

Fordította

FARKAS ZOLTÁN

Fordította

Dr. BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona

Ára kötve 2 korona 40 fillér

A VILÁGHÁBORÚ

Vezérfonal iskolai tanításokhoz és tájékoztató a nagyközönség számára

A Magyar Pædagogiai Társaság megbízásából szerkesztette

IMRE SÁNDOR dr.

Ára 8 korona

GÖRÖG ÉS LATIN REMEKÍRÓK

Kiadja a M. Tud. Akadémiának classica-philologiai bizottsága

AMMIANUS MARCELLINUS

reánk maradt történeti könyvei

Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel, név- és tárgymutatóval ellátta

PIRCHALA IMRE dr.

I. kötet

Ára 10 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította **GYULAI PÁL**. Szerkeszti **HEINRICH GUSZTÁV**.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1854—1855. **Molnár Antal**. Beethoven.

1856—1863. **Váradi Antal**. Elmult időkbl. Cikkek és rajzok.

1864—1866. **Wlassics Gyula** báró. A semlegesség a világháborúban.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

ARANY KOSZORÚ ARANY JÁNOS KÖLTEMÉNYEIBŐL

Születése századik évfordulójának ünnepére

Ára füzve 3 korona.

Kötve 5 korona.

LAKATOS LÁSZLÓ

KÉT REGÉNY

(Rúth könyve. Julie)

Ára 5 korona

KAFFKA MARGIT

ÁLLOMÁSOK

Regény

Ára 6 korona

LANDAUER BÉLA

A TANÁR

Regény

Ára 5 korona

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

TŰZPRÓBA

Regény

II. kiadás.

Ára 6 korona

FŐVÁROSI SZÍNHÁZAK MŰSORA

354—355

Ifj. HEGEDŰS SÁNDOR

IKAROS

Dráma három felvonásban,

Ára 80 fillér

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

KULTURA ÉS TUDOMÁNY

új kötetei:

BENEDETTO CROCE

AZ ESZTÉTIKA ALAPELEMEI

Fordította

FARKAS ZOLTÁN

Ára kötve 2 korona

DURKHEIM

A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERE

Fordította

Dr BALLA ANTAL

Ára kötve 2 korona 40 fillér

Dr CZIRBUSZ GÉZA

AZ EMBER GEOGRAFIÁJA

Az anthropo-geografia II. része.

Ára 3 korona 40 fillér

KÖLTŐK ÉS ÍRÓK

ÉLET- ÉS JELLEMRAJZOK AZ IRODALOM KÖREBŐL

A Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti FERENCZI ZOLTÁN

Új kötet:

KÉKY LAJOS

BAKSAY SÁNDOR

Ára kötve 3 korona

OLCSÓ KÖNYVTÁR

Alapította GYULAI PÁL. Szerkeszti HEINRICH GUSZTÁV.

Egy-egy szám ára 30 fillér. Minden füzet külön is kapható.

1848—1850. Halidé Edib Hanum. Az új Turán. Egy török nő végzete.

Fordította Silberfeld Jakab dr.

1851—1853. Csánki Dezső dr. Az új magyar és úgynevezett közös címerekről.

A Franklin-Társulat kiadásában megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

Szépirodalmi ujdonságok

ARANY KOSZORÚ ARANY JÁNOS KÖLTEMÉNYEIBŐL

Születése századik évfordulójának ünnepére

Ára füzve 3 korona.

Kötve 5 korona.

Ifj. HEGEDÜS SÁNDOR

KAFFKA MARGIT

A LÉLEKBUVÁR

ÁLLOMÁSOK

Fantasztikus regény

Regény

Ára 4 korona

Ára 6 korona

LANDAUER BÉLA

DRASCHE-LÁZÁR ALFRÉD

A TANÁR

TŰZPRÓBA

Regény

Regény

II. kiadás.

Ára 5. korona

Ára 6 korona

FŐVÁROSI SZÍNHÁZAK MŰSORA

350—353

DRÉGELY GÁBOR

A KISASSZONY FÉRJE

A M. Tud. Akadémia 1915. évi Vojnits-díjával jutalmazott játék
három felvonásban

Második kiadás

Ára 1 kor. 60 fill.